

ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ

Η ΦΥΣΙΚΗ

ΤΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

2012

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

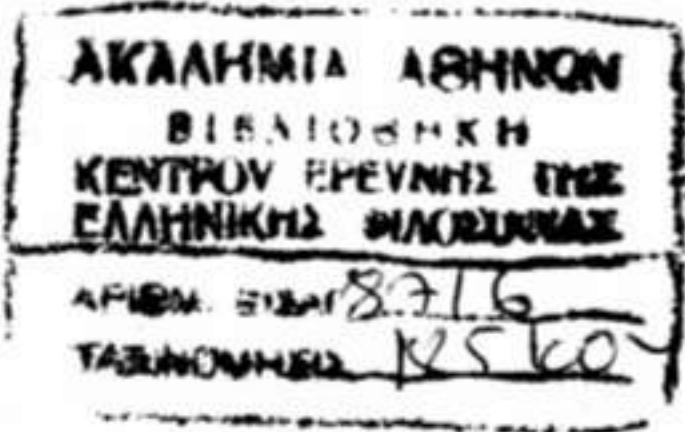

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Τίτλος Πρωτοτύπου
Lambros COULOUBARITSIS
La Physique d'Aristote
L'avènement de la science Physique
Éditions OUSIA, 1997²

© 2012, Ακαδημία Αθηνών
Κέντρον Έρευνας της Έλληνικῆς Φιλοσοφίας
Ἀναγνωστοπούλου 14, 106 73 Ἀθήναι
Τηλ.: 210 36.64.606, 210 36.64.626
Fax: 210 36.64.624
e-mail: emouts@academyofathens.gr
marproto@academyofathens.gr

ISBN: 978-960-404-224-1

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ

Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ *Μετάφραση: Μαίρη Γιόση* ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
2012

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ..... IX

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ὁ μῦθος μιᾶς ἐμπειριοκρατικῆς φυσικῆς 1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ἡ πορεία ἀνάπτυξης τῶν Φυσικῶν..... 33

1.1. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις 33

1.2. Μπορεῖ ἡ μεταβολὴ καὶ ἡ γένεσις νὰ εἶναι συνώνυμα; 36

1.3. Μπορεῖ ἡ μεταβολὴ καὶ ἡ κίνησις νὰ εἶναι συνώνυμα; 42

1.4. Μπορεῖ ἡ μεταβολὴ νὰ ἀποτελεῖ τὸ γένος, τοῦ ὁποίου εἶδη θὰ ᾗταν ἡ γένεσις καὶ ἡ κίνησις; 52

1.5. Μεθοδολογία τῶν ἀρχῶν στα Φυσικά 59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ἡ ὀντολογικὴ θεμελίωσις τῶν Φυσικῶν 75

2.1. Τρεῖς ἐνολογικὲς προϋποθέσεις: στοιχεῖον, ἀρχή, αἷτιον ... 75

2.2. Οἱ ἐνο-οντο-λογικὲς βάσεις τῆς προβληματικῆς τῶν ἀρχῶν 84

2.3. Ὁ λόγος καὶ τὸ πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ ὄντος 103

2.4. Ἡ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τῶν προγενεστέρων καὶ τὸ ἀδιέξοδο τῆς ὀντολογίας 122

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Ἡ γενεσιολογικὴ θεμελίωσις τῶν Φυσικῶν ... 143

3.1. Ἀπὸ τὴν ὀντολογία στὴ γενεσιολογία 143

3.2. Οἱ γενεσιολογικὲς βάσεις τῆς προβληματικῆς τῶν ἀρχῶν ... 149

3.3. Τὸ γενεσιολογικὸ *status* τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἡ διερεύνησις τῶν ἀρχῶν 170

3.4. Ἡ προβληματικὴ τῶν ἀρχῶν καὶ οἱ βάσεις τοῦ ὕλομορφισμοῦ 180

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Ἡ καθιέρωσις μιᾶς ἐπιστήμης περὶ φύσεως.... 199

4.1. Φυσικά Β ἢ ἡ νέα ἐκκίνηση 199

4.2. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ φύσει ὄντος καὶ ἡ προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου 203

4.3. Ἀπὸ τὴν φύσιν ὡς ὑποκείμενον στὴν φύσιν ὡς μορφή 212

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

VIII	Λ. ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ
4.4. Τὰ τέσσερα αἷτια ἧ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ὄντολογικοποιήσης τῆς φύσεως	230
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Ἡ κινήσιολογικὴ θεμελίωση τῆς Φυσικῆς.....	243
5.1. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν ὅρισμό τῆς κινήσεως	243
5.2. Ἡ ἔννοια τῆς ταυτόχρονης σύλληψης τοῦ ἐντελεχείᾳ καὶ τοῦ δυνάμει	251
5.3. Ὅρισμοὶ καὶ ἀνάλυση τῆς κινήσεως	257
5.4. Συνέπειες τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως	268
5.5. Παρατηρήσεις γιὰ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κινήσεως.....	276
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Τὸ σταυροδρόμι ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους...	285
6.1. Ἡ ἐνολογικὴ θεμελίωση τοῦ χρόνου	285
6.2. Ὁ χρόνος ὡς ἀριθμητικὸν καὶ ὡς ἀριθμητόν	295
6.3. Ἡ μεταβολὴ ὡς χαρακτηριστικὸ τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου	312
6.4. Ἡ κατὰ τόπον κίνησις ἧ ἡ ὀλοκλήρωση τῶν Φυσικῶν ...	327
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Στὰ ὅρια τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς σύγχρονης Φυσικῆς	345
1. Ἀπὸ τὸ ὅλον τῶν Φυσικῶν στὸ ὅλον τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ	345
2. Μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς τὸ ἐπέκεινα τῶν Φυσικῶν ...	364
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	393

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τὸ ἔργο αὐτὸ¹ ἔχει ἐξαντληθεῖ ἐδῶ καὶ δώδεκα χρόνια. Ἐάν, παρὰ τὶς προτροπές ποὺ προῆλθαν ἀπὸ διάφορους φιλοσοφικοὺς κύκλους, ἐπέλεξα νὰ περιμένω πρὶν ἐπιχειρήσω τὴ δεύτερη ἔκδοση, εἶναι γιατί γρήγορα διέγνωσα μιὰ ἑλλειψη στὴν πρώτη μου πραγμάτευση – τὴν ὁποία ἐπεσήμανα γιὰ πρώτη φορά τὸ 1983, στὸ ἄρθρο μου: *L'Être et l'Un chez Aristote*². Στὴν πραγματικότητα, κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας, στὴν ἀπόπειρά μου νὰ καταδείξω ὅτι ἡ πρώτη φυσικὴ ἐπιστήμη στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας συγκροτεῖται, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ὑποστηρίζει ὁ Πλάτων, μέσῳ μιᾶς ὀντολογικοποίησης τοῦ γίνεσθαι ἐνῶ ἡ γένεση τῆς σύγχρονης φυσικῆς πραγματοποιεῖται μέσῳ μιᾶς ἀπ-οντολογικοποίησης τοῦ γίνεσθαι, παρέβλεψα τὸν καθοριστικὸ ρόλο τοῦ ζητήματος τοῦ Ἐνὸς στὰ Φυσικά. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ ἄρθρο μου ἐπεσήμανα ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιμείνουμε «στὸν κεφαλαιώδους σημασίας ρόλο ποὺ διαδραματίζει στὰ Φυσικά ἡ προβληματικὴ τοῦ Ἐνὸς». Διευκρίνιζα, μάλιστα, ἐκεῖ, ὅτι αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ μόνον τὸ μεθοδολογικὸ ἐπίπεδο, βάσει τοῦ εἰσαγωγικοῦ χωρίου τοῦ συγγράμματος (ὅπου συζητεῖται ἡ γνωστὴ ἀνάλυση ἐνὸς συγκεχυμένου συνόλου γιὰ νὰ «διαιρεθεῖ» στὴ συνέχεια σὲ ἐπὶ μέρους περιπτώσεις), ὅσο καὶ τὸ θεματικὸ ἐπίπεδο, αὐτὸ ποὺ ἐξετάζει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βιβλίο Α, 2-3 (ὅπου ἀναφέρεται ρητῶς στὸ ζήτημα τοῦ Ἐνὸς) καὶ γενικώτερα ὅλα ὅσα ἀναφέρονται στὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολή. Κατέληγα δέ, στὸ συμπέρασμα, ὅτι αὐτὸ ἦταν ἓνα σημεῖο ποὺ παρέβλεψα στὴ μελέτη μου γιὰ τὰ Φυσικά, διότι δὲν εἶχα ἀσχοληθεῖ διεξοδικὰ μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα, ἐφ' ὅσον στόχος μου ἦταν νὰ παρουσιάσω τὴ θεμελίωση τῆς ἐπιστήμης περὶ φύσεως, προσθέτοντας, μάλιστα, ὅτι «μιὰ σφαιρικὴ μελέτη τῶν Φυσικῶν θὰ ἔπρεπε νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν ὄχι μόνον τὴν ὀντολογικὴ σκοπιὰ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνολογία»³. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἀναφορές ποὺ ἔκανα τὴν

1. Τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε μὲ τίτλο: *L'avènement de la science physique. Essai sur la Physique d'Aristote*, Bruxelles, Ousia, 1980.

2. *L'Être et l'Un chez Aristote*, *Revue de philosophie ancienne*, 1983, 1 καὶ 2, σσ. 49-98 καὶ 143-195, ἰδιαίτερα σσ. 152 κ. ἐξ.

3. Πβ. κατωτέρω, σ. 153.

ἐποχή ἐκείνη ἀφοροῦσαν κυρίως ἓναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἐνός, τὸ συνεχές, ἐπεκτείνοντας τὴν ἔννοια αὐτὴ πρὸς ἄλλες μορφές τοῦ ἰδίου τύπου, ποὺ περιελάμβαναν ἐπίσης τὰ πολλά, τὸ ἅμα, τὸ χωρίς, τὸ ἄπτεσθαι, τὸ μεταξύ, τὸ ἐφ' ἐξῆς καὶ τὸ ἐχόμενον. Μόλις ποὺ ὑποπτευόμουν, τότε, τὸ εὖρος τῶν ἐννοιῶν ποὺ περιλαμβάνονταν στὸ πλαίσιο τῆς προβληματικῆς τοῦ Ἐνός καὶ τῶν Πολλῶν καὶ ἀναφέρονταν σὲ αὐτὰ (καλύτερα: ποὺ ἀποτελοῦσαν οὐσιαστικές ιδιότητές τους), ὅπως τὸ ταυτόν, τὸ ἕτερον, τὸ ἴσο, τὸ πρότερον, τὸ ὕστερον, τὸ ἐναντίον, τὸ πρῶτο, τὸ ἔσχατο κλπ. Ἐπὶ πλέον, εἶχα ὑποστηρίξει ὅτι οἱ τρόποι τοῦ Ἐνός παρουσίαζαν, πέρα ἀπὸ τὸ συνεχές καὶ τὶς παραλλαγές του, ὅλους τοὺς τρόπους τοῦ Ὁλοῦ καὶ τῶν μερῶν του, ὅλες τὶς μορφές τοῦ καθόλου (συμπεριλαμβανομένων τοῦ εἴδους, τοῦ γένους, τῆς ἀναλογίας) καὶ τοῦ καθ' ἑκάστον (τὸ ἀριθμῶ ἐν καὶ τὶς διαφορές ἐκδοχῆς τοῦ καθ' ἑκάστον), καὶ περιελάμβαναν στὴν παρουσίᾳ τους τὸ σύστημα τῆς κατηγορήσεως καὶ τοὺς τρόπους ἀναφορᾶς πρὸς ἓν (συνωνυμικὴ ἢ οἰονεὶ ὁμωνυμικὴ σχέση πρὸς ἓν). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν εἶχα ἀκόμη ἐπαρκῶς συνειδητοποιήσει ὅτι, ὅχι μόνον τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν ἀνῆκε στὴν ἐνολογία, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ Ἐν βρισκόταν στὸν πυρῆνα τῶν περισσότερων ἐννοιῶν τῶν Φυσικῶν, βάσει τῆς χρήσεως τῶν ὄρων ποὺ μόλις ἀνέφερα.

Στὴν πρώτη ἐκδοχὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πράγματι, ἐπέτρεψα στὸν ἑαυτό μου νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς συνήθειες ἐμπειρικιστικές καὶ ἀπλουστευτικές ἐρμηνεῖες τῶν Φυσικῶν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ εὐαίσθητη, ἀλλὰ περιορισμένη στὸν λόγο καὶ μὲ μιὰ καντιανὴ χροιά⁵, ἐρμηνεία τοῦ Wieland, βασιζοντας τὴν ἐπιχειρηματολογία μου σὲ δύο οὐσιαστικές (ὄντολογικές) ἀρχές, δηλαδή, στὸ πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ ὄντος καὶ στὴ θέση ὅτι ἡ οὐσία εἶναι τὸ (ἔσχατο) ὑποκείμενο καθ' ἐκ κατηγορήσεως⁶, δίχως ὅμως νὰ διακρίνω ἐπαρκῶς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει ἀμέσως, στὴ συνέχεια, ἐνολογικὲς προϋποθέσεις, ὅπως ἐκείνην τοῦ πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ Ἐνός καὶ ἐκείνην τῶν διαφορῶν τρόπων τοῦ Ἐνός, τὶς ὁποῖες συναντᾶμε ξανὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Α τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά, ὅπου θεμελιώνεται τὸ πλαίσιο τῆς ἐνολογίας⁷. Παρασυρμένος ἀπὸ τὴ συνήθεια νὰ ἀνάγω τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Σταγειρίτη στὶς ὄντολογικὲς του συναρτήσεις, δὲν ἀντι-

4. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὸ ἄρθρο μου: Le statut de l'Un dans la *Métaphysique*, *Revue philosophique de Louvain*, 90, 1992, σσ. 497-522.

5. W. WIELAND, *Die Aristotelische Physik*, Göttingen, 1970² (1962), τὴν ὁποία προετοίμαζε, ἤδη τὸ ἄρθρο του Das Problem der Prinzipienforschung und die aristotelische Physik, *Kant-Studien*, 52, 1960-61, σσ. 206-219.

6. Φυσικά, Α, 2, 185a 20-32.

7. Ἐνθ' ἀν., 185b 5-16.

λήφθηκα τῇ σημασίᾳ τῆς ἐνολογικῆς ὀπτικῆς στὴ φιλοσοφία του, σημασία ἢ ὁποία στηρίζεται στὴ μεταφυσικὴ θέση ὅτι τὸ Ἕνα εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων (πάντων μέτρον τὸ ἓν) – καὶ ὅχι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως ὑπεστήριξε ὁ Πρωταγόρας οὔτε ὁ Θεός, ὅπως θεώρησε ὁ Πλάτων⁸. Ἐκτοτε, οἱ ἔρευνές μου στὸν χῶρο αὐτὸν ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα καὶ μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀναδείξω τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν εὐρύτητα τῆς ὀπτικῆς τοῦ Ἐνὸς στὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία⁹. Ὅφειλω νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ παραμένει ἀκόμα χωρὶς ἀποδέκτη, ἐφ' ὅσον σχεδὸν κανένας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἀριστοτελιστὲς δὲν φαίνεται διατεθειμένος νὰ τὴν υἱοθετήσῃ ὡς ὀρίζοντα ἐνὸς φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ὡς ἐὰν τὸ ζήτημα τοῦ Ἐνὸς δὲν μπόρεσε νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς σοβαρὸ φιλοσοφικὸ ζήτημα¹⁰. Ἡ μαρτυρία ὅμως τῶν κειμένων θὰ κάμψῃ,

8. Μετὰ τὰ Φυσικὰ Α, 1, 1053a 18-9. Πβ. L'Être et l'Un chez Aristote, ἐνθ' ἄν., σσ. 175 κ. ἐξ., καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο μου, Positions de Platon et d'Aristote concernant la notion de «mesure» selon Protagoras, *The Sophistic Movement, Actes du Symposium Intern. d'Athènes*, Σεπτ. 1982, Ἀθήνα, 1984, σσ. 54-63.

9. Πβ. γιὰ παράδειγμα, Le statut du «sujet» dans la philosophie grecque, *Cahiers de l'École des Sciences Philosophiques et Religieuses, Facultés Universitaires S. Louis, Bruxelles* 8, 1990, σσ. 9-44. La métaphysique s'identifie-t-elle à l'ontologie?, *Herméneutique et ontologie, Mélanges P. Aubenque*, ἐπιμ. R. Brague καὶ J.-E. Courtine, Paris, PUF, 1991, σσ. 295-322, Le statut de l'Un dans la *Metaphysique*, *Revue philosophique de Louvain*, 90, 1992, σσ. 497-522, L'Un comme mesure de toutes choses, *La mesure. Instruments et Philosophie*, J.-Cl. Beaune, Seyssel, Champ Vallon, 1994, σσ. 197-204, Le temps hénologique, *Figures du temps*, ἐπιμ. L. Couloubaritsis καὶ J.-J. Wunenburger, Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg, 1997, σσ. 89-107. Τὴν ἐνολογικὴν ἐπίσης ὀπτικὴν υἱοθετοῦν καὶ οἱ δύο ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας ποὺ συνέγραψα: *Aux origines de la philosophie européenne. De la pensée archaïque au néoplatonisme*, Bruxelles, De Boeck, 1994² (1992) καὶ *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, Paris, Grasset, 1998.

10. Ἀπὸ τίς σπάνιες ἀναφορὲς στὴν ἐνολογία μὲ ἀφορμὴ τὰ ἔργα μου, βλ. κυρίως R. LEFÈBRE, L'image onto-théologique de la *Métaphysique* d'Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 8, 2, 1990, σσ. 123-170, ἰδιαίτερα σσ. 164 κ. ἐξ. Πρέπει ὅμως νὰ ὑπογραμμίσω ἐδῶ τὸ βασικὸ ἔργο, ποὺ βαδίζει παράλληλα μὲ τὸ δικό μου, τοῦ Rudolf Brandner, ὁ ὁποῖος στηρίζεται ἐπίσης στὴν ἐνολογία γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν Ἀριστοτέλη: *Aristoteles. Sein und Wissen. Phänomenologische Untersuchungen zur Grundlegung wesenslogischen Seinsverständnisses*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1977. Πβ. ἐπίσης Aristotele e la fondazione henologica dell'ontologia, *Rivista di filosofia neo-scolastica*, 87, 1996, σσ. 184-204, Hénologie ou Noologie: à l'intersection de la pensée antique, *Revue de philosophie ancienne*, 15, 1, 1997, σσ. 35-64. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ στεκόμουν ἐπίσης στὸ ἔργο τοῦ Ch. PIETSCH, *Prinzipienfindung bei Aristoteles*, Stuttgart, B.G. Teubner, 1992, ὁ ὁποῖος προσεγγίζει τὸ ζήτημα τοῦ Ἐνὸς (σσ. 227-264) ὡς «ἀρχῆς», δίχως, ὡστόσο, νὰ κατορθώνει νὰ συλλάβῃ τὴ σημασία του ὡς «μέτρου ὅλων των πραγμάτων» (καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ ρυθμιστικὸ του ρόλο, ἀκόμα καὶ γιὰ τίς ἴδιες τίς ἀρχές) οὔτε τὴ διαφορὰ του ἀπὸ τὸ εἶναι. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Pietsch εἶναι τόσο παράδοξη ὥστε καταφέρνει, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ διακρίνῃ τὴ σπουδαιότητα τῆς μεθόδου τῆς διαίρεσης στὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν, δίχως νὰ ἀντιλαμβάνεται ὅτι μιὰ τέτοια μέθοδος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπαγωγή, προϋποθέτουν στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ζήτημα τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν Πολλῶν.

ἐλπίζω, μιὰ μέρα, τὴν ἀντίσταση ποὺ τρέφεται ἀπὸ τὴ συνήθεια ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δογματικὲς ἀπόψεις (ἰδιαίτερα ἐκεῖνες ποὺ μένουν προσκολλημένες στὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ρεῦμα ἐρμηνείας) ἢ τάσεις τοῦ συρμού. Ὡστόσο, γιὰ νὰ ἀποφύγω κάθε παρεξήγηση, σπεύδω νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ ἐνολογία δὲν συμπίπτει, ὅπως θεωρεῖται συχνά, μετὴν ἐνολογία τοῦ Πλωτίνου ἢ τὶς νεοπλατωνικὲς παραλλαγές της ἀλλὰ ἀφορᾷ πολλὰ καὶ ποικίλες πρακτικὲς ποὺ δὲν ἔπαψε νὰ ἐφαρμόζει ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές της, συχνὰ πέρα ἀπὸ κάποια θεολογικὴ ἀναφορά. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς πολλαπλὲς ἐφαρμογὲς τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν Πολλῶν, αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὶς πλέον πρωτότυπες¹¹.

Μπροστὰ στὸ ἔργο αὐτὸ τῆς διερεύνησης ἐνὸς πράγματος ποὺ δὲν εἶχε ἀποτελέσει ἀκόμα ἀντικείμενο στοχασμοῦ, ἦταν φυσικὸ στὴν πορεία τοῦ χρόνου, νὰ ἐπιχειρήσω νὰ ρίξω περισσότερο φῶς στὴν παρουσία τῆς ἐνολογίας στὰ Φυσικά, πράγμα ποὺ μὲ ἔκανε νὰ διστάσω ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα μιᾶς δεύτερης ἐκδοσης τοῦ βιβλίου μου. Διαπίστωσα, γιὰ παράδειγμα, ὅτι αὐτὸ ποὺ χαρακτήριζα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη «λογικο-οντολογικὴ» προσέγγιση ἢ δομὴ κατέληξε νὰ εἶναι μᾶλλον «λογικο-ἐνο-οντολογικὴ», ἢ ἀπλούστερα «ἐνο-οντολογικῆς» τάξεως, ἔτσι ὥστε ὁ ὅρος «μετα-ἀρχές» ποὺ εἶχα κάποτε εἰσηγηθεῖ μετὰ κάποιες βέβαια ἐπιφυλάξεις, νὰ ἀφορᾷ στὴν πραγματικότητά τὴν ἐνολογικὴ προβληματικὴ. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ δὲν περιορίζεται σὲ ἀκριβεῖς ἀναφορὲς ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνακαλύψει κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν Φυσικῶν ἀλλὰ ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴν πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη κατὰ τὴ θεμελίωση τῶν ἀρχῶν, χάρις στὴ χρῆση ποικίλων μεθόδων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἡ ἐπαγωγὴ (ἢ ὁποία θεμελιώνει τὸ καθόλου βάσει τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων) καὶ ἡ διαίρεση (ἢ ὁποία, ἀντίθετα, θεμελιώνει τὶς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις ἐπὶ τῇ βάσει κάποιου εἶδους καθόλου), προϋποθέτουν τὸ ζήτημα τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν Πολλῶν. Ἐπὶ πλέον, συνειδητοποίησα μὲ τὸν καιρὸ ὅτι, ἂν τὰ Φυσικά τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν μία φυσικὴ τοῦ συνεχοῦς, ἢ ὁποία ἀντιτίθεται στοὺς τρόπους θεώρησης τοῦ γίγνεσθαι τῶν Πυθαγορείων, τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, τοῦ Ἀναξαγόρα ἢ ἀκόμα καὶ στὴ μαθηματικὴ ἀνάλυση τοῦ κόσμου, ὅπως παρουσιάζεται στὸν πλατωνικὸ Τίμαιο, ὅπου ἡ συνέχεια δὲν θεμελιώνεται παρὰ μὲ μυθικὸ τρόπο, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ ἴδιο το συνεχὲς ἀνήκει σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τέσ-

11. Γιὰ τὴ σφαιρικὴ αὐτὴ προσέγγιση, πβ. τὸ βιβλίο μου, *Aux origins de la philosophie européenne. De la pensée archaïque au neo platonisme*, Bruxelles, De Boeck, 1994², (1992), καθὼς καὶ τὸ βιβλίο μου *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, Paris, Grasset, 1998.

σειρις τρόπους τοῦ Ἐνός – με τοὺς ἄλλους τρεῖς νὰ εἶναι τὸ ὅλον, τὸ καθόλου καὶ τὸ καθ' ἑκάστον, με ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους παραλλαγές τους, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων ποὺ ἀνήκουν στὰ Πολλά. Σὲ αὐτὸ τὸ φιλοσοφικὸ πλαίσιο κατάλαβα ἐπίσης ὅτι, ἂν ὁ ἀρχικὸς ρόλος τοῦ πρώτου κινουῦντος ἀκινήτου ἦταν, ὅπως εἶχα ἤδη ἐπισημάνει στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, νὰ ἐγγυᾶται τὸ συνεχές τῆς κινήσεως στὸ σύμπαν καὶ ἡ ἄμεση συνάφεια τοῦ τελευταίου αὐτοῦ με τὴν ἀρχή¹², ἡ ἔννοια αὐτῆ τοῦ συνεχοῦς τοποθετοῦσε τὸ ζήτημα τοῦ Ἐνός, βάσει ἐνός ἀπὸ τοὺς τρόπους του, στὴν κορυφὴ τῶν Φυσικῶν, ὅχι μόνον ὡς μία ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς τοὺς προϋποθέσεις ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκείνη ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀνάγκη μιᾶς συστατικῆς μελέτης τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά.

Παρὰ τὸν ὄγκο τῶν δεδομένων ποὺ συσσωρεύτηκαν με τὸν χρόνο, παρέμενε ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποίησε στὴν πραγμάτευσή του καὶ ἄλλες ἐργαλειακὲς ἔννοιες, ὅπως τὸ συνεχές (καὶ ὅλα ὅσα συνδέονται με αὐτό). Στὴν προσπάθειά μου ἀκριβῶς, νὰ βρῶ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, συνειδητοποίησα, καλύτερα ἀπὸ πρὶν, ὅτι τὸ πεδίο τῆς ἐνολογίας περιελάμβανε ἕνα ἐντυπωσιακὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἐργαλειακῶν ἐννοιῶν, τὶς ὁποῖες μόλις ὑπαινίχθηκα, ἔννοιες ποὺ ἀδιάκοπα χρησιμοποιοῦ ὁ Ἀριστοτέλης στὴ φιλοσοφία του καὶ τὶς ὁποῖες συχνὰ παραβλέπουμε, ἀναμφίβολα ἐπειδὴ ἡ παρουσία τους εἶναι τόσο ἐντονὴ ποὺ μᾶς τυφλώνει¹³. Με λίγα λόγια, ἡ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε, ὅχι μόνον ὅτι ἡ πολυσημία τοῦ ὄντος προϋποθέτει ἐξ ὀρισμοῦ τὰ Πολλά, ὅπως ἡ προτεραιότητα τῆς οὐσίας τὸ Ἕνα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ὀργάνωση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς διαφοροὺς τρόπους τοῦ ὄντος (τὶς διαφορὲς κατηγορίες), ὁ ρόλος τῶν ὁποίων εἶναι νὰ διασφαλίσουν τὴ σημασία – ἐφ' ὅσον τὸ εἶναι σημαίνει –, πρέπει νὰ συνδέεται κάθε φορὰ με μιὰ ἐνότητα βάσει διαφορετικοῦ εἴδους σχέσεων. Δίχως τὰ ἐνολογικὰ σχήματα ποὺ διαφοροποιοῦν μεταξὺ τους τοὺς τρόπους τοῦ εἶναι τοῦ ὄντος καὶ ὀργανώνονται στὴν τάξη τῆς γνώσης, ἡ ὄντολογία θὰ ἦταν ἕνας συγκεχυμένος λόγος. Ἀντίθετα, ὅμως, ὅπως ὑπογράμμισα ἤδη ἀπὸ τὸ 1983, δίχως τὴν ὄντολογία τὰ ἐνολογικὰ σχήματα θὰ παρέμεναν κενά. Γιὰ

12. Φυσικά, Η, 6, 259b 22-28. Ἀντίθετα σὲ μιὰ συνήθεια ποὺ ἐπιβλήθηκε, πιστεύω, ἄδικα, θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὸ πρῶτον κινῶν ἀκίνητον ὡς «*premier mouvant immobile*» καὶ ὅχι ὡς «*premier moteur immobile*», τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα θὰ ἀπέδιδε τὴ φράση τὸ πρῶτον κινητικὸν ἀκίνητον. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα αὐτὸ ἀρκετὲς φορὲς στὴ συνέχεια.

13. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ποὺ εἶναι στὸ Βιβλίο Α τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά, 993b 7-11.

νά διακρίνουμε καλύτερα τὴν ἀμοιβαία αὐτὴ ἀνάγκη ὑπαρξῆς καὶ τὴ συμπληρωματικότητα τῆς ὄντολογίας καὶ τῆς ἐνολογίας, ἃς ἀρκεστῶ νὰ ἀνατρέξω ἐδῶ, σὲ δύο διαφωτιστικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ὁ ἀναγνώστης αὐτοῦ τοῦ βιβλίου θὰ μπορέσει νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του, προκειμένου νὰ κατανοήσει καλύτερα τὴ νέα ἀνάλυση ποὺ προτείνω γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν *Φυσικῶν*.

Τὸ πρῶτο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὸ Βιβλίο Α τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* καὶ ἀναφέρεται στὴ φωτιά (τὸ πῦρ), ἡ ὁποία ἀπὸ ὄντολογικῆς ἀπόψεως εἶναι μιὰ βασικὴ οὐσία¹⁴. Ὡστόσο, τὸ ὄν αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ στοιχεῖον παρὰ μόνον ὡς πρὸς ἓνα ἐνολογικὸ σχῆμα, ἐκεῖνο τοῦ Ὁλοῦ καὶ τῶν μερῶν, ἐφ' ὅσον τὸ πῦρ εἶναι ἓνα ἐγγενὲς συστατικὸ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἀποτελεῖ μέρος, μαζί μὲ ἄλλα στοιχεῖα, μιᾶς ἄλλης οὐσίας, γιὰ παράδειγμα τῆς σάρκας, ἡ ὁποία γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ ἴδια ὁμοιομερὴς καὶ ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς συγκροτεῖ, μαζί μὲ ἄλλα ὁμοιομερῆ πράγματα, τὰ ὄργανα, πράγματα δηλαδὴ ἀνομοιομερῆ. Ἔτσι, τὸ νὰ ὀνομάζεις ἓνα πρᾶγμα στοιχεῖον προϋποθέτει ὅτι τὸ ὄν θεωρεῖται τὸ πρῶτο συστατικὸ βάσει τοῦ ὁποίου ὑπάρχει οὐσία – καθὼς αὕτη γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ἀπαιτεῖ καὶ ἄλλα μέρη (ὁμοιομερῆ καὶ ἀνομοιομερῆ). Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ὁρισμὸς τοῦ στοιχείου ποὺ δίδεται στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Δ, 3 εἰσάγει ἤδη ἐννοίες ποὺ ἀνήκουν ὅλες στὴν ἐνολογικὴ ὀπτική: «Ἀποκαλοῦμε στοιχεῖον», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο συντίθεται τὸ πρῶτο ἐγγενὲς συστατικὸ καὶ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀδιαίρετο ὡς πρὸς τὸ εἶδος σὲ ἓνα ἄλλο εἶδος. Γιὰ παράδειγμα, τὰ στοιχεῖα τῆς φωνῆς εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸν ἦχο, ἔσχατα στοιχεῖα στὰ ὁποῖα μπορεῖ αὐτὸς νὰ διαιρεθεῖ, τὰ ὁποῖα ὅμως, καθὼς δὲν διαιροῦνται περαιτέρω σὲ ἄλλους ἦχους, διαφορετικούς ὡς πρὸς τὸ εἶδος ἢ ἀκόμα κι ἂν διαιρεθοῦν, τὰ μέρη τους εἶναι ὅμοια ὡς πρὸς τὸ εἶδος, ὅπως ἓνα μέρος νεροῦ εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ νερὸ ἐνῶ τὸ μέρος μιᾶς συλλαβῆς δὲν εἶναι μιὰ συλλαβή»¹⁵. Ἐπομένως, δὲν εἶναι μόνον ὅτι τὸ ὅλον καὶ τὰ μέρη συγκροτοῦν τὸν ἓναν ἀπὸ τοὺς τέσσερις τρόπους τοῦ Ἐνὸς ἀλλὰ καὶ ἡ διαίρεση καὶ τὸ ἀδιαίρετο, ἡ σύνθεση καὶ τὸ σύνθετο πρᾶγμα, παραπέμπουν στὸ μεθοδολογικὸ ἐκεῖνο πλαίσιο, στὸ ὁποῖο κυριαρχοῦν τὸ Ἔνα καὶ τὰ Πολλὰ καί, δίχως τὸ ὁποῖο, δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε νὰ ποῦμε ἢ νὰ στοχαστοῦμε.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερο παράδειγμα, μποροῦμε νὰ τὸ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, συνδέοντάς το μὲ τὸ Βιβλίο Δ, 26, ποὺ ἀναφέρεται στὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ μιὰ ὁργανωμένη ὁλότητα (τὸ ὅλον) καὶ σὲ μιὰ μὴ ὁργανωμένη ὁλότητα

14. *Μετὰ τὰ Φυσικά* Α, 1, 1052b 1 κ. ἐξ.

15. *Ἐνθ' ἀν.*, Δ, 3, 1014a 25-31.

(τὸ πᾶν). Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἐκεῖ ὅτι, ἐφ' ὅσον θεωροῦμε τὸ πᾶν ὡς ἓνα εἶδος ὁλότητας, δηλαδή ὡς ὅλον τί, πρέπει στὴ διερεύνηση τῶν πραγμάτων ποὺ παρουσιάζουν μιὰ ἀκολουθία (τῷ ἐφ' ἐξῆς) νὰ τοποθετήσουμε πρῶτα τὴν οὐσίαν, στὴ συνέχεια τὸ ποιὸν καὶ μετὰ τὸ ποσόν¹⁶. Προκύπτει ἔτσι, ὅτι οἱ τρόποι τοῦ ὄντος ποὺ εἶναι ἡ οὐσία, τὸ ποιὸν καὶ τὸ ποσόν, θὰ πρέπει νὰ διατάσσονται σύμφωνα μὲ μιὰ ἀκολουθία, ὡς ἐὰν ἀποτελοῦσαν μέρη ἐνὸς ὅλου καὶ ταυτόχρονα σχήματα διατεταγμένα σύμφωνα μὲ μιὰ σειρά, μιὰ μορφὴ συνέχειας. Ἡ ἔννοια τοῦ ἐφ' ἐξῆς, ὅπως καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ συνεχοῦς ἢ τοῦ «ὅλου» καὶ τῶν «μερῶν», ἀνήκουν στοὺς τρόπους τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν Πολλῶν. Ἄν, λοιπόν, ἀνατρέξουμε στὸν ὁρισμὸ τοῦ ἐφ' ἐξῆς ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Φυσικά E, 3, καθὼς καὶ στὴν ἐρμηνεία του, μπορούμε ἐπίσης νὰ διακρίνουμε ὅτι, ἂν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τρόπους τοῦ εἶναι ποὺ εἶναι ἡ οὐσία, τὸ ποιὸν καὶ τὸ ποσόν τοῦ ἐφ' ἐξῆς, εἶναι γιὰτί οἱ τρόποι αὐτοὶ τοῦ εἶναι δὲν μποροῦν νὰ συμβαδίσουν παρὰ μόνον μὲ αὐτὸ τὸ εἶδος ἐρμηνείας. «Ἐφ' ἐξῆς», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθὼς ἔπεται τῆς ἀρχῆς, προσδιορίζεται ἔτσι ἀπὸ τὴ θέση ἢ τὸ εἶδος ἢ ἀπὸ κάτι ἄλλο, δίχως νὰ ὑπάρχει κάτι ἐνδιάμεσο τοῦ ἰδίου γένους (τῶν ἐν ταυτῷ γένει) ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ καὶ σὲ ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου ἔπεται. Γιὰ παράδειγμα, ὡς πρὸς μιὰ γραμμὴ, μιὰ ἢ κάποιες γραμμές ὡς πρὸς ἓνα σημεῖο, ἓνα ἢ κάποια σημεῖα ὡς πρὸς μιὰ οἰκίαν, μιὰ ἄλλη οἰκίαν. Τίποτε, ὡστόσο, δὲν ἐμποδίζει νὰ ὑπάρχει καὶ κάποιου ἄλλου εἶδους ἐνδιάμεσο, διότι τὸ ἐφ' ἐξῆς εἶναι ἐφ' ἐξῆς σὲ σχέση μὲ κάποιο πρᾶγμα, καὶ σὲ σχέση μὲ αὐτὸ εἶναι ἓνα ὕστερον: τὸ ἓνα, γιὰ παράδειγμα, δὲν εἶναι ἐφ' ἐξῆς τοῦ δύο, οὔτε ἡ πρώτη μέρα ἐφ' ἐξῆς τῆς δεύτερης ἀλλὰ τὰ ἐπόμενα εἶναι ἐφ' ἐξῆς στὰ πρῶτα»¹⁷. Ἡ διευκρίνιση αὐτή, ἡ ὁποία εἰσάγει καὶ ἄλλες ἐνολογικὲς ἔννοιες, ὅπως τὸ πρότερον, τὸ ὕστερον καὶ τὸ μεταξύ, τὸ εἶδος δηλαδή καὶ τὸ γένος, ἀποκαλύπτει ὅτι ἂν μπορούμε νὰ κατατάξουμε τοὺς τρόπους αὐτοὺς τοῦ εἶναι τοῦ ὄντος, ποὺ εἶναι ἡ οὐσία, τὸ ποιὸν καὶ τὸ ποσόν, σὲ μιὰ σειρά καὶ μιὰ ἐνιαία ἀκολουθία, εἶναι ἀκριβῶς ἐπειδὴ διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ γένος.

Τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσα νὰ προσθῶ πολλὰ ἄλλα, ἀποκαλύπτουν τὴ βαρύτητα ποὺ ἀποκτᾷ στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ σχήματος Ἐνα καὶ Πολλά, δίχως τὸ ὁποῖο οἱ τρόποι τοῦ ὄντος θὰ παρέμεναν προβληματικοί. Οἱ διαδοχικὲς θεωρητικὲς προσεγγίσεις μου στὸ θέμα μὲ βοήθησαν νὰ συνειδητοποιήσω ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἐννοιῶν ποὺ χρησιμοποι-

16. Μετὰ τὰ Φυσικά, A, 1, 1069a 18-21.

17. Φυσικά, E, 3, 226b 34 – 227a 6.

οὔνται στὰ Φυσικὰ ἀνῆκαν, ὅχι στὴν προβληματική τοῦ Ἐνός, ὅπως πίστευα τότε, ἀλλὰ στὴν προβληματική τοῦ Ἐνός καὶ τῶν Πολλῶν. Ἡ νέα αὐτὴ ὀπτική, ποὺ φώτισε ἀπὸ μίαν ἄλλη σκοπιὰ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ γέννησε καινούργιες ἀπορίες ὡς πρὸς τὶς σχέσεις τῆς ὄντολογίας μὲ τὴν ἐνολογία, μοῦ δημιούργησε, ὡστόσο, ἓνα σοβαρὸ δῖλημμα: πῶς θὰ ἐπιχειροῦσα μιὰ νέα ἔκδοση ἐνός ἔργου ποὺ θεωροῦσα πλέον ξεπερασμένο; Ἀκόμα περισσότερο μάλιστα, ἐφ' ὅσον διαγραφόταν ἤδη στὸ βάθος τὸ γνωστὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἐπὶκαιρο ἦταν τὸ ἔργο δεδομένου τοῦ γοργοῦ ρυθμοῦ μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἐπιστημονικὲς δημοσιεύσεις διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη σήμερα.

Στὴν πραγματικότητα, τὸ ἰδανικὸ θὰ ἦταν νὰ ξαναγράψω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ βιβλίο. Ἐνα τέτοιο ἐγχείρημα, ὅμως, μοῦ φάνηκε ἐξ' ἀρχῆς πέραν τῶν δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τῶν στόχων μου. Γιὰ νὰ ἀποφύγω λοιπὸν κάτι τέτοιο, καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τοὺς σχετικοὺς προβληματισμούς μου, προτίμησα νὰ βρῶ μιὰ συμβιβαστικὴ λύση. Διετήρησα ὡς ἐκ τούτου τὸ βιβλίο ἔτσι ὅπως τὸ εἶχα παραδώσει πρὸς δημοσίευση τὸ 1980, τροποποιώντας μόνον κάποια βασικὰ σημεία, ὅσο χρειαζόταν γιὰ νὰ παρουσιάσω τὴν προβληματικὴ ποὺ ἀνεδείκνυε δεδομένα, τὰ ὁποῖα εἶχα προηγουμένως παραβλέψει. Ἐπὶ πλέον, συμπλήρωσα μὲ νέα στοιχεία τὸ τέλος τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση ἐνός κριτικοῦ (R. Brague), κάπως ἀπότομο. Αὐτό μου ἐπέτρεψε νὰ θέξω τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου, ἡ πραγμάτευση τοῦ ὁποίου ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀποψή μου γιὰ τὴν πορεία ἀνάπτυξης τοῦ συγγράμματος, καὶ νὰ περιλάβω, τελικά, κάποια ἐπιχειρήματα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει στὰ τελευταῖα βιβλία – συμπεριλαμβανομένου τοῦ Βιβλίου Ζ –, τὸ ὁποῖο εἶχα παραλείψει στὴν πρώτη ἔκδοση, διότι ἔχω πλέον πεισθεῖ ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἐντάσσεται ὁμαλὰ στὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῶν Φυσικῶν¹⁸. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ, ἐπέτρεψα παράλληλα στὴν πραγμάτευσή μου νὰ «ὀλισθήσει» πρὸς μιὰ περισσότερο ἐνολογικὴ προσέγγιση, προσθέτοντας ἀρκετὰ χωρία γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὴν ἀνάλυσή μου καὶ νὰ τὴν κάνω, ἐλπίζω, σαφέστερη. Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν τροποποιήσεων, σημαντικότερη εἶναι ἡ ἀπόδοση στὴ γαλλικὴ Β' ἔκδοση, τοῦ ὅρου εἶδος μὲ τὸν ὅρο *spécificité* ἀντὶ γιὰ *notion eidétique* (εἰδητικὴ ἔννοια), ὅπως τὸν εἶχα ἀποδώσει στὴν πρώτη ἔκδοση γιὰ νὰ τὸν διαφοροποιήσω ἀπὸ τὸν ὅρο μορφή. Διεπίστωσα, μὲ τὸν καιρό, ὅτι ἡ ἀπόδοση «εἰδητικὴ ἔννοια» μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ παρερμηνεῖες,

18. Γιὰ τὸ Βιβλίο αὐτό, πβ. R. WARDY, *The Chain of Change. A Study of Aristotle's Physics VII*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1990.

παρ' ὅτι εἶναι ἀλήθεια ὅτι μέχρι στιγμῆς κανεῖς δὲν ἀντέδρασε, ἀναμφίβολα διότι οἱ μελετητὲς ἐμμένουν στὸ σφάλμα νὰ συγγέουν εἶδος καὶ μορφή, ἀποδίδοντας καὶ τοὺς δυὸ ὅρους μὲ τὸν ὅρο *forme*. Ἡ ταύτιση τῶν δύο αὐτῶν ὅρων ἀντιβαίνει στὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου, ποὺ τοποθετεῖ τὴν μορφήν δίπλα σε ἐκεῖνο ποὺ δηλώνεται στὸ τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὶς οὐσίες (διαφοροποιώντας τὴν ἄλλωστε ἀπὸ τὸ σχῆμα). Ἀντίθετα, τὸ εἶδος, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ σὲ ἄλλες κατηγορίες, μπορεῖ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἀκόμη καὶ ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ πράγματος (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ τεχνίτη ποὺ τὸ συλλαμβάνει νοερὰ πρὶν τὸ κατασκευάσει) ἢ κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὄντος (σὲ κάθε φάση τοῦ γίγνεσθαι), δίχως τὴν ὁποία τὸ πρᾶγμα θὰ παρέμενε ἀσύλληπτο καὶ ἀνίκανο νὰ πορευθεῖ πρὸς τὴν ἀπόκτηση τῆς ὀριστικῆς μορφῆς του. Τὸ ἐν λόγω ζήτημα, τὸ ὁποῖο βρίσκεται πάντοτε στὸ περιθώριο τῶν μελετῶν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μοῦ φαίνεται, ὥστόσο, βασικὸ διότι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα, ἀρχικῶς τὴ σχέση τοῦ εἶδους μὲ τὸ γένος (ὡς εἶδος ἐνὸς γένους), καὶ ἐπομένως τὴ διαφορὰ τοῦ (ἐνο-λογικοῦ) σχήματος ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν σχέση μεταξὺ μορφῆς καὶ ὕλης, καί, στὴ συνέχεια, τὶς συνέπειες τῆς προβληματικῆς τοῦ εἶδους γιὰ τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ διὰ τῆς νήσεως ἐμπειρία (γνώση), ὅπου «ἀσύλληπτη» δὲν εἶναι ἡ μορφή ἀλλὰ τὸ εἶδος.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, καθὼς στὸ μεταξύ δημοσιεύτηκαν ἀρκετὲς κριτικὲς παρουσιάσεις τῆς πρώτης ἐκδόσεως, θεώρησα σκόπιμο νὰ ἐπανέλθω, ὅπου χρειάστηκε, σὲ κάποια ἐπίμαχα σημεία, δίχως, ὥστόσο, αὐτὸ νὰ ἐπηρεάσει τὴν πορεία τῆς ἀνάλυσής μου. Ἐπιθυμῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ εὐχαριστήσω ὅλους τοὺς συγγραφεῖς ποὺ μπόηκαν στὸν κόπο νὰ διαβάσουν τὸ ἔργο μου καὶ νὰ διατυπώσουν τὶς ἀντιδράσεις τους, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν συχνὰ γιὰ μένα πηγὴ προβληματισμοῦ καὶ ἐμπνευσης¹⁹.

19. Ἀπ' ὅσο ξέρω, οἱ βιβλιοκρισίες ποὺ δημοσιεύτηκαν ἦταν τῶν: J.P. ANTON, *Journal of History of Philosophy*, 22, 1984, σσ. 116-119, E. BERTI, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 68, 1986, σσ. 189-192, A. BIANCO, *Filosofia Oggi*, 6, 1983, σσ. 256-257, P.A. BOGAARD, *Isis*, 73, 1982, σσ. 592-593, R. BRAGUE, *Philosophie Randschäden* 29, 1982, σσ. 265-271, J. BRAMS, *Tijdsch. Filosofie*, 45, 1983, σσ. 303-305, L. BRUNET, *Laval théologie et philosophie*, 38, 1982, σσ. 330-331, M. CRUBELLIER, *Revue des Études Grecques*, 97, 1984, σσ. 330-332, A.-M. DILLENS, *L'Antiquité Classique*, 52, 1983, σσ. 455-456, J.-M. GABAUDE, *Diotima*, 12, 1984, σσ. 222-223, Ph. HOFFMANN, *Bulletin de l'Association G. Budé*, 2, 1982, σσ. 218-221, G. HOTTOIS, *Annales de l'Institut de Philosophie de l'ULB*, 1980-1981, σσ. 166-167, Y. LAFRANCE, *Revue Canadienne de C.R. en philosophie*, 2, 1982, σσ. 5-11, W. LESZL, *Rivista Critica di Storia della Filosofia*, 39, 1984, σσ. 607-612, P. LOUIS, *Revue de Philosophie de Littérature et de l'Histoire Ancienne*, 56, 1982, σσ. 135-136, P. PELLEGRIAN, *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 107, 1982, σσ. 458-460, T.M. ROBINSON, *International Studies in Philosophy*, 16, 1984, σ. 81.

Τέλος, ἂν καὶ ἀπὸ τὸ 1980 καὶ ἐξῆς δημοσιεύθηκαν πολλὰ ἄρθρα γιὰ κρίσιμα σημεία τῶν Φυσικῶν, τὰ ὁποῖα θίγουν τὰ ἴδια ζητήματα (αἷτια, κίνηση, χρόνο...) ²⁰, λίγα εἶναι, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, τὰ βιβλία ποὺ ἀφιερώνονται στὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ αὐτὰ – στὰ ὁποῖα θὰ πρέπει σήμερα νὰ προσθέσω τὸ σημαντικό ἔργο ἡλεκτρονικῆς ἐπεξεργασίας δεδομένων τοῦ B. Colin ²¹ καθὼς καὶ δύο μελέτες σχετικὰ μὲ «τὴ μέθοδο τῶν ἀρχῶν στὸν Ἀριστοτέλη» – μέθοδο τὴν ὁποία ἐφάρμοσε, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὰ ἡ μελέτη μου, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ W. Wieland ²² –, τὰ περισσότερα θίγουν ζητήματα ποὺ ἐξέτασα ἤδη, στὴν πρώτη ἔκδοση αὐτῆς τῆς μελέτης ²³. Δυστυχῶς, μολονότι ὀρισμένοι μελετητὲς (ὅπως ἡ Sarah Waterlow καὶ ὁ Daniel Graham) παραπέμπουν στὸ βιβλίο μου, δὲν λαμβάνουν ποτὲ ὑπ' ὄψιν τὰ ἐπιχειρήματά μου, ἂν καὶ συχνὰ ἀναπτύσσουν τὴν ἴδια θεματικὴ, ἀπὸ ὀπτικὲς ὥστόσο, ποὺ μοῦ φαίνονται πιὸ παρωχημένες σὲ σχέση μὲ αὐτὰ ποὺ ὑπεστήριξα στὴ μελέτη μου ²⁴. Δὲν μοῦ φαίνεται ὅμως, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ τὴν ἀνάπτυξη πολεμικῆς. Ἀκόμα περισσότερο, ἐφ' ὅσον ἡ πληθώρα τῶν δημοσιευμάτων σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, μᾶς κάνει ὅλο καὶ λιγότερο ἱκανοὺς νὰ διαχειριστοῦμε τίς πληροφορίες καὶ νὰ ἐξετάσουμε τὰ ζητήματα ποὺ θέτουν οἱ διάφοροι μελετητὲς. Ἀπὸ καιρὸ ἔχω κι

20. Καθὼς δὲν μπορῶ νὰ μνημονεύω ὅλα αὐτὰ τὰ ἄρθρα, ἃς μοῦ ἐπιτραπεί νὰ ἀναφερθῶ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἐξετάζουν προβλήματα ποὺ μὲ ἀπασχόλησαν ἄμεσα στὴν παροῦσα μελέτη.

21. Πβ. B. COLIN, *Aristote, Physique, Index verborum, Listes de frequence*, Liège, C.I.P.L., 1993.

22. Πβ. T.H. IRWIN, *Aristotle's First Principles*, Oxford, 1988 καὶ Ch. PIETSCH, *Prinzipienfindung bei Aristoteles*, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψει.

23. Πβ. S. WATERLOW, *Nature, Change and Agency in Aristotle's Physics*, New York, Oxford University Press, 1982, καὶ σὲ μαλακὸ ἐξώφυλλο, Oxford, Clarendon Press, 1988· D. W. GRAHAM, *Aristotle's Two Systems*, Oxford, Clarendon Press, 1987, M.-L. GILL, *Aristotle on Substance. The Paradox of Unity*, Princeton, Princeton Univ. Press, καὶ τοὺς συλλογικοὺς τόμους: *La physique d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, ἐπιμ. F. De Gandt καὶ P. Souffrin μὲ συμμετοχὴ τῶν E. Berti, R. Brague, J. Brunschwig, F. De Gandt, N. Deneyer, A. Laks, R. Waedy et H.-J. Waschkies), Paris, J. Vrin, 1991, καὶ *Aristote et la notion de nature*, ἐπιμ. P.-M. Morel (μὲ συμμετοχὴ τῶν B. Besnier, A. Petit, J. Brunschwig, M.-H. Gauthier-Muzellec, J.-F. Balaudé, P.-M. Morel, J.-L. Labarrière), Talence, Presses Univ. de Bordeaux, 1997.

24. Τὸ ἴδιο πρέπει, δυστυχῶς, νὰ πῶ καὶ γιὰ ὀρισμένες μελέτες ποὺ δημοσιεύθηκαν στοὺς συλλογικοὺς τόμους σὲ ἐπιμέλεια τῶν F. De Gandt καὶ P. Souffrin, καθὼς καὶ τοῦ P.-M. Morel, οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τὴν ἄλλη, περιλαμβάνουν, εὐτυχῶς, καὶ ἄλλες, ποὺ ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὸ πλαίσιο τῆς δικῆς μου, τὴν ὁποία συμπληρώνουν ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο μέρος της, ἀπαλλάσσοντάς με ἀπὸ τὸ νὰ στρέψω τὴ μελέτη μου καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμῆμα τῆς μελέτης μου μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὸ Βιβλίο Ζ' τῶν Φυσικῶν, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ R. WARDY, *The Chain of Change*, στὸ ὁποῖο παρέπεμψα προηγουμένως.

ἐγὼ ὁ ἴδιος προσαρμοστὲι στὸ πνεῦμα αὐτὸ καί, ἀποθαρρυσμένος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργο μου δὲν διαβάζεται οὔτε σχολιάζεται κριτικὰ ὡς πρὸς αὐτὰ ποὺ θεωρῶ τὰ πιὸ σημαντικὰ του σημεία²⁶, ἐπέτρεψα στὸν ἑαυτὸ μου νὰ λαμβάνει ὅλο καὶ λιγότερο ὑπ' ὄψιν τὶς νεώτερες δημοσιεύσεις. Αὐτὸ δὲν μὲ ἐμποδίζει, ὡστόσο, νὰ διαπιστώσω μὲ κάποια ἀνησυχία ὅτι ἡ χρῆση τῶν μελετῶν γίνεται ὀλοένα καὶ λιγότερο γιὰ τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζουν καὶ γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀναπτύσσουν: συνήθως καθορίζεται ἀπὸ τὴν προσκόλλησι τοῦ συγγραφέα στὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ρεῦμα ἐρμηνείας καὶ σύμφωνα μὲ συγγένειες ποὺ εἶναι κυρίως προσωπικῆς παρὰ ἐπιστημονικῆς φύσεως. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἐπομένως πραγματικὸ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ συζητηθεῖ. Ἐν ἀναμονῇ μιᾶς τέτοιας ἀνοιχτῆς συζήτησης, παραδίδω καὶ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὴ μεταφρασμένη, νέα ἐκδοχὴ τῆς μελέτης μου, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ φωτίσει καλύτερα καὶ θὰ καταστήσει πιὸ γόνιμο τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

26. Παρ' ὅτι πιστεύω ὅτι προσπάθησα, στὰ δύο πρῶτα βιβλία μου (στὴν πρώτη, δηλαδή, ἑκδοσὴ τῆς παρούσας μελέτης καὶ στὸ *Mythe et philosophie chez Parménide*, Bruxelles, Ousia, 1986, 1990²) νὰ παρουσιάσω τὴν κατάστασι τῆς ἑρευνας καὶ νὰ ἀναφερθῶ στὸ μεγαλύτερο, κατὰ τὸ δυνατόν, μέρος τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΓΕΝΕΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ

§ 1. Από την όντολογία στη γενεσιολογία

Από τον τρόπο με τον οποίο ό Άριστοτέλης φέρνει στο προσκήνιο τις άπορίες που όρίζουν την όντολογία ως προς την ικανότητά της να αναδεικνύει τις αρχές των φύσει γιγνομένων, και, έπομένως, ως προς την έπιλογή ανάμεσα σε δύο ή τρία στοιχεία των όντων αυτού του τύπου, προκύπτουν δύο σημεία που υποδεικνύουν μια πιθανή επίλυση της βασικής και τελικής άπορίας. Το πρώτο σημείο προκύπτει από τη θέση ότι «οί αρχές δέν διακρίνονται σύμφωνα με το γένος αλλά μόνον σύμφωνα με το πρότερον και το ύστερον»¹, που επιβεβαιώνεται άλλωστε εν μέρει και από την άλλη εκείνη θέση ότι «το υποκείμενο είναι αρχή και φαίνεται ότι προηγείται (πρότερον) του κατηγορουμένου»². Το δεύτερο, λιγότερο ρητώς διατυπωμένο σημείο, είναι κατά κάποιο τρόπο συνάρτηση του πρώτου: πράγματι, αν είναι αλήθεια ότι οί έναντιώσεις φαίνεται, κατά τον Άριστοτέλη, ότι ανάγονται σε μια έναντιότητα³, ή όποία εν προκειμένω δηλώνεται με αυτό που άλλοι όνομάζει πρώτες έναντιώσεις⁴, ή ένότητα αυτή δέν έχει νόημα παρά μόνον στο λογικο-ενολογικό επίπεδο – ως αρχή γνώσεως –, ενώ δέν μαρτυρείται στο όντολογικό επίπεδο – στον βαθμό που, όχι άπλως ανήκουν στο Ένα και το γένος, και τα έναντία και οί έννοιες πρότερον και ύστερον, αλλά και τα δύο αυτά έναντία δέν θα μπορούσαν να υπάρχουν ταυτόχρονα και να διέπονται από την ίδια σχέση, έξ αίτίας ακριβώς της αρχής της μη αντίφασης. Μπορούμε έπομένως να ποϋμε ότι στο όντολογικό επίπεδο τα έναντία δέν θα έπρεπε να διακρίνονται παρά μόνον ως προς το πρότερον και ύστερον,

1. Φυσικά, Α, 6, 189b 24-25: θέση στην όποία αναφέρθηκα ύπαινικτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο.

2. Ένθ' άν., 189a 31-32.

3. Ένθ' άν., 189b 26-27.

4. Ένθ' άν., 188a 28-29, Μετά τα Φυσικά, Α, 7, 1057b 16.

ὅπως καὶ συμβαίνει, τουλάχιστον ἐφ' ὅσον ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος⁵. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια λοιπόν, ἐν ὧσ' ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ στὸ Βιβλίο Α, 5 –ὕποθετικά, εἶναι ἀλήθεια⁶ – τὶς ἐναντιώσεις ὡς ἀρχές, τὶς χρησιμοποιοῦν μὲ αὐτὴ τὴ σημασία, ἐφ' ὅσον μιᾶ γιὰ ἐναντιώσεις καὶ γιὰ τὰ ἐνδιάμεσά τους⁷. Στὴν πραγματικότητα, βάσει τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψης, οἱ ἐναντιώσεις οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνδιαμέσων ἐνσωματώνονται μαζί μὲ αὐτὰ σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ γένος⁸. Κατὰ συνέπεια τὸ ἐνολογικὸ ζεύγος⁹ «πρότερον-ὑστερον» γίνεται τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ μιὰ πιθανὴ ἐπίλυση τῶν δυσκολιῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἐνο-οντο-λογικὲς προϋποθέσεις τοῦ Βιβλίου Α, 2 -6. Θὰ πρέπει βέβαια νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παρέλειψε στὴν ἐν λόγω ἐξέταση νὰ ἀναδείξει τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ζεύγους, ἐφ' ὅσον τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἐκθέτει τὴν πρώτη ὑπόθεση σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχές τῶν φύσει γιγνομένων¹⁰, μιᾶ γιὰ ἓνα σημεῖο ἐκκίνησης καὶ ἓνα σημεῖο κατάληξης (ἐξ ἐναντίων). Ἀκριβέστερα, πρὶν ἐπισημάνει τὶς λογικὲς δυσκολίες ποὺ ὁδηγοῦν σὲ ἀδιέξοδο, ὑπενθυμίζει ὅτι ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐναντία σχέση προτέρου στὴν τάξιν τοῦ εἶναι (ἐστὶν ἄλλα ἄλλων πρότερα) καὶ σχέση ἐτερότητας στὴν τάξιν τοῦ γίγνεσθαι (γίνεται ἕτερα ἐξ ἄλλων)¹¹. Ταυτόχρονα, ἀποκαλύπτει τὴ μόνη πιθανὴ ὁδὸ γιὰ τὴν διάγνωση τῶν ἀρχῶν τοῦ φύσει γιγνομένου: θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐξετάσουμε βάσει τῶν «ἀρχῶν» τοῦ προτέρου-ὑστέρου καὶ τῆς ἐτερότητας – τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἐπίσης «μετα-ἀρχές» ἢ, ἀκριβέστερα, ἔννοιες ἐνολογικῆς τάξης. Πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὑπογραμμίζει καὶ τὴν *sine qua non* προϋπόθεση γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος: «πρέπει, γράφει, οἱ ἀρχές νὰ μένουν πάντοτε ἀμετάβλητες»¹².

Μποροῦμε ἔτσι νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λογικὲς δυσκολίες ποὺ ἐμποδίζουν τὶς ἐναντιώσεις νὰ ἀποτελέσουν ἀρχές, διαγράφεται ἄλλη μιὰ δυσκολία, ὅχι λιγότερο σημαντικὴ ποὺ ἀφορᾷ τὴ σταθερότητά τους. Τὸ ἐμπόδιο στὸ ὁποῖο προσέκρουσε ἡ πλατωνικὴ

5. Ἐνθ' ἀν., 6, 189b 25 κ. ἐξ..

6. Ἐνθ' ἀν., 5, 188b 21-22.

7. Ἐνθ' ἀν., 188b 22-23.

8. Μετὰ τὰ Φυσικά, Α, 7.

9. Στὴν προηγούμενη ἐκδοσὴ μιλοῦσα γιὰ «ἐπιστημολογικὸ» ζεύγος, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἀναχρονισμὸ στὸν βαθμὸ πού, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «ἐπιστημολογία», ἀνήκει σαφῶς, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὴ μεταφυσικὴ τοῦ Ἐνός, μὲ τὸ πρότερον καὶ τὸ ὑστερον νὰ ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ ἐκφάνσεις τοῦ Ἐνός καὶ τῶν Πολλῶν.

10. Φυσικά, Α, 5, 188b 20-26.

11. Ἐνθ' ἀν., 189a 317-18.

12. Ἐνθ' ἀν., 189a 19-20: τὰς δὲ ἀρχὰς αἰεὶ δεῖ μένειν.

φιλοσοφία ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή της – μετὰ τὴν ὥθησιν τῆς σωκρατικῆς σκέψης –, ἐμφανίζεται καὶ πάλι στοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους τῆς ἀριστοτελικῆς προβληματικῆς. Ὁ Πλάτων τὸ εἶχε διαγνώσει, ὅπως εἶδαμε, σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους διαλόγους του, τὸν Φίληβο, δηλώνοντας ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀδυναμία ὑπαρξῆς μιᾶς ἐπιστήμης «γιά ὅσα γίνονται καὶ θὰ γίνονται καὶ ἔχουν γίνεῖ», ἐφ' ὅσον αὐτὰ «μήτε εἶχαν ποτὲ ὡς τώρα οὔτε θὰ ἔχουν οὔτε ἔχουν τώρα τὴ στιγμὴ αὐτὴ τίποτε μεταβλητὸ» καὶ τίποτα βέβαιον δὲν θὰ μπορούσε νὰ δημιουργηθεῖ σ' ἐμᾶς «γιά ὅσα δὲν κατέχουν τὴν παραμικρὴ βεβαιότητα»¹³. Ὅταν ὁμῶς ὁ Σταγειρίτης ἐπανέρχεται στὸν πυρῆνα τῆς πλατωνικῆς προβληματικῆς, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ διατυπώνεται ἡ ἀδυναμία ὑπαρξῆς μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης, δὲν εἶναι γιὰ νὰ παραδεχθεῖ τὴν ἀποτυχία του, ἀλλὰ ἀντίθετα γιὰ νὰ προβάλει τὸ ἀκριβὲς σημεῖο ὅπου ἡ ὄντολογία, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ προβληματικὴ περὶ τοῦ ὄντος, διαπιστώνει τὰ ὅριά της, παρὰ τὶς βελτιώσεις ποὺ τῆς ἔχει ἐπιφέρει. Ταυτόχρονα, ὁμῶς, δηλώνει τόσο τὴν βαθύτατη προσκόλλησή του στὶς πλατωνικὲς ἀπόψεις ὅσο καὶ τὴν ἀπόκλισή του ἀπὸ αὐτές: τὴν προσκόλλησή του, ὅταν μᾶς ἐπενθυμίζει ὅτι ἡ πρόθεσις τοῦ Πλάτωνος σχετικὰ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα σταθερότητας τῶν ἀρχῶν γιὰ τὴ θεμελίωσιν μιᾶς ἐπιστήμης εἶναι ὀρθή. Παράλληλα, δηλώνει καὶ τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὶς πλατωνικὲς ἀπόψεις ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ μόνη ὁδὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σταθερότητα καὶ τὴν ἀλήθεια στὸ ἐπίπεδο τοῦ γίγνεσθαι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ἄλλου, σὲ ἓνα ἐπέκεινα, σὲ ἓναν ὑπερβατικὸ κόσμον, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἴδιου τοῦ γίγνεσθαι, ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῶν ποὺ συνδέονται βαθύτατα καὶ ὄντολογικὰ μὲ αὐτό. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς, ἂν ἡ ἔννοια τῶν ἐναντιώσεων, στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθώντας τοὺς προγενεστέρους του, εἶχε στηρίξει τὶς ἐλπίδες του – διότι προϋποθέτει τὶς ἐνολογικὲς ἀρχὲς τοῦ προτέρου-ὕστερου καὶ τῆς ἐτερότητας –, ἀποδεικνύεται ἀνίκανη ἀπὸ μόνη της νὰ περάσει τὸν ἔλεγχο τῶν ἐνολογικῶν προϋποθέσεων τῆς «ἐπιστημολογίας» της, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ὁδηγεῖ τὴν ὄντολογία σὲ ἀδιέξοδο, δὲν μπορούσε παρὰ νὰ θέσει στὸν ἑαυτὸ του τὸ ἐρώτημα μήπως θὰ ἔπρεπε ἀκριβῶς νὰ ἐμβαθύνει στὸ ζήτημα τοῦ γίγνεσθαι, στὸ ἐπίπεδο μάλιστα τοῦ γίγνεσθαι. Αὐτὸ στὴν ἀριστοτελικὴ γλῶσσα σημαίνει: προσπάθεια νὰ διακρίνεις ἂν τὸ «πρᾶγμα» μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο μιᾶς μελέτης ποὺ τὸ ἀντιμετωπίζει ὄχι πλέον ὡς ὄν, ἀλλὰ ὡς γιγνόμενον. Μὲ ἄλλα λόγια, τίθεται τὸ ἐρώτημα ἐὰν μπορούμε νὰ συγκροτήσουμε ἓναν νέο λόγον στὸν ὁποῖο ἡ κατηγορήσιμη καθ' ὑποκειμένου θὰ μπορούσε νὰ

13. Πβ. ἀνωτέρω, Εἰσαγωγή, ὑποσ. 21 καὶ 22.

μετατεθεί στο γινόμενον, μέχρι τοῦ σημείου νὰ τοῦ ἀποδώσει τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ ψευδοῦς.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ κάνει κάποια μεγάλη προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, διότι, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα του, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ ῥήματος ἐμπεριέχει πάντοτε στὴ σημασία της τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου¹⁴. Ἐπιπλέον, ὅπως ἀναφέρει, τὸ ῥῆμα ἀποτελεῖ πάντοτε σημεῖον αὐτοῦ ποὺ δηλώνει ἓνα πρᾶγμα, εἰδικότερα μάλιστα, στὴν περίπτωση τῶν καθ' ὑποκειμένου¹⁵. Ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, παρ' ὅτι τὸ ῥῆμα εἶναι μιὰ λέξη τοῦ δηλώνει κάτι (τοῦ πράγματος), δὲν δηλώνει κάτι τοῦ πράγματος ἐν ὧς δὲν δηλώνει ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει. Διότι, ὅπως ἀναφέρει, τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι εἶναι ἀπλῶς δυὸ λέξεις (ῥήματα), ποὺ ἀπὸ μόνες τους δὲν δηλώνουν τίποτε σχετικὰ μὲ τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ μποροῦν νὰ προσθέσουν κάτι στὴ σημασία του, νὰ γίνουν δηλαδὴ δείκτες (σημεῖα) τοῦ πράγματος βάσει μιᾶς σύνθεσης¹⁶. Ἄν εἶναι ἔτσι, τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴ συγκρότηση ἐνὸς ἀποφαντικοῦ λόγου στὸν ὅποιο τὸ ῥῆμα δὲν δηλώνει αὐτὸ ποὺ ἀνήκει τώρα (τὸ νῦν ὑπάρχειν) στὸ πρᾶγμα¹⁷, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἀνῆκε στὸ παρελθὸν ἢ ἀκόμα ἐκεῖνο ποὺ θὰ τοῦ ἀνήκει στὸ μέλλον.

«Κάθε ἀποφαντικὸς λόγος, γράφει, συγκροτεῖται ἀναγκαστικὰ βάσει ἐνὸς ῥήματος ἢ κάποιου ῥηματικοῦ τύπου (πτώσεως). Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔννοιά του ἀνθρώπου δὲν συνιστᾷ ἀποφαντικὸ λόγο ἐν ὧς δὲν προσθέτουμε τὸ εἶναι, ἢ τὸ θὰ εἶναι ἢ τὸ ἦταν»¹⁸.

Συνέπεια αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ βασικὴ διαπίστωση:

«σὲ σχέση μὲ τὰ ὄντα καὶ τὰ γενόμενα, ἡ κατάφαση καὶ ἡ ἄρνηση (ἀπόφασις) εἶναι ἢ ἀληθὴς ἢ ψευδής»¹⁹.

Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς μεταξὺ ὄντος καὶ γενομένου, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει νὰ στοχάζεται πάνω στὸ θέμα τοῦ περίφημου προβλήματος τῶν ἐνδεχομένων, εἶναι ἀποκαλυπτικός, διότι δείχνει ξεκάθαρα ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ῥήματος γίνεσθαι στὸν ἀποφαντικὸ λόγο δὲν πρέπει νὰ δημιουργεῖ στὴν πραγματικότητα προβλήματα. Ἄν, λοιπόν, λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀποφαντικὸς λόγος δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον χάρις στὴν κατηγορικὴ χρῆση τοῦ ῥήματος εἶναι, καταλαβαίνουμε ὅτι μόνον ἡ κατηγορικὴ χρῆση τοῦ

14. *Περὶ Ἑρμηνείας*, 3, 16b 6.

15. *Ἐνθ' ἀν.*, 16b 7-10.

16. *Ἐνθ' ἀν.*, 16b 19-25.

17. *Ἐνθ' ἀν.*, 16b 9.

18. *Ἐνθ' ἀν.*, 5, 17a 9-12.

19. *Ἐνθ' ἀν.*, 9, 18a 28-29.

ρήματος γίνεσθαι μπορεί νὰ στηρίξει ἕναν τέτοιο λόγο. Ἡ κατηγορική αὐτὴ χρῆση τοῦ ρήματος γίνεσθαι, στὴν ὁποία ὀρθῶς ἐπέμεινε ὁ Wieland²⁰, δὲν εἶναι εὖρημα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ συνιστᾷ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ ἐξῆς²¹. Τὸ

20. W. WIELAND, Ἐνθ' ἄν., σσ. 110-140.

21. Στὴν ἐξαιρετικὴ μελέτῃ του γιὰ τὸ ρῆμα εἶναι στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ὁμηρικὴ γλώσσα (*The Verb "Be" in Ancient Greek*, ἔνθ' ἄν.), ὁ Ch. Kahn ἐπισημαίνει ὅτι στὴν πρώτη ραφωδία τῆς Ἰλιάδας ἐντοπίζουμε μία καὶ μοναδικὴ χρῆση τοῦ ὅρου γίνεσθαι μὲ τὴ σημασία τοῦ «γεννιέμαι» (στ. 251), ἐπὶ συνόλου ἑξὶ ἀναφορῶν, μὲ τὶς ὑπόλοιπες πέντε νὰ μοιράζονται ἀνάμεσα στὴ χρῆση του ὡς ὑπαρκτικοῦ ρήματος (στ. 188, ὅπου σημαίνει «ὑπάρχει», καὶ στ. 49, 341, 493 ὅπου σημαίνει «δημιουργεῖται») καὶ τὴ χρῆση του ὡς συνδετικοῦ – κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ρῆμα εἶναι (στ. 57). Τὸ δεῖγμα αὐτό, διευκρινίζει ὁ Kahn, εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ συνόλου τῶν ὁμηρικῶν χρήσεων τοῦ ρήματος γίνεσθαι. Φαίνεται ἔτσι ὅτι ἡ «βιολογική» σημασία τοῦ ὅρου, δηλ. ἡ σημασία ποὺ παραπέμπει στὴ «γέννηση», τὴ «γένεση» ἢ τὴ «γενιά», δὲν κυριαρχεῖ στὴν πραγματικότητά παρά μόνον στὸν ὀνομαστικὸ τύπο ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα, δηλαδή στοὺς ὅρους γένος, γενεή κ.λ.π., ἐνῶ στὴν περίπτωσιν τοῦ ρήματος, ἡ σημασία αὕτη καλύπτει μέρος μόνον, καὶ μάλιστα μικρό, τοῦ συνόλου τῶν χρήσεων (σ. 364). Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ χρῆσι τοῦ γίγνομαι ὡς συνδετικοῦ παράλληλα μὲ τὸ εἰμί φανερώνει μιὰ ἰδιαίτερη ἐξέλιξιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἂν καὶ στὸν Ὅμηρο μοιράζεται τὴ λειτουργία τοῦ ὡς συνδετικοῦ καὶ μὲ ἄλλα ρήματα, ὅπως τὰ πέλω, τελέσθω, τέτυγμα (σσ. 372, 384, 216-222). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Kahn τονίζει τὴ σχέση μεταξύ εἰμί καὶ γίγνομαι, μιὰ σχέση ἀντίθεσης μεταξύ στατικοῦ καὶ δυναμικοῦ, ἡ ὁποία ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς σχέσης μεταξύ εἶναι καὶ γίνεσθαι. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι, τουλάχιστον στὰ ὁμηρικὰ κείμενα, τὸ γίγνομαι ἀντικαθιστᾷ τὸ εἰμί κάθε φορὰ ποὺ πρόκειται νὰ δηλωθεῖ μιὰ ἔννοια κίνησης. Ἡ διαπίστωση αὕτη εἶναι ἀκόμα πιὸ σημαντικὴ ἐφ' ὅσον ὁδηγεῖ τὸν Kahn νὰ ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ πλῆθος τῶν σημασιῶν τοῦ γίγνομαι ἀντιστοιχεῖ, σὲ ἕναν βαθμό, ἐπακριβῶς στὴν πολυσημία (πολλαχῶς λέγεσθαι) τοῦ εἶναι (σσ. 195-198). Τέλος, ὁ συγγραφέας διαπιστώνει τὴν προτεραιότητα τοῦ ρήματος εἶμι σὲ σχέση μὲ τὸ ρῆμα γίγνομαι, γεγονὸς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ φωτίσει κάποια σημεία «ἐμπειρικής» τάξεως. Γιὰ παράδειγμα, ἐνῶ ἡ ἀρχαιότερη ἰνδοευρωπαϊκὴ ρίζα γιὰ τὸ ρῆμα εἶναι, ἡ ρίζα es- (οἱ ἄλλες, ὅπως γνωρίζουμε, εἶναι οἱ bhu- ἀπ' ὅπου τα φύω, φύσις, καὶ ves- ἀπ' ὅπου το γερμανικὸ wesen: πβ. KAHN, ἔνθ' ἄν., σσ. 24, 36-37, M. HEIDEGGER, *Einführung in die Metaphysik*, σσ. 54-55), εἶναι κοινὴ σὲ διάφορες γλώσσες, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τοὺς διάφορους ὅρους ποὺ δηλώνουν τὸ γίνεσθαι, ὅπως γιὰ παράδειγμα γίγνομαι, fieri, become, warden. Τὸ μόνον κοινὸ σημεῖο τους εἶναι ἡ ἀντίθεσή τους πρὸς τὴ ρίζα es-. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν Ὅμηρο, ὅπου τὸ γίνεσθαι δηλώνεται μὲ τέσσερα διαφορετικὰ ρήματα (γίγνομαι, πέλω, τελέσθω καὶ τέτυγμα), φαίνεται ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ρήματα μαζί ἀπαντοῦν σπανιότερα ἀπὸ ὅ,τι τὸ ρῆμα εἶναι. Συμβαίνει, μάλιστα, νὰ ἀντικαθιστοῦν, στὴν στατικὴ τους σημασία, τὸ ἴδιο τὸ ρῆμα εἶναι. Ἡ διαδικασία αὕτη τῆς ἀφομοίωσης εἶναι ἀνάλογη μὲ ἐκείνη ποὺ παρατηροῦμε στὴν περίπτωσιν τῶν παραγῶγων τῆς δεύτερης ἰνδοευρωπαϊκῆς ρίζας bhu-, ἡ ὁποία ἐμφανίζει ἄλλοτε «δυναμικὸ» χαρακτήρα (φύσις= «γέννηση», «ἄνθησις») καὶ ἄλλοτε στατικὸ (φύσις= «ἀνάστημα», «φύσις», «οὐσία»): παρατηροῦμε ἔτσι συχνά, στὰ παράγωγα αὐτά, μιὰ ἀφομοίωση τῆς δυναμικῆς («κινητικῆς») σημασίας ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στατικὴ. Σύμφωνα, μάλιστα, μὲ τὸν Kahn, ἡ ἀντίστροφη διαδικασία τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ «στατικὴ» στὴ «δυναμικὴ» σημα-

νέο πού εισάγει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἡ πραγμάτευση τῆς φιλοσοφικῆς διάστασης τῆς χρήσης αὐτῆς μὲ στόχο νὰ καλύψει τὶς ἐλλείψεις τοῦ κατηγορικοῦ (attributif) λόγου ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὸ ὄν. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐπιμείνουμε στὸ ἐξῆς: αὐτὸ πού εισάγει ἐδῶ, δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἀνάλυση τῆς γλώσσας χάρις στὴν ὁποία ἀναδύονται οἱ ἀρχές²² ἀλλὰ μιὰ ἐρμηνεία τῆς γλώσσας βάσει τῶν φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων τῆς σκέψης του. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Σταγειρίτης δὲν ἀποκομίζει ἀπὸ τὴ γλῶσσα παρὰ ἐκεῖνο πού θέλει νὰ ἀνακαλύψει σὲ αὐτὴν δυνάμει τῶν λογικο-οντολογικῶν βάσεων τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου (στὸν ὁποῖο κυριαρχοῦν ἡ πολυσημία τοῦ εἶναι καὶ ἡ θέσις ὅτι ἡ οὐσία εἶναι ὑποκείμενο κάθε κατηγορήσεως) καὶ τῆς ἐπιστημολογικῆς προϋπόθεσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτὸ πού εἶναι καὶ αὐτὸ πού γίγνεται δὲν εἶναι τέτοια παρὰ μόνον βάσει ἀρχῶν²³. Ἡ γλῶσσα χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἐπικουρικὰ γιὰ τὴ διασαφήνιση τῶν *a priori* προϋποθέσεων τῆς γενεσιολογίας βάσει τῶν *a priori* προϋποθέσεων τῆς ὀντολογίας, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τοὺς βασίζονται στὶς ἐνολογικὲς προϋποθέσεις τῆς γλώσσας καὶ τῆς σκέψης. Τὸ βασικὸ κείμενο πού ἐπιτρέπει κατὰ κάποιο τρόπο αὐτὴ τὴ μεταβίβαση ἀρμοδιοτήτων, χάρις στὴν ὁποία θὰ καταστεί δυνατὴ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέταση τοῦ φύσει γιγνομένου, εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο βρίσκουμε συνδεδεμένους τὴν θέσιν περὶ τῆς πολυσημίας τοῦ γίγνεσθαι (πολλαχῶς δὲ λεγόμενου

σία δὲν μαρτυρεῖται ποτὲ (σσ. 205-207). Ἄν ὅμως ἀληθεύει, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ E. BENVENISTE (*Catégories de pensée et catégories de langue, Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966), ὅτι ἡ γλωσσικὴ δομὴ τῆς ἐλληνικῆς προώριζε τὴν ἔννοια τοῦ εἶναι γιὰ φιλοσοφικὴ χρήση, δὲν εἶναι λιγότερο ἀλήθεια ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ δομὴ θὰ καθιστοῦσε δυνατὴ τὴν πραγμάτευση τοῦ γίγνεσθαι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὡστόσο, γιὰ λόγους πού θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξουμε παρακάτω, τὸ παράδοξο στὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς σκέψης εἶναι ὅτι λησμόνησε τὴν ἴδια τὴν ἔννοια πού κατέστησε δυνατὴ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ γίγνεσθαι, ἐναποθέτοντας τὶς τύχες τῆς στὴν ἀρμοδιότητα ἀποκλειστικὰ τοῦ ρήματος εἶναι.

22. Ὅπως ὑποστήριξαν ἀρχικῶς ὁ J. M. Le Blond καὶ στὴ συνέχεια ὁ W. Wieland. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως, ὁ ἔπαινος ἀνήκει, μοῦ φαίνεται, στὸν τελευταῖο αὐτὸν μελετητὴ διότι ἀνέδειξε τὸν κατηγορικὸ χαρακτήρα τῆς χρήσης τοῦ ρήματος γίγνεσθαι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ διότι διέγινε τὴν ἀνάγκη νὰ διακρίνουμε αὐτὸ πού ἀνήκει, ὅπως θὰ δοῦμε, στὸ «κατηγορικὸ γίγνεσθαι» καὶ αὐτὸ πού ἀνήκει στὸ «γίγνεσθαι ἐκ τινός» – τὸ μόνον πού μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ μιὰ ἐπιστήμη. Ἐχοντας ὅμως ἐρμηνεύσει τὴν προβληματικὴ τοῦ γίγνεσθαι ὑπὸ τὸ πρῖσμα μιᾶς ἀντίληψης περὶ κινήσεως καὶ μεταβολῆς, ὁ Wieland παραβλέπει τὶς συνέπειες τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι «γλωσσικὴ» παρὰ μόνον ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς θεμελίωσης μιᾶς «λογικῆς» τοῦ γίγνεσθαι. Αὐτὸ πού ἀπουσιάζει ἴσως ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Wieland εἶναι ἡ ἀξιοποίηση κάποιων ἐπιστημάνσεων τοῦ A. Mansion (πβ. ἀνωτέρω στὴν Εἰσαγωγή), ὁ ὁποῖος εἶχε προαισθανθεῖ τὴν ἀνάγκη μιᾶς «μεθοδολογικῆς λογικῆς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης».

23. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὶς σημαντικὲς ἐπιστημάνσεις τοῦ W. WIELAND, ἔνθ' ἀν., σσ. 127-129.

του γίνεσθαι) καὶ τὴν ὑπόμνηση ὅτι «μόνον ἢ οὐσία δὲν ἀποδίδεται σὲ κανένα ἄλλο ὑποκείμενο ἐνῶ ὅλα τα ἄλλα ἀποδίδονται σὲ αὐτὴν» (διὰ τὸ μόνην τὴν οὐσίαν μηδενὸς κατ' ἄλλου λέγεσθαι ὑποκειμένου, τὰ δ' ἄλλα πάντα κατὰ τῆς οὐσίας)²⁴. Ἀναλαμβάνοντας τὸν ρόλο ποὺ εἶχαν πρίν, ὡς προκείμενες ἀνάλυσης, οἱ δύο ἀρχικὲς θέσεις ποὺ ὁδήγησαν τὴν ὄντολογικὴ ἐξέταση τοῦ πραγματικοῦ σὲ ἀδιέξοδο, οἱ δύο τελευταῖες αὐτὲς προτάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ἢ μία εἶναι νέα (αὐτὴ ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν πολυσημία τοῦ γίνεσθαι), φανερώ- νουν ὅτι τὸ μόνο στοιχεῖο διάκρισης ὄντολογίας καὶ γενεσιολογίας ἔγκειται στὴν διαφορὰ μὲ τὴν ὁποία ἀντιλαμβανόμαστε ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ συνέπειες ποὺ θὰ ἐπιφέ- ρει αὐτὴ ἡ διαφορὰ τόνου – καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ὁδηγήσουν στὴ θεμε- λίωση τοῦ ὁλομορφισμοῦ καὶ μέσω αὐτοῦ στὴν ὀριστικὴ πραγμάτευ- ση τῶν ἀρχῶν τοῦ γίνεσθαι –, εἶναι ἐκπληκτικὲς, ἐφ' ὅσον θὰ θέσουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου. Σὲ τέτοιο μά- λιστα βαθμὸ ὥστε στὸ Βιβλίο Β θὰ διαπιστώσουμε, γιὰ πρώτη φορά, μιὰ ἀλλαγὴ ὀπτικῆς, ἐξαιτίας τῆς προτεραιότητος τῆς μορφῆς ἐναντι τοῦ ὑποκειμένου, ἢ ὁποία θὰ ἀποβεῖ ἐξ ἀρχῆς ἡ πηγὴ ὅλων των δυ- σκολιῶν ποὺ ἀντιμετωπίζουμε πάντα ἐρμηνεύοντας τὰ Μετὰ τὰ Φυ- σικά Ζ. Ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ θὰ προσεγγίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς Φυ- σικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπία, δη- λαδὴ βάσει τῶν συνεπειῶν ποὺ ἐπιφέρει ἡ ἀνάλυση τοῦ γίνεσθαι στὰ Φυσικά Α, 7, διαπιστώνουμε τὴ σπουδαιότητα τῆς γενεσιολογίας. Κατὰ τὴν ἀποψή μου ὅμως, ἡ πλέον ἐκπληκτικὴ συνέπεια τῆς νέας αὐτῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι μὲ τὴν ὄντολογικοποίησιν τοῦ γιγνομένου κατέστησε δυνατὴ τὴ θεμελίωση μιᾶς ἐπιστήμης περὶ φύσεως.

§ 2. Οἱ γενεσιολογικὲς βάσεις τῆς προβληματικῆς τῶν ἀρχῶν

Πιστὸς στὴ μέθοδο ποὺ ἔχει ἐφαρμόσει ἤδη ἀπὸ τὸ κεφ. 1, ὁ Ἀρι- στοτέλης ἀναγγέλλει στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφ. 7 ὅτι πρόκειται νὰ ἐξετάσει κάθε μορφὴ γενέσεως (περὶ πάσης γενέσεως), διότι, ὅπως ἀναφέρει, εἶναι σύμφωνο μὲ τὴ φυσικὴ τάξιν (ἔστι κατὰ φύσιν) νὰ μιᾶς ἀρχικῶς γιὰ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ καὶ μόνον στὴ συνέχεια νὰ ἐξετάζει (θεωρεῖν) αὐτὸ ποὺ ἀνήκει ξεχωριστὰ στὸ καθένα²⁵. Ἡ δήλωση αὐτή, ἢ ὁποία κλείνει τὴ διαλεκτικὴν πραγμάτευση ποὺ προηγήθηκε²⁶, ἀπο-

24. Φυσικά, Α, 7, 190a 31 κ. ἐξ.

25. Ἐνθ' ἀν., 189b 30-32.

26. Ὑπὲρ μιᾶς ἀνάλυσης καθαρὰ φιλοσοφικῆς: γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ πβ. τὸ ἄρθρο μου *Dialectique et philosophie chez Aristote*, ἐνθ' ἀν., σσ. 243 κ. ἐξ. Ἡ ἀνάλυσή μου ἐδῶ ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ εἶχα θεωρητικὰ μόνον εἰσηγηθεῖ καὶ περιγράφει ἐν συντομίᾳ

καλύπτει τὴ μόνη δυνατὴ ὁδὸ γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχῶν, διότι δὲν παρουσιάζει ἐκ τῶν προτέρων τὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ προκύψουν στὴ συνέχεια. Ἀρκεῖται ἀπλῶς στὴν ἐξέταση τοῦ συγκεκριμένου θέματος μὲ τὴ μέθοδο ποὺ εἶναι ἢ πλέον οἰκεία, ὡς ἐὰν ἀποτελοῦσε μέρος μιᾶς γενικότερης προβληματικῆς τοῦ γίγνεσθαι, στὴν ὁποία ἄλλωστε κάθε μέρος συνδέεται μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο μόνον μὲ σχέση ὁμωνυμίας²⁷. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, ὅλες οἱ μορφές τοῦ γίγνεσθαι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ τὶς συνδέει, καταλήγουν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ μιὰ γενικὴ θεωρία τοῦ γίγνεσθαι, ἢ ὁποία θεμελιώνεται πάνω σε σταθερὲς ἀρχές, τίποτε δὲν θὰ ἔπρεπε πλέον νὰ ἐμποδίζει τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ φύσει γιγνομένου. Ὡστόσο, ἐάν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν, φαίνεται πιὸ ξεκάθαρη καὶ πιὸ οἰκεία σὲ ἐμᾶς μιὰ γενικὴ θεωρία τοῦ γίγνεσθαι, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ τέτοια θεωρία μπορεῖ νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τοῦ λόγου βάσει *a priori* ἐνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων, στοιχεῖα τῶν ὁποίων ἐντοπίζονται πράγματι στὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας*, ἀλλὰ καὶ στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α.

Στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ θεμελιώσουμε ἕναν ἀποφαντικὸ λόγο – ἱκανὸ δηλαδὴ νὰ δηλώνει ἕνα πράγμα στὴν πιὸ ἀπλὴ ἀλήθεια τοῦ – ἀρκεῖ νὰ προσθέσουμε στὴ σημασία μιᾶς λέξης ποὺ δηλώνει ἕνα πράγμα (προσσημαίνει), τὸ ρῆμα εἶναι – ἂν θέλουμε νὰ δηλώσουμε τὴν ὑπαρξή του – ἢ τὸ τί – ἂν θέλουμε νὰ δηλώσουμε μιὰ κατάφασιν (ἢ μιὰ ἀπόφασιν).

«Γιὰ παράδειγμα, θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ λέξη «ἄνθρωπος» σημαίνει ἀσφαλῶς κάτι, ὄχι ὅμως ὅτι ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει: ἂν προσθέταμε κάτι ἄλλο θὰ εἴχαμε κατάφασιν ἢ ἀπόφασιν»²⁸.

στὸ ἐν λόγῳ ἄρθρο μου. Τὸ μεταγενέστερο ἄρθρο μου *Dialectique, rhétorique et critique chez Aristote*, (*De la métaphysique à la rhétorique*, ἐπιμ. Μ. Meyer, Bruxelles, 1986, σσ. 103-118) συμπληρώνει αὐτὴ τὴν ὀπτική. Θεωρῶ ὅτι πρέπει νὰ ἀναφέρω ἐδῶ δύο σημαντικὰ ἄρθρα τῆς Cristina ROSSITI, ποὺ εἰσηγοῦνται νέες προοπτικὲς καί, συμπληρώνουν, ὡς ἐκ τούτου, τὰ δικά μου: *La possibilità di un'indagine scientifica sugli oggetti della dialettica nella Metafisica di Aristotele*, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti (Classe di scienze morali, lettere ed arti)*, 136, 1977-78, σσ. 363-389 καὶ *La dialettica platonica in Aristotele, Metafisica, A6 e A4*, *Atti e Memorie dell'Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti (Part. III)*, 90, 1977-78, σσ. 75-87. Πβ. ἐπίσης Ε. BERTI, *Aristotele et la méthode dialectique du Parménide de Platon*, *Revue Internationale de Philosophie*, 133-134, 1980, σσ. 341-358, καθὼς καὶ *Philosophie, dialectique et sophistique dans Métaphysique*, Γ 2, ἐνθ' ἄν., 201, 1997, σσ. 379-396.

27. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτὴ, οἱ ἀντικρουόμενες λύσεις τοῦ Σιμπλίκιου, ποὺ ἐρμηνεύει αὐτὴ τὴ «γενικότητα» σὰν νὰ δηλώνει τόσο τὸ φύσει ὄν ὅσο καὶ τὸ τέχνη ὄν (*In Phys.*, σ. 208, 26-27), καὶ τοῦ Ἰωάννη Φιλόπονου, ὁ ὁποῖος τὴν προσεγγίζει μέσῳ τῆς διάκρισης μεταξὺ σχετικοῦ γίγνεσθαι καὶ ἀπόλυτου γίγνεσθαι (*In Phys.*, σ. 151, 19 κ. ἐξ.), μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ οἱ δύο σὲ αὐτὴ τὴ «γενικότητα».

28. *Περὶ Ἑρμηνείας*, Δ, 16b 28-30, 5, 17a 11-12.

Γι' αὐτὸ τὸ ὄνομα ἢ τὸ ρῆμα μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἀπλὲς φάσεις [ἐκφωνήματα], διότι

«δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε πῶς, δηλώνοντας ἔτσι κάτι ἀπλῶς μὲ τὴ φωνή²⁹, δηλώνουμε κάτι σχετικὰ μὲ αὐτὸ (ἀποφαίνεσθαι)»³⁰.

Γιὰ νὰ ἀποφανθοῦμε σχετικὰ μὲ κάποιο πρᾶγμα θὰ πρέπει, στὴν περίπτωση τῆς ἀπλῆς ἀπόφανσης, ἢ νὰ δηλώσουμε κάτι σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα (τί κατὰ τινός) ἢ νὰ ἀρνηθοῦμε κάτι σχετικὰ μὲ αὐτὸ (τί ἀπὸ τινός)³¹, μὲ δυὸ λόγια χρειάζεται μιὰ κατάφαση ἢ μιὰ ἄρνηση. Ἐτσι ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴν ἀπλὴ ἀπόφανση ὡς μιὰ φωνὴ σημαντικὴ ποὺ ἀναφέρεται στὴν παρουσία (ἢ ἀπόδοση) ἢ τὴν ἀπουσία (ἢ μὴ ἀπόδοση) κάποιου χαρακτηριστικοῦ σὲ ἓνα πρᾶγμα (ὑπάρχει τί ἢ μὴ ὑπάρχει), καὶ αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὶς διαιρέσεις τοῦ χρόνου³². Στὴν περίπτωση μιᾶς πιὸ σύνθετης ἀπόφανσης, χρειάζεται ἐπιπλέον μιὰ σύνθεση τέτοιων δηλώσεων (ἐκ τούτων συγκειμένη)³³. Τὸ «ἀπλὸς» καὶ τὸ «σύνθετος» δίνονται ἐδῶ ὡς τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους δηλώνεται ἓνα πρᾶγμα, προβάλλοντας τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ δύο ἐνότητες: τὴν ἐνότητα ποὺ δίνεται ὡς ἀπλὴ καὶ σὲ ἐκείνη ποὺ δίνεται ὡς σύνθετη, τῆς ὁποίας ἔσχατο μέτρο εἶναι ἡ συγκρότησή της ἀπὸ στοιχεῖα τῆς γλώσσας, τὰ γράμματα τῆς ἀλφαβήτου, καὶ στὴ συνέχεια, ἀπὸ μέρη τοῦ λόγου. Θεωρούμενος ἔτσι – καὶ αὐτὸ πέραν τῆς διαιρέσεως τοῦ χρόνου –, ὁ ἀποφαντικὸς λόγος ἐμφανίζεται ὡς μιὰ διασαφήνιση καὶ μιὰ ἐπεξήγηση τῆς πλατωνικῆς πρακτικῆς τῆς γλώσσας ποὺ προτείνεται, ὅπως εἶδαμε, στὸν Φίληβο, μέσῳ πιὸ ξεκάθαρα διατυπωμένων ἐνολογικῶν δομῶν. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ ἓνα χωρίο ἀπὸ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ Λ, 7, πρέπει νὰ διακρίνουμε τὸ Ἔνα ἀπὸ τὸ ἀπλό, καθὼς τὸ Ἔνα δηλώνει ἓνα μέτρο, ἐνῶ τὸ ἀπλό τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δηλώνεται τὸ πρᾶγμα (πῶς ἔχον αὐτό)³⁴. Συνδεδεμένη μὲ τὴν λέξιν, ἔτσι ὅπως ἐμφανίζεται ἐδῶ, ἡ διάκριση αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ διαγνώσουμε πῶς εἶναι δυνατόν νὰ συνδέσουμε διαφορετικὲς ἐνολογικὲς δομὲς προκειμένου νὰ θεμελιώσουμε ἓναν λόγο ἀναφερόμενο στὸ ὄν καὶ τὸ γιγνόμενον (σύμφωνα μὲ τὶς διαφορὲς κατηγορίες). Φαίνεται ἔτσι, ὅτι ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέσουμε τὸν ἀποφαντικὸ λόγον μὲ τὴ γλῶσσα (λέξιν) ποὺ συγκροτεῖται

29. Ἡ λέξη φωνή δὲν δηλώνει ἀπλῶς τὸν ἦχο (ὅπως ἐνὸς γράμματος ἢ μιᾶς συλλαβῆς), ἀλλὰ καὶ λέξεις (ὅπως τὸ ὄνομα ἢ τὸ ρῆμα) (ἐνθ' ἄν., 16b 30-32).

30. Ἐνθ' ἄν., 17a 17-19.

31. Ἐνθ' ἄν., 17a 20-21.

32. Ἐνθ' ἄν., 17a 24-24: ὡς οἱ χρόνοι διήρηνται.

33. Ἐνθ' ἄν., 17a 21-22.

34. Λ, 7, 1027a 30-34.

ἀπὸ μέρη, μὲ τὰ γράμματα τῆς ἀλφαβήτου νὰ ἀποτελοῦν τὰ ἔσχατα στοιχεῖα τῆς, μπορούμε ἐπίσης νὰ θεμελιώσουμε τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους δηλώνεται αὐτὴ ἡ γλῶσσα προκειμένου νὰ πετύχει τὸν στόχο τῆς (τέλος), ἐν προκειμένῳ νὰ δηλώσει τὸ ὄν ἢ τὸ γίγνεσθαι³⁵. Τὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* μᾶς παρουσιάζει τὴ νέα αὐτὴ γλῶσσα ποὺ καθιερώνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ δηλώσει τὰ πράγματα ἔτσι ὅπως εἶναι (τὰ ὄντα). Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε ἀκόμα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λείπει τίποτα λιγότερο στὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου ποὺ ἐπιχειρεῖ στὴν ἀρχὴ τῶν *Φυσικῶν* Α, 7, μὲ τὴ διαφορὰ – σημαντική, εἶναι ἀλήθεια – ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ρήματος γίγνεσθαι ἀπαιτεῖ ἐξ ἀρχῆς μιὰ διπλὴ ἐπεξήγηση: ἀρχικῶς, δὲν ἐξετάζεται πλέον τὸ ὄν ἀλλὰ τὸ γιγνόμενον. Καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, ἡ χρῆση τοῦ ρήματος γίγνεσθαι προϋποθέτει πάντοτε, μὲ ἑμμεσο τρόπο (τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἀποσαφηνίσει καὶ θὰ αἰτιολογήσει στὴ συνέχεια), μιὰ καταγωγὴ ἢ προέλευση³⁶.

Πράγματι, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, λέμε μὲ ἓναν τρόπο γενικὸ (καὶ ἐκθέτοντας τὰ κοινά), ὅτι «κάποιο πρᾶγμα γίνεται ἀπὸ ἓνα ἄλλο», μὲ τὴ σημασία τοῦ προτέρου καὶ ὕστερου³⁷ ἢ μὲ τὴ σημασία

35. Πβ. τὸ ἄρθρο μου *L'institution du langage chez Aristote*, ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως (κεφ. 2, σημ. 98).

36. Πρόκειται γιὰ ἓνα σημεῖο στὸ ὁποῖο ἡ ἐρμηνεία ποὺ προτείνω γιὰ τὸ χωρίο 189 b 32 κ. ἐξ. ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Wieland: ἐνῶ ἐκεῖνος ἀντιδιαστέλλει «κατηγορικὸ γίγνεσθαι» καὶ «γίγνεσθαι ἐκ τινός», ἐγὼ ὑποστηρίζω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προϋποθέτει αὐτὴ τὴ σχέση ἤδη ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰσάγει τὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου ποὺ προτείνει δίνοντας ἑμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι «λέμε ὅτι ἓνα πρᾶγμα γίνεται ἀπὸ ἓνα ἄλλο πρᾶγμα... εἴτε μέσῳ μιᾶς ἀπλῆς ἀπόφανσης εἴτε μέσῳ μιᾶς σύνθετης ἀπόφανσης». Μὲ ἄλλα λόγια, μοῦ φαίνεται ὅτι γι' αὐτὸν τὸ γίγνεσθαι προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς, κατὰ κάποιον τρόπο *a priori*, αὐτὸν τὸν χαρακτήρα τῆς καταγωγῆς ἢ προέλευσης, δυνάμει τῆς ὁποίας ὑπάρχει πρότερον καὶ ὕστερον, ὅπως καὶ ἑτερότητα, ἀλλὰ ἡ γλῶσσα τὸ ἀποκρύπτει, δὲν καταλήγει πάντα νὰ τὸ δηλώνει, ἔτσι ὥστε χρειάζεται νὰ τὸ προβάλει μέσῳ μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης. Γιὰ νὰ τὸ πῶ διαφορετικὰ, ὁ Σταγειρίτης τείνει νὰ χρησιμοποιεῖ ἓναν λόγο ποὺ δηλώνει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν προέλευση ἢ καταγωγὴ του, υἱοθετώντας τὴν ἔννοια τοῦ γίγνεσθαι. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδώσει ἓναν χαρακτήρα θεωρητικὸ στὴν γλῶσσα τῆς ἐμπειρίας ὁδηγώντας τις ἑμμεσες καὶ πολυσήμαντες διαρθρώσεις τῆς σὲ μιὰ σαφήνεια καὶ μιὰ ἀκρίβεια νοήματος ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τις ἐνολογικὲς δομές. Μποροῦμε ἔτσι νὰ διαπιστώσουμε τὴ σπουδαιότητα τῆς μελέτης τοῦ γίγνεσθαι: στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸ προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς τὴ δυνατότητα ἐνός «τόπου» ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται κάτι, καθιστᾶ δυνατὴ τὴ θεμελίωση μιᾶς ἀρχῆς τοῦ γίγνεσθαι. Χάρη σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς μπορούμε νὰ προσεγγίσουμε ἐπιστημονικὰ τὸ φύσει γιγνόμενον. Καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ μελέτη τοῦ γίγνεσθαι ἀποδεικνύεται προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καί, παραδόξως, μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος.

37. *Φυσικά*, Α, 7, 189b 32-33: γίγνεσθαι ἐξ ἄλλου ἄλλο – τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συνδέσουμε μὲ τὸ 6, 189a 17-18.

τῆς ἐτερότητας³⁸, εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ποὺ ἀναδεικνύει τὰ ἀπλὰ πράγματα, εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ποὺ ἀναδεικνύει τὰ συγκείμενα³⁹ – καὶ ἐπομένως, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ διατύπωση τοῦ *Περὶ ἑρμηνείας*, εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ἀπλὴ εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ποὺ συγκροτεῖται ἀπλὸ ἄλλες ἀπλές (ἐκ τούτων συγκειμένη). Γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξει αὐτὸ παρουσιάζει τρεῖς διαδοχικὲς προτάσεις:

1. «ὁ ἄνθρωπος γίνεται μορφωμένος (ἢ καλλιεργημένος)» (ἔστι γίνεσθαι ἄνθρωπον μουσικόν).
2. «τὸ μὴ μορφωμένο γίνεται μορφωμένο» (ἔστι τὸ μὴ μουσικὸν γίνεσθαι μουσικόν).
3. «ὁ μὴ μορφωμένος ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρωπος μορφωμένος» (ἢ τὸν μὴ μουσικὸν ἄνθρωπον ἄνθρωπον μουσικόν)⁴⁰.

Στὶς τρεῖς αὐτὲς δηλώσεις αὐτὸ ποὺ θεωρεῖται ἀπλοῦν εἶναι οἱ ὅροι «ἄνθρωπος», «μὴ μορφωμένος» καὶ «μορφωμένος», ὅχι ὡς λέξεις ἀλλὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ γίνεσθαι, δηλαδή ὡς γιγνόμενα – καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν δύο πρώτων ὅρων – ἢ ὡς αὐτὸ ποὺ τὸ γιγνόμενον γίνεται (ὃ γίγνεται) – ποὺ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ τρίτου ὅρου⁴¹. Αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διευκρίνιση αὐτὴ εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα σὲ μιὰ διατύπωση ποὺ ἀναφέρεται στὸ ὄν, ὅπου αὐτὸ ποὺ ἀποδίδεται στὸ «πράγμα» ἀποκαλύπτει ἐκ προοιμίου τὴ σύνδεσή του μὲ αὐτό, καὶ ἐπομένως ταυτόχρονα τὴ φύση τοῦ «ὑποκειμένου» καὶ τοῦ «κατηγορουμένου», καὶ σὲ μιὰ διατύπωση ποὺ ἀναφέρεται στὸ γιγνόμενον, ὅπου αὐτὸ ποὺ ἀποδίδεται στὸ «πρᾶγμα», ἢ ἀκόμα καὶ τὸ ἴδιο τὸ «πρᾶγμα», ἀποκρύβεται. Στὴν πραγματικότητα, στὴν πρόταση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μὴ μορφωμένος» ἀποκαλύπτεται ἐκ προοιμίου ἡ σύνδεση τοῦ κατηγορουμένου «μὴ μορφωμένος» μὲ τὸ ὑποκείμενο «ἄνθρωπος», ἔτσι ὥστε, ἡ ἐν λόγῳ κατάφασις νὰ δηλώνει μὲ σαφήνεια τὸ πρᾶγμα. Ἀντίθετα, στὴν πρόταση τὸ γιγνόμενον τὸν ἄνθρωπον παρουσιάζεται μιὰ ἔλλειψη: εἶναι τὸ γιγνόμενον ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος ἢ κάτι σχετικὸ μὲ τὸν ἄνθρωπο; Τὸ ἴδιο, στὴν πρόταση τὸ γιγνόμενον τὸ μὴ μουσικὸν ἢ δήλωση δὲν προβάλλει τὸ ὑποκείμενο «ἄνθρωπος», ἢ ἀκόμα, στὴν πρόταση ὃ γίγνεται τὸ μουσικὸν αὐτὸ ποὺ ἀποκρύβεται εἶναι καὶ πάλι τὸ ὑποκείμενο. Ἀντίθετα, ἡ σύνθετη δήλωση ποὺ ἔχουμε στὴν περίπτωση τῆς φράσης «ὁ μὴ μορφωμένος ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρω-

38. *Ἐνθ' ἀν.*, 189b 33: γίνεσθαι ἐξ ἐτέρου ἑτερον – τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συνδέσουμε μὲ τὸ 6, 189a 18.

39. *Ἐνθ' ἀν.*, 189b 32-34.

40. *Ἐνθ' ἀν.*, 189b 34 -190a 1.

41. *Ἐνθ' ἀν.*, 190a 1-3.

πος μορφωμένος» συνθέτει σαφώς τις προηγούμενες δηλώσεις και αναδεικνύει τη δομή αὐτῆς τῆς δήλωσης: τῇ σύνθεσιν «αὐτοῦ ποῦ γίνεται» μέ τὸ «γινόμενον» (ὃ γίγνεται καὶ τὸ γινόμενον)⁴². Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἀπλὲς δηλώσεις δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνης τους νὰ ἐκφράσουν αὐτὸ ποῦ ἐξετάζεται στὶς τρεῖς ἀρχικὲς προτάσεις, οἱ ὁποῖες, παρ' ὅτι δὲν εἶναι ἐντελῶς πλήρεις, ἔχουν, ὡστόσο, τὴν ἴδια σημασία διότι ἐκφράζουν τὸ ἴδιο γίνεσθαι. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἓναν ἀποφαντικὸ λόγον ποῦ ἀναφέρεται στὸ ὄν καὶ σὲ ἐκεῖνον ποῦ ἀναφέρεται στὸ γινόμενον εἶναι ὅτι ὁ δεύτερος δὲν μπορεῖ στὴν πραγματικότητά νὰ δηλώσει αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐξετάζεται παρὰ μόνο μέσῳ μιᾶς σύνθεσης δηλώσεων (συγκείμενον). Μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ γίνεσθαι χρειάζεται ἓνας λόγος ποῦ νὰ εἶναι ἤδη σύνθετος (λόγος τὶς ἤδη σύνθετος)⁴³. Ἡ συνέπεια τῆς νέας αὐτῆς κατάστασης εἶναι σπουδαιότερη ἀπὸ ὅτι φαινόταν ἐκ πρώτης ὄψεως: ἐὰν πράγματι αὐτὸ ποῦ εἶναι σύνθετο εἶναι ἀπὸ τῇ μιᾷ τὸ γινόμενον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ αὐτὸ ποῦ τὸ γινόμενον γίνεται, τὸ ὑποκείμενο, ὡς αὐτὸ ἀκριβῶς ποῦ ὑπόκειται χάνει τὴν ἀποκλειστικὴν του προτεραιότητα – ὡς ἀρχὴ καὶ πρότερον τοῦ κατηγορουμένου –⁴⁴, γιὰ νὰ τὴν μοιραστῇ μέ αὐτὸ τὸ ὁποῖο γίνεται (ὃ γίγνεται). Γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ μπορέσει νὰ μπεῖ στοῦ κρίσιμου σημείου τῆς μελέτης τοῦ – ἀκριβῶς τῇ στιγμῇ ποῦ θεμελιώνεται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη –, ὅτι ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος συντίθεται (σύγκειται) ἀπὸ τοὺς ὅρους «ἄνθρωπος» καὶ «μορφωμένος»⁴⁵. Ἡ διατύπωση αὐτὴ ποῦ ἐμφανίζεται στὸ τέλος περίπου τῆς ἀνάλυσης τοῦ γίνεσθαι ἀποδεικνύει μέ τὸν ἀπλούστερο δυνατὸ τρόπο τὴ μετατόπιση τῆς σημασίας ποῦ ὑφίστανται οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι, ἀπὸ τὸν νέο αὐτὸν τρόπο προσέγγισης τῶν πραγμάτων δυνάμει ἐνὸς ῥήματος, τοῦ γίνεσθαι. Ἐν προκειμένῳ, ἡ ἀνάλυση τοῦ γίνεσθαι κατορθώνει, ὅπως θὰ δοῦμε, νὰ διασφαλίσῃ στὸ ἴδιο το κατηγορούμενο (δηλαδὴ στὸ ὃ γίγνεται τὸ γινόμενον) τὸ *status* τῆς ἀρχῆς. Ἡ ἴδια ἡ πρόταση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μορφωμένος» θεωρούμενη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ γίνεσθαι καὶ θεωρούμενη ξανὰ μετὰ, δὲν ἔχει πλέον τὴν ἴδια σημασία: διότι, πρὶν, θεωρεῖται ὡς ἀπλὴ δήλωση, μέ τὴν σημασία «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μορφωμένος» (δηλαδὴ μέ ἔμφαση στὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου ποῦ ἔχει τὸ *status* τῆς ἀρχῆς), ἐνῶ μετὰ, ὡς μιὰ σύνθετη δήλωση, μέ τὴν σημασία «ὁ ἄνθρωπος γίνεται μορ-

42. Ἐνθ' ἄν., 190a 3-5.

43. Γιὰ νὰ ἐπανέλθω ἐδῶ στὴν ὁρολογία τοῦ *Περὶ Ἑρμηνείας*, 5, 17a 22.

44. Ἐνθ' ἄν., 6, 189a 31-32.

45. Ἐνθ' ἄν., 7, 190b 20-22.

φωμένος» (δηλαδή με έμφαση στην ισοτιμία ύποκειμένου και κατηγορουμένου). Η απόσταση που χωρίζει τις δύο αυτές όπτικές είναι εκείνη που χωρίζει, με τη διαμεσολαβητική δράση του ρήματος γίνεσθαι, μια λογικο-οντολογική ανάλυση από μια ανάλυση λογικο-οντολογική. Η όπτική της σύν-θεσης και συν-ύπαρξης των δομών του προτέρου-υστέρου και της έτερότητας επιτρέπει επίσης να μιλάμε για μια λογικο-ενο-λογική διαφορά, όπου επιβάλλονται δύο διαφορετικές υπογραμμίσεις ως προς τις ένολογικές δομές – καθώς ή απόλυτη προτεραιότητα του ύποκειμένου δίνει τη θέση της σε μια έξισορρόπηση προτέρου-ύστέρου, προετοιμάζοντας το έδαφος, όπως θα δούμε, για μια ανατροπή, στο Βιβλίο Β, όπου το δ γίνεται επιβάλλεται υπό τη μορφή της φύσης ως μορφής. Είναι έπομένως σημαντικό να διακρίνουμε με σαφήνεια πώς κατορθώνει ή γενεσιολογία να πραγματώσει την μετάβαση από την μια στην άλλη αυτή όπτική, προετοιμάζοντας την ανάλυση της φύσεως.

Το βασικό στοιχείο που είναι σε θέση να φωτίσει το γίνεσθαι φαίνεται ότι είναι το έρώτημα της καταγωγής ή προέλευσης του γιγνομένου. Δεν λέμε απλώς, εξηγεί ο Αριστοτέλης, ότι ένα πράγμα γίνεται τότε αλλά ότι γίνεται εκ τουδε, όπως για παράδειγμα «λέμε για έναν μη μορφωμένο ότι γίνεται μορφωμένος»⁴⁶. Ασφαλώς, διευκρινίζει, ο τρόπος αυτός του λέγειν δεν εφαρμόζεται σε όλα τα πράγματα, έφ' όσον δεν λέμε «από άνθρωπος γίνεται μορφωμένος», αλλά μάλλον «ό άνθρωπος γίνεται μορφωμένος»⁴⁷. Σε σημείο που θα τείναμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ή φράση εκ τινός γίνεσθαι τί, από το γεγονός και μόνον ότι έμφανίζεται πολύ συχνά, λέγεται για πράγματα που δεν ύφίστανται (για παράδειγμα «γίνεται από μη μορφωμένο μορφωμένο») αλλά διόλου για πράγματα που ύπάρχουν (όπως για παράδειγμα «ό άνθρωπος»). Ωστόσο, όπως λέγεται ένιοτε για πράγματα που ύπάρχουν, για παράδειγμα όταν λέμε «ένα άγαλμα γίνεται από χαλκό» και όχι «ό χαλκός έγινε άγαλμα»⁴⁸, φαίνεται ότι δεν ύπάρχει γενικός κανόνας για το θέμα αυτό. Αντίθετα, αυτό που φαίνεται σημαντικό, για τον Αριστοτέλη, είναι ότι μπορούμε να χρησιμοποιούμε τόσο τη διατύπωση εκ τουδε τότε όσο και τη διατύπωση τότε τότε σε σχέση με αυτό που είναι αντίθετο και δεν ύφίσταται (όπως για παράδειγμα, μπορούμε έξ ίσου να πούμε «από μη μορφωμένο γίνεται μορφωμένο» και ότι «το μη μορφωμένο γίνεται μορφωμένο»). Γεγονός που συνεπάγεται ότι ή διπλή αυτή χρήση εφαρμόζεται στη σύνθετη πρόταση: λέμε έξ ίσου «από μη

46. Ένθ' άν., 7, 190a 5-7.

47. Ένθ' άν., 7, 190a 7-8.

48. Ένθ' άν., 7, 190a 21-26.

μορφωμένος άνθρωπος γίνεται άνθρωπος μορφωμένος» και ότι «ό μὴ μορφωμένος άνθρωπος γίνεται ένας άνθρωπος μορφωμένος»⁴⁹. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ποὺ παίζει μὲ τὶς λεπτὲς ἀποχρώσεις τῆς γλώσσας ἔχει ὡς μοναδικὸ στόχο νὰ καταδείξει ὅτι παρὰ τὶς λεκτικὲς ἀμφισημίες, τὸ γεγονὸς δηλαδὴ καὶ μόνον ὅτι ὁ σύνθετος λόγος συνδέει τὶς δύο αὐτὲς ὀπτικές, δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐνο-ὄντο-λογικὴ ἀνάλυση τοῦ γίνεσθαι. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες κάθε σκέψη σχετικὰ μὲ τὸ γίνεσθαι προϋποθέτει, ἤδη ἐξ ἀρχῆς, ὅτι πάντοτε ἓνα πρᾶγμα γίνεσθαι ἐκ τινός⁵⁰. Αὐτὸ ποὺ ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι πάντοτε σὲ θέση νὰ ἀποκαλύψει, μπορεῖ νὰ τὸ πραγματοποιή-σει μιὰ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση, μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου λόγου, πιὸ κατάλληλου γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση ζήτημα. Ἐν προκειμένῳ, ὅμως, τὸ νὰ λέμε ἐκ τινός γίνεσθαι τί ἔχει μιὰ σπουδαιότερη ἀκόμα συνέπεια: ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὴ διασαφήνιση ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται κάτι, δηλαδὴ ἐκείνου ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συνιστᾷ τὴν ἀρχὴ κάθε γίνεσθαι. Κατὰ συνέπεια, τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ φαίνεται νὰ ἀνα-δύεται σιγὰ-σιγὰ μέσω τῆς ἀνάλυσης τοῦ Σταχειρίτη εἶναι το νὰ γνω-ρίζουμε ποιά εἶναι ἡ καταγωγὴ ἢ προέλευση τοῦ γιγνομένου, δηλαδὴ ἐκ τινός γίνεσθαι τὸ γιγνόμενον. Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ διπλὴ προσέγγιση: κατα-ρχήν, νὰ δοῦμε τὶς συνέπειες τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου ποὺ βάζει στὴ θέση τοῦ ὄντος τὸ γιγνόμενον. Καὶ στὴ συνέχεια, νὰ ἐμβαθύνουμε στὰ νέα αὐτὰ δεδομένα στηριζόμενοι στὶς ἐνο-οντο-λογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης.

1. Ἰδιαιτερότητα τοῦ γενεσιολογικοῦ λόγου. – Ἀφοῦ ἀναφέρει τὶς διαφορὲς δηλώσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ γίνεσθαι καὶ διαγνώσει τὶς δομὲς ποὺ τὶς χαρακτηρίζουν (δηλαδὴ τὸ γιγνόμενον καὶ τὸ ὃ γί-γνεται τὸ γιγνόμενον), ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι «ἂν κάποιος κοιτάξει προσεκτικὰ» θὰ διαπιστώσει ὅτι ἐπιβεβαιώνεται αὐτὸ ποὺ ἔλεγε (ὅταν ἐξέταζε τὶς ἀπόψεις τῶν προγενεστέρων τοῦ φιλοσόφων), ὅτι δηλαδὴ σὲ ὅλα τα γιγνόμενα «πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι ποὺ εἶναι ὑπο-κείμενο»⁵¹. Μὲ αὐτὸ δηλώνεται ὀριστικὰ ἡ ἀνάγκη ἐνὸς τρίτου ὄρου, τοῦ πράγματος δηλαδὴ ποὺ (ὑπό)κεῖται (τί ὑποκεῖσθαι τὸ γι-γνόμενον). Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐμφάνιση τοῦ γενεσιολογικοῦ λόγου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δώσουμε μιὰ πρώτη ἀπάντηση στὶς δυσκολίες ποὺ ἀνέ-κυψαν ἀπὸ τὴν προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου ὡς ἀρχῆς σὲ σχέση

49. Ἐνθ' ἀν., 190a 26-31. Πβ. W. WIELAND, Ἐνθ' ἀν., σσ. 117-119 ἀλλὰ καὶ ἀνωτέ-ρω, σημ. 36.

50. Ἐνθ' ἀν., 189b 32-33.

51. Ἐνθ' ἀν., 190a 12-14.

μέ τὰ ἐναντία, ὅτι θὰ πρέπει δηλαδή μέ κάθε τρόπο, σέ κάθε γίγνεσθαι, νά ὑπάρχει ἓνα ὑποκείμενο, κάτι δηλαδή πού νά ὑπόκειται. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δέν ἀρκεῖται μόνον στή διαπίστωση αὐτή. Διότι ἡ φιλοσοφική του ἀνάλυση τοῦ γίγνεσθαι, βάσει τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου, τοῦ ἐπιτρέπει νά διαγνώσει ὅτι τὸ γιγνόμενον δέν ἀντιπροσωπεύει ἓνα μοναδικὸ πρᾶγμα. Πράγματι, οἱ ἀπλές δηλώσεις τὸν βοήθησαν νά διακρίνει, κάτω ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ γιγνομένου, τόσο τὸ ὑποκείμενο (γιά παράδειγμα, «ὁ ἄνθρωπος») ὅσο καὶ τὸ κατηγορούμενο (γιά παράδειγμα, «τὸ μὴ μορφωμένο»). Ἐπὶ πλέον, δείχνει ὅτι αὐτὸ πού διακρίνει τοὺς δύο αὐτοὺς τύπους γιγνομένων, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ πρῶτος ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ γίγνεσθαι ἐνῶ ὁ δεύτερος εἶναι ἐκεῖνο πού ὑφίσταται τὸ γίγνεσθαι, καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, δέν ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει⁵². Κατὰ συνέπεια, φαίνεται ὅτι τὸ γιγνόμενον δηλώνεται ἀριθμητικῶς ὡς ἓν, ὡς μονάδα⁵³ ἀλλὰ ὡς οὐχ ἓν ἀπὸ τὴν ἐνο-οντο-λογικὴ σκοπιὰ τοῦ «εἶδους» (εἰ καὶ ἀριθμῶ ἐστὶν ἓν, εἶδει γέ οὐχ ἓν)⁵⁴. Ἐδῶ ἡ ἔκφραση εἶδει (εἴτε μεταφράζεται «εἶδος» εἴτε «εἰδητικὴ μορφή») παίζει ἓνα ρόλο οὐσιαστικό, διότι μαρτυρεῖ ἓνα βασικὸ διχισμό, ὁ ὁποῖος φέρνει στὸ προσκλήνιο τὸν ἐνολογικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης. Ἡ μετάφραση αὐτοῦ τοῦ χωρίου γίνεται ἐπομένως: «Θεωρῶ ὅτι τὸ εἶδει (εἰδητικὴ μορφή) ἔχει τὴν ἴδια σημασίαν μέ τὸ λόγῳ (λεκτικὸ ὄρισμό), διότι τὸ εἶναι τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ εἶναι ἄμουσον δέν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα»⁵⁵. Θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νά ἀποδώσουμε τὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ χωρίου ὡς «διότι τὸ εἶναι τοῦ «ἄνθρώπου» καὶ τὸ εἶναι τοῦ «μορφωμένου» δέν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἀλλὰ συνδέοντας

52. Ἐνθ' ἀν., 190a 9-13. Παρατηροῦμε ἐδῶ ὅτι τὸ εἶδει οὐχ ἓν προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς περισσότερα ἀπὸ ἓνα «στοιχεῖα», ἐφ' ὅσον, ὅπως εἶδαμε, εἶδει διακρίνονται μετὰξὺ τους τὰ στοιχεῖα.

53. Πρᾶγμα πού δέν σημαίνει ὡς «ἄτομο», διότι ποτὲ δέν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὄρο ἄ-τομον γιά τὰ πράγματα πού τὰ θεωροῦμε ξεχωριστά, ἐφ' ὅσον διατηρεῖ τὴν ἔκφραση αὐτὴ γιά τὸ εἶδος καί, ἀπὸ τὴν πλευρά του, ὀργανώνει τὴν ἀνάλυσή του ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν δύο ἀντιλήψεων: εἴτε μιᾶ γιά τὸ καθ' ἕκαστον πρᾶγμα πού προϋποθέτει κάποια σύνδεση μέ τὸ καθόλου, εἴτε μιᾶ γιά αὐτὸ πού εἶναι ἀριθμητικῶς ἓνα (ἀριθμῶ ἓν), ὅπως ἐδῶ, γιά νά δείξει ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶναι μετρήσιμο, ὅτι εἶναι ἓνα. Βρισκόμαστε ἐδῶ μακριὰ ἀπὸ μιὰ μεταφυσικὴ τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἐξέτασης πρὶν ἀπὸ τοὺς Στωικούς. Τὸ νά προσπαθεῖ κανεὶς νά συνδέσει τὴν ὀρολογία πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης μέ τὴ συζήτηση περὶ ἀτόμου, βασιζόμενος στὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρεται συχνὰ σὲ συγκεκριμένα πρόσωπα (τὸν Σωκράτη, τὸν Κορίσκο κλπ.) εἶναι σὰν νά προβάλλει μιὰ προβληματικὴ πού θὰ ἀναπτυχθεῖ ἀργότερα, ἡ ὁποία θὰ θεμελιωθεῖ οὐσιαστικὰ μόνον στὸν Μεσαίωνα, κυρίως ἀπὸ τὸν Θωμὰ τὸν Ἀκρινάτη. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω ἀργότερα.

54. Ἐνθ' ἀν., 190a 15-16.

55. Ἐνθ' ἀν., 190a 16-17.

τὸν ὄρο εἶναι μὲ τὴν σημασιο-οντολογική του σημασία, ἐφ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι τὸ εἶναι σημαίνει⁵⁶ ἀνάλογα μὲ τοὺς τρόπους τοῦ εἶναι τοῦ ὄντος, δηλαδή τὶς κατηγορίες, ὅπως ἐδῶ, ὅπου συνδέονται «ὁ ἄνθρωπος» (οὐσία) καὶ τὸ «μορφωμένο» (ιδιότητα). Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὀντολογικὴ σημασία τοῦ «ἀνθρώπου» καὶ τοῦ «μορφωμένου-μὴ μορφωμένου» συνδέεται, ἀπὸ τὴν ἐνολογικὴ σκοπιά, μὲ δύο διαφορετικὰ εἶδη τὰ ὁποῖα δηλώνονται μὲ δύο ἐξ ἴσου διαφορετικοὺς ὁρισμούς.

Στὴν πραγματικότητα ξαναβρίσκουμε ἐδῶ τὶς γνωστὲς ἀπὸ ἄλλου προσεγγίσεις, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν κριτικὴ πού ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Παρμενίδη ὅπου, ὅπως εἶδαμε, συνδέει τὸ εἶναι μὲ τὸν λόγον γιὰ νὰ διακρίνει τὸ εἶναι τοῦ λευκοῦ μὲ τὸ εἶναι ἐκείνου στὸ ὁποῖο ἀνήκει ἡ ιδιότητα αὐτὴ (ᾧ ὑπάρχει), στὸ ὁποῖο ἡ ιδιότητα αὐτὴ ἀποδίδεται (τῷ δεδεγμένῳ)⁵⁷. Οἱ τρεῖς ἐν λόγῳ ὄροι (εἶναι, εἶδος, λόγος) μοιάζουν ἀρκετὰ κοντινοὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὀπτική του, καὶ συνιστοῦν σαφῶς τρεῖς διαφορετικὲς ὀπτικὲς γιὰ νὰ ἐκφράσεις ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Μὲ αὐτὸ ὁ Σταγειρίτης μετασχηματίζει τὴν ὀπτικὴ του Πλάτωνα ὁ ὁποῖος συνδέει ἀνάλογες ἔννοιες, ὅπως εἶναι ἡ οὐσία, τὸ εἶδος ἢ ἰδέα καὶ ὁ λόγος. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, κάπως ἀπλουστευτικά, ὅτι τὸ εἶναι συνδέει τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή του, δηλαδή μὲ τοὺς διάφορους τρόπους τοῦ εἶναι, δηλαδή μὲ τὶς κατηγορίες καὶ τὰ ἀνώτατα γένη τοῦ διασφαλίζουν τὴ σημασία του (καὶ ὄχι μόνον, ὅπως στὸν Πλάτωνα, μὲ ἓνα μόνο γένος, τὴν οὐσία). Τὸ εἶδος φαίνεται ὅτι ἐξειδικεύει περαιτέρω τὸ πρᾶγμα στὴν μοναδικότητά του σὲ σχέση μὲ ἄλλα πράγματα (πολλά), διευκρινίζοντας ὅτι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ὡς «εἶδος» στὸν βαθμὸ πού δηλώνει ὅτι ἀνήκει σὲ ἓνα γένος ὡς εἶδος του. Ὁ λόγος, τέλος, φαίνεται ὅτι περικλείει μιὰ σημαντικὴ ἀμφισημία ἢ ὁποῖα ἐπιδιώκει νὰ συνδέσει ἀπὸ τὴ μιὰ τὸν ὁρισμὸ (λόγον) τοῦ πράγματος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν λόγον τῆς ὑπαρξῆς του. Ἄν προσέξουμε, οἱ τρεῖς αὐτοὶ ὄροι φανερώνουν ἓναν προοδευτικὸ ἐπιστημολογικὸ ἐμπλουτισμὸ, ἂν καὶ οἱ δύο τελευταῖοι, πού βρίσκονται συχνὰ συνδεδεμένοι στὸν Ἀριστοτέλη ἐμφανίζονται τόσο συμπαγεῖς ἀπὸ τὴν ἐνολογικὴ σκοπιά πού εἶναι δύσκολο νὰ τοὺς διαχωρίσουμε⁵⁸. Θὰ δοῦμε ὥστόσο ὅτι ἀπὸ τὴ

56. Μετὰ τὰ Φυσικά, E, 7, 1017a 22-4.

57. Ἐνθ' ἄν., A, 3, 186a 22-32, στὸ ὁποῖο παρέπεμψα ἤδη στὸ κεφ. II, πργφ. 4.

58. Ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ ἓνα βασικὸ χωρίο τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά, A, 1, 1052a 29-34, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης συνδέει τὸν λόγον μὲ τὴν νόησιν καὶ τὸ ἀδιαίρετον, ὑπενθυμίζοντάς μας ὅτι ὑπάρχει τὸ ἀριθμητικῶς ἀδιαίρετο ἓνα πού ἀντιστοιχεῖ στὸ καθ' ἕκαστον πρᾶγμα, καὶ τὸ εἶδει ἀδιαίρετο ἓνα πού εἶναι τὸ γνωστὸν καὶ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι τὸ πρῶτο αἷτιο τοῦ ἐνός ταῖς οὐσίαις.

στιγμή που ο Σταγειρίτης τους συνδέει τονίζει, όσον αφορά τὸ εἶδος, τὴν ἐνολογικὴ πλευρά του, ἐνῶ, όσον αφορά τὸν λόγον, τὴν διαλεκτικὴ καὶ ἐνο-οντο-λογικὴ πλευρά. Πέρα όμως ἀπὸ αὐτὸ τίποτα δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμα, στὸ κείμενο τῶν Φυσικῶν Α, 7, νὰ ἐντοπίσουμε κάποια σημαντικὴ διαφορὰ. Τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι, μὲ ὅποιον τρόπο καὶ ἂν ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα τοῦ γιγνομένου, εἴτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ εἶναι, εἴτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ εἶδους, εἴτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ λόγου (τοῦ λόγου ὑπαρξης τοῦ πράγματος), τὸ γιγνόμενον δηλώνεται πάντοτε ὡς ἀριθμητικῶς ἓνα, ἀλλὰ μὴ-ἓνα ἀπὸ τὴν ἐνο-οντο-λογικὴ σκοπιὰ, ἐμφανίζεται δηλαδή, ἀντίθετα, ὡς διπλό⁵⁹. Ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὁ γενεσιολογικὸς λόγος μπορεῖ νὰ ἐγγράψει τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ νὰ προσφέρει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἄλλης ἐπίλυσης τῶν δυσκολιῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου σὲ σχέση μὲ τὰ ἐναντία: στὸ ἐπίπεδο τοῦ γίγνεσθαι τὸ ὑποκείμενο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πλέον τὸ μόνο κυρίαρχο, διότι τὸ γιγνόμενον προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς ἓναν ἐνο-οντο-λογικὸ διαχωρισμό του – ποὺ δὲν διαθέτει τὸ ὄν ὡς ὄν –, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτό.

Σὲ σχέση λοιπὸν μὲ αὐτὸ ποὺ ὑπογράμμιζε ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βιβλίο Α, 3, στὸ σημεῖο ὅπου ἀσχοῦσε κριτικὴ στὸν Παρμενίδη, κάτι νέο ἀναδύεται πρὸς καταργεῖ τὴ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ὄν καὶ γιγνόμενον. Ἐνῶ τὸ ὄν ὑπάρχει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς ὄν, καὶ μπορεῖ νὰ συνδέσει, μὲ τὴν παρουσία του, ἓναν τρόπο τοῦ εἶναι ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει μαζί μὲ αὐτὸ στὸ ὅποιο ἀποδίδεται (δηλαδή τὸ ὑποκείμενό του), τὸ γιγνόμενον, ἀντίθετα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀποκλειστικὰ καθαυτό, ὡς κλεισμένο στὴν δική του παρουσία, ὡς κάτι ποὺ ὑπάρχει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ ὡς ὑποκείμενο καὶ ὡς αὐτὸ ποὺ ἀποδίδεται στὸ ὑποκείμενο, διότι αὐτὸ τὸ ὅποιο τοῦ ἀποδίδεται εἶναι ἀντικείμενον στὸ ὃ γίγνεται. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, αὐτὸ ποὺ κάνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσά σε ὄν καὶ γιγνόμενον, δὲν εἶναι μόνον ὁ ἐνο-οντολογικὸς διαχωρισμός – τὸν ὅποιο μπορεῖ καὶ πάλι νὰ συναντήσουμε, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὸ ὄν ὡς ὄν, ὅταν τὸ θεωροῦμε στὸ πλαίσιο τῆς κατηγορήσεως, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὅταν λέμε «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀμόρφωτος» –, ἀλλὰ κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἐπίπεδο τοῦ γιγνομένου ὁ ἐνο-οντο-λογικὸς αὐτὸς διαχωρισμός ἐξετάζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς ὑπαρξης-μὴ-ὑπαρξης. Αὐτὸ ἔχει ἐπίσης ὡς συνέπεια ὅτι αὐτὸ ποὺ δὲν ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει στὸ γιγνόμενον, ἐφ' ὅσον εἶναι τὸ ἐναντίον τοῦ ἄλλου, προϋποθέτει τόσο

59. Σύμφωνα μὲ τὸν ὅρο ποὺ θὰ χρησιμοποιηθεῖ παρακάτω, στὸ 190b 24.

τὴν ἑτερότητα ὅσο καὶ τὴν προτεραιότητα (τρεῖς μείζονες ἐνολογικὲς δομές): ἐξαιτίας αὐτοῦ δηλώνεται πάντοτε, ὅπως θὰ δοῦμε, ὡς ἡ ἀπουσία μιᾶς παρουσίας. Ὅτι ὅμως καὶ νὰ συμβαίνει, στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ ὄντολογικὸς διαχωρισμὸς ἐντὸς τοῦ γιγνομένου ἐπηρεάζει ὄχι μόνον τοὺς τρόπους ποὺ τὸ χαρακτηρίζουν στὴ διαφορὰ τους, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπαρξή τους, κάθε γιγνόμενον ἐμφανίζει στὴ δομή του μιὰ ἑτερότητα ποὺ τοῦ ἀρνεῖται τὸ status τοῦ ὄντος. Ὑπάρχει πάντοτε στὸ γιγνόμενον κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει καὶ ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ κάτι ἄλλο, στὴ σχέση του μὲ κάποιο ἄλλο πράγμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐνο-οντο-λογικὴ δομὴ τοῦ γιγνομένου δὲν δηλώνεται πλέον, ὅπως ἐκείνη τοῦ ὄντος, μέσῳ ἐνὸς ὑποκειμένου καὶ ἐνὸς κατηγορουμένου (κατ' οὐσίαν ἢ συμβεβηκότος), ἀλλὰ στηρίζεται σὲ κάτι ποὺ ὑπόκειται (ὑποκεῖσθαι) καὶ στὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ ποὺ γίνεται ὡς γιγνόμενον. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ οἱ ἐνολογικὲς ἀναφορὲς ὑπερβαίνουν τὴν ἀπλὴ ὄντολογικὴ πραγματεύση ὑποδεικνύοντας τὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύει ὁ ὄντολογικὸς λόγος. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, ἡ ὄντολογία, μὲ τὶς ἰδιαίτερες δομές της, ἀναγνωρίζει πρόθυμα τὴν ἀνεπάρκειά της νὰ δηλώσει τὸ γιγνόμενον. Τὴν ἀναγνωρίζει μάλιστα διττῶς: τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν λογικῶν δομῶν ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητος. Καὶ ὁκρινῶς γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἡ ἔλλειψη αὐτῆς, ποὺ ἐνοχλοῦσε καὶ τὸν Πλάτωνα, μὲ τὴν προσθήκη τῆς τελευταίας αὐτῆς διάστασης τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον ποὺ τὸν περιβάλλει, χρειάστηκε νὰ δημιουργηθεῖ ἓνας ἄλλος λόγος, ἓνας λόγος ποὺ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ περιγράψει τὴν νέα αὐτὴ ἐνο-οντο-λογικὴ δομή: κι αὐτὸς εἶναι ἡ γενεσιολογία. Γεγονὸς ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ ταυτόχρονα στὴ δεύτερη προσέγγιση ποὺ ἀνήγγειλα προηγουμένως, καὶ ποὺ ἀφορᾷ στὴν ἐμβάθυνση τῶν ἐνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, ἡ ὁποία κατέστη ἀναγκαία μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς προβληματικῆς τοῦ γίγνεσθαι. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ καθιερώνει στὴν πραγματικότητα τὴν ὀριστικὴ θεματοποίηση τῆς γενεσιολογίας.

2. Ἡ θεματοποίηση τῆς γενεσιολογίας. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα χωρία τῆς φιλοσοφίας του – στὸν βαθμὸ ποὺ θεμελιώνει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὶ μιᾶς πραγματικῆς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος ὡς ὄντος⁶⁰ – ὁ Ἀριστοτέ-

60. Στὴν πραγματικότητα, θεωρῶ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανοήσουμε τὸ Μετὰ τὰ Φυσικά Ζ, ὅπου ἄλλωστε ἀναπτύσσεται μιὰ ὁλόκληρη προβληματικὴ τοῦ γίγνεσθαι, δίχως τὸ χωρίο αὐτὸ καί, συγκεκριμένα, δίχως ὅλα ὅσα συνεπάγεται. Θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ πῶ δυὸ λόγια σχετικὰ μὲ αὐτὸ στὴ συνέχεια, ἀλλὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ μιὰ πρώτη προσέγγιση στὸ θέμα στὸ ἄρθρο μου *Le statut du devenir dans la Métaph. Ζ et*

λης προχωρεί αποφασιστικά στη διασαφήνιση της σχέσης μεταξύ *εἶναι* και *γίγνεσθαι*, συνδέοντας τις προκείμενες του συλλογισμού του (τόσο τὸ πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ ὄντος ὅσο και τὴ δήλωση σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ οὐσία εἶναι ὑποκείμενο κάθε κατηγορήσεως πού τῆς προσδίδουν οἱ διάφοροι τρόποι τοῦ Ἐνός), και συμπληρώνοντάς τις με μιὰ νέα πρόταση πού δηλώνει τὸ πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ γίγνεσθαι. Ἐφ' ὅσον, μᾶς λέει, τὸ γίγνεσθαι λέγεται πολλαχῶς, μπορούμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε με δυὸ τρόπους: ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ μιὰ τὰ πράγματα πού δὲν γίνονται ἀπλῶς ἀλλὰ πού γίνονται τόδε τί, ἔτσι πού τὸ γίγνεσθαι αὐτό, τὸ ὁποῖο πραγματώνεται με ἀπλὸ και ἀπόλυτο τρόπο, νὰ μὴν ἀνήκει παρὰ μόνον στὶς οὐσίες. Ὑπάρχει, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ ὅλα τα ἄλλα πράγματα, ἓνα γίγνεσθαι πού ἀπαιτεῖ ὑπόκεισθαι τὶ τὸ γιγνόμενον, διότι ἡ ποσότητα, ἡ ποιότητα, ἡ σχέση, ἡ χρονικότητα και ὁ τόπος δὲν γίνονται παρὰ μόνον με δεδομένο ὅτι κάτι ὑπό-κειται, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον ἡ οὐσία δὲν ἀποδίδεται σὲ κανένα ἄλλο ὑποκείμενο (τὴν οὐσίαν μηθενὸς κατ' ἄλλου λέγεσθαι ὑποκειμένου), ἐνῶ ὅλα τα ἄλλα ἀποδίδονται στὴν οὐσία (τὰ δ' ἄλλα πάντα κατὰ τῆς οὐσίας)⁶¹. Καὶ σπεύδει νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσει αὐτὸ παρατηρώντας ὅτι:

«μπορεῖ κανεὶς, ἂν σκεπτεῖ, νὰ δεῖ ὅτι και οἱ οὐσίες και ὅσα ἄλλα ἐμφανίζονται ὡς αὐτὸπαρκα ὄντα (ἀπλῶς ὄντα) γίνονται ἀπὸ κάποιο ὑποκείμενο (ἐξ ὑποκειμένου τινὸς γίνονται). Γιατί πάντοτε ὑπάρχει κάτι πού ὑπό-κειται, ἀπὸ τὸ ὁποῖο (ἐξ οὗ) δημιουργεῖται τὸ γιγνόμενον, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ φυτὰ ἢ τὰ ζῶα δημιουργοῦνται ἀπὸ ἓναν σπόρο ἢ σπέρμα»⁶².

Ὅπως παρατηροῦμε, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὶς ἐνο-οντο-λογικὲς προϋποθέσεις στὴν προβληματική τοῦ γίγνεσθαι, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τοὺς ἴδιους αὐτοὺς θεμελιώδεις ὅρους με δυὸ διαφορετικὲς σημασίες: ἡ οὐσία ἄλλοτε νοεῖται ὡς ὁ βασικότερος τρόπος τοῦ εἶναι (ἡ πρώτη κατηγορία) και ἄλλοτε ὡς ἓνα ιδιαίτερος τύπος τοῦ ὄντος, δηλαδὴ τὰ συγκεκριμένα ὄντα τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου (στοιχεῖα, φυτὰ, ζῶα, και φυσικά τὰ μέρη τους). Τὸ ὑποκείμενον ἐπίσης ἄλλοτε νοεῖται με τὴ λογικο-οντολογική του σημασία τοῦ ὑποκειμένου τῆς κατηγορήσεως και ἄλλοτε ὡς ἐκεῖνο πού ὑπό-κειται στὸ γίγνεσθαι. Ἡ ἀμφίσημη αὐτὴ χρῆση τῶν ὅρων δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἓνα εἶδος λογοπαίγνιου, ἀλλὰ ὡς θεμελίωση μιᾶς γλώσσας ἀκριβείας, ἱκανῆς νὰ ἐκφράσῃ, μέσα σὲ σαφῶς ὀρισμένα λογικά πλαίσια, τὴν ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα, με λί-

H, *Aristoteles Werk und Wirkung*, *Mélanges offerts à P. Moraux*, ἐπιμ. J. Wiesner, τ. I, Berlin-New York, 1985, σσ. 288-310.

61. *Φυσικά*, A, 7, 190a 16 – b 1.

62. *Ἐνθ' ἀν.*, 190b 1-5.

γα λόγια τὴν ἴδια τὴ θεματοποίηση τῆς γενεσιολογίας. Ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτὴ προκύπτει ὅτι, δεδομένης τῆς κατηγορικῆς χρήσης τοῦ ῥήματος γίγνεσθαι, ἡ πραγματικότητα ποὺ ὁ λόγος αὐτὸς πρέπει νὰ ἀναδείξει συνοψίζεται στὶς ἐνο-οντο-λογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀνάλυσης. Εἴτε πρόκειται, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ τὸ ἀπόλυτο γίγνεσθαι, ποὺ ἀναφέρεται στὸ γίγνεσθαι τῶν οὐσιῶν, εἴτε γιὰ τὸ σχετικὸ γίγνεσθαι, ποὺ ἀναφέρεται στὸ γίγνεσθαι ἄλλων τρόπων ὑπαρξῆς πλὴν τῆς οὐσίας, πάντοτε ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο ὑπόκειται στὸ γίγνεσθαι. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀποτελεῖ πράγματι τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τρόπους τοῦ γίγνεσθαι εἶναι ἡ ἐνο-οντο-λογικὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «μόνον ἡ οὐσία δὲν ἀποδίδεται σὲ κάποιο ὑποκείμενο, ἐνῶ ὅλα τα ὑπόλοιπα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν οὐσία». Διότι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτή, φαίνεται ὅτι τὸ ἀπόλυτο γίγνεσθαι, στὸν βαθμὸ ποὺ ἀναφέρεται στὶς οὐσίες (αἱ οὐσίαι) στὸν ἀπόλυτο τρόπο τῆς γενέσεώς τους, ἄπτεται ἀναγκαστικὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας ὡς οὐσίας – δηλαδή, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ὑποκείμενον – ἐπομένως καὶ στὸ ὑποκείμενο ὡς ὑποκείμενον. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι γιὰ τὸ ἀπόλυτο γίγνεσθαι τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο (ἡ οὐσία) μετασχηματίζεται, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ σχετικοῦ γίγνεσθαι, ὅπου μόνον οἱ ἄλλοι τρόποι ὑπαρξῆς τοῦ ὄντος (οἱ ἄλλες κατηγορίες ἢ κάποια ἀπὸ αὐτὲς) μετασχηματίζονται. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ οὐσίες δηλώνονται, ὡς οὐσίες, μὲ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τῆς οὐσίας, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐμφανίζονται συνδεδεμένες ἐνο-οντο-λογικῶς μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ γίγνεσθαί τους πραγματοποιεῖται ἀπολύτως, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο τῆς οὐσίας, καὶ κατὰ συνέπεια, ἐξ ὑποκειμένου. Στὸν βαθμὸ, μάλιστα, ποὺ κάθε γίγνεσθαι – ὅπως ἔδειξα προηγουμένως – ἀπαιτεῖ ἓνα γιγνόμενον ἐξ οὗ προκύπτει ἡ γένεσις καὶ τὸ ὁποῖον ἐξ ὁρισμοῦ προϋποθέτει κάτι τὸ ὁποῖο ὑπόκειται στὸ γιγνόμενον, αὐτὸ ποὺ ὑπόκειται δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ὑποκείμενον. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ἀριστοτέλης καταδεικνύει μὲ τὴν γενεσιολογικὴ αὐτὴ ἀνάλυση ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὸ γιγνόμενον, τὸ λογικο-ὄντολογικὸ ὑποκείμενο καὶ αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ ὑπόκειται μπορεῖ νὰ συμπίπτουν. Ἐκφράζει τρόπον τινὰ τὴ βάση τοῦ γίγνεσθαι, αὐτὸ ἐξ οὗ προκύπτει τὸ γιγνόμενον.

Ἡ σύμπτωση αὐτὴ φανερώνει ὅτι ἂν θέλουμε νὰ διατηρήσουμε τὴν λογικο-οντολογικὴ σημασίαν τῆς ἔννοιαν τοῦ «ὑποκειμένου» στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι προτιμότερο νὰ μεταφράσουμε τὸ ὑποκείμενον ὡς «ὑποκείμενο» – ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴ συνήθη λογικο-γραμματικὴ του σημασία καὶ τὴν πιὸ ἐτυμολογικὴ του σημασία «αὐτὸ ποὺ ὑπόκειται»⁶³. Ἄλλες ἀποδόσεις τοῦ ὅρου, ὅπως «ὑπόβαθρο» κλπ., δὲν ἀπο-

63. Τὸ «ὑποκείμενο» («sujet» ἀπὸ τὸ subjićio= ὑποτάσσω, τοποθετῶ κάτι κάτω ἀπὸ

καλύπτουν παρὰ μόνον μιὰ πλευρὰ τοῦ ζητήματος καὶ ὑποβαθμίζουν τὶς προϋποθέσεις ὑπαρξης αὐτοῦ ποὺ ἐξετάζεται. Δὲν ἰσχύουν ἐπομένως παρὰ μόνον μὲ περιορισμούς. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς ἀπόδοσης «αὐτὸ ποὺ ὑπόκειται». Στὸ γενεσιολογικὸ ἐπίπεδο, ἐλλείψει μιᾶς πιὸ κατάλληλης ἀπόδοσης, ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη εἶναι, πιστεύω, ἡ ἀπόδοση «ὑποκείμενο». Ἐν προκειμένῳ ὅμως, μὲ ἀφορμὴ τὸ θεμελιῶδες χωρίο ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ ἀπόδοση αὐτὴ μοῦ φαίνεται ἡ πλέον ἀναγκαία, ἐφ' ὅσον καμία ἄλλη ἀπὸ τὶς περιορισμένες ἀποδόσεις ποὺ στηρίζονται στὴν ἔννοια τοῦ ὑπό-βαθρου δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ παράδειγμα ποὺ δίνει ὁ Σταγειρίτης. Πράγματι, ὅταν ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει πάντα κάτι ποὺ ὑπόκειται (τι ὃ ὑπόκειται) ἐξ οὗ προκύπτει τὸ γινόμενον, καὶ φέρνει ὡς παράδειγμα τὸν σπόρο ἢ «σπέρμα» (γιὰ τὰ φυτὰ ἢ τὰ ζῶα), ἐξυπακούεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ μιλᾷ γιὰ κάποια «ὕλη» ποὺ ὑπόκειται ἀλλὰ γιὰ κάτι δίχως τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει γινόμενον, καὶ ἐξ οὗ αὐτὸ προκύπτει. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ, τὸ ὑποκεῖσθαι εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπό-κειται σὲ κάθε γίνεσθαι, αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ, θὰ λέγαμε, τὸ ἐγγενὲς σημεῖο ἐκκίνησης τοῦ γίνεσθαι, αὐτὸ ποὺ κάνει τὸ ὄν γινόμενον.

Δὲν πρέπει, ὡστόσο, νὰ ξεχνᾷμε ὅτι μόνον στὴ συνέχεια θὰ ταυτιστεῖ τὸ ὑποκείμενον μὲ τὴν ὕλη. Ἐνῶς ἡ ταύτιση αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιτευχθεῖ, τίποτα δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαγνώσουμε ἐκ τῶν προτέρων αὐτὴ τὴ δομὴ ποὺ ἐρμηνεύει τὸ γίνεσθαι. Ἀντίθετα, γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ καλύτερα, πρέπει νὰ σκεφτοῦμε αὐτὸ ποὺ ἀποκαλύπτει τὸ κείμενο πρὶν ἀκόμα τεθεῖ θέμα «ὑπό-βαθρου» κλπ.: εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ περιγράψουμε ἐκεῖνο δυνάμει τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἓνα τέτοιο ὑπό-βαθρο. Ἡ ὀπτική αὐτὴ μοῦ φαίνεται ἡ πλέον ἀναγκαία ἐφ' ὅσον ἡ ἄλλη μορφή τοῦ γίνεσθαι ποὺ παρουσιάζει ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ σχετικὸ γίνεσθαι, προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐν λόγῳ λογικο-οντολογικὴ δομή: διότι καθὼς τὸ γίνεσθαι αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὴν οὐσία, ἀλλὰ μόνον σὲ κατηγορίες διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν οὐσία, δηλαδὴ δευτερεύουσες, ἡ οὐσία συμπεριφέρεται ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ὑπο-κείμενο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ, τὸ γινόμενον, στὸ βαθμὸ ποὺ γίγνεται, σὲ τίποτα δὲν διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενό του (τὴν οὐσία), ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τὰ κατηγορούμενα ἢ τοὺς προσδιορισμούς του.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ὡστόσο, στὸ κείμενό του μιλᾷ γιὰ ἄλλη μιὰ δυνα-

ἓνα ἄλλο ἢ ὑπὸ τὴν ἐξουσία κάποιου), ἀποκτᾷ συχνὰ τὴν παθητικὴ σημασία τοῦ «ὑποταγμένου» σὲ κάτι, ὅπως στὸν θάνατο («sujet à la mort») ἢ στὴν ἐξουσία ἐνὸς βασιλιά («sujet d'un roi»). Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ σημασία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ γενεσιολογικὴ πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη.

τότητα, εκείνη που αναφέρεται στα ὄντα που υπάρχουν ἀπολύτως (ὅσα ἄλλα ἀπλῶς ὄντα)⁶⁴, καὶ τὰ παραδείγματα που δίνει στὴ συνέχεια δείχνουν ὅτι ἐδῶ ἔχει ἀναμφίβολα κατὰ νοῦ «τεχνικά» ἀντικείμενα που συμπεριφέρονται σὰν νὰ ἦταν οὐσίες, χωρὶς ὥστόσο νὰ εἶναι. Προτείνει, ἐπίσης, διάφορους τρόπους τοῦ γίγνεσθαι που φαίνεται νὰ κινοῦνται ἀνάμεσα στὸ σχετικὸ γίγνεσθαι (γιὰ παράδειγμα, τὴ δημιουργία ἐνὸς ἀγάλματος ἀπὸ χαλκὸ μέσω μετασχηματισμοῦ τῆς ὀψης ἢ τῆς μορφῆς) καὶ τὸ ἀπόλυτο γίγνεσθαι (γιὰ παράδειγμα τὴν κατασκευὴ ἐνὸς σπιτιοῦ ἀπὸ διάφορα ὑλικά)⁶⁵. Στὸ τέλος, ὥστόσο, ἡ ποικιλία τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν ἐπιβεβαιώνει ἀπλῶς γι' αὐτὸν ὅτι κάθε τι που γίγνεται, ὅποιος καὶ ἂν εἶναι ὁ τρόπος τοῦ γίγνεσθαι, γίγνεται ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενον. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, τὸ ὑποκείμενο, ἀκόμα καὶ ἂν τὸ θεωρήσουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ γίγνεσθαι, ἐμφανίζεται ὡς ἀρχή, στὸ βαθμὸ ἀκριβῶς που προὔπαρχει τῶν κατηγορουμένων ἢ προσδιορισμῶν του⁶⁶. Ἡ ἔκφραση ἐξ οὗ ὑπογραμμίζει ἔτσι τὸν χαρακτήρα ἀρχῆς τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ γενεσιολογία ἐμφανίζει, μέχρις ἐνὸς σημείου, τὴν ἴδια δομὴ μὲ τὴν ὄντολογία. Ἐπὶ πλέον, ἡ θεματοποίησή της σύμφωνα μὲ τὶς ἐνο-ὄντολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης ἀποκαλύπτει τώρα, χάρις στὴν ἔκφραση ἐξ οὗ, που συνδέεται στενὰ μὲ τὸ ἥμα γίγνεσθαι, πὺ σθεναρὰ ἀπὸ ὅτι πρὶν (στὴ συνέχεια τῆς ὄντολογικῆς προσέγγισης) τὸν χαρακτήρα ἀρχῆς τοῦ ὑποκειμένου. Ταυτόχρονα ὅμως, καὶ ἀκριβῶς χάρις σὲ αὐτὴν τὴν ἀλληλεξάρτηση, ἐντὸς τοῦ γίγνεσθαι, αὐτοῦ που γεννιέται καὶ ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο κάτι γεννιέται, προκύπτει ὅτι ἡ γενεσιολογία εἶναι κάτι διαφορετικὸ, κάτι ἐπὶ πλέον τοῦ λόγου τῆς ὄντολογίας.

* * *

Τὸ ὅτι ἡ γενεσιολογία δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ, ἢ τουλάχιστον ὄχι ἀκόμα, μὲ τὴν ὄντολογία ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως εἶδαμε, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ γιγνόμενον δὲν εἶναι τὸ ὄν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ γίγνεσθαι προϋποθέτει πάντα ἐκεῖνο ἐξ οὗ κάτι γίγνεται. Μέχρις ἐδῶ ὅμως ὅλα μας ὡδηγοῦσαν νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτὸ ἐξ οὗ κάτι γίγνεται ἦταν ἐκεῖνο που δὲν ὑπάρχει – ἐφ' ὅσον κάθε γίγνεσθαι ἦταν ἀντιληπτὸ ἐξ ἀρχῆς ὡς τὸ δ' ἔκ τινος γίγνεσθαί τι ⁶⁷. Τώ-

64. Φυσικά, Α, 7, 190b 2.

65. Ἐνθ' ἀν., 7, 190b 5-10.

66. Ἐνθ' ἀν., 6, 189a 31-32.

67. Ἐνθ' ἀν., 7, 190a 21-22.

ρα όμως ή ανάλυση του Ἀριστοτέλη μᾶς οδηγεί νά σκεφτοῦμε αὐτὸ τὸ σημεῖο ὡς κάτι ποὺ ὑφίσταται, δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο. Κι αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τὴν σημαντικότερη συμβολή του στὴν φυσικὴ ἐπιστήμη εἶναι ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας κατάφερε νά προβάλει δύο σημεῖα βάσει τῶν ὁποίων μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε τὸ γίγνεσθαι. Διότι ἐνῶ ἡ ὄντολογικὴ ἀνάλυση μποροῦσε ἀπλῶς νά προβάλλει μία καὶ μόνη ἀρχή (τὸ ὑποκείμενο), ἡ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση ἀντίθετα καθιστᾷ δυνατὴ τὴν προβολὴ δύο τουλάχιστον ἀρχῶν, ἀνοίγοντας ἔτσι τὸν δρόμο γιὰ τὴν θεμελίωση τῶν ἐναντίων καὶ τῶν ἀντιθέτων ὡς ἀρχῶν. Βάσει αὐτοῦ ἡ γενεσιολογία ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν πλευρά της, ὅπως καὶ ἡ ὄντολογία, ὑποταγμένη στὴν ἐνολογία⁶⁸. Τὸ γιγνόμενον εἶναι πάντοτε σύνθετον, διότι ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο γίγνεται καὶ κάτι ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι αὐτό. Ἔτσι τὸ γιγνόμενον, λέει ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει δύο σημασίες: εἴτε εἶναι τὸ ὑποκείμενον εἴτε εἶναι τὸ ἀντικείμενον⁶⁹. Ὡς ἐκ τούτου μποροῦμε τελικὰ νά ἀπαριθμήσουμε τρία στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἀνήκουν στὸ γιγνόμενον καθαυτό: ὑπάρχει ἀπὸ τὴν μιὰ τὸ ὑποκείμενο ἢ τὸ ἀντικείμενο (τὸ γιγνόμενον) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτὸ τοῦ ὁποίου εἶναι ἀντικείμενο τὸ ἀντικείμενο (αὐτὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι). Ἀπὸ αὐτὸ μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀντικείμενο σὲ κάτι καὶ ὡς τέτοιο αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι, μποροῦν νά θεμελιωθοῦν σαφῶς δύο τουλάχιστον ἀρχές καὶ αὐτὸ δυνάμει τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ γίγνεσθαι, δηλαδὴ τῆς σύνθεσης τοῦ γιγνομένου καὶ τοῦ ὃ γίγνεται. Αὐτὲς ὅμως οἱ δύο ἀρχές ἀπαιτοῦν σχεδὸν ἀναγκαστικὰ μιὰ τρίτη, δηλαδὴ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο. Διότι καθὼς ἀποτελεῖ μέρος τοῦ γιγνομένου, εἶναι ἐκεῖνο ἐξ οὗ κάτι γίγνεται καὶ κατὰ συνέπεια φαίνεται ὅτι διασφαλίζει τὸν χαρακτήρα ἀρχῆς σὲ αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι. Καθὼς στὴν πραγματικότητα εἶναι τὸ ἀντίθετό του, εἶναι, βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐξισορρόπησης τῶν ἀντιθέτων, τὴν ὁποία ἐκθέσαμε προηγουμένως, αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀναγκαστικὰ συνδεδεμένο, δηλαδὴ ὄχι μόνον διαφορετικὸ ἢ προϋπάρχον στὴν τάξη τοῦ γίγνεσθαι, ἀλλὰ ὡς τὸ ἀντίθετο εἶδος τοῦ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ γένους. Τὸ ἐρώτημα ὅμως ποὺ τίθεται, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο τελικὰ ἐξαρτᾶται ὁ χαρακτήρας ἀρχῆς τῶν τριῶν ἐν λόγῳ «στοιχείων», ἔχει νά κάνει μὲ τὸ ἀμετάβλητό τους, ἐφ' ὅσον,

68. Θυμίζω γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι οἱ ἐννοιες τῆς ἐτερότητας, τῆς διαφορᾶς, τῶν ἐναντίων, τῶν ἀντιθέτων κλπ. ἀνήκουν στὸ Ἕνα καί, εἰδικότερα ἐδῶ, στὰ Πολλά.

69. Ἐνθ' ἀν., 190b 10-13.

ὅπως εἶδαμε, ἡ ἀρχὴ πρέπει πάντοτε νὰ μένει σταθερὴ καὶ ἀμετάβλητη. Αὐτὸ εἶναι ἓνα πρόβλημα ποὺ πρὸς τὸ παρὸν θὰ θέσουμε ἐντὸς παρενθέσεων, ἐνόσω τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν – καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ τους – δὲν ἔχει ὀριστικῶς διευθετηθεῖ. Τὸ σημαντικὸ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῶν τριῶν «στοιχείων», τὰ ὁποῖα κατατάσσονται ἐν προκειμένῳ σύμφωνα μὲ τὶς δύο συντεταγμένες τῆς ἐνο-οντο-λογικῆς δομῆς τοῦ γίγνεσθαι (δηλαδή τὸ γιγνόμενον καὶ τὸ ὃ γίγνεται), καθὼς καὶ νὰ δηλώσουμε ὅτι ἡ παρουσία τῶν γενεσιολογικῶν δομῶν τοῦ προϋποθέτει κατὰ κάποιον τρόπο ἐξ ὀρισμοῦ μιὰ σχετικοποίησιν τῆς προτεραιότητος τοῦ ὑποκειμένου ποὺ καταλήγει στὴν ἰσοδυναμία του ὡς ἀρχῆς μὲ τὸ κατηγορούμενο. Ἡ ἐπιβεβαίωσις καὶ ἡ ἀπόδειξις γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῶν τριῶν «στοιχείων» τοῦ γίγνεσθαι δίνονται μὲ τὰ παραδείγματα ποὺ παρέχει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντλώντας ἀπὸ ὅλες τὶς παραμέτρους τῆς προβληματικῆς τοῦ γίγνεσθαι, ἐνσωματώνοντας ἀκόμα καὶ δεδομένα τὰ ὁποῖα στὸ κεφ. 5 ἄγγιζαν τὴν προβληματικὴ καθαυτὴ τῆς ἐναντιότητος. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ χαλκός, ἡ πέτρα, ὁ χρυσὸς ἀποτελοῦν τὸ ὑποκείμενον, ἐνῶ τὸ ἄμουσον, τὸ ἄμορφον, τὸ ἄτακτον ἐκπροσωποῦν τὸ ἀντικείμενον. Τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον δηλώνουν τοὺς δύο τρόπους τοῦ γιγνομένου, ἐστὶ ὥστε αὐτὸ ποὺ τὸ γιγνόμενον γίγνεται, καὶ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενον σὲ αὐτό, ἐκπροσωπεῖται κάθε φορὰ ἀπὸ τὸν θετικὸ ὅρο τῆς ἀντί-θεσης (μουσική, σχῆμα, μορφή, τάξις)⁷⁰. Θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι οἱ θετικοὶ ὅροι τῆς ἀντίθεσής δὲν νοοῦνται ἐδῶ σύμφωνα μὲ ἓνα καθορισμένο τύπο ἔννοιᾶς, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ ποικιλίαν ποὺ μαρτυρεῖ τὸ εὖρος τῆς ἐφαρμογῆς. Ἡ φαινομενολογικὴ προσέγγισις κυριαρχεῖ στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ ὁποῖος δὲν σπεύδει ἀκόμα νὰ συνδέσει τοὺς ὑπὸ ἐξέτασιν ὅρους μὲ τὸ εἶδος ἢ τὴν μορφήν. Ἡ γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ἐνῶ ἡ ἐνο-οντο-λογικὴ ἀνάλυσις μᾶς ὀδηγεῖ προοδευτικὰ στὴν ἀνάδειξιν τοῦ εἶδους στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ γιγνόμενον εἶναι ἀριθμητικῶς ἓνα ἀλλὰ διπλὸ ὡς πρὸς τὸ εἶδος, ἡ φαινομενολογικὴ προσέγγισις στρέφει τὴν προσοχήν μας στὸ γεγονὸς ὅτι ἐδράζεται στὴν ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα μέσῳ τῆς ἐμφάνισις τῆς μορφῆς. Αὐτὸ ποὺ θὰ παραμείνῃ σὲ ἐκκρεμότητα εἶναι ἡ βαθύτερη σύνδεσις τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν, πράγμα ποὺ δὲν θὰ ὁλοκληρωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίον Β ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως θὰ δοῦμε, θὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν μορφήν ὡς τὸ εἶδος ποὺ συμβαδίζει μὲ τὸν λόγον ὑπαρξὸς τοῦ πράγματος. Αὐτὴ ἡ ἀσάφεια χωρὶς ἀμφιβολία ὀδήγησε τοὺς περισσότερους ἀριστοτελιστές, ἐπηρεασμένους ἀπὸ τὴν μεσαιω-

70. Ἐνθ' ἀν., 190b 13-17.

νική σκέψη, αλλά και από την απουσία μιᾶς μεθόδου ανάγνωσης που να συμβαδίζει με την πορεία ανάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Σταγειρίτη, σὲ μιὰ σύγχυση τῶν δύο ὁρων, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς χρησιμοποιεῖ ἀνάλογα μὲ αὐτὸ ποὺ κάθε φορὰ ἐξετάζεται. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐπιβεβαίωση καὶ ἡ ἀπόδειξη τῆς ἰσοδυναμίας τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου ὡς ἀρχῶν, ἡ ὁποία κατέστη δυνατὴ ἀπὸ τὴν ἐνο-οντο-λογικὴ δομὴ τοῦ γίγνεσθαι, δίνονται ἐπίσης μὲ ἓνα παράδειγμα: ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, σύγκειται τρόπον τινὰ ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ «μορφωμένος», διότι οἱ ὅρισμοι αὐτῶν τῶν δύο ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἐπὶ μέρους ὁρισμοὺς καθενὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ συνθέτου⁷¹. Ἐκκινώντας ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν δεδομένων θεωρεῖ ὅτι εἶναι πλέον ἔτοιμος, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς γενεσιολογικῆς τοῦ ἀνάλυσης, νὰ προβεῖ στὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα καὶ νὰ διατυπώσῃ τὶς ἀρχές τοῦ φύσει γιγνομένου, οἱ ὁποῖες εἶναι κατ' αὐτὸν προϋποθέσεις *sine qua non* γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης.

«Εἶναι λοιπὸν φανερόν ὅτι, ἂν ὑπάρχουν γιὰ τὰ φυσικὰ ὄντα αἰτίες καὶ ἀρχές, στὶς ὁποῖες ὀφείλουν πρωταρχικὰ τὴν ὑπαρξή τους καὶ τὴ γένεση τοὺς, ὄχι ὡς τυχαῖα συμβεβηκότα, ἀλλὰ σύμφωνα τὸ καθένα μὲ τὴν οὐσίαν ποὺ τὸ χαρακτηρίζει, καθὲν γίγνεται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ μορφή»⁷².

Τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ χωρίο ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ διαβλέπουμε τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας θὰ ἀπαιτοῦσε μακροσκελῆ σχολιασμό. Θεωρῶ, ὅμως, ὅτι κανένας σχολιασμὸς δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ ἐξαντλήσῃ τὴ φιλοσοφικὴ του σημασία καὶ τὴν ἱστορικὴ του βαρύτητα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὅσο παράδοξο καὶ ἂν φαίνεται, δὲν θὰ τοῦ ἀφιερῶσω παρὰ λίγες μόνο γραμμές, ἐφ' ὅσον ἔχω τὴν αἴσθησις ὅτι ὅλη ἡ μελέτη μου ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα ἓναν ἔμμεσο σχολιασμό του. Θεωρῶ, ἐπίσης, ὅτι μετὰ τὶς διασαφηνίσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, τὸ χωρίο αὐτὸ εὐκόλα γίνεται κατανοητό. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἀποκαλύπτει ἐδῶ μὲ ὁρους ἀπλούς, ἀλλὰ μὲ ἀδιαμφισβήτητη συνέπεια τὶς βάσεις ὁλόκληρης τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς του. Διότι αὐτὸ ποὺ ἀναδύεται κατὰ τὴν διαδοχὴ τῶν διαφόρων ὁρων δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀνά-

71. Ἐνθ' ἀν., 190b 20-23.

72. Ἐνθ' ἀν., 190b 17-20 (μετ. Κ. Δ. Γεωργούλη): φανερόν οὖν ὡς, εἴπερ εἰσὶν αἰτίαι καὶ ἀρχαὶ τῶν φύσει ὄντων, ἐξ ὧν πρώτων εἰσὶ καὶ γεγόνασιν μὴ κατὰ συμβεβηκὸς ἀλλ' ἕκαστον ὃ λέγεται κατὰ τὴν οὐσίαν, ὅτι γίγνεται πᾶν ἐκ τε τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς μορφῆς.

γκη, για την μελέτη του ὄντος και του γιγνομένου, να διακρίνουμε αὐτὲς τὲς «ὀντότητες» ποὺ συγκροτοῦν τοὺς τρόπους τοῦ εἶναι τοῦ ὄντος καὶ τοῦ γιγνομένου ἀπὸ τὲς ἀρχὲς βάσει τῶν ὁποίων γίνονται ἀντιληπτές – καὶ οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὸ leitmotiv ὅλης τῆς προβληματικῆς τῶν ἀρχῶν στὸ Βιβλίο Α τῶν Φυσικῶν –, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ γιγνομένου ἀποτελοῦν τελικὰ μέρη μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς διερεύνησης. Τὸ ὄν, θεωρούμενο ἐδῶ στὴν πρωταρχικὴ του μορφή τῆς οὐσίας, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἓνα ἤδη ὀλοκληρωμένο γιγνόμενο, δηλαδή αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη γίνει (γέγονε). Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, οἱ ἀρχὲς οἱ ὁποῖες καθιστοῦν δυνατὴ τὴ γνώση τους δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἄλλες παρὰ ἐκεῖνες ποὺ ἀντιλαμβάνονται τὸ ὄν ὡς γεγονός, δηλαδή ὡς ἐκεῖνο ποὺ τὸ γιγνόμενο γίγνεται, δηλαδή ἐκεῖνο ποὺ ἐκδηλώνεται ὡς μορφή. Ὁ ὅρος «μορφή», ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ στὴ θέση τοῦ ὅρου «εἶδος», δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, ἐφ' ὅσον, ὅπως ἀναπτύξαμε προηγουμένως, ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει ἐδῶ μιὰ ἀνάλυση ποὺ ἀξιοποιεῖ αὐτὸ ποὺ προβάλλει φαινομενολογικῶς. Αὐτὸ λοιπὸν ποὺ ἀναδύεται μὲ σαφήνεια ὅταν τὸ γιγνόμενο γίγνεται, εἶναι ἡ μορφή καὶ ὄχι αὐτὸ ποὺ βρίσκεται μέσα τοῦ ἐν τῷ γίγνεσθαι, δηλαδή τὸ εἶδος, ἐφ' ὅσον ἐκδηλώνεται μὲ τὸν τρόπο μιᾶς στερησεως ἐπομένως δίχως αἰσθητὴ μορφή, ἂν ὄχι ὡς ἀπουσία μορφῆς. Παραδόξως λοιπὸν, ἡ γενεσιολογία ὁδηγεῖ, μέσα ἀπὸ τὲς ἴδιες τὲς δομὲς ποὺ ἀναδεικνύει, στὸ νὰ ἀνακαλύψουμε ὅτι ἐκεῖνο ἐξ οὗ ἓνα πρᾶγμα ὑπάρχει, δὲν εἶναι μόνον τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ τὸ γιγνόμενο γίγνεται, αὐτὸ ποὺ τὸ πρᾶγμα γέγονε, δηλαδή μιὰ μορφή. Κι αὐτὸ διότι στὸν ἐνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμὸ ποὺ προϋποθέτει τὸ γιγνόμενο, ἡ μία ἀπὸ τὲς ἀρχὲς γενέσεως βασίζεται στὴν ἐτερότητα καὶ ὑποτάσσει τὴν χρονολογικὴ τῆς προτεραιότητα στὴν ὄντο-λογικὴ προτεραιότητα ἐκείνου πρὸς τὸ ὁποῖο ἀντί-κειται. Ὅριζόμενο ἔτσι ἀπὸ ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὁποῖο ἀντί-κειται, τὸ γιγνόμενο, καὶ ἐπομένως καὶ τὸ ὑποκείμενο, ὑπόκειται τρῶπον τινὰ στὸ ὃ γίγνεται. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ὑποταγὴ τοῦ ὑποκειμένου, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀνυπολόγιστη ἀκόμα σπουδαιότητα τῆς γενεσιολογίας ἔχει ὡς συνέπεια τὴ διασαφήνιση τῆς ὄντολογίας βάσει τῆς γενεσιολογίας. Ὁ στόχος αὐτὸς δὲν ἀνήκει στὰ Φυσικά, ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο στὰ Μετὰ τὰ Φυσικά. Κι αὐτὸ γιατί στὸ συγκεκριμένο ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται πλέον εὐθέως τὸ ζήτημα τοῦ «εἶδους» ποὺ ἀποκαλύπτει ἓνα ριζικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὸ εἶδος καὶ στὸ ὑποκείμενο (ὡς ὕλη) – στὸ Βιβλίο Ζ –, πρὶν προχωρήσει σὲ λύσεις (στὰ Βιβλία Η καὶ Θ) ποὺ πιστοποιοῦν τὸ εὖρος τοῦ ἔργου ποὺ ὀφείλει νὰ ἐπιτελέσει ἡ πρώτη φιλοσοφία (δηλαδή ἡ μεταφυσικὴ)⁷³. Σὲ κάθε πε-

73. Πβ. Συμπέρασμα.

ρίπτωση τὰ Φυσικά δὲν ἀρκοῦνται σὲ κάποιες ἀναδιαρθρώσεις ἀρχῶν. Ἀντίθετα θὰ ὠθήσουν τὸ θέμα αὐτὸ τῆς «ὑποταγῆς» τοῦ ὑποκειμένου στὰ ἔσχατα ὅριά του θεμελιώνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἤδη ἀπὸ τὸ Βιβλίο Β, 1, τὴν ἀδιαμφισβήτητη ὑπεροχὴ τῆς «μορφῆς» ὡς δηλωτικῆς τοῦ «εἶδους». Καὶ στὸ Βιβλίο Γ, 1-3, ὁ Ἀριστοτέλης ἐντοπίζει τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο τὸ εἶδος ἀσκεῖ τὴ δικαιοδοσία του, δηλαδή στὴ δράση τοῦ κινουμένου σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο (ποὺ προσδιορίζεται ὡς κινούμενον), μέσῳ τῆς ὁποίας μετατοπίζεται ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου (ἐντὸς τοῦ κινουμένου). Στὸ Βιβλίο Α, 7, στὸ ὁποῖο βρίσκόμεστε ἀκόμα, καὶ εἰδικότερα στὸ θεμελιῶδες χωρίο ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ εἶδους καὶ τῆς μορφῆς δὲν ἔχει ἀκόμα ἐδραιωθεῖ, οὔτε κὰν δηλωθεῖ, καὶ τὸ ζήτημα τῆς πιθανῆς σχέσης μεταξὺ «μορφῆς» καὶ «εἶδους» δὲν ἔχει τεθεῖ ἀκόμα πρὸς συζήτησι. Ἡ μόνη ἐνδειξη ποὺ ἐμφανίζεται – καὶ ἡ ὁποία ἀφήνει νὰ διακρίνουμε βαθύτερες ἀνατροπές – βρίσκεται στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσης τοῦ κεφ. 7, στὸ σημεῖο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ὅτι «ἀκόμη ὅμως δὲν διασαφηνίστηκε ἐὰν οὐσία εἴναι τὸ εἶδος ἢ τὸ ὑποκείμενον»⁷⁴.

Ταυτόχρονα διαπιστώνουμε ὅτι στὸ κεφ. 7 τοῦ Βιβλίου Α διατηρεῖται ἀκόμα ἡ ἰσοδυναμία μεταξὺ βασικοῦ ὑποκειμένου καὶ φαινομενικῆς μορφῆς ὡς ἀρχῶν – ἰσοδυναμία τὴν ὁποία εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνουμε προηγουμένως. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ἡ ὁποία θεματοποιεῖ ὀριστικῶς τὴν γενεσιολογία καὶ ἡ ὁποία καταλήγει στὸ θεμελιῶδες χωρίο τῶν Φυσικῶν, προκύπτει ἡ ἀποκατάσταση τῶν δικαιωμάτων τῆς οὐσίας. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως θυμόμαστε, ἐξετάζονται οἱ ἀρχές στὶς ὁποῖες τὰ φύσει ὄντα ὀφείλουν ἀρχικῶς τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ γένεσή τους, ὄχι κατὰ συμβεβηκός ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσίαν ποὺ χαρακτηρίζει τὸ καθένα⁷⁵. Βάσει αὐτοῦ, τὸ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἐγγράφεται ὡς πιθανὸ ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ἀκόμα ἐπιστήμης, τῆς μεταφυσικῆς ὡς οὐσιολογίας. Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ὄντολογία γιὰ νὰ θεμελιώσῃ μιὰ ἐπιστήμη τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι κόσμου, τὰ Φυσικά ἐπανέρχονται στὴν ὄντολογία, ἀναθεωρημένη ὅμως καὶ συμπληρωμένη ἀπὸ τὴν γενεσιολογία. Αὐτὴ ἡ ἀναθεώρηση, ἡ προσαρμογὴ τῶν ἐνο-ὄντο-λογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας βάσει τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητος, εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ πορεία τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς. Ἐκκινώντας ἀπὸ μεταφυσικὲς θέσεις, ἡ πρώτη ἐπιστήμη τῆς φύσης δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ μετα-

74. Ἐνθ' ἀν., 191a 19-20: πότερον δὲ οὐσία τὸ εἶδος ἢ τὸ ὑποκείμενον, οὕτω δὴλον.

75. Ἐνθ' ἀν., 190b 20-23.

φυσική τάξη. Ἡ ὄντολογικοποίηση τοῦ γίγνεσθαι δὲν εἶναι μόνον ἡ προϋπόθεση ἀλλὰ καὶ ὁ βαθύτερος λόγος τῆς ὑπαρξῆς του. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ φυσικὴ αὐτὴ ἐπιστήμη ἀναπτύσσει μέσα της, στὴ βαθύτερη γενεσιολογικὴ δομὴ της, τὰ σπέρματα μιᾶς ἄλλης σκέψης, ἡ ὁποία, στὴν ἱστορικὴ της ἐξέλιξη δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ θέσει τὶς βάσεις μιᾶς νέας φυσικῆς, ἐκείνης τὴν ὁποία θεωροῦμε τὴ δική μας ἀπάντηση, ὡς ἀνθρώπων τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, στὸν «ἀρχαϊκὸ» Ἀριστοτέλη.

§ 3. Τὸ γενεσιολογικὸ status τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἡ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφασίζει νὰ παρουσιάσει τὶς προϋποθέσεις ὑπαρξῆς μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης⁷⁶, ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι στὸ μυαλὸ τοῦ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν ἔχει ἤδη διευθετηθεῖ. Ὡστόσο, εἶναι ἄλλο πρᾶγμα νὰ ἐκθέτεις αὐτὲς τὶς ἀρχές καὶ ἄλλο νὰ τὶς θεμελιώνεις. Ἐπρεπε, ἐπομένως, νὰ πορευθεῖ μὲ μεγαλύτερη σιγουριά πρὸς τὸν στόχο ποὺ εἶχε θέσει ἐξ ἀρχῆς μὲ τὴ διατύπωση τῆς βασικῆς ἀπορίας: ποῖος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν «στοιχείων» τοῦ γίγνεσθαι, εἶναι δύο ἢ τρία; Καὶ εἶναι ὄντως αὐτὰ τὰ «στοιχεῖα» ἀρχές; Θὰ πρέπει πραγματικὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ γενεσιολογία ἔχει ἤδη ἀπαντήσει ἐν μέρει στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ κατὰ τὴν πορεία τῆς συγκρότησής της. Διότι εἶναι πλέον φανερό πὼς ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ ζήτημα τοῦ ἀμετάβλητου τῶν ἀρχῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ σταθοῦμε σὲ δύο ἢ τρία «στοιχεῖα» τοῦ γίγνεσθαι, σύμφωνα μὲ τὴν ὀπτική ποὺ ἔχουμε υἱοθετήσει. Στὴν πραγματικότητα, ἂν ἐστιᾶσουμε τὴν προσοχή μας στὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐτερότητας τοῦ γίγνεσθαι (ποὺ δηλώνεται μὲ τὴ διατύπωσή «τὸ μὴ μορφωμένο γίνεται μορφωμένο»), θὰ μπορούσαμε, βάσει τῆς γενεσιολογικῆς δομῆς τοῦ γίγνεσθαι ποὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ γιγνομένου καὶ ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ γιγνόμενον γίγνεται, νὰ ἀρκεστοῦμε σὲ δύο «στοιχεῖα» (τὸ γιγνόμενον: «μὴ μορφωμένο»-ἄμουσον, καὶ τὸ ὃ γίγνεται: «μορφωμένο»-μουσικόν). Ἐπιπλέον, καθὼς τώρα αὐτὰ τὰ «στοιχεῖα» εἶναι ἀφ' ἐνὸς ἐνσωματωμένα σὲ μιὰ τυπικὴ δομὴ καὶ ἀφ' ἐτέρου θεμελιωμένα βάσει τῶν ἐνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀνάλυσης, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποκτήσουν εὐκόλα τὸ status τῆς ἀρχῆς, μολονότι αὐτὸ θὰ ἦταν μιὰ ἐπιστροφὴ στὶς ἀπορίες ποὺ εἶχαμε ἐξ ἀρχῆς. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸ status αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀναγνωρισθεῖ πραγματικὰ παρὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ λαμβάναμε

76. Ἐνθ' ἀν., 190b 18-19.

ὕπ' ὅψιν ὅλα τα στοιχεῖα τοῦ γίγνεσθαι, προσθέτοντας σὲ αὐτὰ τὸ ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον οἱ λογικο-οντολογικὲς προϋποθέσεις λειτουργοῦν βασικῶς μέσῳ αὐτοῦ, ἀλλὰ ὑπακούοντας στὸ ἐνολογικὸ πλαίσιο τῆς ἀνάλυσης, στὸ ὁποῖο ἐπιβάλλονται λειτουργικὲς ἔννοιες ὅπως ἡ ἐτερότητα, τὰ ἐναντία, τὰ ἀντίθετα, τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον, τὸ γένος, τὸ εἶδος κλπ. Ἐπίσης, ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ ἀρχὲς εἶναι τρεῖς (τὸ γιγνόμενον: «μὴ μορφωμένο» καὶ «ἄνθρωπος», καὶ αὐτὸ ποὺ τὸ γιγνόμενον γίγνεται). Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπιβεβαιώνει, ἐξ ἄλλου, αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Πράγματι ὁ Σταγειρίτης, διατυπώνοντας τὰ πορίσματα τῆς προηγούμενης ἀνάλυσής του (ἢ ὁποία εἶχε βασιστεῖ στὴ διάκριση μεταξὺ γιγνομένου καὶ ἐκείνου ποὺ τὸ γιγνόμενον γίγνεται), τὴν ἐπιβεβαιώνει καὶ ταυτόχρονα τὴν διασαφηνίζει καὶ τὴν συμπληρώνει. Διακρίνοντας ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ ποὺ ἀνήκει ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ στὸ γιγνόμενον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ αὐτὸ ποὺ τὸ γιγνόμενον γίγνεται, τοποθετεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ ὑποκείμενο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτὸ ποὺ τώρα ἀποκαλεῖ, καὶ μάλιστα γιὰ πρώτη φορά, εἶδος (ἢ «εἰδητικὴ ἔννοια»), ὅπως εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ τάξις, ἡ μόρφωσις ἢ κάποιον ἄλλο τῶν κατηγορουμένων αὐτοῦ τοῦ εἴδους⁷⁷. Τὸ παράδειγμα ποὺ παρέχει τῆς μόρφωσις ἢ καλλιέργειας (μουσικῆς) γιὰ νὰ δηλώσει τὸ εἶδος φανερώνει, ὅπως πιστεύω, ὅτι μπορούμε νὰ ταυτίσουμε χωρὶς ἄλλη διαδικασία τὸν ὅρο αὐτὸ μὲ τὸν ὅρο μορφή ποὺ προηγεῖται καὶ ποὺ βρίσκει τὸ ἀντίστοιχό του, ἀνάμεσα στὰ προηγούμενα παραδείγματα, στὸν ὅρο «μορφωμένος» (μουσικῶς)⁷⁸. Θὰ παρατηρήσουμε ἐπιπλέον ὅτι ἡ ἔννοια εἶδος φαίνεται, βάσει ἀκριβῶς τῶν παραδειγμάτων, ὅτι δηλώνει ἐξ ἴσου καὶ τὶς ἄλλες κατηγορίες, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ὅρου κατηγορούμενον⁷⁹.

Αὐτὸ μας ὁδηγεῖ σὲ μιὰ θέση ποὺ φαίνεται ὅτι διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν μελετητῶν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, καὶ τῆς ὁποίας οἱ συνέπειες μοῦ φαίνονται ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς σκέψης τοῦ φιλοσόφου: ὁ ὅρος εἶδος δὲν δηλώνει τὴ «μορφή», ὁ φαινομενικὸς χαρακτήρας τῆς ὁποίας εἶναι προφανής, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει εἰδητικὰ τὸ ὄν, τὸν «εἰδητικόν» τοῦ χαρακτήρα – δηλαδή μιὰ «εἰδητικὴ ἔννοια» ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ εἶδος ὀρίζεται ἀπὸ τὴ σκοπιά τῆς αἰσθησης ὡς αἰσθητὸν καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιά τῆς νόησης ὡς νοητόν. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ, τὸ εἶδος ἀναφέρεται στὴν ἐνο-οντο-λογικὴ προσέγγιση τοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζε-

77. Ἐνθ' ἀν., 190b 23-29.

78. Ἐνθ' ἀν., 190b 21, γιὰ παράδειγμα.

79. Ἐνθ' ἀν., 190b 29.

ται είτε ως είδος ενός γένους είτε από γνωστική άποψη ως αίσθητο ή νοητό. Αντίθετα ή μορφή δηλώνει το φαίνεσθαι του είδους, που αναδεικνύεται πλήρως στην έντελέχειά του. Θα δοῦμε πράγματι, ότι στο τέλος μιᾶς μακρᾶς επιχειρηματολογίας, ο Ἀριστοτέλης φθάνει στο σημείο να τοποθετήσει τὴ «μορφή» περισσότερο πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ αποκαλούμενου «τελικοῦ αἰτίου», καὶ τὸ «εἶδος» πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ αποκαλούμενου «εἰδικοῦ αἰτίου» ἐνῶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάλυσής του, ὅπου ἡ ἔννοια τῆς «μορφῆς» δὲν εἶχε ἀκόμα συγκροτηθεῖ, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὸ «εἶδος» δηλώνει ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον. Στὸ πρῶτο αὐτὸ ἐπίπεδο τῆς επιχειρηματολογίας, ὁ ὅρος εἶδος ἀποδίδει συχνὰ τὴ θετικὴ ἐκδοχὴ μιᾶς ἐναντιώσεως ἢ μιᾶς ἀντί-θεσης (τὰ ἀντικείμενα), καὶ δηλώνεται μέσῳ τῆς ἀρνητικῆς ἐκδοχῆς του μετὸν τρόπο τῆς στέρησης. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὅμως, οἱ ἐπεξηγήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ ὁδηγήσουν ἐπιπλέον τὸν Ἀριστοτέλη νὰ διατυπώσῃ στὸ Βιβλίο Β τὴν ἄποψη ὅτι ἡ στέρηση εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο εἶδος⁸⁰. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ εἶδος ὡς «εἶδος» δηλώνει πότε ἓνα εἶδος ποὺ τὸ ἀντίθετό του εἶναι ἓνα ἄλλο εἶδος, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ μαῦρο καὶ τὸ ἄσπρο, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν καὶ τὰ δυὸ στὸ γένος «χρῶμα», καὶ πότε ἓνα εἶδος ποὺ δὲν ἔχει στὴν κυριολεξία κάποιον ἀντίθετο, ἀλλὰ παρουσιάζει ὡς ἀντίθετο τὴν ἀπουσία του, τὴν στέρησιν, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ ζεύγους μορφή-ἄμορφο, τάξη-ἄταξία. Στὴν δεύτερη αὐτῆς σημασίᾳ, τὸ εἶδος ἀνήκει στὴν τάξη τοῦ εἶναι τῆς οὐσίας καί, ὅπως κι ἐκείνη, δὲν ἐπιδέχεται ἀντίθετο, ἀλλὰ ἐκδηλώνεται ὡς μορφή, δηλαδή ὡς εἶδος ὀλοκληρωμένο, τελειωθέν. Στὴ συνέχεια φαίνεται ὅτι ἐνῶ ἡ ἔννοια τῆς μορφῆς παρουσιάζεται ὡς μονοσήμαντη καὶ δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνον στὸ φύσει ὄν, ἡ ἔννοια εἶδος, ἀντίθετα, συνδέεται σαφῶς μετὰ ὅλους τοὺς τρόπους τοῦ ὄντος καὶ ἀναμφίβολα συνιστᾷ τὸ «σημεῖο» ὅπου ὅλα τὰ ὄντα δηλώνουν τὸν εἰδητικὸν τοὺς χαρακτήρα καὶ ὅπου ἡ πραγματικότητα ἀνοίγεται στὴ γνώση – ἐφ’ ὅσον τὸ εἶδος στὶς ποικίλες ἐκδοχὲς του μεταφράζεται σὲ εἰδητικὴ ἔννοια, ὅχι μόνον στὴν τάξη τοῦ νοητοῦ ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκείνη τοῦ αἰσθητοῦ. Γι’ αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ, ὅπως εἶδαμε, νὰ μιλᾷ γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς ἐκείνη ποὺ εἶναι «κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα τὰ ὄντα, διότι τὰ ὄντα εἶναι εἴτε αἰσθητὰ εἴτε νοητά»⁸¹. Θα πρέπει ὥστόσο νὰ ἐπισημάνουμε, ἤδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι στὸ Βιβλίο Ε, 1-2, ὅταν ὁ Σταγειρίτης εἰσάγει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες μορφὲς μεταβολῆς, ὁ ὅρος εἶδος ἐξετάζεται ὡς

80. Ἐνθ’ ἀν., Β, 1, 193b 19-20: καὶ γὰρ ἡ στέρησις εἶδος πῶς ἐστίν.

81. Περὶ Ψυχῆς, Γ, 8, 431b 21-22. Πβ. καὶ ἀνωτέρω, κεφ. ΙΙ, πρῶτ. 3.

ἀνήκων στὴ μεταβολὴ κατὰ τὴν οὐσία, καὶ ἐπομένως θεωρεῖται ὅτι προσεγγίζει τὴν ἔννοια τῆς «μορφῆς». Αὐτὸ ἄλλωστε ἐξηγεῖ καὶ τὴν παραδοσιακὴ σύγχυση, βάσει τῆς ὁποίας οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες ταυτίζονται: ἔχοντας ἐρμηνεύσει τὰ Φυσικὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προβληματικῆς τῆς μεταβολῆς, οἱ σχολιαστὲς τοῦ Σταγειρίτη δὲν μπορούσαν νὰ διακρίνουν τὶς διαφορὲς ἀπόχρωσης ἀνάμεσα στοὺς δύο ὅρους⁸². Στὸ Βιβλίο Γ, 2 ὡστόσο, ὅταν ὑποστηρίζει τὴν ιδιότητα τοῦ εἶδους νὰ μεταβάλλεται χάρις τὴν κίνηση, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἀκόμη τὴν ἔννοια αὐτὴ καὶ γιὰ ἄλλες κατηγορίες πέραν τῆς οὐσίας⁸³, παραμένοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προσκολλημένος στὰ βασικά δεδομένα ποὺ εἶχαν παρουσιαστεῖ στὸ κομβικὸ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, 7 ποὺ ἐξετάζουμε. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει διευκρινιστεῖ, τὸ ἐν λόγῳ χωρίο, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσά σε αὐτὸ ποὺ θεμελιώνει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ σὲ αὐτὸ ποὺ ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρχῶν, γίνεται εὐκόλα κατανοητό.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει στὸ χωρίο αὐτὸ ὅτι καταρχὴν ὑπάρχει τὸ ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἓνα ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ, ἀλλὰ δύο ἀπὸ τὴν ἐνο-οντο-λογικὴ σκοπιὰ (ἀριθμῷ μὲν ἓν, εἶδει δὲ δύο). Διότι, ὅπως διευκρινίζει ὁ ἀνθρώπος, ὁ χρυσὸς καὶ γενικῶς τὸ ὕλικὸ εἶναι μετρήσιμες οὐτότητες, ἐφ' ὅσον ἀποτελοῦν ἓνα ὁρισμένο πρᾶγμα, ἓνα τὸδε τι καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ γιγνόμενον ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς προκύπτει⁸⁴ ἀλλὰ οὐσιαστικὰ διότι, ὅπως εἶδαμε, αὐτὸ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ ἐπομένως ἀποτελεῖ τὸ γιγνόμενον καθ'αυτό, εἶναι τὸ ὑποκείμενο. Ἀντίθετα, αὐτὸ ποὺ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο συμβεβηκὸς στὸ γιγνόμενον, εἶναι ἡ στέρησις, ὅταν πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπόλυτο γίγνεσθαι ποὺ ἀγγίζει τὴν ἴδια τὴν οὐσία, ἢ ἡ ἐναντίωσις, ὅταν πρόκειται γιὰ ἓνα σχετικὸ γίγνεσθαι ποὺ ἀφορᾷ τοὺς ἄλλους τρόπους τῆς ὑπαρξῆς⁸⁵. Ὡστόσο, ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύει ὅτι ἡ στέρηση ἢ ἡ ἐναντίωση δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν συνδε-

82. Ἄν καὶ τὸ πρόβλημα εἶναι πιὸ σύνθετο, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρῆση τῆς ἔννοιας «μορφῆς» ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησαν οἱ στωικοὶ στὴν πλατωνικὴ ἰδέα καὶ τὸ ἀριστοτελικὸ εἶδος, καὶ ἐπομένως ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση, στὸν μέσο πλατωνισμό καὶ στὴ συνέχεια στὸν νεοπλατωνισμό, τῆς ἔννοιας τοῦ «ἀρχετύπου», ἡ ὁποία, ἀναλαμβάνοντας τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀνήκουν στὴν ἰδέα καὶ στὸ εἶδος, στρέφει τὴν προβληματικὴ τοῦ εἶδους ποὺ προσιδιάζει στὸν αἰσθητὸ κόσμον πρὸς μία εὐρύτερη προβληματικὴ τῆς γενικευμένης καὶ πολυσήμαντης «μορφῆς», ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ θεμελιωθεῖ ἡ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία. Ἐπανέρχομαι στὸ θέμα αὐτὸ στὸ βιβλίο μου *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*.

83. Ἐνθ' ἀν., Γ, 2, 202a 9-10. Ἀντίθετα, λίγο πιὸ πάνω (1, 201a 4), ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο μορφῆς γιὰ νὰ δηλώσει τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τῆς οὐσίας.

84. Ἐνθ' ἀν., Α, 7, 190b 23-27.

85. Ἐνθ' ἀν., 190b 27.

δεμένες με τὸ γιγνόμενον καὶ δὲν συγκροτοῦν τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή του, δὲν εἶναι κάτι λιγότερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ δημιουργεῖ μέσα του τὴν ὄντολογικὴ αὐτὴ διαφορά, τὴν ὁποία ὁ Σταγειρίτης φθάνει πλέον νὰ ταυτίσει, ἐπακριβῶς, με αὐτὸ καθαυτὸ τὸ ὑποκείμενο. Ὁ χαρακτήρας συμβεβηκότος τῆς στέρησεως φαίνεται ὅτι «ἀποζημιώνει» τρόπον τινὰ τὸ εἶδος ἀποδίδοντάς του μεγαλύτερη ἀξία. Διότι ἐὰν ἡ στέρησις εἶναι συμβεβηκὸς ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑποκείμενο, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι κατ' οὐσίαν συνδέεται με τὸ εἶδος ὡς ἀντίθετό του – ὅπως ἀκριβῶς συνδέονται τὰ δύο σκέλη μιᾶς ἐναντιώσεως⁸⁶. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ δεύτερο ἐπίπεδο αὐτοῦ του χωρίου, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης εἰσάγει, δίπλα στὸ ὑποκείμενο, τὸ εἶδος ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ⁸⁷. Αὐτὸ ἐμφανίζεται πάντα ὡς ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον, καὶ ὡς ἐκ τούτου παρουσιάζει ἓνα γενεσιολογικὸ *status* ἀντίστοιχο με τὸ ἴδιο το ὑποκείμενο. Καὶ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν πὼς τὸ ὑποκείμενο, θεωρούμενο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἐνο-ὄντολογικοῦ διπλασιασμοῦ του, ἀναπτύσσει μέσα του κάτι ποὺ ἀποτελεῖ τὴν στέρησιν ἢ τὸ ἀντίθετο αὐτοῦ τοῦ εἶδους, βλέπουμε ἤδη ἀρκετὰ ξεκάθαρα πὼς ὁδηγούμαστε στὴν ὑπαγωγή τοῦ ὑποκειμένου σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος. Στὸν βαθμὸ ὅμως ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὴν στέρησιν ἀπὸ τὴν ἐναντίωσιν – τίς ὁποῖες θεωρεῖ συμβεβηκότα – ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀποδίδει κατ' οὐσίαν τὸ γίνεσθαι στὸ ὑποκείμενο, θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθούμε αὐτὸ τὸ κατ' οὐσίαν ὡς συνδεδεμένο ἀποκλειστικὰ με τὸ ἀπόλυτο γίνεσθαι. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι ἡ ὑπαγωγή τοῦ ὑποκειμένου στὸ εἶδος θὰ πρέπει νὰ ἀποκτᾷ σημασία μόνον στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση. Πιὸ συγκεκριμένα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ εἶδος συνδέεται με τὸ ὑποκείμενο κατὰ συμβεβηκός, ὅταν πρόκειται γιὰ ἓνα σχετικὸ γίνεσθαι – στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα ἀντίθετο σὲ μιὰ ἐναντίωσιν – καὶ κατ' οὐσίαν, ὅταν πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπόλυτο γίνεσθαι – στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀντιπαρατίθεται ἡ στέρησις.

Συνοψίζοντας μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ εἶδος, συνδεδεμένο κατ' οὐσίαν ἢ κατὰ συμβεβηκός ἀπὸ τὴν μιὰ με τὸ ὑποκείμενο ὡς ὃ γίγνεται τὸ ὑποκείμενο, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη με τὸ ἀντικείμενό του (ὡς στέρηση ἢ ἐναντίωσις) βάσει ἀκριβῶς τῆς γενεσιολογικῆς τοῦ οὐσίας, παρουσιάζει ἓνα ἐντελῶς ἰδιαίτερο *status*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτουν δύο βασικὲς συνέπειες: ἀπὸ τὴν μιὰ, διαπιστώνουμε ὅτι στὴ διαφορά ἀνάμεσα στὸ κατ' οὐσίαν καὶ κατὰ συμβεβηκός ἐμπλέκεται τὸ ἴδιο το *status* τοῦ ὑποκειμένου. Διότι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ εἶδος, τουλάχιστον στὴν περίπτωση τοῦ κατ' οὐσίαν γίνεσθαι (ποὺ εἶναι καὶ τὸ

86. Ἄς ὑπογραμμίσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μιλά γιὰ ἐναντίωσιν, γεγονός ποὺ συνδέει ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐννοια αὐτὴ με τὸ σχετικὸ, ἄρα κατὰ συμβεβηκός γίνεσθαι.

87. Ἐνθ' ἀν., 190b 28-29.

αντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης), ἀγγίζει τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ γιγνομένου, καθὼς ἔρχεται νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ τελευταῖο αὐτὸ χάνει τὴν πρωτοκαθεδρία του, τὴν ὁποία διατηρεῖ πάντα ἀκόμα καὶ στὸ γίγνεσθαι, καὶ ὑποτάσσεται τρόπον τινὰ στὸ εἶδος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐὰν τὸ εἶδος συνδέεται κατ' οὐσίαν μὲ τὸ ἀντικείμενό του, τὸ *status* ποὺ θὰ τοῦ ἀποδώσουμε ἢ ποὺ θὰ ἀποδώσουμε στὸ ἀντικείμενό του δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ *status*. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, τὸ πρόβλημα τοῦ ἀμετάβλητου διευκρινίζεται μέχρι ἐνὸς σημείου, ἀλλὰ ὑπὸ μιὰ νέα ἔννοια ποὺ δὲν εἶναι πλέον ἢ πλατωνική. Διότι δυνάμει ἀκριβῶς τοῦ διπλοῦ αὐτοῦ *status*, τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο διατηρεῖται ἀμετάβλητο διττῶς: στὸ βαθμὸ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ γίγνεσθαι (ὡς γιγνόμενον) καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ περικλείει στὴν ἴδια τὴν οὐσία του κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, κάτι ποὺ εἶναι πάντοτε συνδεδεμένο μαζί του κατ' οὐσίαν ἢ κατὰ συμβεβηκός. Τὸ ὅτι αὐτὸ τὸ «κάτι», παρ' ὅτι εἶναι πάντοτε συνδεδεμένο μὲ τὸ ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον αὐτὸ εἶναι ἐνο-οντο-λογικῶς διπλό, εἶναι ἄλλο στὴν ἀρχὴ (στέρηση ἢ ἐναντίωση) καὶ ἄλλο στὸ τέλος (εἶδος), δημιουργεῖ ἀσφαλῶς μιὰ ἀκόμα ἀπορία – ἢ ὅποια, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν θὰ διατυπωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίο Γ' 1-3 –, ἀλλὰ μπορεῖ τουλάχιστον νὰ ἐπιβεβαιώσει ἐνδεχομένως μέσω αὐτῆς τῆς «σύνδεσης» τὸν χαρακτηριστὴ ἀρχῆς ποὺ ἀκριβῶς διαθέτει. Ἄν λάβουμε ἐπιπλέον ὑπ' ὄψιν αὐτὸ ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας παρατήρηση, ὅτι δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν οὐσία μπορεῖ νὰ προκύψει ἓνα εἶδος ὑπαγωγῆς ἢ ὑποταγῆς τοῦ ὑποκειμένου στὸ εἶδος, καὶ μέσω αὐτοῦ στὸ ἀντικείμενό του, τίποτα δὲν φαίνεται πλέον νὰ ἀπαγορεύει τὴν ἀπόδοση τοῦ *status* ἀρχῆς στὰ τρία «στοιχεῖα» τοῦ γίγνεσθαι. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἀπορίες τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου φαίνεται ὅτι βρίσκουν ἐδῶ μιὰ πρώτη μορφή ἐπίλυσης: στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ ἐνο-οντο-λογικὸς διπλασιασμὸς τοῦ γιγνομένου ἀποκαλύπτει μιὰ εἰδολογικὴ (εἶδει) διαφορὰ, τῆς ὁποίας ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὅρους εἶναι μὲ τὴ σειρά του διαφορετικὸς ὡς πρὸς τὸ εἶδος ἀπὸ ἐκεῖνο σὲ σχέση μὲ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο, ἀπαριθμοῦμε ὄντως τρία «στοιχεῖα» – ἐφ' ὅσον, ἐξ ὁρισμοῦ, τὰ στοιχεῖα διακρίνονται ὡς πρὸς τὸ εἶδος (εἶδει). Ἐν προκειμένῳ, τὰ τρία αὐτὰ «στοιχεῖα» συμφωνοῦν πλήρως μὲ τὰ δύο γένη, ἐφ' ὅσον ὁ ἐνο-οντο-λογικὸς διπλασιασμὸς παρεμβαίνει γιὰ νὰ συνδέσει στὸ ἐπίπεδο τοῦ γιγνομένου δύο «στοιχεῖα» ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ τρίτου – τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἓνα γενεσιολογικὸ *status* ἰσοδύναμο πρὸς τὸ ὑποκείμενο. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπερπηδήσουμε τὴν βασικὴ ἀπορία τοῦ κεφ. 6, εἶναι ἡ ἰσοδυναμία ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου ὡς ἀρχῶν, ἢ ὁποία ἐπιτυγχάνεται χάρις στὴ γενεσιολογία.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ κλειδί τῆς προβληματικῆς αὐτῆς τῶν ἀρχῶν, στὴν λιγότερο δεσμευτικὴ ἐκδοχὴ τῆς, στὸ κατώτερο ἐπίπεδο πραγμάτευσης, βρίσκεται τελικὰ στὴν πιθανὴ αὐτὴ ὑπαγωγὴ ἢ ὑποταγὴ τοῦ ὑποκειμένου στὸ εἶδος, ἢ τουλάχιστον στὴν ἰσοδυναμία τους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ βασικὴ ιδέα ποὺ θὰ πρέπει πάντα νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ – διότι ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸν θεμέλιο λίθο ὅλης τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς –, εἶναι ὅτι τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο εἶναι ἓνα ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ (ἀριθμῶ) ἀλλὰ διπλὸ ἀπὸ ἐνο-οντο-λογικὴ σκοπιὰ (εἶδει). Αὐτὴ εἶναι ἡ ιδέα ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια τὴν βάση τῆς ἐξέτασης τῆς βασικῆς ἔννοιας τοῦ εἶδους. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ ποὺ ἀποκαλύπτει ἡ γενεσιολογία εἶναι ὅτι τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἓνα ἀπλὸ ὑποκείμενο κατηγορήσεως μόνο στὸ λογικὸ καὶ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ ὄχι στὸ γενεσιολογικὸ καὶ οὐσιολογικὸ ἐπίπεδο. Τὸ νὰ εἶναι κάτι διπλὸ ἐνο-οντο-λογικῶς στὴν τάξιν τοῦ ὑποκειμένου σημαίνει καταρχὴν ὅτι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μέσῳ τῆς ἔννοιας τοῦ γιγνομένου, ἀκόμα καὶ ἐὰν τὸ ἐν λόγῳ πρᾶγμα εἶναι ἤδη γεγονός, δηλαδὴ ὄν. Στὴ συνέχεια, ὅτι αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι πλέον ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ εἶναι ἤδη κατ' οὐσίαν ἢ κατὰ συμβεβηκός – ἀνάλογα μὲ τὸ ἐὰν πρόκειται γιὰ μιὰ οὐσία στὴν σχέση τῆς μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς ἢ γιὰ μιὰ οὐσία στὴ σχέση τῆς μὲ τὰ κατηγορούμενα ποὺ τῆς ἀποδίδονται – ἄλλο ἢ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Ἐπομένως, ὁ λόγος ἀκριβῶς γιὰ τὸν ὅποιο ἡ ἑτερότητα αὐτὴ γεννᾷ μιὰ ριζικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ ἄλλο αὐτὸ τοῦ ὑποκειμένου δὲν προσδίδεται στὸ ὑποκείμενο παρὰ μόνο ὡς ἀπουσία μιᾶς παρουσίας. Μὲ ἄλλα λόγια αὐτὸ τὸ ἄλλο δὲν εἶναι ὅπως ἓνα ὄν (ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ φράση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μορφωμένος»), πρᾶγμα ποὺ θὰ διαφύλαττε τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ ὅπως ἓνα κατ' οὐσίαν ἢ κατὰ συμβεβηκός γιγνόμενον (ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ φράση «ὁ ἀμόρφωτος ἄνθρωπος γίνεται μορφωμένος»), ὅπου τὸ ἄλλο τοῦ ὑποκειμένου εἶναι ἡ ἄρνηση (στέρηση) κάποιου ἄλλου ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ποὺ εἶναι ἡ κατάφασί του ἢ τὸ ἀντίθετό του. Ἀνακαλύπτουμε πράγματι ἐδῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο ὁ Ἀριστοτέλης προεκτείνει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ πλατωνικοῦ Σοφιστή, προσθέτοντας μιὰ ιδιαίτερη ἀπόχρωση στὴ χρῆσιν τῆς ἄρνησης στὴν τάξιν τῆς κατηγορήσεως ποὺ ἀφορᾷ τὸ ὄν, τοποθετώντας το ὡστόσο, ὅπως παρατηροῦμε τώρα, στὴν τάξιν τοῦ γιγνομένου – τάξιν τὴν ὁποία ὁ δασκαλὸς του δὲν κατάφερε ποτὲ νὰ διευκρινίσει ἐπαρκῶς, ἀρνούμενος σθεναρὰ ὅτι ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστήμης. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἑτερότητα, εἴτε εἶναι στέρηση εἴτε καθαρὴ ἑτερότητα, ὑποδεικνύοντας τὴν ἀπουσία μιᾶς παρουσίας, προσδίδει ταυτόχρονα στὸ ὑποκείμενο (ἐπομένως στὴ ἴδια τὴν οὐσία) ἓνα ἀρνητικὸ ἐπίσημα. Εἶναι βέβαιον ὅτι μιὰ τέτοια ὀπτικὴ θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὸν

Πλάτωνα, ό όποίος τοποθετεί την ούσία στην τάξη του αιώνιου όντος και πάντοτε ταυτόσημη με τον έαυτό της. Σύμφωνα ώστόσο με τον Άριστοτέλη, χωρίς την άρνηση αυτή, χωρίς αυτή την άπουσία, τó γιγνόμενον δέν θα ήταν γιγνόμενον, αλλά άπλως όν. Γι αυτόν, τó γίγνεσθαι δέν έχει νόημα παρ ά μόνον ως μέσο της άπουσίας μιās παρουσίας – πού δέν είναι άλλο πράγμα άπό τó ό γίγνεται τó γιγνόμενον⁸⁸. Μπορούμε νά πούμε, για νά χαρακτηρίσουμε τó γενεσιολογικό ύποκείμενο, ότι είναι πάντοτε παρουσία-άπουσία – παρουσία ως ύποκείμενο και άπουσία ως στέρηση ή έναντίωση. Η έννοια πού θα διασφαλίσει και θα αναλάβει νά δηλώσει αυτή την άπουσία για νά συγκροτήσει άπό αυτή μι ά παρουσία διαφορετική άπό αυτή του ύποκειμένου είναι τó είδος, άρα και ή είδητική έννοια. Και άκριβώς έπειδή τó είδος άποτελεί την παρουσία μιās άπουσίας θα σκιαγραφήσει, όπως θα δούμε, λόγω της διαφορής της άπό τó ύποκείμενο, τ άρια της ύπαρξης του φυσικού όντος στην έντελέχειά του, και βάσει της σύνδεσής του μαζί του τó άμετάβλητο πού καθιερώνει την έπιστημονικότητα της γνώσης πού αναφέρεται στο φυσικό αυτό όν. Τό σύνολο αυτών των διευκρινίσεων, βάσει των λειτουργικών έννοιών πού παρέχει ή ένολογία, μās οδηγεί τώρα νά ολοκληρώσουμε την ανάγνωσή μας του κέφ. 7, και νά διατυπώσουμε τ ά πορίσματα της.

* * *

Οί άρχές, καταλήγει ό Σταγειρίτης, είναι ύπό μι ά έννοια δύο και ύπό άλλη έννοια τρεις: δύο ύπό την έννοια των έναντίων (μουσικόν/ άμουσον, ζεστό/κρύο, άρμονικό/μ ή-άρμονικό), αλλά τρεις αν προσθέσουμε τó ύποκείμενο, έφ' όσον τ ά έναντία δέν μπορούν νά επιδράσουν τó ένα πάνω στο άλλο.

«Ώστε οί άρχές, κατ ά μι ά άποψη, δέν μπορούν νά είναι περισσότερες άπό τ ά έναντία, αλλά μπορούν νά είναι ως πρós τον άριθμό δύο. Ούτε όμως πάλι είναι άπολύτως δύο, αλλά τρεις, έξ αίτίας της διαφορής πού χαρακτηρίζει τον τρόπο του είναι τους, έπειδή ό τρόπος του είναι του ανθρώπου είναι διαφορετικός άπό τον τρόπο του είναι του μ ή μορφωμένου (άμούσου) και τó ίδιο ισχύει για τó άσχηματίστο (αυτό πού δέν έχει σχήμα) και τον χαλκό»⁸⁹.

Και γι' αυτό, όπως διευκρινίζει ό Άριστοτέλης

«είναι φανερό ότι πρέπει κάτι νά βρίσκεται κάτω (ύπο-κείται) άπό τ ά έναντία, και ότι τ ά έναντία είναι δύο. Κατ ά μι άν άλλη, ώστόσο,

88. Ένθ' άν., 191a 5-7, όπου γίνεται λόγος για «παρουσία» και «άπουσία», αλλά με μι ά σημασία πού θα έχουμε την εύκαιρία νά αναδείξουμε στη συνέχεια.

89. Ένθ' άν., 190b 29 – 191a 3.

ἄποψη, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχουν τρεῖς ἀρχές, διότι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐναντία θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ προκαλέσει τὴ μεταβολὴ μὲ τὴν παρουσία ἢ τὴν ἀπουσία του»⁹⁰.

Ἄν τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ χωρίου φαίνεται νὰ προσεγγίζει τὴν ὀπτική του ἀριθμοῦ τῶν ἀρχῶν μέσω ἀποκλειστικὰ τῶν ἐναντίων, ἐπιβεβαιώνοντας τὸ γεγονὸς, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ὅτι τὸ βασικὸ εἶναι ἡ διπλὴ δομὴ τοῦ γιγνομένου καὶ ἐκείνου ποὺ τὸ γιγνόμενον γίγνεται – πράγμα ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίσουμε τὸ γιγνόμενον ὡς ὑποκείμενο ἢ ὡς ἀντικείμενο –, τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ χωρίου φαίνεται ὅτι συνοψίζει τὰ συμπεράσματα τῆς γενεσιολογικῆς ἀνάλυσης, ἐπιμένοντας κυρίως στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐναντιώσεως. Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι, ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο το γεγονὸς, ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο, βάσει τοῦ ἐνο-οντο-λογικοῦ διπλασιασμοῦ ποὺ ὑφίσταται, ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ γιγνομένου. Ὡστόσο, ἡ τελευταία φράση ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφήνει ἤδη νὰ διαφανεῖ ὅτι οἱ προοπτικὲς παραμένουν ἀνοιχτές, ὅτι δὲν εἶναι μοναδικές καὶ μονοσήμαντες ἀλλὰ ὅτι μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ποικιλοτρόπως τὶς δομὲς ποὺ ἀναδεικνύει ἡ γενεσιολογία. Καὶ μπορούμε ἤδη νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἐὰν ἡ σχέση ἀνάμεσα σὲ ὑποκείμενο καὶ εἶδος ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ μιὰ ἀμφισβήτηση τῆς προτεραιότητος τοῦ ὑποκειμένου, αὐτὸς ὁ ἄλλος δρόμος, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ μεταβολὴ μπορεῖ νὰ προκληθεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία ἢ τὴν ἀπουσία ἐνὸς ἐκ τῶν ἐναντίων, εἰσάγει μιὰν ἄλλην ἀνάλυση, τὴν ἀνάλυση τῆς ἴδιας τῆς μεταβολῆς, ὅπου, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀναπτύσσεται μιὰ νέα ἀποφαντικὴ πραγμάτευση: τὸ «ὑποκείμενο» στὴ νέα αὐτὴ πραγμάτευση ἐξετάζεται στὴ σχέση του μὲ τὸ γεγονὸς τῆς «μεταβολῆς» – πράγμα ποὺ θὰ ἐπιτρέψει νὰ ἀναδειχθοῦν καὶ ἄλλες ὀψεις τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητος.

Ἔτσι λοιπόν, ἡ προβληματικὴ τῶν ἀρχῶν φαίνεται ὅτι ἐκβάλλει σὲ ἓνα σύνολο μελλοντικῶν προβληματικῶν τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, καὶ εἰδικότερα σὲ τρεῖς: στὴν προτεραιότητα τοῦ εἶδους σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο, στὸ ἀντικειμενικὰ ἀμετάβλητο τῶν ἀρχῶν, καὶ στὴ φυσικὴ τελείωση τοῦ ὑποκειμένου. Οἱ τρεῖς αὐτὲς προβληματικὲς ἀποτελοῦν ἄλλωστε καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν τριῶν ἐπόμενων κεφαλαίων μας.

Τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαγωγῆς ἢ ὑποταγῆς τοῦ ὑποκειμένου στὸ εἶδος, ποὺ ὀφείλεται στὸν ἐνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμὸ ποὺ ἐπέβαλε στὸ ὑποκείμενο ἡ γενεσιολογία, θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ πλήρως στὸ Βιβλίο Β τῶν Φυσικῶν, καὶ θὰ ὀδηγήσει εὐθέως στὴν βασικὴ θέση ποὺ διατυ-

90. Ἐνθ' ἀν., 191a 5-7.

πώνεται στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Z, 3, ἡ ὁποία ἀρνεῖται στὸ ὑποκείμενο τὸ δικαίωμα νὰ ἀναπαριστᾷ τὴν οὐσία⁹¹ – θέση πού, ὅπως γνωρίζουμε, προκάλεσε καὶ προκαλεῖ ἀκόμα σημαντικές διαφωνίες⁹². Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ τοῦ ὑποκειμένου νὰ ἀναπαριστᾷ τὴν οὐσία, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἐκεῖνο πὺ προσδιορίζει τὰ πάντα, ἀλλὰ δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ κανένα ἄλλο πράγμα⁹³, πηγάζει ἀπὸ τὸν ἐνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμὸ πὺ κάθε ὑποκείμενο ὑφίσταται ὅταν ἐμπλέκεται σὲ μιὰ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση⁹⁴.

Τὸ δεύτερο πρόβλημα, στὸ ὁποῖο ἐλέγχεται ἐν τέλει τὸ ἴδιο τὸ ἀμετάβλητο τῶν ἀρχῶν – καὶ ἐπομένως, θὰ τολμούσαμε νὰ ποῦμε, ἡ σοβαρότητα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἐγχειρήματος νὰ θεμελιωθεῖ μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη –, δὲν βρίσκει τὴν ἐπίλυσή του παρὰ μόλις στὸ Βιβλίον Γ, 1-3, στὸν πυρῆνα ἀκριβῶς τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, καὶ τὴ ὁλοκλήρωσή του στὴν ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ πρώτου κινουμένου ἀκινήτου στὸ Βιβλίον Η. Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ προβληματικὴ τῆς κινήσεως, θεμελιώνοντας τὴν μετάδοσιν τοῦ εἶδους, διαλύει τὴν ἀμφισημία τοῦ Βιβλίου Α, 7 στὸ θέμα τῆς ἑτερότητας στὸ γίγνεσθαι. Ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς σταθερότητας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὄντολογικὸ status τοῦ ὑποκειμένου, στὸ ἐπίπεδο μάλιστα ἐκείνου πὺ φαινόταν ἀρχικῶς ἀσταθὲς καὶ ἀνεξέλεγκτο, τὸ πρόβλημα τῆς μετάδοσης τοῦ εἶδους εἶναι ἡ ἀριστοτελικὴ ἀπάντησιν στὸ πλατωνικὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγκης γιὰ κάτι σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο προκειμέ-

91. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 3, 1029a 8-10.

92. Πβ. γιὰ παράδειγμα, D.R. COUSIN, *Aristotle's Doctrine of Substance*, *Mind*, 42, 1933, σσ. 319-337, καὶ 44, 1935, σσ. 168-185, C. ARPE, *Das τὸ τί ἦν εἶναι bei Aristoteles*, *Hambourg*, 1938. S. MANSION, *La première doctrine de la substance: la substance selon Aristote*, *Revue philosophique de Louvain*, 44, 1946 καὶ *La doctrine aristotélicienne de la substance et le traité des catégories*, *Actes du Xe Congrès Internationale de Philosophie*, Amsterdam, 1949, ἀναδημ. στὸ *Études aristotéliciennes. Recueil d'articles*, Louvain-la-Neuve, 1984, σσ. 283-303 καὶ 305-308. A.M. DEVOS, *La vraie substance d'après la Métaphysique d'Aristote*, *Actes du Xe Congrès Internationale de Philosophie*, Amsterdam, 1949, σσ. 1094-1096. E. S. HARING, *Substantial form in Aristotle's Metaphysics*, *The Review of Metaphysics*, 10, 1956-57, σσ. 308-332, 482-501, 698-713. E. TUGENDHAT, *TI KATA TINOS. Eine Untersuchung zu Struktur und Ursprung aristotelischer Grundbegriff*, Freiburg-München, 1958. R. BOEHM, *Das Grundlegende und das Wesentliche*, La Haye, 1965. R. CLAIX, *Le statut ontologique du concept de 'sujet' selon la Métaphysique d'Aristote. L'aporie de Métaphysique VII (Z), 3*, *Revue philosophique de Louvain*, 70, 1972, σσ. 335-359. Πβ. ἐπίσης τὶς μελέτες τῶν D. PANIS, *De l'être et du fondement en Métaphysique Z, 3. Sur une interprétation 'heideggerienne'*, *Revue de philosophie ancienne*, 3.1, 1986, σσ. 87-105 καὶ D. W. GRAHAM, *Aristotle's two Systems*, Oxford, 1987.

93. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 3, 1028b 36 – 1029a 2.

94. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, πὺ διαφαίνεται ἤδη σὲ ὅ,τι προηγήθηκε, ἀναπτύσσεται στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

νου νὰ θεμελιωθεῖ μιὰ ἐπιστήμη, καθὼς καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου στὸν νοητὸ κόσμο.

Τέλος, τὸ τρίτο πρόβλημα, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τὴ δυνατότητα μεταβολῆς μέσω τῆς παρουσίας ἢ τῆς ἀπουσίας ἑνὸς ἐκ τῶν ἐναντίων, ὁδηγεῖ στὸ πλῆθος τῶν πιθανῶν μεταβολῶν ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς μεταβολῆς ποὺ ὑφίσταται τὸ ὑποκείμενο. Τὸ πρόβλημα αὐτό, ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ὑποσελήνιο καὶ οὐράνιο κόσμο μέσω τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀντικειμενικὴ κατάληξη τῶν Φυσικῶν, διότι θέτει σὲ κίνηση, ἀπὸ τὴ μιὰ, τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ γένεση καὶ τὴ φθορὰ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν κατὰ ποιόν, κατὰ ποσὸν καὶ κατὰ τόπον μεταβολή, καὶ ἡ τελευταία αὐτὴ μεταβολή (ποὺ προσδιορίζεται ὡς μετακίνηση ἢ μετατόπιση) διαιρεῖται περαιτέρω σὲ γραμμικὴ ἢ κυκλικὴ μετατόπιση, πρᾶγμα ποὺ ὁδηγεῖ προοδευτικὰ στὸ «Πρῶτο Κινουὺν Ἀκίνητο».

Οἱ τρεῖς αὐτὲς προβληματικὲς, οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν ἐν σπέρματι στὸ Βιβλίον Α τῶν Φυσικῶν καὶ ἀνταναγκάζουν τὴν τριπλῇ πορεία ἀνάπτυξης τοῦ ἔργου αὐτοῦ (μελέτη τῆς φύσεως, μελέτη τῆς κινήσεως καὶ μελέτη τῆς μεταβολῆς, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κατὰ τόπον μεταβολῆς), ὁδηγοῦν πότε στὴ μεταφυσικὴ καὶ πότε σὲ μιὰ ἀνάλυση τῆς κινήσεως ποὺ ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη. Θὰ διαπιστώσουμε ἔτσι ὅτι μιὰ ὁμοία βασικὴ προβληματικὴ, αὐτὴ τῶν ἀρχῶν, ἡ ὁποία προέκυψε ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο μᾶς ὁδήγησε ἡ ὄντολογία, προτείνει δύο πιθανὲς προσεγγίσεις τοῦ θέματος τοῦ ὑποκειμένου, ἡ μιὰ ἐκ τῶν ὁποίων ὁδηγεῖ στὴ μεταφυσικὴ (ἄλλοτε στὴν οὐσιολογία καὶ ἄλλοτε στὴ θεολογία), καὶ ἡ ἄλλη στὴ φυσικὴ – καὶ μέσω αὐτῆς στὴ σύγχρονη ἐπιστήμη. Εἶναι ἐπομένως ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅτι ἡ βαθύτερη πρωτοτυπία τοῦ Ἀριστοτέλη – ἡ δύναμη καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ ταυτόχρονα – εἶναι ὅτι κατόρθωσε νὰ τὶς διατηρήσει ἐνωμένες, νὰ τὶς ἐνσωματώσει καὶ τὶς δυὸ σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ φιλοσοφικὴ πραγμάτευση. Ἡ ἱστορία τὶς ἔχει διαχωρίσει, δημιουργώντας νέους τρόπους σκέψης, τόσο στὸν τομέα τῆς μεταφυσικῆς ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης. Σὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν διαχωρισμὸ ἐντοπίζεται καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀποτυχία τοῦ συγγραφέα τους. Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μου θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἀποκαταστήσω τὴ χαμένη αὐτὴ συνέχεια, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπορεύεται κατὰ μιὰ ἔννοια ἡ νεώτερη φιλοσοφία μας.

§ 4. Ἡ προβληματικὴ τῶν ἀρχῶν καὶ οἱ βάσεις τοῦ ὁλομορφισμοῦ

Μιὰ μακρὰ παράδοση σχολιαστῶν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀρκεῖται συχνὰ σὲ κάποιες διατυπώσεις, ἀρκετὰ ἀσαφεῖς ἀπὸ μόνες τους, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει χωρὶς ἄλλες διαδικασίες ὅτι ἡ γνώση τῶν

ἀρχῶν ὑπῆρξε ἀπλῶς ἀντικείμενο τῆς σκέψης καὶ τῆς ἐνόρασης⁹⁵. Ἐὰν δὲν μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι ὁ τρόπος ἀντίληψης τῶν ἀρχῶν στὰ Φυσικά διέφυγε τῆς προσοχῆς πολλῶν μελετητῶν, τουλάχιστον μέχρι τὸν Wieland, ἐφ' ὅσον τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν προσείλκυσε ιδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, μᾶς ἐκπλήσσει, ἀντίθετα, τὸ γεγονός ὅτι ἐπέμειναν στὴ στάση αὐτή, ἂν καὶ ἓνα θεμελιώδες χωρίο τῆς ἴδιας αὐτῆς πραγματείας, στὸ ὁποῖο συχνὰ παραπέμπουν διότι θέτει τὸ θέμα τῆς ταύτισης τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς ὕλης, δηλώνει σαφῶς ὅτι τὸ ὑποκείμενο (δηλαδή μία ἀπὸ τὶς ἀρχές) εἶναι ἐπιστητὸν κατ' ἀναλογίαν⁹⁶ – καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι ἀπλῶς προῖον ἐνόρασης. Στὸ χωρίο αὐτό, λοιπόν, ὁ Ἀριστοτέλης τοποθετεῖ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν σὲ ἓνα σημεῖο σαφῶς μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ὑποκειμένου ὡς ἀρχῆς, καὶ αὐτὸ μὲ στόχο νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ νὰ ἀποδείξῃ τὴ θεωρία τοῦ τὴν ὁποία εἶχε προηγουμένως ἀναπτύξῃ φιλοσοφικῶς⁹⁷. Σὲ αὐτὸ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὑποκειμένη φύσις εἶναι κατ' ἀναλογίαν ἐπιστητή, διότι, ὅπως γράφει, ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὴν οὐσία, ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο, ἀκόμα καὶ τὸ ὄν, ὑπάρχει σχέση ὁμοία μὲ τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν χαλκὸ καὶ τὸ ἄγαλμα, στὸ ξύλο καὶ τὴν κλίνη, ἢ ἀκόμα ὁμοία μὲ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ ὕλη καὶ τὸ ὁμόρφο (πρὶν δηλαδή λάβῃ κάποια μορφή) ἀπὸ τὴ μιᾶ, καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν κάποια μορφή ἀπὸ τὴν ἄλλη⁹⁸. Ἐν προκειμένῳ, ἡ κατ' ἀναλογίαν ἐπεγωγικὴ διαδικασία ἐπιτρέπει νὰ παρουσιαστοῦν ἤδη θεμελιωμένες ἀρχές, πρόκειται δηλαδή γιὰ μιὰ λογικὴ ἐρμηνεία μιᾶς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι ἐφ' ὅσον, ὅπως ἀποδεικνύεται στὴ συνέχεια, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ἀναδρομικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία γιὰ νὰ ἐπαναβεβαιώσῃ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὶς τρεῖς ἀρχές γενέσεως ἐνὸς πράγματος⁹⁹, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν ἀναλογικὴ αὐτὴ πραγμάτευση ὡς ἀπόπειρα θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν τῆς Φυσικῆς. Ἀκόμα ὅπως καὶ αὐτὴ ἡ ὀπτική μου φαίνεται ὅτι ὑποβαθμίστηκε ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, τὸ σημαντικό, κατὰ τὴν ἀποψή μου, εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ διπλὸ αὐτὸ ἐγχείρημα ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ θεμελιώνει διαλεκτικὰ καὶ φιλοσοφικὰ τὶς ἀρχές καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὶς ἐλέγχει καὶ τὶς κρίνει τρό-

95. Πβ. τὸ ἄρθρο μου Y-a-t-il une intuition des principes chez Aristote?, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψῃ προηγουμένως.

96. Φυσικά, Α, 7, 191a 7-8.

97. Πβ. τὸ ἄρθρο μου Dialectique et Philosophie chez Aristote, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψῃ προηγουμένως.

98. Φυσικά, Α, 7, 191a 8-12.

99. Ἐνθ' ἀν., 191a 8-10.

πον τινὰ βάσει τῆς ἐμπειρίας. Θὰ ἀνακαλύψουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ μέχρι τώρα ἀγνοημένη πλευρὰ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, τὴν ὁποία προσπάθησα νὰ ἀναδείξω στὴν *Εἰσαγωγή* μου.

Κατὰ συνέπεια, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι πετύχαμε ἓναν ἀπὸ τοὺς στόχους μας, μπορούμε πλέον νὰ ποῦμε δίχως φόβο ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ φυσικὴ δὲν εἶναι μιὰ ἐμπειριοκρατικὴ φυσικὴ: εἶναι περισσότερο μιὰ γνώση, μιὰ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ συσχετίσει λογικὲς ἀρχές, φιλοσοφικὰ θεμελιωμένες, μὲ μιὰ ὄψη τῆς φύσης, ἔτσι ὥπως οἱ ἀρχές αὐτὲς κατορθώνουν νὰ τὴν παρουσιάσουν στὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη – μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ σημασία τοῦ ὅρου. Στὸν νοῦ τοῦ Σταγειρίτη, αὐτὸ καὶ μόνον θὰ ἀρκοῦσε γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ – μέχρῃς ἐνὸς σημείου – μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ γίγνεσθαι γενικῶς. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ προσεγγίσουμε τὸ θέμα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτή, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ Φυσικὴ ὡς ἓνα εἶδος λόγου ποὺ βασίζεται στὴν ἐνότητα τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς δὲν εἶναι ὀρθὴ παρὰ μόνον ἐν μέρει. Ὁ ὕλομορφισμὸς ἀποτελεῖ, ἀσφαλῶς, τὸ κέντρο βάρους τῆς Φυσικῆς αὐτῆς ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ εἶναι νὰ διαπιστώσουμε ὅτι γίνεται τὸ κέντρο βάρους τῆς διότι ἔχει θεμελιωθεῖ φιλοσοφικὰ ἐκ προοιμίου καὶ ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωρῶ ὅτι εἶναι λίγο πρόωρο νὰ ὑποστηρίξουμε, ὥπως κάνει γιὰ παράδειγμα ὁ Wieland, ὅτι ἡ προβληματικὴ τοῦ Βιβλίου Α εἶναι ἓνα εἶδος σχολιασμοῦ τοῦ αὐτονόητου, ἐκείνου ποὺ δὲν ξεπερνᾷ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινότοπου (Trivialitat)¹⁰⁰ – ἀκόμα κι ἂν εἶναι νὰ ὑποστηρίξουμε, μὲ κάποια ὑπερβολή, ὅτι ἡ Φυσικὴ αὐτή, ἡ ὁποία βασίζεται στὸ συνεχές, δὲν ἀμφισβητεῖται στὴν πραγματικότητά παρὰ μόνον μετὰ τὴν ἀπόρριψη τοῦ συνεχοῦς ἀπὸ τὴν κβαντικὴ μηχανικὴ¹⁰¹. Τὸ παράδοξο τῆς ἀριστοτελικῆς Φυσικῆς

100. W. WIELAND, *ἐνθ' ἂν.*, σσ. 32-22.

101. *ἐνθ' ἂν.*, σ. 12, σημ. 1. Μιὰ τέτοια διαπίστωση δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον διότι ὁ συγγραφέας θεωρεῖ τὸ συνεχές ὡς τὴ βάση τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς. Τὸ συνεχές αὐτό, ὅμως, ἔτσι ὥπως τὸ προσέλαβε ὁ Galileo, ὁ Baliani καί, κυρίως, ὁ Newton μέσῳ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀδράνειας, δὲν ἔχει καὶ μεγάλη σχέση μὲ τὴ φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιμένω στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ σὲ ἐκείνη ποὺ εἰσήγαγαν οἱ νεότεροι ἔγκειται κυρίως στὴν ἀναγκαία ὀντολογικοποίηση ποὺ κατάφερε ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ θεμελιώσῃ μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀναγκαία ἀναίρεση τῆς ὀντολογικοποίησης ποὺ κατάφεραν οἱ νεότεροι γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὴ σύγχρονη φυσικὴ. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω ἐδῶ, συμπληρώνοντας τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς παρούσας μελέτης, ὅτι, ἐὰν ἐπιθυμοῦσε κάποιος, ὥπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Wieland, νὰ τοποθετήσῃ ἐπίσης τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἀρχαία καὶ σύγχρονη ἐπιστήμη στὴν ἀποκατάσταση τοῦ συνεχοῦς ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ σύγχρονη φυσικὴ, θὰ ἴσχυε ἀκόμα μιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στὰ δύο ἐγχειρήματα, διό-

είναι, αναμφίβολα, ότι εισήγαγε τὸν χαρακτήρα αὐτὸ τοῦ κοινότοπου μὲ τρεῖς ἀρχές ποὺ ἔχουν θεμελιωθεῖ φιλοσοφικῶς, ἐγκαινιάζοντας ταυτόχρονα μιὰ Μεταφυσικὴ καὶ μιὰ Φυσικὴ – ἡ ὁποία θὰ καταλήξει στὴ δική μας σύγχρονη Φυσικὴ. Καὶ ἡ «κοινοτοπία» αὐτὴ διευρύνεται ἀκόμα περισσότερο ἐὰν προσμετρήσουμε ὄχι μόνον αὐτὸ ποὺ κατόρθωσε νὰ πραγματοποιήσει – ἢ, ὅπως κάποιοι θὰ ποῦν, αὐτὸ ποὺ ἐμπόδισε νὰ πραγματοποιηθεῖ – ἀλλὰ, κυρίως, αὐτὸ ποὺ κατάφερε νὰ θέσει ὑπὸ ἀμφισβήτηση γιὰ νὰ πραγματοποιήσει αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἰσήγαγε. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπανέρχομαι στὴν *Εἰσαγωγή* μου γιὰ νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ Σταγειρίτης ὄχι μόνον κατέστησε δυνατὴ μιὰ ἐπιστῆμη τοῦ γίγνεσθαι ποὺ εἶχε ὑποβαθμιστεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία ἀλλὰ κυρίως ἀποκατέστησε πέρα ἀπὸ τὸν Παρμενίδη καὶ ὅλους τοὺς ὀπαδούς του (οἱ ὁποῖοι εἰσηγήθηκαν «μεικτὲς» φυσικὲς), τὴν φύσιν τῶν Ἰώνων φιλοσόφων. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τοῦ συνεχοῦς, τὸ ὁποῖο ὀρθῶς ἀνακινεῖ ὁ Wieland, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε, σὲ ἓνα ἄλλο πλαίσιο, ἐκεῖνο τῶν διαφορετικῶν μορφῶν τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖες προέκυψαν ἀπὸ τὸ ζήτημα τοῦ «ἀσυνεχοῦς» ποὺ εἰσήγαγαν οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Ζήνων ὁ Ἐλεάτης καὶ ἀκολούθησαν ὁ Λεύκιππος καὶ κυρίως ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ ὀπαδοί του. Θὰ δοῦμε ἐπίσης ὅτι ἡ δομὴ αὕτη, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν πολλότητα, συναντᾷ ὡς βασικὸ ἐμπόδιο στὴν πορεία τῆς τῆς μεταφυσικῆς προϋποθέσεις τοῦ Ἐνός, σύμφωνα μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἐνός ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ συνεχές, θεωρούμενο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πρώτης κίνησης, τῆς κυκλικῆς μετατόπισης. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἐνολογία ἀναδύεται στὸν ὀρίζοντα τῆς ἀριστοτελικῆς ἀνάλυσης καὶ ἀναδεικνύει ἀκόμα σαφέστερα τὴ σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος τῶν ἀρχῶν. Μπορέσαμε λοιπὸν νὰ διαπιστώσουμε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τὴ συμπάθεια ποὺ δύσκολα κρύβει ὁ Ἀριστοτέλης κάθε φορὰ ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἑνδοξοὺς προγενέστερους τοῦ φιλοσόφου τῆς Ἰωνίας, καὶ κυρίως ὅταν μιλά γιὰ τὴν ὑποκειμένη φύσιν. Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πιστεύει ὅτι θὰ ὑπερπηδῇ τὶς παρμενίδειες δυσκολίες – οἱ ὁποῖες εἶχαν λειτουργήσει ὡς τροχοπέδη στὴν ἀρχικὴ ὁρμὴ τῆς ἰωνικῆς φυ-

τι στὴν ἀρχαιότητα τὸ ἀσυνεχές ὑπῆρξε ἀντικείμενο ἑντονῶν συζητήσεων, στίς ὁποῖες ἀπάντησε ὁ Ἀριστοτέλης μὲ μιὰ φυσικὴ τοῦ συνεχοῦς. Συζητήσεων ποὺ πῆραν μιὰ νέα μορφή, πρὶν θεολογικὴ, στὴ μεσαιωνικὴ ἀραβικὴ φιλοσοφία, πρὶν κάνει ἐκ νέου τὴν ἐμφάνισή της στὴ σύγχρονη φιλοσοφία, πρὶν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη φυσικὴ. Αὐτὸ ποὺ ἔκτοτε μοῦ φαίνεται κοινὸ σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς προσεγγίσεις, εἶναι μιὰ κοινὴ ἢ μιὰ διαφορετικὴ στάση ὡς πρὸς μιὰ κοινὴ προϋπόθεση, τὴν ἐνολογία (τὴ μεταφυσικὴ δηλαδή τοῦ Ἐνός καὶ τῶν Πολλῶν), ποὺ ἀναγνωρίζεται ρητῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ μόνον ἐμμέσως ἀπὸ τοὺς νεότερους καὶ τοὺς συγχρόνους μας.

σικῆς φιλοσοφίας, ὅχι μόνον εἰσάγοντας μία νέα Φυσικὴ στηριγμένη στὸν δυϊσμό, θεμελιωμένη πάνω στὸ πῦρ καὶ τὴν γῆν¹⁰², ἀλλὰ κυρίως ἀρνούμενη στὴν φύσιν ἓνα εἶδος ἀνάπτυξης, ἓνα εἶδος γίγνεσθαι, τόσο βάσει τοῦ ὄντος ὅσο καὶ βάσει τοῦ μή-ὄντος. Θὰ δοῦμε ὅμως, ἐπίσης, βάσει ποιῶν στοιχείων θεωρεῖ ὅτι ὁ δάσκαλός του ὁ Πλάτων, παρὰ τὶς διεισδυτικὲς ἐπισημάνσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ἔργα τοῦ τῶν τελευταίων χρόνων, ἀποτυγχάνει νὰ κατανοήσῃ ἓνα νοητὸ γίγνεσθαι. Ἀλλὰ γι' αὐτό, θὰ χρειαστεῖ ἀρχικῶς νὰ ἐπανέλθουμε σὲ ἓνα προγενέστερο σημεῖο τοῦ συγγράμματός του γιὰ νὰ περιγράψουμε τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸν ὁλομορφισμό, ἡ ὁποία καὶ ἀποβαίνει ἡ αἰχμή, θὰ λέγαμε, τῆς κριτικῆς του.

* * *

Στὸ χωρίο 191a 7-14, τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ γιὰ λίγο, καὶ τὸ ὁποῖο θεωρεῖται γενικῶς ὡς ἐκείνο ποὺ ἐξετάζει τὴν ἔννοια τῆς «ὑλῆς», μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι, ὅταν ἐξετάζουμε τὴν ἀναλογία γιὰ νὰ ἀποδείξουμε τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὑποκειμένης φύσεως, ὁ ὅρος ὑλὴ συνδέεται μὲ τὸν ὅρο τὸ ἄμορφο, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε τὸ ἐξετάζουμε πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὴν μορφήν¹⁰³. Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἐπομένως, εἶναι σὰν οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι νὰ δηλώναν ἐν προκειμένῳ τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, πράγμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συμβαδίζει μὲ τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, προϋποθέτει ἓναν ἐνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμό. Στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι αὕτῃ ἡ περίπτωση, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε πῶς ὁ Ἀριστοτέλης κατάφερε νὰ ἀποσυνδέσῃ στὸ συμπέρασμα τοῦ ὑποκείμενο καὶ ἔλλειψη. Ἡ «ὑλὴ» καὶ τὸ «ἄμορφο» δηλώνουν ἐδῶ δύο διαφορετικοὺς τρόπους νὰ μιλήσεις γιὰ τὸ ὑποκείμενο. Θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια ὅτι ὁ ἴδιος διακρίνει αὐτὸ τὸ «ἄμορφο» (τὸ ὁποῖο σαφῶς δηλώνει ἓνα «πράγμα») ἀπὸ τὴν ἀπουσία μορφῆς (ἀμορφία) ποὺ σαφῶς ὀρίζει μιὰ στέρησιν¹⁰⁴. Ἡ παρουσία τῶν δύο αὐτῶν ὅρων γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ ὑποκείμενο δείχνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα ἐδῶ θεματοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς «ὑλῆς». Ἐξάλλου στὸ συμπέρασμά του, στὸ ὁποῖο ἐπανεξετάζει μία πρὸς μία τὶς τρεῖς ἀρχές, τὸ ἐπιβεβαιώνει

102. Ἡ ὀπτική αὕτῃ, τὴν ὁποία μᾶς θυμίζει κάποτε ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν τὸν ἐνδιαφέρει στὸ σημεῖο αὐτό, ἐφ' ὅσον περιορίζει τὴν ἀνάλυσή του στὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν τοῦ γίγνεσθαι, γεγονὸς ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μιλᾷ κυρίως γιὰ τὴν ἀδυναμία ὑπαρξεως ἐνὸς γίγνεσθαι ἀπὸ κάτι τὸ ἀπόλυτο, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ Ἐν εἴτε γιὰ τὸ Ἀπειρο.

103. Φυσικά, Α, 7, 191a 10.

104. Ἐνθ' ἀν., 190b 15.

αὐτὸ ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται ὑπαινικτικὰ στὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὄχι στὴν «ὕλη».

«Ἡ μία λοιπὸν ἀπὸ τὶς ἀρχές, εἶναι αὐτὴ (ἡ ὑποκειμένη φύσις), ὅχι ὥστόσο, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι μία, οὔτε στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἓνα ὀρισμένο ἀντικείμενο, δηλαδὴ τόδε τι. Ἡ ἄλλη εἶναι ἀρχὴ στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὸν λόγο ὑπαρξῆς τοῦς πράγματος. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει ὡς ἀρχὴ καὶ τὸ ἐναντίον, ἐν προκειμένῳ ἢ ἔλλειψη»¹⁰⁵.

Ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τώρα πιά τὴν ἔννοια τοῦ λόγου γιὰ νὰ δηλώσει τὸ εἶδος, προετοιμάζοντας ἔτσι τὴν ἐμφάνιση τῆς ἔννοιαι τοῦ «τέλους»¹⁰⁶, δηλώνει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἄλλη ἀρχή, τὸ ὑποκείμενο, χρησιμοποιώντας κιόλας τὸν συγκεκριμένο ὄρο. Ἐπιπλέον ἐπανέρχεται σὲ θέσεις ποὺ εἶχε διατυπώσει προηγουμένως ἐφ' ὅσον ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι ἓνα (ἀλλὰ δύο, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐνο-οντο-λογίας), καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἓνα πρᾶγμα καθορισμένο, ἓνα τόδε τι, ἓνα ὄν (ἀλλὰ ἓνα γιγνόμενον). Ἡ ἀπουσία τοῦ ὄρου ὕλη δὲν ἐκπλήσσει παρὰ μόνον ἐπειδὴ ἔχουμε συνηθίσει νὰ σκεφτόμαστε τὸ ὑποκείμενο ὡς «ὕλη». ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἡ ὕλη εἶναι μόνον μορφή τοῦ ὑποκειμένου – αὐτὴ ἡ μορφή τοῦ ὑποκειμένου ποὺ ἔχει γίνει ὕλη μέσω τῆς γενεσιολογίας, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ ὑποκείμενο ἔχει χάσει τὴν ἀπόλυτη πρωταρχία του. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἔννοια τῆς «ὕλης» προϋπάρχει στὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν τρέχουσα σημασία τοῦ «ὕλικου», μὲ τὴν ὁποία ἀπαντᾷ στὸ ἴδιο ἀκριβῶς χωρὶς λίγες γραμμὲς παραπάνω¹⁰⁷. Ἐπιπλέον, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ στὸ κεφ. 4 τὸν ὄρο αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα (μιλώντας γιὰ τὴν ἀόριστη δυάδα) καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους (μιλώντας γιὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην)¹⁰⁸. Δὲν βλέπουμε πῶς ὁ Σταγειρίτης θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσῃ στὴν ἀρχὴ τῆς πραγμάτευσής του ἓναν ὄρο τὸν ὁποῖο δὲν ἐξετάζει παρὰ μόνον στὸ τέλος, δίχως ὁ ὄρος αὐτὸς νὰ ἔχει πράγματι προϋπάρξει: ἴσως ὁ ὄρος αὐτὸς νὰ εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ σὲ φιλοσοφικὰ συμφραζόμενα στὴν Ἀκαδημία, ἀπὸ ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης τὸν υἱοθέτησε προσαρμόζοντάς τον στὴ δική του φιλοσοφία.

105. Ἐνθ' ἀν., 191a 12-14.

106. Πβ. τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ.

107. Ἐνθ' ἀν., 190b 9, b 25. Μᾶς ἐκπλήσσει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ τάση τοῦ H. HARR (Hyle. Studien zur aristotelischer Materie, Begriff, σ. 286 σημ. 30) νὰ ὑποβαθμίζει τὴ χρήση τοῦ ὄρου ὕλη στὰ χωρία αὐτά, σχολιάζοντας – παρ' ὅτι ἀναγνωρίζει ὅτι ἐκπλήσσει – ὅτι πρόκειται γιὰ ἓναν ὄρο ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐν παρόδῳ. Ἄν ὄντως ὁμως ἐκπλήσσει, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐκπλήξη πρέπει νὰ ἐξετάσουμε.

108. Ἐνθ' ἀν., 187a 18-19.

Θὰ διαπιστώσουμε, πράγματι, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατηγορεῖ τὸν δασκαλό του ὅχι γιατί ἀπέκρυψε τὴν ἔννοια αὐτὴ – ἐφ' ὅσον ὑποστηρίζει ἤδη ἀπὸ τὸ κεφ. 4 ὅτι εἶναι κάτι ποὺ θὰ μπορούσε ὄντως νὰ ἀνήκει στὰ ἄγραφα δόγματα τοῦ Πλάτωνα¹⁰⁹, ἀλλὰ μάλλον ὅτι δὲν

109. Τὰ ἀποκαλούμενα ἄγραφα δόγματα τοῦ Πλάτωνος, τὰ ὅποια γνωρίζουμε ἀκριβῶς μέσω τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐγείρουν ἀκόμα, ὅπως γνωρίζουμε, ἄπειρες δυσκολίες. Ἀπὸ τὴν ἀποψη ποὺ διατύπωσε ὁ W. G. Tennemann, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται σὲ ἓνα εἶδος ἐσωτερικῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας (*Geschichte der Philosophie*, Leipzig, 1788-1819, II, σσ. 205-222), καὶ τὴν ὁποία ἀντέκρουσαν ἐξ ἀρχῆς οἱ Hegel καὶ Schleiermacher, ξεκίνησε μιὰ μακρὰ συζήτηση, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται ὅτι πρόκειται νὰ καταλήξει σύντομα. Συνοπτικά, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τρεῖς εἶναι οἱ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις, μὲ τὶς δύο πρῶτες νὰ ἀναγνωρίζουν στὸν Πλάτωνα, βάσει διαφορετικῶν προσεγγίσεων, μιᾶς μετριοπαθοῦς καὶ μιᾶς πιὸ φανατικῆς, τὴν πατρότητα τῆς θεωρίας, καὶ μὲ τὴν τρίτη νὰ γέρνει μάλλον πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀπόρριψης τῆς ἀριστοτελικῆς μαρτυρίας.

1ον. Βάσει τῶν ἐπισημάνσεων τῶν E. Zeller, F. Susseml, F. A. Trendelenburg καὶ H. Jackson, τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται συνθετικά γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μελέτη τοῦ L. ROBIN, *Aristote*, Paris, 1908, ὅπου γίνεται προσπάθεια νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὅταν ὁ συγγραφέας ἐπανερχεῖται δύο φορές παρακάτω στὸ θέμα, εἶναι γιὰ νὰ καταδείξει ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ συμβαδίζει μὲ τοὺς τελευταίους διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, τοὺς ὁποίους ἀπλῶς προεκτείνει (πβ., Platon, Paris, 1935, σσ. 105 κ. ἐξ.) καὶ, στὴ συνέχεια, ὅτι πρέπει νὰ ἀντανάκλα τα ἄγραφα δόγματά του (πβ. *Les rapports de l'être et de la connaissance d'après Platon*, Cours de 1933, Paris, 1957, σσ. 134-136). Ἀκολουθώντας τὸν Robin, καὶ ἄλλες μελέτες ἐμπιστεύτηκαν τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη: J. BURNET, *Greek Philosophy*, London, 1920, I, σσ. 178, 214 κλπ.· A. TAYLOR, *Plato*, London, 1927, σσ. 10, 503 κ. ἐξ.· H. GOMPERZ, *Platons Selbstbiographie*, Berlin, 1928, P. WILPERT, *Zei aristotelische Frühschriften über die Ideen-lehre*, Regensburg, 1949· C. DE VOGEL, *La dernière phase de la philosophie de Platon et l'interprétation de Léon Robin*, *Philosophie*, I, σσ. 243-255 (= *Studia Vollgrat*, 1948, σσ. 165-178) καὶ *Problems Concerning later Platonism*, ἐνθ' ἄν., σσ. 256-292 (= *Mnemosyne*, n.s, IV, 2, 1949, σσ. 197-216 καὶ 299-318)· D. ROSS, *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, 1951, σσ. 145-153. Σὲ αὐτὸ πλαίσιο ἀνάλυσης, κάποιον μελετητὲς ἐπιχείρησαν νὰ «διαβάσουν» μιὰ συνάντηση τῆς θεωρίας αὐτῆς μὲ τοὺς τελευταίους πλατωνικοὺς διαλόγους: πέρα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἤδη ἀνέφερα, καὶ ἰδιαίτερα τὸν H. GOMPERZ, *Platons philosophisches System*, *Proceedings of the 7th International Congress of Philosophy*, ἐπιμ. G. RYLE, Oxford, 1931, σσ. 426-431, ἀναφέρω τοὺς E. FRANCK, *Platon und die sogenannten Pythagoreer*, Halle, 1923, σσ. 93-95· J. STENZEL, *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles*, Darmstadt, 1953 (1924)· M. GENTILE, *La dottrina platonica delle idee-numeri e Aristotele*, Pisa, 1930, καὶ κυρίως τὴ σημαντικὴ μελέτη τοῦ E. BERTI, *La filosofia del primo Aristotele*, Padova, 1963, σσ. 250-310.

2ον. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τάση αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε πιὸ φανατικά ἀπὸ ἐκείνους ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε «ὀπαδοὺς τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης» (Tübingen), μὲ ἐμβληματικὲς ἀνάμεσά τους τὶς μορφές τῶν H. J. Kraemer καὶ K. Gaiser. Πβ. H. J. KRAEMER, *Arete bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg, 1967² (1959), *Der Ursprung der Geistmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte der Platonismus zwischen Platon und Plotin*, Amsterdam, 1964, *Platone e i fondamenti della Metafisica*, Milano, 1982· K. GAISER, *Platon Ungeschriebene Lehre*, Stuttgart, 1963, *La teoria dei principi in Platone*, *Elenchos*, 1, 1980, σσ. 45-75, ἀναδημ. στὸ *La metafisica della storia Platone*, Milano, 1988 καὶ *Pla-*

διέκρινε ανάμεσά σε «ὕλη» καὶ «ἔλλειψη», ἀρκούμενος ἔτσι νὰ σκέφτεται το μή-ὄν μὲ τὴ θετικὴ σημασία τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Μικροῦ,

tone come scrittore filosofico, Napoli, 1984. Σὲ αὐτὰ θὰ πρέπει τώρα νὰ προσθέσουμε καὶ μιὰ ομάδα μελετῶν ποὺ συνεχίζουν τὸ ἔργο τῶν πρωτοπόρων αὐτῶν μελετητῶν, καὶ εἰδικότερα τὶς μελέτες τῶν Th. SLÉSZAK, *Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie. Interpretationen zu den Frühen und mittleren Dialogen*, Berlin-New York, 1985, ἰταλ. μτφρ. μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ G. REALE, *Platone e la scrittura della filosofia. Analisi di struttura dei dialoghi della giovinezza e della maturità alla luce di un nuovo paradigma ermeneutico*, Milano 1988· G. REALE, *Per una nuova interpretazione di Platone*, Milano, 1984 (μὲ πολλὲς ἐπανεκδόσεις)· M.-D. RICHARD, *L'enseignement oral de Platon*, Paris, 1986· D. PESCE, *Il Platone di Tubinga*, Brescia, 1990· M. MIGLIORI, *Dialettica e Verità*, Milano, 1991, G. MOVIA, *Apparenze essere e verità*, Milano, 1991· K. ALBERT, *Sul concetto di filosofia in Platone*, Milano, 1991· J.-Cl. DUMONCEL, *La théorie platonicienne des Idées-Nombres*, *Revue de philosophie ancienne*, 10.1, 1992, σσ. 3-34. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ὁ HARR (ἐνθ' ἂν.) προσθέτει ἓνα σημαντικὸ στοιχεῖο στὴ σχέση τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴ συγκεκριμένη θεωρία τοῦ Πλάτωνος. Ἐχοντας προσεγγίσει τὸ ζήτημα μέσῳ τῆς διασαφήνισης τοῦ ὅρου ὕλη, ἀποδεικνύει πειστικὰ τὴ συνάφεια μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν στοχαστῶν. Καὶ παρ' ὅτι δὲν συμμερίζομαι τὴν τὰς τοῦ συγγραφέα νὰ θεωρεῖ τὴν ἀριστοτελικὴ ὄντολογία ἓνα εἶδος κεφαλαίου τῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν ποὺ εἰσηγήθηκε ἡ Ἀκαδημία (ὁ Πλάτων, δηλαδή, τῶν τελευταίων διαλόγων καὶ τῶν ἁγγραφῶν δογμάτων, ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Εὐνοκράτης), ἀφ' ὅτου νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἀποψή του ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς τελευταίους διαλόγους τοῦ Πλάτωνος (σσ. 62-277, 342-410). Παρὰ τὴν ἀναγνώριση ὅμως τῆς ἀποψῆς αὐτῆς, μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ ὅρος ὕλη ἀπετέλεσε ἀντικείμενο πραγματεύσεως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, παρ' ὅτι ἡ ἀποψὴ αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ καταστήσει ἀκόμα πιὸ στενὴ τὴ συνάφεια ἀνάμεσα στὴν πλατωνικὴ καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Ὁ συγγραφέας, ὡστόσο, ἀρκεῖται ἀπλῶς νὰ παρατηρήσει ὅτι τὸ ἐρώτημα αὐτό, μολονότι ἐλκυστικόν, παραμένει ἀναπάντητο (σ. 270, σημ. 1002). Ἡ ἐπιφύλαξή του αὐτὴ ἐμφανίζεται ἀκόμα πιὸ ἐκπληκτικὴ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐπιχειρεῖ σὲ ὁλόκληρη τὴ μελέτη του νὰ ἐξετάσει ὅλες τὶς χρήσεις τοῦ ὅρου ὕλη, μὲ στόχο νὰ συγκροτήσῃ ἓνα ἀντικειμενικὸ σύστημα ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν χρήσεων αὐτῶν. Πραγματευόμενος τὴν ἀποψὴ ὅτι ἡ ὕλη δὲν εἶναι μόνον ὅ,τι ὑπόκειται ἢ ἡ «πρῶτη ὕλη» (τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ζ, 3), ὑπογραμμίζει τὶς ἐννοιες τῆς τοπικῆς ὕλης καὶ τῆς (ἀκίνητης) ὕλης τῶν μαθηματικῶν, γιὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι οὔτε ἡ ἐναντιότητα οὔτε ἡ κίνησις δὲν ἀνήκουν στὴν ἐννοία αὐτὴ καθαυτὴ. Ἀπὸ αὐτὸ τολμᾷ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ὕλης ὡς ἀρχῆς (Hyle-Prinzip), καθαρῆς δυνατότητας (reine Möglichkeit) καὶ ἔσχατου κατάλοιπου, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ προέρχονταν τὰ πάντα (σσ. 696-698). Ἀρχὴ λογικο-ὄντολογικῆς τάξεως, ἡ ὕλη θὰ εἶχε τὸν ρόλο τῆς θεϊκῆς οὐσίας σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες οὐσίες (τοῦ οὐράνιου ἢ τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου). Θὰ ἦταν ἀρχὴ ὅλων τῶν μορφῶν τῆς ὕλης (τοπικῆς, ὑποκειμένης, πρῶτης ὕλης), ἔτσι ὥστε στὸ σύστημα τῆς λογικο-ὄντολογικῆς προέλευσης, ἡ τοπικὴ ὕλη θὰ ἀποτελοῦσε τὸ στοιχεῖο τῆς συνέχειας ἀνάμεσα στὸν οὐράνιο καὶ τὸν ὑποσελήνιο κόσμον (σσ. 688-693). Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ, νεοπλατωνικοῦ χαρακτήρα, προϋποθέτοντας τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς βασικῆς νοητῆς ὕλης, ἢ ὁποία θὰ ἀποτελοῦσε τρόπον τινὰ τὴν πιθανὴν ἐνότητα ὅλων τῶν διαδοχικῶν σχέσεων (σσ. 798 κ. ἐξ.), παραβλέπει ὅτι ἐὰν ὑπάρχει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὶς ποικίλες μορφὲς ὕλης στὸν Ἀριστοτέλη, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνήκει στὴν τάξιν τῆς ὁμωνυμίας, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς πιὸ βασικὲς ἐννοιες τῆς φιλοσοφίας του. Τίποτα ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεμελιώσουμε στὴ φιλοσοφία αὐτὴ

καὶ ἐπομένως νὰ ἐρμηνεύει τὴ γένεση τῶν νοητῶν ὄντων ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο μιᾶς πραγματικῆς «ἀπουσίας» γένεσης¹¹⁰. Μὲ ἄλλα λόγια,

ἓνα σύστημα προέλευσης ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Πλάτωνος. Παραδόξως, ὅμως, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν μιὰ τέτοια κατασκευὴ δὲν θὰ ἦταν πιὸ κοντὰ στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι, ἀπὸ ἄλλο δρόμο, τὴν πλατωνικὴ προέλευσή του ὑπὸ ἐξέταση ὄρου. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Harp, ὅσο ἐλκυστικὴ κι ἂν εἶναι, προσδίδει πλατωνικὰ ἢ νεοπλατωνικὰ χαρακτηριστικὰ στὸν Ἀριστοτέλη σὲ βαθμὸ ποὺ ὑποβαθμίζει τὴν ἀξία τῶν θεμελιωδῶν καὶ καταστατικῶν χωρίων τῶν *Φυσικῶν*, Α (ἐνθ' ἂν., σσ. 282-286, πβ. ἀνωτέρω σημ. 96). Σὲ κάθε περίπτωση, ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει τίποτε νὰ προσθέσει στὸ κεφαλαιώδους σημασίας αὐτὸ σημεῖο, ἐφ' ὅσον ἀρκεῖται στὸ νὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ νὰ συστηματοποιεῖ τὶς ἀπόψεις τῶν προγενεστέρων του (σσ. 278 κ. ἐξ.). Αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ γιατί, ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ὕλης, ἀκολουθεῖ τελικὰ τὶς ἀπόψεις ποὺ διατύπωσαν οἱ G. S. CLAGHORN *Aristotle's Criticism of Plato's "Timaeus"*, La Haye, 1954, σσ. 5 κ. ἐξ. καὶ J. B. SKEMP *Ἦλη and ὑποδοχὴ Aristotle and Plato in the Mid-Fourth Century*, Göteborg, 1960, σσ. 201-212. Δίχως νὰ παραγνωρίζω τὶς δυσκολίες, τείνω ὥστόσο νὰ ὑποστηρίξω ὅτι μόνον ἡ ὑπόθεση μιᾶς ἤδη τεχνικῆς χρήσης τοῦ ὄρου στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει γιατί τὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφ. 4 καὶ στὸ κεφ. 9 τῶν *Φυσικῶν* τοῦ καὶ κορίως ἀναφερόμενος στὸν Πλάτωνα (καὶ πολὺ λιγότερο σὲ ἄλλους προγενεστέρους του), καὶ αὐτὸ πρὶν ἀκόμα θεματοποιήσῃ τὸν ὄρο γιὰ πρώτη φορά στὰ ἔργα του. Ἐλατίζει ἀποδείξῃ, θὰ ἐπιχειρήσω στὴ συνέχεια νὰ ἀναδείξω ἐπὶ μέρους ὅψεις τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς.

3ον. Παράλληλα μὲ τὴ διπλὴ αὐτὴ προσέγγιση, διαμορφώθηκε ἀπὸ νωρὶς μιὰ ἀντίθετη ἄποψη, ἡ ὁποία ἀπορρίπτει τὴ μαρτυρία τοῦ Σταγειρίτη. Ἡ ἄποψη αὐτή, τὴν ὁποία προετοίμασαν οἱ θέσεις τῶν G. Teichmüller, O. Kluge, P. Natorp, C. Ritter καὶ P. Shorey, βρῆκε τὴν ὀριστικὴ τῆς διατύπωση στὸν H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, σσ. 112-124, καὶ *The Riddle of the Early Academy*, 1945, γαλλ. μτφρ. *L'énigme de l'Ancienne Academie*, Paris, 1933. Παρὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε στὸν ἀμερικανὸ φιλόσοφο, ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀπηχεῖται στὴ σημαντικὴ μελέτη ποὺ ἀφιέρωσε ὁ L. Brisson στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο* (*Le Même et l'Autre dans la structure ontologique du 'Timée' de Platon*, Paris, 1974, σ. 111 σημ. 132, 220, 266, 353 κ. ἐξ.). Ἄς ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ μελέτη αὐτὴ ἀγνοεῖ τὴν ἀνάλυση τοῦ L. Robin στὸν Πλάτωνα του, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ D. Ross. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶχε ἀσκήσει κριτικὴ στὸν Robin στὴν *Εἰσαγωγὴ* του στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* (*Aristotle's Metaphysics*, Oxford, 1924, I, σ. LXVII). Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἀλήθεια ὅτι ἐπανῆλθε ἐν μέρει στὰ ἀρχικά του συμπεράσματα ποὺ εἶχε διατυπώσει στὸ *Plato's Theory of Ideas*, σ. 280 σημ. 1. Μοῦ φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ C. De Vögel ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστήριξε ὁ Ross εἶναι σὲ τελευταῖα ἀνάλυση πολὺ κοντὰ στὴν ἄποψη τοῦ ROBIN (ἐνθ' ἂν., σσ. 243-255). Τὰ ἔχνη τῆς κριτικῆς αὐτῆς παράδοσης ἀκολουθεῖ ἀρχικῶς τὸ ἔργο τοῦ I. PARENTE, *Studi sull'Academia Antica*, Firenze, 1979, καὶ τὸ νεότερο ἄρθρο τοῦ F. FRONTEROTTA, *Une énigme platonicienne. La question des doctrines non-écrites*, *Revue de philosophie ancienne*, 11.2, σσ. 1993, σσ. 115-157. Μολονότι θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο νὰ ἐκφράσει κανεὶς ὀριστικὴ ἄποψη γιὰ τέτοιου εἴδους θέματα, θὰ πρέπει ἐν τούτοις νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι οἱ μελέτες τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης ἀναγνώρισαν στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη μίαν ἀξία ποὺ εἶναι δύσκολο πλέον νὰ παραβλέψουμε, παρὰ τὴ σοβαρὴ ἐνίστε κριτικὴ ποὺ ἀσχεῖ ὁ F. Fronterotta. Πβ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις μου στὸ *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 183-185 καὶ 326-329.

110. *Φυσικά*, Α, 9, 191b 35 κ. ἐξ.

αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπικρίνει τὸν δάσκαλό του εἶναι ὅτι δὲν διέκρινε ὅτι τὸ μή-ὄν ὡς ἄλλο μπορεῖ νὰ ἔχει τὸν χαρακτήρα ἐνὸς καθαυτοῦ τουλάχιστον, ἂν ὄχι ἀπόλυτου, μή-ὄντος¹¹¹. Καὶ ἀκριβῶς λόγῳ αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα, στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸς ἐκφράζει τὸ «ἄλλο» μιᾶς «μορφῆς», ὄχι ὡς μιὰ ἄλλη «μορφὴ» ἀλλὰ ὡς ἀπουσία «μορφῆς», καθίσταται δυνατὴ ἡ μελέτη ἐνὸς γίγνεσθαι. Καὶ πάλι αὐτὸ ποὺ ἀμφισβητεῖται δὲν εἶναι ἡ πλατωνικὴ πρόθεση: ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει καλὰ τί ὀφείλει στοὺς τελευταίους διαλόγους (ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ τὶς βάσεις τῆς κατηγορήσεως καὶ τὴ μέθοδο τῆς διαίρεσης, ὅπως καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «στοιχείου») καὶ στὰ ἄγραφα δόγματα (ὅπου διακρίνει τὴν δυνατότητα γένεσης στὸ ἐπίπεδο μάλιστα τοῦ νοητοῦ, καὶ μὲ νοητὰ μέσα). Αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ δεχθεῖ στὸν πλατωνισμό εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπαξίωση ποὺ συνεχῶς ἐπαναλαμβάνεται πρὸς μιὰ μελέτη ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἴδιο τὸ γίγνεσθαι, στὸν χῶρο ἐκεῖνο ὅπου το (σχετικὸ) μή-ὄν ἔχει τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν πλατωνισμό στὸν ἀριστοτελισμὸ εἶναι θέμα ἀποχρώσεων, οἱ συνέπειες τῶν ὁποίων, ὡστόσο, εἶναι κάθε φορὰ ἀνυπολόγιστες. Αὐτὸ ὅμως ποὺ πρέπει πάντοτε νὰ θυμόμαστε εἶναι ὅτι ὁ μαθητὴς τῆς Ἀκαδημίας δὲν θεωρεῖται πάντα πρωτοπόρος σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο μοῦ φαίνεται ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξετάσουμε τὸ ζήτημα τῆς ὕλης στὰ συμφοραζόμενα αὐτὰ καὶ νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὴν δανεῖζεται ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ὑπογραμμίζοντας, ὡστόσο, ταυτόχρονα τὴν ἀνεπαρκὴ χρήση τῆς ἀπὸ τὸ δάσκαλό του. Καὶ ἂν σκεφτοῦμε ἐπὶ πλέον, τὴν χρήση τῆς «τεχνικῆς» ποὺ προτείνει ὁ Πλάτων σὲ ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς διαλόγους του γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ συγκρότηση τοῦ πραγματικοῦ, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ πρέπει νὰ ἐξέτασε τὸ πρόβλημα στὰ ἄγραφα δόγματα – πράγμα ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε στὴν πράξη καὶ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ὅρου ὕλη γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀόριστη Δυάδα. Τοποθετούμενος ἔτσι στὸ πεδίο τῆς νόησης, ἴσως θέλησε μὲ τὴν ὕλη νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ὁρολογία τοῦ *Τίμαιου*, ὁ ὁποῖος θεμελιώνει αὐτὸ ποὺ κάπως ὑπερβολικὰ ὀνομάστηκε «le milieu spatial»¹¹², βασισμένο σὲ ἓναν «νόθο λογισμό»¹¹³. Ἴσως θέλησε νὰ ἀντικαταστήσει αὐτὸ τὸ «milieu spatial» μὲ κάτι ποὺ θὰ δήλωνε ἤδη ἓνα πιὸ φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο, κάτι δηλαδὴ ποὺ θὰ διέθετε τὸν χαρακτήρα ἀρχῆς. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν θεωρία τῆς ὕλης στὸν *Τίμαιο* καὶ σὲ ἐκείνη τῶν

111. *Ἐνθ' ἀν.*, 192a 3-4. Πβ. 8, 191b 15-16.

112. Πρόκειται γιὰ τὸν ὅρο ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ L. BRISSON (*Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 177 κ. ἐξ.) γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ὑποδοχὴν, τὴν τροφόν, τὴν χώραν κλπ., ὅρους ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλάτων γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ὕλην τοῦ αἰσθητοῦ.

113. *Τίμαιος*, 52b.

ἀγράφων δογμάτων ἐπιβεβαιώνεται ρητῶς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστές¹¹⁴. Εἶναι πιθανὸν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ὑπογραμμίζει τὸ σημεῖο αὐτό¹¹⁵. Σίγουρα ἡ χρῆση ποὺ κάνει τοῦ ὅρου ὕλη, ἐξετάζοντάς την ταυτόχρονα καὶ στὸν *Τίμαιο*, συνέβαλε στὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ τὸν χρησιμοποίησε μὲ φιλοσοφικὴ σημασία. Ἄν ὅμως εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Πλάτων εἰσάγει στὰ ἄγραφα δόγματα μιὰ ἐντελῶς νέα φιλοσοφικὴ προσέγγιση μὲ στόχο ἀκριβῶς νὰ θεμελιώσῃ τὶς «ἀρχές» τῆς αἰσθητῆς καὶ ταυτόχρονα νοητῆς πραγματικότητος¹¹⁶, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν θὰ ἀρκοῦνταν πλέον στὴν ὁρολογία τοῦ *Τίμαιου*, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου εἶχε εἰσαχθεῖ μὲ τὸν τρόπο τοῦ μύθου. Τὸ ὅτι κατέληξε νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο ὕλη γιὰ νὰ δηλώσῃ αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ «ὑφίσταται» καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο τῆς δράσης τοῦ Ἐνὸς μοῦ φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὸν τρόπο ποὺ χρησιμοποιεῖ στὴ φιλοσοφικὴ του σκέψη τὸ «τεχνικὸ» πρότυπο. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ πῶς ὁ Σταγειρίτης στέκεται στὸν ὅρο αὐτό, διότι αὐτὸ ποὺ ἐπιδιώκει νὰ δηλώσῃ, μιὰ νοητὴ ἐκδοχὴ τοῦ αἰσθητοῦ, ἐνυπάρχει ἤδη στὸν ὅρο αὐτό, ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ὁ δασκαλὸς τοῦ τὸν χρησιμοποιεῖ καί, στὴ συνέχεια, διότι τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο, ἔτσι ὅπως τὸ καθιέρωσε, εἶναι πάντοτε στὴν ἀρχή, πρὶν, δηλαδή, ἐμπλακεῖ σὲ μιὰ διαδικασία τοῦ γίγνεσθαι, ἓνα ὄν, δηλαδή, κάτι ποὺ κρύβει μέσα του κάτι νοητό, μιὰ παρουσία. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο θὰ μπορούσε νὰ ὑπολογισθεῖ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν χώραν τοῦ *Τίμαιου* καὶ στὴν

114. ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, *In Phys.*, σσ. 106, 21-23, Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *In Phys.*, σσ. 515, 29-32, 521, 9-15, ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *In Phys.*, 503, 10-18, 542, 9-12, 545, 23-25. Πβ. D. Ross (ed.), *Aristotelis Fragmenta Selecta*, σσ. 111-112.

115. Ὁ Ἀριστοτέλης μιλά γιὰ τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο στὸν Πλάτωνα, γιὰ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ μετέχει σὲ κάτι (τὸ μεθεκτικόν), παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι ἡ ἴδια ἡ χρῆση τοῦ ὅρου – τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος πρὶν ὅλα τὸ μεταληπτικόν – δὲν εἶναι ἡ ἴδια στὸν *Τίμαιο* καὶ στὰ ἄγραφα δόγματα (Φυσικά, Δ, 2, 209b 11-210a 1). Μὲ αὐτὸ ἀναγνωρίζει ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κάποια ἐλευθερία στὴ χρῆση αὐτῶν τῶν ὀρων, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὴ στάση του ἀπέναντι στὸν *Τίμαιο*. Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε ὅτι τὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο αὐτὸ ἐξετάζει τὸν «τόπο» ἐξηγεῖ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου ὕλη (διότι ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζει διαδοχικὰ τὴν «ὑποδοχή» καὶ τὴν χώραν μὲ τὴν ὕλη καὶ τὸν τόπο). Στὸν βαθμὸ λοιπὸν ποὺ ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι δυνατὴ, ἀκόμα καὶ μὲ ἐπιφυλάξεις (πβ. τὴν κριτικὴν ποὺ ἀσχοῦν ὁ H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, σσ. 112-124 καὶ ὁ L. BRISSON, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 221-232), καταλαμβάνουμε εὐκολότερα πῶς χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὅρο ὕλη γιὰ τὸν *Τίμαιο*, ὅχι ὅμως καὶ γιὰ τὰ ἄγραφα δόγματα, αὐτὸ δηλαδή ποὺ ἀποκαλεῖ «τὸν ἄλλο τρόπο νὰ ὀρίζει στὰ ἄγραφα δόγματα αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ μετέχει – τὸ μεθεκτικόν (ἐνθ' ἄν., 209b 13-15). Κι αὐτὸ εἶναι ἓνας πρόσθετος λόγος γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ὅρος ὕλη εἶναι ἐπινόηση τῆς Ἀκαδημίας.

116. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἐρμηνεύει αὐτὴ τὴ θεωρία (*Περὶ Ἀγαθοῦ*, ἀπ. 2-6, Ross, σσ. 113-120).

αόριστη Δυάδα από τή μία, και από την ἄλλη, ανάμεσα σέ αὐτή τήν ἴδια χώραν καί τήν ἀριστοτελική ὕλην. Ὅποια ὅμως καί νά εἶναι ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, θά συγκρατήσουμε κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σταγειρίτης χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια αὐτὴ στὰ Φυσικά Α πρὶν ἀκόμα τὴ θεματοποιήσει στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσής του, τὴ μία καὶ μοναδικὴ φορὰ ποὺ ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν Πλάτωνα. Καὶ ὅλα αὐτὰ ὡς ἐὰν ἡ κριτικὴ αὐτὴ εἶχε στόχο νὰ ἐπισημάνει ὅτι ἡ πλατωνικὴ ἔννοια τῆς ὕλης ἦταν ἀνεπαρκὴς ἐπειδὴ ἡ σχέση της μὲ τὸ μή-ὄν ἦταν μία σχέση ἐπίπλαστη.

«Γιατί ἐμεῖς, γράφει, τὴν ὕλη τὴν διακρίνουμε ἀπὸ τὴν ἔλλειψη, καὶ τὴν πρώτη ἀπὸ αὐτές, τὴν ὕλη, τὴν χαρακτηρίζουμε ὡς μή-ὄν καὶ τῆς ἀποδίδουμε μιὰ κατὰ συμβεβηκὸς ὑπαρξή, τὴν ἄλλη ὅμως, τὴν ἔλλειψη, τὴν θεωροῦμε καθαυτὴ μή-ὄν, καὶ θεωροῦμε τὴν πρώτη, δηλαδὴ τὴν ὕλη, πρὶν κοντὰ στὸ εἶναι καὶ κατὰ κάποιον τρόπο οὐσία (οὐσία πῶς), τὴν ἄλλη ὅμως, τὴν ἔλλειψη, κατὰ κανένα τρόπο οὐσία»¹¹⁷.

Οἱ πλατωνικοὶ ἀντίθετα, διευκρινίζει, συγχέουν τὸ Μεγάλο καὶ τὸ Μικρό, τοὺς δύο ὅρους τῆς ἐναντιότητος, καὶ τοὺς ταυτίζουν μὲ τὸ μή-ὄν, μὲ ἓνα μή-ὄν ὅμως ποὺ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοῦ τὸ καθαυτὸ μή-ὄν, τὴν ἔλλειψη. Γι αὐτὸ καὶ καταλήγει στὴ διαπίστωση ὅτι ἐκεῖνοι «ἐκλαμβάνουν τὴν τριάδα κατὰ ἓναν τρόπο ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δικό μας»¹¹⁸.

Ἡ ἀναπροσαρμογὴ σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα ἔχει, στὴν πραγματικότητα, τρεῖς σημαντικὲς φιλοσοφικὲς συνέπειες: ἓναν ὀρισμὸ τῆς «ὕλης», ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τὸν ἀριστοτελικὸ τρόπο ἀντίληψης τῆς ἐννοίας αὐτῆς, τὴν πρώτη ρητὴ ἀποψη ὅτι ἡ «ὕλη», ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν τάξη τοῦ μή-ὄντος παρὰ μόνον κατὰ συμβεβηκός, δὲν εἶναι ὡστόσο οὔτε οὐσία, ἀλλὰ μόνον κατὰ κάποιον τρόπο (οὐσία πῶς), πρᾶγμα ποὺ θέτει ἐξ ἀρχῆς τὸ ζήτημα τοῦ *status* τοῦ ὑποκειμένου. Καὶ τέλος, τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπίλυση τῶν παρμενίδειων δυσκολιῶν, γεγονὸς ποὺ ἐπιτρέπει μιὰ θεαματικὴ ἐπιστροφή, μέσῳ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς φύσεως, στὶς ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ ὀρισμὸς τῆς «ὕλης» στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Α τῶν Φυσικῶν μοιᾶζει μὲ ἓνα εἶδος τελικῆς δικαιολόγησής κάθε γενεσιολογικῆς ἀνάλυσης ἐναντὶ τῶν πλατωνικῶν θεωριῶν τῆς «ὑποδοχῆς» καὶ τῆς Δυά-

117. Φυσικά, Α, 9, 192a 3-6.

118. Ἐνθ' ἀν., 192a 8-9. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀναπροσαρμόζει τὴν πλατωνικὴ σχέση δείχνει, μοῦ φαίνεται, ὅτι τείνει νὰ δικαιολογεῖ ὄχι μόνον τὴ δική του θέση ἀλλὰ καὶ τὴν πλατωνικὴ ἀποψη ποὺ υἱοθετεῖ. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἂν δεχθοῦμε ὅτι παρέλαβε τὸν ὅρο εἶδος ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, δὲν βλέπουμε τί θὰ ἐμπόδιζε νὰ ἰσχυριστοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ὅρο ὕλη.

δας. Περιλαμβάνει ταυτόχρονα τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, τὸν χαρακτήρα του ὡς ἀρχῆς (ἐφ' ὅσον εἶναι ἐκεῖνο ἐξ οὗ γίγνεται τί) καὶ τὴν ὑπαγωγή του στὴν προβληματική της οὐσίας (στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἐκεῖνο ἐξ οὗ γίγνεται τί, ὅχι κατὰ συμβεβηκός, ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσίαν)¹¹⁹.

«Ὑλῃ, δηλαδή, ὀνομάζω αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ὡς ὑποκείμενο κάτω ἀπὸ κάθε πρᾶγμα, ἀποτελώντας τὴν ἀρχὴ τῆς γένεσός του καὶ τὸ περιεχόμενό του ὅχι κατὰ συμβεβηκός»¹²⁰.

Αὐτὸ τὸ «κάτι» τὸ ὁποῖο γεννιέται ἀπὸ τὴν ὕλῃ στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ὑποκείμενό του, καὶ ποὺ ἐνυπάρχει σὲ αὐτὸ κατ' οὐσίαν ἐφ' ὅσον εἶναι ὑποκείμενό του, εἶναι ἐν προκειμένῳ τὸ εἶδος ἢ ἡ μορφή. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης σπεύδει ἀμέσως νὰ ἀναφερθεῖ στὴν ἔννοια αὐτὴ γιὰ νὰ ἐπισημάνει ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὸ «φυσικὸ» εἶδος δεσμεύεται νὰ τὸ ἐξετάσει στὴ συνέχεια τῆς πραγματείας του ἀλλὰ, ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἶδος καθαυτό, αὐτὸ εἶναι ἀντικείμενο τῆς πρώτης φιλοσοφίας¹²¹. Ἀνοίγοντας ἔτσι τὸν δρόμο γιὰ μιὰ νέα μελέτη – γιὰ λόγους ποὺ δὲν θὰ ἀναδυθοῦν στὴν πραγματικότητα παρὰ μόνον πρὸς τὸ τέλος τῶν Φυσικῶν –, ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐκεῖνο ποὺ προσπαθοῦσε νὰ διατυπώσῃ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ εἰσηγήθηκε μιὰ ἐπιστήμη τῶν φυσικῶν ὄντων. Μὲ τὸν τρόπο λοιπόν, μὲ τὸν ὁποῖο ὀρίζει τὴν ὕλῃ ὡς ὑποκείμενο, ὅχι ὡς ὁποιοδήποτε ὑποκείμενο, ἀλλὰ ὡς ἐκεῖνο τὸ ὑποκείμενο στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ εἶδος κατ' οὐσίαν, δηλώνει ὅτι ἡ ἔννοια αὐτῆς τῆς ὕλης δὲν ἐκφράζει παρὰ μόνον μιὰ περίπτωση τῆς προβληματικῆς τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὅτι, ἐπιπλέον, δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ αὐτὴ τὴν προβληματική, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀναδιάρθρωσής της μέσῳ τῆς γενεσιολογίας. Θὰ πρέπει, ἐπομένως, νὰ διακρίνουμε σαφῶς «ὕλῃ» καὶ «ὑποκείμενο» στὸν Ἀριστοτέλη: ἡ «ὕλῃ» εἶναι ἀπλῶς ἓνας ὅρος ποὺ δηλώνει ὅτι τὸ ἐνο-οντο-λογικὸ ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ βρεῖ ἓνα φυσικὸ του ἀντίστοιχο, τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐξηγήσῃ κάθε εἶδους γένεσης κατὰ τὴν οὐσίαν. Ἐνῶ ἡ ἔννοια τοῦ «ὑποκειμένου» εἶναι μιὰ ἀρχὴ ὅχι μόνον ἐνο-οντο-λογικὴ ἀλλὰ ἐπίσης ἐνο-γενεσιο-λογικὴ, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὸ γίγνεσθαι σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἢ μὲ ὅλες τὶς κατηγορίες. Ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς, ἡ μετάφραση τοῦ ὅρου ὑποκείμενον μὲ τὸν ὅρο «ὑποκείμενο» φαίνεται ἀπολύτως κατάλληλη. Σὲ σημεῖο ποὺ

119. Ἐνθ' ἀν., 9, 192a 31-32. Πβ. 7, 190b 18-20.

120. Λέγω γὰρ ὕλῃν τὸ πρῶτον ὑποκείμενον ἐκάστῳ, ἐξ οὗ γίγνεται τι ἐνυπάρχοντος μὴ κατὰ συμβεβηκός (I, 9, 192a 31-32).

121. Ἐνθ' ἀν., 192a 34 – b2.

θα μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ὕλης εἶναι ἐκεῖνη ἢ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφρασθεῖ μὲ τὸν ὅρο «ὑποκείμενο», ἢ ἀκόμα μὲ τὸν ὅρο «αὐτὸ ποὺ ὑπόκειται». Ταυτόχρονα ἀναγνωρίζουμε ἴσως τὸ εὖρος τῆς πρωτοτυπίας τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης καθὼς ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἐκεῖνη ἢ ὁποία ἀνακάλυψε τὸ εἶδος, οὔτε ἐνδεχομένως ἐκεῖνη ποὺ ἐπινόησε τὴν ὕλην, ἀλλὰ ὅτι ἀναμφίβολα εἶναι ἐκεῖνη ἢ ὁποία εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου – κατ' ἀρχὴν στὴν ἐνο-οντο-λογικὴ σημασία του καὶ στὴ συνέχεια στὴν ἐνο-γενεσιο-λογικὴ του σημασία. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ μεσοδιάστημα ποὺ χωρίζει τὶς δύο σημασίες τοῦ ὑποκειμένου κινεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη. Σὲ αὐτὸ τὸ ἴδιο μεσοδιάστημα ἀναπτύσσεται ἐπίσης ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἐνολογίας γιὰ νὰ προτείνει δύο τρόπους δήλωσης τοῦ πραγματικοῦ, δηλαδὴ ὡς ὄντος καὶ ὡς γιγνομένου, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ ὄντος καὶ τοῦ μή-ὄντος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανονιστικὸ στὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ὅτι ἡ σκέψη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ στραφεῖ στὸ ζήτημα τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν Πολλῶν γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ. Ἐξ οὗ καὶ ἡ σημαντικὴ ἄποψη ποὺ διατυπώνει στὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ Α, 1-2, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ Ἐνα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων. Τὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Α τῶν Φυσικῶν μας παρέχει ἄλλωστε τὶς πρώτες αὐτὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ εὖρος αὐτοῦ τοῦ ἐγγειρήματος.

Πράγματι, μιὰ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ συναντήσαμε λίγο παραπάνω, στὸ πλαίσιο τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκεῖ στὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη περὶ ὕλης (ὅπου ἀναφέρει ἀκριβῶς ὅτι ὁ Πλάτων δὲν κατάφερε νὰ διακρίνει τὴν ὕλην ἀπὸ τὴν στέρησιν), δείχνει φανερά ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖο γεφυρώνει τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ «ὑποκείμενο», ὑπὸ τὴν λογικὸ-οντολογικὴ του σημασία, καὶ τὸ «ὑποκείμενο», ὑπὸ τὴ γενεσιολογικὴ του σημασία, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρῶτο ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσία ἐνῶ τὸ δεύτερο δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἓνα εἶδος οὐσίας (οὐσία πῶς), καὶ δὲν εἶναι κὰν ὄν στὴν κυριολεξία, ἀλλὰ κάτι τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἐγγὺς τοῦ ὄντος¹²². Γιὰ νὰ γίνει σαφέστερη ἡ ἀπόσταση αὐτή, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ ποὺ εἰσάγει αὐτὴ τὴν ἀπόσταση εἶναι σαφῶς ἡ στέρησις, τὸ καθαυτὸ μή-ὄν, τὸ ὁποῖο ἀναδύεται ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι ἢ προϋποθέτοντας μία οὐσία ἐξ ἀρχῆς (γιὰ παράδειγμα, τὸ «ξύλο» ὡς οὐσία ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ παραχθεῖ ἓνα «τραπέζι») γιὰ τὸ νέο αὐτὸ εἶδος τῆς οὐσίας ἢ ὁποία δημιουργεῖται (τὸ «τραπέζι») ὡς ἀπουσία τῆς μορφῆς αὐτῆς τῆς οὐσίας (δηλαδὴ τοῦ «τραπεζιοῦ»). Ὁ διπλασιασμὸς αὐτὸς τοῦ εἶδους,

122. Ἐνθ' ἀν., 192a 34 – b2.

καθώς διακρίνουμε ένα αρχικό είδος τῆς οὐσίας («ξύλο») καὶ ένα τελικό είδος («τραπέζι»), γεγονός που ἐξηγεῖ τρόπον τινὰ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ γιγνόμενον εἶναι ἀριθμῶ ένα καὶ εἶδει διπλό, ἀφαιρεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ὑποκείμενο τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα του γιὰ νὰ τὸ μετασχηματίσει σὲ ένα είδος οὐσίας (οὐσία πῶς). Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε ἐδῶ νὰ εἰσαγάγει χρονικὲς διαβαθμίσεις γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ διαδικασία αὐτὴ – πράγμα που ἀρνεῖται νὰ κάνει, ἐφ' ὅσον, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ χρόνος γι' αὐτὸν δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν κίνηση –, θὰ ἔπρεπε νὰ πεῖ ὅτι ἡ οὐσία στὴν πρώτη χρονικὴ στιγμή εἶναι ένα είδος ἀπόλυτου ὑποκειμένου («ξύλο»), ἐνῶ σὲ ένα μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο δὲν εἶναι πλέον παρὰ ένα σχετικὸ ὑποκείμενο τὸ ὁποῖο ὑποτάσσεται στὴν ἐμφάνιση ἐνὸς νέου είδους, που διαθέτει τὴ δική του μορφή, δηλαδή σὲ μιὰ νέα ἀπόλυτη οὐσία («τραπέζι»). Σ' αὐτὸ τὸ μεσοδιάστημα, καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ γίγνεσθαι, αὐτὸ που κυριαρχεῖ εἶναι ἡ στέρησης ὡς καθαυτὸ μή-ὄν ἢ, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὡς ἀπουσία μορφῆς, ἢ, ὅπως θὰ τὸ ὀνομάσει λίγο παρακάτω, ὡς είδος πῶς (τὸ είδος δηλαδή τῆς οὐσίας «τραπέζι»). Ἔτσι κατὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ δεύτερο ὑποκείμενο, παρατηροῦμε τὴν ὑπαγωγή τοῦ πρώτου στὸ δεύτερο καὶ τὸν μετασχηματισμὸ του σὲ ὕλην που προσεγγίζει τὸ δεύτερο ὑποκείμενο. Ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ προκύπτει ἕνας ριζικὸς διχασμὸς ἀνάμεσα στὴν ὕλην («ξύλο») καὶ τὸ είδος («μορφή»), τὸν ὁποῖο ἡ φυσικὴ θὰ ἀποδώσει, ὅπως θὰ δοῦμε, μὲ τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὸ ὑλικὸ αἷτιο ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ τὰ ἄλλα τρία αἷτια ἀπὸ τὴν ἄλλη (τὸ εἰδικό, τὸ τελικὸ καὶ τὸ ποιητικὸ αἷτιο), ἀλλὰ που ἡ μεταφυσικὴ θὰ πρέπει νὰ τὰ ἀναλύσει γιὰ νὰ τὸν ὑπερβεῖ – πράγμα που ὁ Ἀριστοτέλης κατορθώνει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Η, μὲ τὴ διερεύνηση τῆς ἐνότητας τῆς οὐσίας μέσῳ τῆς ἀναφορᾶς στὶς ἐννοιες τοῦ *δυνάμει* καὶ τοῦ *ἐνεργείᾳ*, οἱ ὁποῖες καὶ ἐπεξηγοῦν τὴ δράση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου¹²³.

Ἔτσι, μὲ μιὰ σκιαγράφηση τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ ὅλες τὶς συνέπειες που ἔχει ἡ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ὑποκειμένου καὶ ταυτόχρονα προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μελλοντικῶν προβληματικῶν του, τόσο στὸ χῶρο τῆς φυσικῆς ὅσο καὶ στὸν χῶρο τῆς μεταφυσικῆς, ὑπὸ τὴν αἰγίδα ὅχι μόνον τῆς ὄντολογίας ἀλλὰ κυρίως τῆς ἐνολογίας. Εἶναι ἐξ ἄλλου ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ – διότι αὐτὸ συνιστᾶ, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸν πυρῆνα τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως –, ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς φυσικῆς, ἡ ἐννοια τῆς ὕλης δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτήσει τὸ *status* οὔτε ἐνὸς ὄντος οὔτε ἐνὸς συγκεκριμένου πράγματος

123. Πβ. τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 480-483. Θὰ ἐπα-
νέλθω στὸ θέμα αὐτὸ στὸ τέλος τῆς παρούσας μελέτης.

(τόδε τι). Θὰ μπορούσε, ἐπίσης, νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐγγύτατη στὴν ἔννοια τοῦ ὄντος. Κι αὐτὸ διότι τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἓνα ὄν, ὅχι μόνον διότι ὁ ἐνο-οντο-λογικὸς διπλασιασμός του καθιστᾷ ἀδύνατη αὐτὴ τὴν ἀναδίπλωση στὸν ἑαυτὸ του ποὺ συνιστᾷ τὴν οὐσία κάθε ὄντος, ἀλλὰ ἐπίσης διότι εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ ὄντος, δηλαδὴ αὐτὸ ἐξ οὗ προκύπτει ἓνα ὄν ἢ ἓνα γιγνόμενον. Ὑπὸ τὶς συνθηκὲς αὐτές, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὴν ἔννοια τῆς ὕλης ὡς ἓνα εἶδος ὄντοτητας, θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε ὡς ἀρχή. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἔννοια αὐτὴ θὰ ἀναδειχθεῖ στὸ ἐπόμενο βιβλίο ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσερα αἷτια, καὶ στὴ μεταφυσικὴ ὡς μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀρχές (μὲ τὶς δύο ἄλλες νὰ εἶναι τὸ εἶδος καὶ ἡ στέρησης, ὅπως αὐτὸ προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ Βιβλίο Α τῶν Φυσικῶν). Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν τελευταία ἐκδοχὴ ποὺ μᾶς παρέχει ἡ ἀριστοτελικὴ σκέψη ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ὕλης, διότι μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι σὲ ὀρισμένα συγγράμματα, καὶ εἰδικότερα στὴν πραγματεία τοῦ *Περὶ Ψυχῆς*, ἀντιμετωπίζει τὴν οὐσία μὲ τρεῖς τρόπους, δηλαδὴ ὡς ὕλην, ὡς μορφήν καὶ εἶδος καὶ ὡς τὴ σύνθεσιν ὕλης καὶ μορφῆς¹²⁴. Αὐτὸ ἀντιφάσκει κατάφωρα σὲ αὐτὸ ποὺ μέλις ἀνέφερα σχετικὰ μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς ὕλης ποὺ παίρνει διάφορες μορφές καὶ καταλήγει νὰ ὁρίζεται ὡς οὐσία πῶς. Ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴν πραγματεία αὐτὴ *Περὶ ψυχῆς*, ὡς μία ἀπὸ τὶς πλέον καλοδοουμένους πραγματείες τοῦ Ἀριστοτέλη (καὶ ἐπομένως μεταγενέστερη χρονικά), θὰ μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ δοῦμε σ' αὐτὴν ἓνα εἶδος ἐξέλιξης τῆς σκέψης του. Αὐτὸ εἶναι πιθανὸ ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε ἐνδεχομένως νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ μεγαλύτερη σύνεση διότι, στὴν πραγματικότητα, οἱ προβληματικὲς δὲν εἶναι ἴδιες, καὶ ἐὰν τὰ Φυσικὰ θεμελιώνουν ὄντως τὴν ἔννοια τῆς ὕλης τὴν στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀναδύεται ὁ ὅρος (ὅχι μόνον χρονολογικὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, πρᾶγμα πιθανό, ἀλλὰ κυρίως φιλοσοφικά, πρᾶγμα πιὸ οὐσιαστικό), δὲν τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὶς ἀπορίες ποὺ ἡ ἴδια μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μεταφυσικῆς. Ἀκριβῶς αὐτὲς τὶς ἀπορίες ἐπιχειροῦν νὰ ἐπιλύσουν τὰ Βιβλία Ζ καὶ Η ἀπὸ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ἔννοιαι τοῦ δυνάμει, τοῦ ἐνεργείᾳ καὶ τῆς ἐντελεχείᾳς, προσδίδοντας στὴν ὕλην τὸ ἀληθινὸ *status* τῆς (ὡς οὐσίας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς ἓνα συγκεκριμένο πρᾶγμα, ἓνα τόδε τί, ἀλλὰ μόνον δυνάμει), πρᾶγμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται στὸ *Περὶ Ψυχῆς* γιὰ νὰ προβάλει τὸ *status* τῆς σχέσης, ὅχι πλέον ἀνάμεσα στὴν ὕλην καὶ τὴν μορφήν, ἀλλὰ ἀνάμε-

124. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 1, 412a 6-9.

σα στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ¹²⁵. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἡ Φυσικὴ ὁδηγεῖ ἀπαρεγκλίτως στὴ Μεταφυσικὴ. Ἰσχύει βεβαίως ὅτι ἡ δεύτερη αὐτὴ συνέπεια τῆς ἀναπροσαρμογῆς ἡ ὁποία ἐπιτυχάνεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ὕλης, κυρίως σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μιὰ τρίτη συνέπεια, ἡ ὁποία ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς προβληματικῆς αὐτῆς.

Στὴν πραγματικότητα, ἂν προσέξουμε, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν τελικὴ αὐτὴ ἀνάλυση τοῦ Βιβλίου Α τῶν Φυσικῶν ἐξετάζεται τὸ status τοῦ μὴ-ὄντος καὶ ἡ ἀδυναμία, τὴν ὁποία ἐπεσήμανε ὁ Παρμενίδης¹²⁶, νὰ ὑπάρξει γένεσις ἀπὸ κάτι ἄλλο πλὴν τοῦ μὴ-ὄντος. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν εἶναι ξένο πρὸς τὸν γενικότερο προβληματισμό του ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ γίνεσθαι ἔκ τινος. Κατὰ τὴν ἀποψή του, αὐτὸ τουλάχιστον φαίνεται σὲ κάθε περίπτωση νὰ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἄγραφα δόγματα¹²⁷. Πράγματι, ἡ ἀμφισβήτηση ἀπὸ τὸν Παρμενίδη τοῦ γίνεσθαι, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς γένεσης κάποιου πράγματος ἀπὸ κάποιο ἄλλο πρᾶγμα, θεμελιώνεται στὴ διπλὴ ἀδυναμία ὑπαρξης μιᾶς γένεσης τόσο ἀπὸ τὸ ὄν ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μὴ ὄν. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ μᾶς τὸ ὑπενθυμίσει αὐτὸ ἐδῶ¹²⁸, ἀκόμα κι ἂν ἀποφεύγει νὰ μᾶς πεί ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν μεγάλο Ἑλεάτη, ἡ «φυσικὴ» στηρίζεται στὴ δυνατότητα μιᾶς γένεσης βασισμένης στὴν μίξιν καὶ στὴν διακρίσιν¹²⁹, θέση ποὺ ὑποστήριξε μὲ θερμὴ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων στὸν Τίμαιο. Ἀντίθετα, δείχνει ὅτι ἡ δική του ἀνάλυση τοῦ γίνεσθαι, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν καθαυτὴ σημασία τοῦ ὄρου γίνεσθαι – δηλαδή, ὡς γίνεσθαι ἔκ τινος – καταλήγει στὴν ἀποκατάσταση αὐτῆς τῆς σημασίας, ἡ ὁποία ἀπασχόλησε τὴ φιλοσοφία ἤδη ἀπὸ τὶς ἀπαρχές της, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς Ἴωνες φιλοσόφους.

«Ἐμεῖς, ὥστόσο, λέμε, γράφει, ὅτι μπορεῖ κάτι νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ ὄν ἢ ἀπὸ το μὴ-ὄν, ἢ ὅτι μπορεῖ το μὴ-ὄν ἢ τὸ ὄν νὰ δημιουργεῖ κάτι ἢ νὰ ὑφίσταται κάτι, ἢ νὰ συνδέεται μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο τοῦ γίνεσθαι.»¹³⁰.

Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, δὲν ἀπορρίπτει τελείως τὶς Ἑλεατικὲς ἀπόψεις, ἐφ' ὅσον παραδέχεται ὅτι:

125. Πβ. κατωτέρω τὸ κεφ. Συμπέρασμα.

126. Ἐνθ' ἀν., 191b 36 – 192a 1.

127. Ἐνθ' ἀν., 191b 35 κ. ἐξ.

128. Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε τὸ ἀντικείμενο τῶν Φυσικῶν, Α, 8 (191a 23 κ. ἐξ.).

129. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὴ μελέτη μου *Mythe et philosophie chez Parménide*, Bruxelles, 1990² (1986).

130. Ἐνθ' ἀν., 191a 33-36.

«Λέμε επίσης ότι τίποτε δεν γίνεται απλῶς ἀπὸ τὸ μή-ὄν. Ἀντίθετα, ὡστόσο, πρὸς αὐτούς, λέμε ὅτι εἶναι πιθανὴ ἡ γένεση ἀπὸ τὸ μή-ὄν κατὰ συμβεβηκός, διότι κάποιο πράγμα γίνεται, προκύπτει δηλαδὴ ἀπὸ τὴν στέρησιν, παρ' ὅτι ἡ ἴδια εἶναι καθ'αυτὴ μή-ὄν καὶ δὲν ἐνυπάρχει στὸ ὑποκείμενο. Ὡστόσο, αὐτὸ ἐκπλήσσει, παρατηρεῖ, καὶ κάποιοι θεωροῦν ὅτι εἶναι ἀδύνατο κάποιο πράγμα νὰ προκύπτει ἔτσι ἀπὸ τὸ μή-ὄν»¹³¹.

Ἐάν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔννοια τῆς «ὕλης», στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν ἀνήκει στὸ εἶναι ἀπολύτως ἀλλὰ εἶναι οὐσία πῶς, ἐνδεχομένως ἡ χώρα, τὸ ὑποκείμενον ἐνὸς γίγνεσθαι, διαπιστώνουμε ὅτι τελικὰ ὑπάρχει πράγματι, παρὰ τὴν ἄποψη τοῦ Παρμενίδη, ἡ δυνατότητα μιᾶς γένεσης ἐκ τοῦ ὄντος. Ἡ παρουσία τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου θὰ ἐνισχύσει τὴν ὀπτική αὐτὴ – ἐφ' ὅσον ἓνα ὄν προκαλεῖ τὴν γένεση ἐνὸς ὄντος –, κλείνοντας ὀριστικῶς τὴ συζήτηση γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη¹³². Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μετὰ, ἡ θεματοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς φύσεως δὲν συνάντησε πλέον ἐμπόδια καὶ ἔτσι οἱ πρῶτοι φυσικοὶ φιλόσοφοι ἀναδείχθηκαν προσωρινὰ νικητὲς στὸν δεύτερο αὐτὸ γῦρο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

131. Ἐνθ' ἀν., 191b 11-17.

132. Στὴν πραγματικότητα, διαπιστώνοντας ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν ἔχει ἀπολύτως λυθεῖ μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴν ὕλην, ὁ Ἀριστοτέλης προαναγγέλλει κατὰ κάποιο τρόπο ἐδῶ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ (191b 17 κ. ἐξ.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ

§ 1. Φυσικά Β ἢ ἡ νέα ἐκκίνηση

Ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ συνειδητοποιοῦμε ὅτι ὁ βασικὸς στόχος τοῦ Βιβλίου Α τῶν Φυσικῶν εἶναι νὰ καταστήσει δυνατὴ μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἐπιστημονικότητάς της, καταδεικνύοντας κυρίως ὅτι τὸ ἐν τῷ γίνεσθαι ὄν, τὸ γιγνόμενον, εἶναι τελικὰ πιθανὸ ἀντικείμενο ἐπιστήμης, μοῦ φαίνεται ὅτι, παρὰ τὶς ὅποιες ἐπιφυλάξεις ποὺ κατὰ καιροὺς διατυπώθηκαν, τὸ Βιβλίο Β ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα συνέχεια τοῦ Βιβλίου Α¹. Εἶναι, ἀσφαλῶς, πιθανόν, τὸ Βιβλίο Α, στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν ἔγινε ἐπαρκῶς κατανοητό², νὰ θεωρήθῃκε ἕνα ξεχωριστὸ βιβλίον, ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὸ πρόβλημα τῶν ἀρχῶν, ὅπως ἄλλωστε μαρτυρεῖ ἡ δοξογραφικὴ παράδοση³. Αὐτό, ὅμως, φανερώνει πόσο παραγνωρίστηκε ὁ

1. Ἕνας φανερός δείκτης ὑπὲρ τῆς συνέχειας τῆς προβληματικῆς εἶναι τὸ μόριο γὰρ στὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Β, 1 (192b 8), ποὺ μπορεῖ εὐκόλῃ νὰ νοηθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς προβληματικῆς τοῦ μεθοδολογικοῦ κανόνα τῆς «διπλῆς γνώσης»: ἐν προκειμένῳ, περνοῦμε, χάρις σὲ μιὰ διαίρεση, ἀπὸ μιὰ γενικὴ σὲ μιὰ εἰδικὴ προβληματικὴ. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω παρακάτω.

2. Πβ. Α. MANSION, *Introd. à la Phys. Arist.*, σ. 54. Θὰ παρατηρήσουμε, ὡστόσο, ὅτι, καθὼς δὲν διέγνωσε τὸ βάθος τοῦ προβλήματος, ὁ Mansion θεωρεῖ ὅτι ἡ συζήτηση τῶν ἀρχῶν σταματᾷ στὸ Βιβλίο Α (σ. 55), ἐνῶ στὴν πραγματικότητα μόνον τὸ γενικότερο πρόβλημα τῶν ἀρχῶν τοῦ γίνεσθαι ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ Βιβλίο αὐτό, ἐφ' ὅσον ἀκόμα καὶ τὰ τέσσερα αἷτια ποὺ εἰσάγονται στὸ Βιβλίο Β ἀποτελοῦν ἀρχές (πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά* Δ, 3)· ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, ἐπέμεινα στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βασικὸ ζήτημα τοῦ ἀμετάβλητου τῶν ἀρχῶν δὲν βρίσκει πραγματικὰ ἐπίλυση πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίο Γ, Κεφ. 1-3. Ἐξ ἄλλου, στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ πρῶτον κινοῦν εἶναι ἀρχὴ κινήσεως, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν βρίσκει ὀριστικὴ ἐπίλυση παρὰ στὸ τέλος τοῦ συγγράμματος, πρὶν ἀναζωπυρωθεῖ στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ὅπου ἡ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων τῶν ὄντων ἀναδεικνύεται σὲ αὐτὸ καθαυτὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας.

3. Ὅπως γνωρίζουμε, ὁ Ἀνώνυμος *Κατάλογος*, ποὺ ἐξέδωσε ὁ Égide Ménéage καὶ ἀποδίδεται στὸν Ἡσύχιον, μνημονεύει στὸν ἀριθμὸ 21 κάποιον ἔργο *Περὶ Ἀρχῶν ἢ Φύσεως*, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὸ Βιβλίο Α τῶν Φυσικῶν. Ἀκολουθώντας τὸν D. Ross (*In Phys.*, σσ. 5 κ. ἐξ.) καὶ τὸν Α. MANSION (ἐνθ' ἄν., σ. 56 σημ. 8), θὰ μπορού-

ἀξιωματικὸς χαρακτήρας ὁλόκληρου τοῦ *Περὶ Φύσεως* συγγράμμα-
τος. Ἡ παράβλεψη αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸν «δογμα-
τικὸ» χαρακτήρα τῆς παραδοσιακῆς ἐρμηνείας, ἡ ὁποία ἔχει ὡς μο-

σαμε νὰ συνδέσουμε μὲ αὐτὸ τὸ *Περὶ ἀρχῆς*, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸν ἀρ. 41 τοῦ καταλόγου ποὺ παραδίδει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος. Μὲ δεδομένο αὐτό, ἐκπληξὴ θὰ προκαλοῦσε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ P. Moraux δὲν υἱοθετεῖ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ παρὰ μόνον *in extremis*, ἐφ' ὅσον δυσκολεύεται νὰ συνδέσει τὸν Ἀνώνυμο Κατάλογο μὲ τὸν κατάλογο τοῦ Διογένη Λαέρτιου (*Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain, 1951, σ. 201), μολονότι προηγουμένως ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ *Περὶ ἀρχῆς* Α θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ἀντιπροσωπεύει κάποιο ἀπὸ τὰ λογικὰ συγγράμματα, πιθανότατα μιὰ πραγματεία γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως, κι αὐτὸ γιατί ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος τὸ ἀπαριθμεῖ ἀνάμεσα στὰ λογικὰ συγγράμματα τοῦ Σταγειρίτη (σ. 83). Αὐτὸ πιθανότατα τὸν ὁδηγεῖ νὰ θεωρήσει τὸ *Περὶ κινήσεως*, Α (πβ. ἀρ. 45 τοῦ Καταλόγου), ὡς μιὰ συλλογὴ θέσεων ἀνάλογη μὲ τὸ ἔργο προτάσεις *Περὶ ἀρετῆς*, Α, Β, Γ (πβ. ἀρ. 34 τοῦ Καταλόγου – καὶ ὄχι 33, ὅπως ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, σ. 86). Ὡστόσο, παρὰ τὴν κάποια ρευστότητα, τὴν ὁποία μπορούμε νὰ κατανοήσουμε ἂν ἀναλογιστοῦμε τὸ σύνθετο τοῦ προβλήματος, ἡ ἀποψη τοῦ P. Moraux μοῦ φαίνεται συνεπής, καὶ καταλαβαίνω γιατί ἀπέφυγε νὰ ἀκολουθήσει στὸ σημεῖο αὐτὸ τοὺς Ross καὶ Mansion, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριξαν τὴ σύνδεση αὐτὴ χωρὶς ὅμως νὰ τὴν αἰτιολογήσουν. Εἶναι πιθανόν, ἐν τούτοις, οἱ δύο αὐτὲς ὑποθέσεις νὰ μὴν εἶναι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστες: διότι ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ Βιβλίον Α τῶν *Φυσικῶν* ὡς μιὰ πραγματεία *περὶ φύσεως* καὶ ταυτόχρονα *περὶ ἐπιστήμης* (μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν σημασίαν τοῦ ὅρου), θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ τόσο στὰ «φυσικά» τοῦ συγγράμματος, ὅσο καὶ στὰ «λογικά». Ἐξ' ἄλλου, ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, ὅτι στὸν κατάλογο τοῦ Διογένη Λαέρτιου, τὰ δύο συγγράμματα ποὺ προηγούνται τοῦ *Περὶ Ἀρχῆς* Α εἶναι τὸ *Περὶ Στοιχείων* Α, Β, Γ (ἀρ. 39) καὶ τὸ *Περὶ Ἐπιστήμης* Α (ἀρ. 40). Παρ' ὅτι θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀποδώσουμε ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα (σύμφωνα μὲ τοὺς Brandis, Heitz καὶ Zeller πρόκειται πιθανότατα γιὰ φυσικὰ στοιχεῖα ἔτσι ὅπως ἐξετάζονται στὸ *Περὶ Οὐρανοῦ* καὶ στὸ *Περὶ Γενέσεως καὶ Φθορᾶς* ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Gohlke, ὁ ὁποῖος τείνει πάντοτε πρὸς τὴν γενετικὴ ἀνάλυση, πρόκειται γιὰ μιὰ πρώτη ἐκδοχὴ τῶν δύο αὐτῶν συγγραμμάτων ἀντίθετα, κατὰ τὸν Moraux, θὰ μπορούσαμε ἤδη νὰ ἐντοπίσουμε σὲ αὐτὸ στοιχεῖα διαλεκτικά, δηλ. τόπους: ἐνθ' ἄν., σσ. 81-82), τίποτε δὲν θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα μιᾶς γενικότερης μελέτης *περὶ στοιχείου*, συγκεκριμένα μὲ τὴν ἀρχικὴ καὶ σχεδὸν προ-ὄντολογικὴ του σημασίαν, ἔτσι ὅπως τὴν συναντήσαμε προηγουμένως. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ Moraux μοῦ φαίνεται ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα: διότι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διευρύνουμε τὸ πεδίο τῶν πιθανῶν ἐφαρμογῶν τῆς ἔννοιας αὐτῆς. Ἐπὶ πλέον, ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν βαρύτητα ποὺ ἀποκτᾷ ἡ ἔννοια τοῦ στοιχείου στὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀναπτύσσεται στὸ Βιβλίον Α, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μιλάμε γιὰ μιὰ πραγματεία *περὶ ἐπιστήμης*, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ἐντυπωσιάσει ἡ γειννίαση τῶν τριῶν αὐτῶν ἔργων στὸν κατάλογο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου. Ἀσφαλῶς εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδείξουμε ἂν πρόκειται γιὰ καθαρὴ σύμπτωση ἢ ἂν δηλώνει μιὰ βαθύτερη συνάφεια. Ἐπρεπε ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε τὸ στοιχεῖο αὐτό, διότι θὰ μπορούσε ταυτόχρονα νὰ ἐξηγηθεῖ, γιατί κατέληξαν νὰ μελετοῦν τὸ Βιβλίον Α ξεχωριστὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία τῶν *Φυσικῶν*. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι τὸ *Περὶ Φύσεως* Α, Β, Γ, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται στὸν κατάλογο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου (ἀρ. 90), ἀντιστοιχεῖ, κατὰ τὸν GOHLKE (*Hermes*, 59, 1924, σσ. 292-293) τὸν MANSION (ἐνθ' ἄν., σσ. 44 σημ. 19) καὶ τὸν ἴδιον τὸν MORAUX (ἐνθ' ἄν., σσ. 104-105), στὰ Βιβλία Β, Γ, καὶ Δ τῶν *Φυσικῶν*. Ἡ περίεργη αὐτὴ «αὐτονομία» τοῦ Βιβλίου Α σὲ σχέση μὲ

ναδικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν μεταβολήν. Διότι κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες φαίνεται ὅτι ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ εἰσάγονται στὸ Βιβλίο Α οἱ ἀρχές τῆς μεταβολῆς, ὅλα ἐκτυλίσσονται ὡς ἐὰν ἦταν μοναδικὸς στόχος τῆς πραγμάτευσης ἐφ' ἐξῆς ἢ ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας αὐτῆς. Ἀντίθετα, ἐὰν ἐξετάσουμε τὴν πορεία ἀνάπτυξης τοῦ συγγράμματος, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν ἀσχολεῖται μόνον μὲ τὴν ἀποσαφήνιση μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἔννοιας, ἀλλὰ τῶν ἰδίων τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς μεθοδολογίας ποὺ ἀρμόζει στὴν ἐξέταση τῶν ἀρχῶν. Στὸ πλαίσιο αὐτό, τὸ Βιβλίο Β διαδραματίζει κεντρικὸ ρόλο, ἐφ' ὅσον ἡ ἀριστοτελικὴ φυσικὴ ἐπιστήμη σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς θέτει τὰ θεμέλιά της. Πράγματι, τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκθέτει τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ τὸν δικό του ὀρίζοντα διερεύνησης, ποὺ δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ ὅ,τι προηγεῖται καὶ ὅ,τι ἀκολουθεῖ παρὰ μόνον μέσῳ «συνδετικῶν» ἐννοιῶν (ἓνα εἶδος συνδετικῶν κρίκων), οἱ ὁποῖες, ἐν τέλει, καθιστοῦν ἐφικτὴ τὴν ἐνότητα τῆς ἔρευνας. Ἡ συνάφεια τοῦ Βιβλίου Β μὲ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ αὐτὸ ποὺ ἔπεται, ὅπως καὶ ἡ ἰδιαιτερότητά του, γίνονται τελικὰ ἀντιληπτές ἐφ' ὅσον ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν δύο βασικά δεδομένα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Βιβλίου Α: συγκεκριμένα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὡς προϋπόθεση τὴν ὑπαρξὴ τῶν φύσει κινουμένων καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχές καὶ τὰ αἴτια τῶν φύσει γιγνομένων εἶναι τὸ «ὑποκείμενο» καὶ ἡ «μορφή»⁴. Ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα προβάλλει τὶς ἀρχές βάσει τῶν ὁποίων τὸ φύσει ὂν εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι, ἡ πρώτη ἀποκαλύπτει τὸν βαθύτερο τρόπο ὑπαρξῆς του. Ἦδη, ἀπὸ αὐτὲς τὶς πρῶτες γραμμές, τὸ Βιβλίο Β, κεφ. 1 συσχετίζει τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς κινήσεως καὶ τοῦ φύσει ὄντος. Ὅπως γράφει ὁ Ἀριστοτέλης,

«Ὅλα τα φύσει ὄντα, φαίνεται ὅτι διαθέτουν μέσα τους μία ἀρχὴ κινήσεως καὶ στάσεως»⁵.

Ὡστόσο, ἡ κίνησις δὲν ἐξετάζεται παρὰ μόνον στὸ Βιβλίο Γ, καὶ ἀκριβῶς μὲ αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ ὁ Σταγειρίτης ὑπογραμμίζει ξεκάθαρα ὅτι:

τὸ ὑπόλοιπο ἔργο μοῦ φαίνεται μᾶλλον ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας ἀδυναμίας τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν νὰ κατανοήσουν τὴ γενικότερη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἢ ὁποία πιθανότατα ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου, παρὰ ὡς πραγματικὴ ἀντανάκλαση τῆς σκέψης τοῦ φιλοσόφου. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν θὰ ἤμασταν σὲ θέση νὰ κατανοήσουμε τὴν ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ θέμα τῆς ἐναντιότητος, στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Β, 1, δίχως τὴν προηγούμενη ἀνάλυση τοῦ Βιβλίου Α. Ἀπὸ μόνου τοῦ αὐτοῦ τὸ χωρίο θὰ μπορούσε νὰ καταρρίψει ὅλες τὶς ὑποθέσεις ποὺ θὰ πρότειναν τὴν ἀπόσχιση τοῦ Βιβλίου Α ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σύγγραμμα.

4. Γιὰ τὸ πρῶτο, πβ. Φυσικά, Α, 2, 185a 12-13. Γιὰ τὸ δεύτερο, ἐνθ' ἀν., 7, 190b 17-20, 191a 7-14.

5. Ἐνθ' ἀν., Β, 1, 192b 13-14.

«Ἐφ' ὅσον ἡ φύσις εἶναι ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἔρευνά μας ἀφορᾷ τὴν φύσιν εἶναι σημαντικό νὰ μὴν ἀγνοοῦμε τί εἶναι ἡ κίνησις, διότι ἂν τὸ ἀγνοήσουμε, ἀναγκαστικά ἀγνοοῦμε καὶ τὴν φύσιν»⁶.

Ἐπομένως, ἂν ἡ ἐξέταση τῆς κινήσεως δὲν ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίο Γ, τίθεται τὸ ἐρώτημα «γιατί». Ἐλλείπει μάλιστα τῆς ἔννοι-
ας τῆς μεταβολῆς, πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ποιὰ εἶναι ἡ βασικὴ
ἐννοια ποὺ βρίσκεται στὸν πυρήνα τοῦ Βιβλίου Β.

Ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὴν μέθοδο ἡ ὁποία προδιαγράφεται καὶ
ἀκολουθεῖται στὸ Βιβλίο Α, ὅπου ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας εἶναι ἀκρι-
βῶς τὸ γίγνεσθαι καὶ οἱ κοινὲς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ γίγνεσθαι, θὰ πρέ-
πει ἀναγκαστικά νὰ συναντήσουμε στὸ Βιβλίο Β τὸν διαχωρισμὸ (δι-
αίρεσιν) ἐνὸς ἀπὸ τὰ πιθανὰ «μέρη» αὐτῆς τῆς γενικότερης προβλη-
ματικῆς γιὰ ἰδιαίτερη πραγμάτευση. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν διαίρεσιν
ἐπιχειρεῖ τὸ Βιβλίο Β, ὅπου μόνον τὸ φύσει γιγνόμενον θεωρεῖται ὡς
εἰδικότερο ἀντικείμενο μελέτης. Προετοιμάζοντας, λοιπόν, καὶ προ-
οιωνίζοντας κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν χωριστὴ αὐτὴ πραγμάτευση, ἡ
ἀνάλυση τοῦ Βιβλίου Α συνήθως στηρίζεται σὲ αὐτὸ τὸ φύσει ὄν καὶ
εἰδικότερα στὸ φύσει γιγνόμενον⁷. Σὲ βαθμὸ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ
ἀναρωτηθοῦμε μήπως ὁ ἴδιος ὁ ἀρχικός ὅρος, δηλαδή τὸ καθόλου,
δηλώνει, τελικά, ἓνα μᾶλλον περιορισμένον καθόλου. Στὴν πραγματι-
κότητα, παρὰ τὴ σκόπιμη περιδιάβαση στὸν χῶρο τῆς φύσεως, ὁ Ἀρι-
στοτέλης δὲν παύει στὸ βάθος νὰ διατηρεῖ τὴν γενικότερη ὀπτική του,
ὅχι μόνον μὲ τὰ παραδείγματα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ρητὲς δηλώσεις του⁸.
Αὐτό, ὡστόσο, δὲν ἐμποδίζει, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ θεμελιώσῃ τὰ
αἷτια καὶ τὶς ἀρχές τοῦ γιγνομένου, νὰ παραπέμψῃ στὸ φύσει ὄν⁹ καὶ
νὰ ἀναφερθεῖ, γιὰ τὸν ἴδιο ἐπίσης λόγο, ὑπαινικτικά στὸ γίγνεσθαι
κατὰ τὴν οὐσίαν. Σὲ τέτοιο βαθμὸ μάλιστα πού, ὅταν φθάνουμε στὸ
Βιβλίο Β, ἔχουμε ἤδη στὴ διάθεσή μας τὰ συγκεκριμένα δεδομένα
ποὺ ἀφοροῦν τὸ φύσει ὄν, ὡς ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ μᾶς εἶχε ἤδη
προετοιμάσῃ ὥστε νὰ μὴν αἰσθανθοῦμε κανενὸς εἴδους ἀποπροσα-
νατολισμό. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς καταλαβαίνουμε ὅτι ἀντι-
κειμενικός τοῦ στόχος θὰ πρέπει νὰ εἶναι, βάσει ἀκριβῶς τῆς μεθό-
δου του, νὰ περιγράψῃ τὸν χῶρο ποὺ προσιδιάζει στὸ φύσει ὄν γιὰ
νὰ διακρίνει στὴ συνέχεια, ἀπὸ πιὸ κοντά, τὶς ἀρχές ποὺ τὸ διέπουν.
Καθὼς ὅμως τὸ δεύτερο αὐτὸ σημεῖο, τὸ ὁποῖο ὀφείλει ταυτόχρονα

6. Ἐνθ' ἄν., Γ, 1, 200b 12-15.

7. Πβ., γιὰ παράδειγμα, Φυσικά, Α, 5, 188b 25, 7, 190b 18, 191a 3-4, 191a 7.

8. Πβ., γιὰ παράδειγμα, Φυσικά, 7, 189b 30, b 32-33, 190a 21 κ. ἐξ., 190b 2.

9. Ἐνθ' ἄν., Α, 7, 190b 17-23.

νὰ ἐμβαθύνει καὶ νὰ προεκτείνει τὴν ὀπτική ποὺ ἔχει καθιερωθεῖ στὸ Βιβλίο Α, δὲν ἔχει νόημα παρὰ ἀφ' ὅτου προσδιορισθεῖ τὸ φύσει ὄν, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἡ ἀνάλυση ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὀρίσει αὐτὸ τὸ φύσει ὄν, καθὼς καὶ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο ὑπαρξῆς του, δὲν ἔχει πλέον καμία σχέση μὲ ὅ,τι προηγήθηκε: διότι, ἡ ἔρευνα, καθὼς ἔχει στόχο νὰ διαχωρίσει τὰ «ὁμώνυμα» μέρη τῆς γενικότερης ἔννοιας τοῦ γίγνεσθαι, δὲν μπορεῖ πλέον νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὸ ποὺ εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο κοινὸ ἀλλὰ θὰ πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἀνακαλύψει τὶς διαφορές, γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ ἀργότερα καὶ νὰ ἐξετάσῃ τὸ «κοινὸ» ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαφορῶν. Καταλαβαίνουμε, συνεπῶς, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης, ὀλοκληρώνοντας τὸ Βιβλίο Α, μπορεῖ πλέον νὰ πεῖ ὅτι, ἐφ' ὅσον ἔχει ἐκπληρώσει τὸν στόχο του, ἔχει καταδείξει πῶς ὑπάρχουν ἀρχές καὶ ἔχει ὑποδείξει τὴ φύση καὶ τὸν ἀριθμὸ τους, θὰ συνεχίσει τὴν πραγμάτευσή του ἀπὸ μιὰ νέα σκοπιά¹⁰. Ὅλα φαίνονται ἔτσι νὰ διαθέτουν πραγματικὴ συνοχή. Ἄς ἀφεθοῦμε, λοιπόν, νὰ ὀδηγηθοῦμε ἀπὸ τὸν λόγο του στὴν καρδιὰ αὐτῆς τῆς φύσεως, ἡ ὁποία, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Ἡρακλείτου, κρύπτεσθαι φιλεῖ¹¹.

§ 2. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ φύσει ὄντος καὶ ἡ προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου

Εἶχαμε ἤδη τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴ μεθοδολογικὴ βαρύτητα τῆς ἔννοιας τῆς τέχνης στὸν Ἀριστοτέλη, ἐπισημαίνοντας ὅτι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσουμε τὴ μελέτη κάποιου πράγματος μὲ ἓναν πιὸ ἀνθρώπινο, δηλαδή πιὸ οἰκεῖο σὲ ἐμᾶς τρόπο. Εἶχαμε ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὸ ζήτημα τοῦ γίγνεσθαι γενικῶς, ἡ τέχνη ἔχει αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα, σὲ σύγκριση μὲ κάθε ἄλλη δραστηριότητα, ὅτι ἐμπλέκει τὸ γίγνεσθαι στὴν ἴδια τὴν οὐσία της, ἐφ' ὅσον συνιστᾷ μιὰ ἐπιστήμη μὲ στόχο τὴ δημιουργία (ποίησιν) κάποιου πράγματος, μὲ στόχο τὴν γένεσιν¹². Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς, καταλαβαίνουμε ὅτι καμία ἄλλη δραστηριότητα δὲν ἦταν, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καταλληλότερη νὰ μᾶς ἐξοικειώσῃ μὲ τὴν ἔννοια τῆς γένεσης τοῦ φύσει ὄντος. Καθὼς καὶ τὰ δύο «μέρη» τῆς γενικότερης αὐτῆς προβληματικῆς τοῦ γίγνεσθαι – τὸ φύσει ὄν καὶ αὐτὸ ποὺ παράγεται μέσῳ τῆς τέχνης – θὰ ἔπρεπε νὰ παρουσιάζουν ἀνάλογες ἀρχές, κοινὲς λόγῳ ὁμωνυμίας, ἀσφαλῶς, ὥστόσο, ἱκανὲς νὰ

10. Ἐνθ' ἀν., 9, 192b 3-5.

11. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, D.-K. ἀπ. 22 B 123. Πβ. τὴ μελέτη μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 51-57.

12. Πβ. Ἠθικὰ Νικομάχεια, Α, 4, Ἀναλυτικὰ Ὑστερα, Β, 19, 108a, Μετὰ τὰ Φυσικὰ Α, 1, 981b 26, κ.ά.

ανοίξουν τὸν δρόμο, ἐκκινώντας ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀντίληψη περὶ τοῦ τί εἶναι τὸ γιγνόμενον, γιὰ μιὰ μεθοδολογικὴ ἀποσαφήνιση αὐτοῦ ποῦ εἶναι τὸ φύσει ὄν. Γιὰ νὰ εἶναι πλήρης ὁμῶς αὕτη ἡ ἀποσαφήνιση, εἶναι ἀπαραίτητο ἐπίσης, καὶ κυρίως, νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς ὁμώνυμους τρόπους τοῦ γίγνεσθαι. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη, ἡ ἀποσαφήνιση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὸ φύσει ὄν καὶ στὸ τέχνη ὄν, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὶς πρώτες ἤδη γραμμὲς τοῦ Βιβλίου Β, 1 τῶν Φυσικῶν, πρέπει νὰ παρουσιάζει ἓνα διπλὸ μεθοδολογικὸ *status*: πρόκειται γιὰ μιὰ περιγραφὴ τῆς φύσεως, ἀπὸ τὴν μιὰ, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποῦ τὴν προσεγγίζει στὴν τέχνην, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς πρὸς ἐκεῖνο ποῦ τὴν διακρίνει ἀπὸ αὐτήν. Τὸ διπλὸ αὐτὸ ἐγχείρημα ἀνταντακλᾶ ἐπίσης τὸν κανόνα τῆς «διπλῆς γνώσεως», ἔτσι ὅπως ἔχει ὀριστεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ Βιβλίου Α, κεφ. 1 τῶν Φυσικῶν, πράγμα τὸ ὁποῖο καθιστᾶ ταυτόχρονα δυνατὴ μιὰ μετάβαση ἀπὸ αὐτὸ ποῦ εἶναι πιὸ γνωστὸ σὲ ἐμᾶς, σὲ ἐκεῖνο ποῦ εἶναι πιὸ γνωστὸ καθαυτὸ. Καθὼς ὁμῶς βρισκόμαστε πλέον στὸ τέλος τῆς προβληματικῆς τοῦ γίγνεσθαι, τὸ οὐσιῶδες φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ μελέτη αὐτοῦ ποῦ διακρίνει τὸ φύσει ὄν ἀπὸ τὸ τέχνη ὄν.

Αὐτὸ ποῦ τὰ διακρίνει, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ φύσει ὄν εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἐκ φύσεως, δηλαδὴ ὅτι εἶναι τέτοιο φύσει¹³. Τέτοια εἶναι λοιπὸν τὰ ζῶα καὶ τὰ μέρη τους, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ἀπλὰ σώματα (ὅπως εἶναι ἡ γῆ, ἡ φωτιά, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερό), μὲ λίγα λόγια ὅλες αὗτὲς «ὀντότητες» τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «οὐσίες»¹⁴. Ὅλα αὐτὰ τὰ ὄντα, ὑποστηρίζει, διακρίνονται ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα ποῦ δὲν ἔχουν συσταθεῖ φύσει, ἀπὸ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες (δι' ἄλλας αἰτίας)¹⁵, ἀκόμα κι ὅταν οἱ αἰτίες τους μποροῦν νὰ ὁμοιάζουν, ὅπως αὐτὸ καθίσταται σαφὲς στὸ Βιβλίον Α, κατ' ἀναλογίαν καὶ καθ' ὁμωνυμίαν¹⁶. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ φύσει ὄντος ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι διαθέτει μέσα του μιὰ ἀρχὴ κινήσεως καὶ στάσεως ἐνῶ τὸ τέχνη ὄν, τὸ ἀντικείμενο δηλαδὴ τὸ ὁποῖο παράγεται βάσει τῆς τέχνης, δὲν περικλεί-

13. O. HAMELIN, *In Phys.* II, σ. 33.

14. Πβ. Φυσικά, Α, 7, 190 b 1, II, 1, 192 b 9-11.15.

15. Ἐνθ' ἄν., 192 b 8.

16. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ HAMELIN (ἐνθ' ἄν., σ. 33), θὰ ἔπρεπε ἀναμφίβολα νὰ συμπεριλάβουμε ἐδῶ τὴν «τύχη», ἡ ὁποία ἐξετάζεται ὡς «τυχαῖον» στὰ κεφ. 4-6, καθὼς ἐπίσης, ὅπως πιστεύω, νὰ συμπεριλάβουμε ἐδῶ καὶ ὅλη τὴν προβληματικὴ τῆς αὐτόματης γένεσης, τὴ σπουδαιότητα τῆς ὁποίας γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη συχνὰ λησμονοῦμε. Πβ. τὸν σχολιασμό μου στὸ *Aristote. Sur la nature*, ἐνθ' ἄν., σσ. 119 κ. ἑξ.

ει μέσα του καμία τέτοια ἔμφυτη ὁρμή μεταβολῆς: δὲν εἶναι φυσικὸ παρὰ μόνον ἐκ τύχης, κατὰ συμβεβηκός, βάσει τῶν ἐγγενῶν συστατικῶν του (τῆς «ὑλῆς»)¹⁷. Ἐπίσης, δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι φύσει ἀλλὰ λόγῳ τῆς δράσης κάποιου παράγοντα, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ αὐτό¹⁸. Τὸ *status* του ἐπομένως εἶναι ἰδιαίτερο: προσδιορίζεται οὐσιαστικᾶ ἀπὸ τὸν τεχνικὸ χαρακτήρα του ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός ἐπίσης, ἀπὸ κάτι τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴ φύση. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ κατὰ συμβεβηκός φυσικὸς χαρακτήρας τῆς τέχνης μπορεῖ νὰ πάρει μιὰ ἀκραία μορφή, ὅπου ἡ τέχνη καὶ ἡ φύσις καταφέρνουν νὰ συνεργαστοῦν στενά, ποτὲ ὅμως μέχρι τοῦ σημείου νὰ ταυτίζονται. Πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ γιατροῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀσθενής. Εἶναι ἀπλῶς τυχαῖο τὸ ὅτι τὸ ἄτομο αὐτὸ εἶναι γιατρός, κατέχει δηλαδὴ τὴν ἰατρικὴ τέχνη¹⁹. Στὴν περίπτωση αὐτή, ἀκόμα καὶ ἐὰν τὸ φύσει πρᾶγμα ὑπάρχει καὶ πραγματώνεται (θεραπεύεται) ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἔμφυτη ὁρμή του, ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ἰκανότητα κίνησης, ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἴδιου ἢ ὁποῖα τοῦ ἀνήκει κατ' οὐσίαν, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πρᾶγμα αὐτὸ δὲν ἔχει πηγὴ καὶ ἀρχὴ τῆς κινήσεώς του παρὰ μόνον ἔξω ἀπὸ αὐτό, στὸν γιατρὸ ὁ ὁποῖος ὑπάρχει σὲ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο²⁰. Καθὼς εἶναι μοιρασμένο ἀνάμεσα στὴν ἔμφυτη ἰκανότητά του νὰ κινεῖται καὶ στὴν ἀδυναμία του νὰ ἀποτελεῖ ἀρχὴ κινήσεως, τὸ πρᾶγμα ποὺ νοσεῖ, στὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο συνιστᾶ ἀπουσία, ἔλλειψη ὑγείας, ἐμφανίζεται ὡς ὁ τόπος ἐκεῖνος, στὸν ὁποῖο ἡ γνώση ποὺ εἶναι ἡ πιὸ οἰκεία σὲ ἐμᾶς, μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει, ἥδη, στὴ γνώση καθ'αυτή. Ἡ τεχνικὴ γνώση ἀπὸ τὴ μια, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, ἄρα πολὺ πιὸ προσιτὴ σὲ κεῖνον, καὶ ἡ φύσις ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν βαθμὸ ποὺ θεωρεῖται ὅχι ἀρχὴ ἀλλὰ ἔδρα τῆς κινήσεως, βρίσκουν στὸν ἄνθρωπο-γιατρὸ μιὰ κρυφὴ σύνδεση, ἡ ὁποῖα, ὡστόσο, προβάλλει ὡς ἔνδειξη μιᾶς πιθανῆς σχέσης, καθ' ὁμωνυμίαν καὶ κατ' ἀναλογίαν, ἀνάμεσα σὲ κάποιο δημιούργημα τῆς τέχνης καὶ σὲ κάποιο δημιούργημα τῆς φύσεως. Ὁ ἄνθρωπος-γιατρός, στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἀρχὴ κινήσεως, συνδράμει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν φύσιν, καλύπτοντας ἐν προκειμένῳ τὴν ἀδυναμία της νὰ ἐνεργήσῃ ἀπὸ μόνη της. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, τὸ «κάτι» τῆς φύσεως καὶ τὸ «κάτι» τῆς τέχνης, ποὺ διατηροῦν μεταξύ τους μιὰ κρυφὴ σχέση, θὰ ἔπρεπε νὰ φωτίσουν αὐτὸ

17. Ἐνθ' ἀν., 192b 18-20.

18. Ἐνθ' ἀν., 192b 28-32. Ἐνθ' ἀν., 192b.

19. Ἐνθ' ἀν., 192b 23-27. Πβ. 193b 13-16.

20. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀναπτύσσεται πλήρως στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ζ, 7, 1032b 15 κ. ἐξ.

ἀκριβῶς ποὺ ἐδῶ θεωρεῖται ἀπὸν ἀπὸ τῇ φύσει ἀλλὰ παρὸν στὴν τέχνη, καὶ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε ὡς τέτοιο νὰ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς γνώσης καθ'αυτὴν. Αὐτὸ τὸ διπλὸ «κάτι» εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ λόγος. Ἄς ἀφήσουμε, ὅμως, προσωρινά, ἐντὸς παρενθέσεως, αὐτὸ τὸ κεφαλαιῶδες ζήτημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναδύεται τὸ πρόβλημα τοῦ τέλους τῆς φύσεως, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ κοντά, βάσει τῆς διάκρισής της ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ποιήσεως, τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς φύσεως. Διότι, ὅπως γίνεται φανερὸ τώρα κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, γιὰ τὸ φύσει ὄν ἡ φύσις εἶναι μιὰ ἀρχὴ καὶ μιὰ αἰτία ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ κινεῖται (κινεῖσθαι) καὶ νὰ σταματᾷ (αἰτία στάσεως), καὶ ἡ ὁποία τοῦ ἀνήκει ἀρχικῶς κατ' οὐσίαν καὶ ὄχι κατὰ συμβεβηκό²¹. Μὲ ἄλλα λόγια, κάθε ὄν ποὺ εἶναι φύσει ὄν, δὲν εἶναι τέτοιο παρὰ διότι αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐγγενὲς σὲ αὐτὸ καὶ τοῦ ἀνήκει ἐξ ἀρχῆς εἶναι ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ κινεῖται καὶ νὰ σταματᾷ ἀπὸ μόνο του, δηλαδὴ ἡ φύσις. Βάσει τῆς ἀνάπτυξης τοῦ φύσει ὄντος, ἡ φύσις ἀνακτᾷ ἔτσι τὴν ἀρχικὴ σημασία της, ἔτσι ὅπως θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἐκληφθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους φυσικοὺς φιλοσόφους²², πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ ἀντιμέτωπιση – εἶναι ἀλήθεια – καὶ μέσα σὲ ἓνα πλαίσιο ἀσταθῶν πραγμάτων, πραγμάτων ἐφήμερων, ὅπως εἶναι τὰ ἔόντα²³. Ὑπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ὁ ὅρος φύ-

21. Φυσικά, Β, 1, 192b 20-23: ὡς οὐσὴς τῆς φύσεως ἀρχῆς τινὸς καὶ αἰτίας τοῦ κινεῖσθαι καὶ ἡρεμεῖν ἐν ᾧ ὑπάρχει πρῶτως καθ' αὐτὸ καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκό^ς.

22. Ἡ ἐπιφύλαξη ποὺ μαρτυρεῖ ἡ διατύπωση ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως ξέρουμε, ἡ ἀπόδοση τῆς ἔννοιας τῆς φύσεως στοὺς Ἴωνες φιλοσόφους ὑποστηρίχθηκε συχνὰ ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ἐκεῖνοι θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποίησαν τὴν ἔννοια τοῦ γίνεσθαι, ἀκολουθώντας μιὰ παράδοση γενεαλογικῆς πραγμάτευσης. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν μοῦ φαίνεται πειστικὴ, διότι ὑπάρχουν ἐνδείξεις ποὺ φανερώνουν ὅτι τὸ θέμα θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξετάστηκε καὶ μάλιστα σὲ μεγαλύτερο βάθος: ἄς δοῦμε ἀρχικῶς πῶς χρησιμοποιοῦν ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Παρμενίδης τὶς ἔννοιες αὐτές. Στὴ συνέχεια, τὸν ἀκριβῆ λόγον τῆς ἀπόρριψης τῆς ἔννοιας τῆς φύσεως ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Παρμενίδη (τοὺς ἀτομιστές, τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα), καὶ ἐπιπλέον τὴ χρήση τοῦ ὅρου στοὺς πλατωνικοὺς Νόμους Ι. Τέλος, τὴ γενικότερη στάση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὶς ἀπόψεις τῶν «φυσικῶν» φιλοσόφων. Γιὰ τὴν φύσιν, πβ. ἐπίσης Μετὰ τὰ Φυσικά, Δ, 4.

23. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, κατὰ τὴν ἀποψή μου, δὲν μπορούμε νὰ συγχεύουμε, ὅπως συχνὰ γίνεται, τὰ ἔόντα (ποὺ ὑπάρχουν στὸ παρὸν) μὲ τὰ ὄντα. Ὅπως κατέδειξα στὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 123 κ. ἐξ., ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ πρῶτος ὅρος ἀφορᾷ τὰ ἐφήμερα πράγματα, ἐνῶ ὁ δεύτερος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀποτελέσει στὴ συνέχεια ἀντικείμενο πραγμάτευσης τόσο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, δηλώνει τὰ σταθερὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα διέπονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς κανονικότητος τῶν ἐπαναλήψεων, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἡλίου ποὺ κάθε μέρα ἀνατέλλει ἢ τῶν ἐποχῶν ποὺ ἀέναα ἐπαναλαμβάνονται. Ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα νὰ παρουσιαστοῦν τὰ πράγματα ὡς σταθερὰ, χάρις στὴν ὁποία θὰ μπορέσει νὰ θεμελιωθεῖ ἡ «ἐπιστήμη», οἱ ἀναφορὲς στὰ πράγματα παρέπεμπαν τὶς περισσότερες φορὲς σὲ

σις προσδιορίζει εκείνον τῆς γενέσεως τῶν πραγμάτων: εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο μία γένεσις φυσική, ἡ ὁποία ὀρίζεται πέραν τοῦ ζητήματος τοῦ χρόνου ἢ τοῦ αἰῶνος. Στὴν ἀριστοτελική προοπτική, ἡ ὁποία εἶναι ἡ προοπτική τῆς θεμελίωσης μιᾶς ἐπιστήμης τῶν φυσικῶν ὄντων, ὁ χρόνος, ὅπως θὰ δοῦμε²⁴, ὑπόκειται στὴν κίνηση, ἐνῶ στὴ σκέψη τῶν Ἰώνων φιλοσόφων συνδέεται κατὰ βάση με ἓνα γίγνεσθαι, τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀναξίμανδρος, παρουσιάζοντας τὰ πράγματα – αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ὑπάρχουν τώρα στὸ παρὸν (ἐόντα) – νὰ ἀναδύονται ἐξ ἀπείρου αἰῶνος²⁵. Ἡ ἀνατροπὴ αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ἐπετεύχθη κυρίως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν *Τίμαιο*, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος παρουσιάζει τὸν χρόνο ὡς τὴν κινούμενη εἰκόνα ἐνὸς ἀκίνητου αἰῶνος – στὸ προοίμιο τῆς πραγμάτευσης τοῦ θέματος τῆς αἰωνιότητος (αἰῶνος)²⁶. Στὸν Πλάτωνα ὡστόσο, ἡ φύσις ἔχει ἀλλάξει σημασία διότι γι' αὐτὸν ἡ ἀληθινὴ φύσις, ἡ ὁποία προϋπάρχει ὅλων των σωμάτων, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτά, εἶναι ἡ ψυχὴ ποὺ κινεῖ ἐαυτήν, ὅπως διαφαίνεται καὶ στοὺς *Νόμους*. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀκαδημίας νὰ θεμελιώσῃ μιὰ ἐπιστήμη τῶν σταθερῶν ὄντων ποὺ νὰ ἀντίκρουσιν στὴν τάξιν τῶν οὐσιῶν ἀνέτρεψε ριζικὰ τὴν πρωτοκαθεδρία τοῦ χρόνου ὑπὲρ ἐκείνης τῶν ὄντων²⁷. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος κληρονομεῖ τὸν τρόπο αὐτὸ σκέψης, παρ' ὅτι ἐπαναξιολογεῖ τὸ γίγνεσθαι, θέτει θὰ λέγαμε ἐντὸς παρενθέσεων ὅλες τὶς ιδιότητες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀφοροῦν τὸ γίγνεσθαι καὶ ἐπιχειρεῖ, μέσῳ τῆς μεθόδου τῆς διαιρέσεως, νὰ συγκρίνει τὴν γένεση ποὺ προσιδιάζει στὴν φύσιν με τὴ δημιουργία ποὺ προσιδιάζει στὴν τέχνην.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ μερικὴ αὐτὴ ὑποκατάσταση τῆς ἔννοιας τῆς φύσεως ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς γενέσεως ἢ γιὰ τὴν ἀκρίβεια αὐτὸς ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας τῆς γενέσεως με τὴ σημασία τῆς φύσεως σὲ σχέση με τὴν

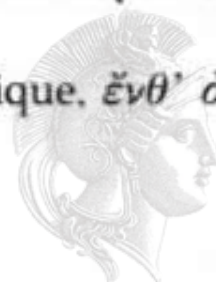
μιὰ χρονικὴ διάσταση, ἡ ὁποία ἐνέπλεκε τὶς ἔννοιες τοῦ χρόνου, τοῦ αἰῶνος καὶ τοῦ καιροῦ. Θὰ ἐπανέλθω στὸ ζήτημα αὐτὸ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο. Μπορεῖ ὅμως κάποιος νὰ συμβουλευθεῖ, πέρα ἀπὸ τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 41 κ. ἐξ., καὶ τὸ ἄρθρο μου *Le temps hénologique, Figures du temps*, ἐπιμ. L. Couloubaritsis & J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 89-107.

24. Πβ. τὸ τέλος τοῦ κεφ. 5 ποὺ ἀκολουθεῖ.

25. Πβ. τὸ ἄρθρο μου *La notion d'aiôn chez Héraclite*, *Ionian Philosophy*, ἐπιμ. K. J. Boudouris, Ἀθήνα, 1989, σσ. 104-113.

26. Πβ. τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 48-59, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο μου *Le temps hénologique*, ἐνθ' ἂν. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐξετάζεται περαιτέρω στὴ μελέτη μου *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, ἐνθ' ἂν.

27. Ἐνθ' ἂν., σσ. 41-129, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο μου *Le temps hénologique*, ἐνθ' ἂν.

ποίησιν, δὲν θὰ μπορούσε νὰ τροποποιήσει τὰ βασικά δεδομένα τῆς προβληματικῆς τοῦ γίγνεσθαι. Ἡ χρῆση ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης τῶν ἐννοιῶν τῆς αἰτίας καὶ τῆς ἀρχῆς²⁸ στὸ προβληματικὸ αὐτὸ χωρίο τῶν Φυσικῶν Β, 1, μᾶς παραπέμπει ἀναμφίβολα στὸ βασικὸ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, Κεφ. 7, ὅπου θεμελιώνεται ἡ δυνατότητα μιᾶς ἐπιστήμης περὶ φύσεως. Ἐκεῖ, ὅπως θυμόμαστε, ὑπογραμμίζει ὅτι, ἐὰν ὑπῆρχαν αἷτια καὶ ἀρχές τῶν φύσει ὄντων, βάσει τῶν ὁποίων ὑφίστανται καὶ γεννῶνται, ὅχι κατὰ συμβεβηκὸς ἀλλὰ – θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε – κατὰ τὴν οὐσίαν, τότε ὅλα θὰ γεννιόνταν ἔκ τε τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς μορφῆς. Μόνον ποὺ ἡ πρόοδος τῆς ἐπιχειρηματολογίας, στὴν ἀνάλυση μιᾶς οὐσιαστικῆς ἐρώτησης ἢ στὴν ἐπανεξέταση ἐνὸς οὐσιαστικοῦ ζητήματος ὅπως αὐτό, ὠθεῖ ἀναγκαστικὰ πρὸς μιὰ καλύτερη ἀποσαφήνιση τῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ «ὑποκείμενο» καὶ «μορφή», δηλαδή τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη μετασχηματίζεται σὲ «ὕλη» καὶ ἡ δεύτερη προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ «εἶδους»²⁹. Ἐφ' ὅσον ἡ φύσις ἀντιμετωπίζεται πλέον ὡς αἰτία καὶ ἀρχή, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει στὸ φύσει ὄν νὰ κινεῖται καὶ νὰ σταματᾷ, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε κατ' ἀρχὴν ὅτι αὕτη εἶναι πότε τὸ «ὑποκείμενο» καὶ πότε ἡ «μορφή». Ἄν ὅμως συγκρίνουμε τὰ δύο χωρία, δηλαδή ἐκεῖνο τοῦ Βιβλίου Α, κεφ. 7 καὶ ἐκεῖνο τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1, τότε ἀντιλαμβανόμαστε ἀμέσως ὅτι τὸ πρῶτο ἀντιμετωπίζει τὸ φύσει ὄν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γένεσής του (ἐξ ὧν), ἐνῶ τὸ δεύτερο τὸ ἀντιμετωπίζει καθ'αυτὸ, δηλαδή ὡς αὐτὸ ποὺ κατ' οὐσίαν εἶναι. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἀφοῦ ἐπισημάνει ὅτι τὰ φύσει ὄντα φαίνεται νὰ διαθέτουν μέσα τους μιὰ ἀρχὴ κινήσεως καὶ στάσεως, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει: «τὰ μὲν σύμφωνα μὲ τὸν τόπο, τὰ δὲ σύμφωνα μὲ τὴν αὔξηση ἢ τὴν φθορὰ καὶ ἄλλα σύμφωνα μὲ τὴν ἀλλοίωσιν»³⁰.

Ἡ διευκρίνιση αὕτη ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸ σημεῖο αὐτὸ θεωρεῖ τὰ φύσει ὄντα ὅχι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γένεσής τους, ἀλλὰ κυρίως ὡς αὐτὰ ποὺ κατ' οὐσίαν εἶναι, στὸν τρόπο τους δηλαδή νὰ λειτουργοῦν. Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως, τῆς δημιουργίας δηλαδή τοῦ φύσει ὄντος, ἔχει ἤδη ἐξεταστεῖ κατὰ τὴν ἀνάλυση στὴν ὁποία προβαίνει στὸ Βιβλίο Α. Παραμένει νὰ τὴν προσδιορίσει, δηλ. νὰ τὴν κατανοήσῃ καθ' ἑαυτήν, ὡς πρὸς αὐτὸ ποὺ πράγματι εἶναι, ἐκκινώντας ἀπὸ τὶς ἀρχές ποὺ τὴν συγκροτοῦν. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση ἀνάμεσα στὸ

28. Φυσικά, Β, 1, 192b 8 κ. ἐξ., 192b 21.

29. Πβ. ἀνωτέρω, κεφ. ΙΙΙ, § 3, σημ. 72, καθὼς καὶ τὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν αὐτὸ τὸ χωρίο.

30. Ἐνθ' ἀν., 192b 14-16.

φύσει ὃν καὶ στὸ παραγόμενο ἀπὸ τὴν τέχνη ἀντικείμενο ἀποκαλύπτει ἤδη ἓνα σημαντικό στοιχείο τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ φύσει ὄντος: τὴν ἐγγενῇ σὲ αὐτὸ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀρχῆς καὶ μιᾶς αἰτίας κινήσεως, δηλαδή μιᾶς ἀρχῆς καὶ μιᾶς αἰτίας ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἐνυπάρχουν σὲ αὐτὸ (ἐν ᾧ ὑπάρχει). Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀνάλυση τοῦ γίγνεσθαι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ γίγνεσθαι, ἐπειδὴ ὑφίσταται ἐντὸς τοῦ γιγνομένου, εἶναι ὑποκείμενον. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διπλὴ ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐπομένως, θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ φύσις εἶναι ἓνα ὀρισμένο ὑποκείμενο ἢ, τουλάχιστον, δὲν ὑπάρχει χωρὶς ἓνα ὑποκείμενο, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ φύσει ὄντα, ὅπως εἶδαμε, εἶναι οὐσίες. Ἐὰν ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη, λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴ συγκριτικὴ ἀνάλυση ἀνάμεσα στὸ φύσει ὃν καὶ στὸ ἀντικείμενο ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν τέχνη, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ διαπιστώσουμε ἐπίσης, ὅτι αὐτὸ ποὺ δηλώνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τύπους τῶν ὄντων δὲν εἶναι τὸ ὑποκείμενο – τὸ ὁποῖο ἡ ἀνάλυση τοῦ γίγνεσθαι ἀπεκάλυψε ὅτι εἶναι περισσότερο τὸ «κοινό» τους στοιχείο – ἀλλὰ ὁ τρόπος τῆς γενέσεώς τους, δηλαδή ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο δημιουργοῦνται ἢ παράγονται. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν αὐτὸ ποὺ ἡ ἴδια ἡ ἀνάλυση ἐν υποκειμένῳ ἀποκαλύπτει: τὸ γεγονός ὅτι κατὰ εἶναι ἀρχὴ καὶ αἰτία τῆς γενέσεως ἢ τῆς κινήσεως. Αὐτὸ ἄλλωστε ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Σταγειρίτη.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ποὺ διαθέτουν αὐτὴ τὴν ἀρχὴν κατέχουν ἐπίσης τὴν φύσιν, καὶ ἀνήκουν, ὅπως διευκρινίζει, στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας (καὶ ἔστι πάντα ταῦτα οὐσίαι): «διότι ἡ φύσις εἶναι πάντοτε ἓνα ὀρισμένο ὑποκείμενο καὶ ἐνυπάρχει σὲ ἓνα ὑποκείμενο»³¹. Τὸ ὅτι ἡ φύσις χαρακτηρίζεται ἔτσι ὡς ὑποκείμενο καὶ ἐπὶ πλέον θεωρεῖται ὅτι ἐνυπάρχει σὲ ἓνα ὑποκείμενο, ὡς ἐὰν εἶναι κάτι ἐγγενὲς σὲ αὐτό, δὲν μᾶς ὀδηγεῖ ἀπλῶς στὸν πυρῆῃνα κάθε ἀνάλυσης τοῦ γίγνεσθαι, καὶ εἰδικότερα στὶς συνέπειές της ποὺ ἀφοροῦν τὴν προβληματικὴ τῆς

31. Ἐνθ' ἀν., 192b 32-34. Μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι στὴ μετάφραση τόσο τοῦ Carteron ὅσο καὶ τοῦ Hamelin ἡ οὐσία ἀποδίδεται στὸν πληθυντικό. Ὁρθότερη ἢ ἀποψη τοῦ Heidegger ποὺ συνδέει τὴν οὐσία μὲ τὴν κατηγορία. Στὴν πραγματικότητα ἡ παρανόηση τοῦ Carteron καὶ τοῦ Hamelin ἐντάσσεται στὴ γενικότερη παρανόηση τῆς συνολικῆς προβληματικῆς ποὺ παρουσιάζεται στὰ Βιβλία Α καὶ Β τῶν Φυσικῶν. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, μὲ ἐξαίρεση τὸν ΣΙΜΠΛΙΚΙΟ (*In Phys.*, σσ. 269, 31 καὶ 270, 13), κάνουν ἐν μέρει τὸ ἴδιο λάθος, ἐφ' ὅσον ἐρμηνεύουν αὐτὸ τὸ χωρίο ὡς ἐὰν εἶχε ἤδη θεμελιωθεῖ ὀριστικῶς ὁ ὕλομορφισμός (πβ. ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, *In Phys.*, σ. 159, 16 καὶ Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *In Phys.*, σ. 204, 18, καθὼς καὶ τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ O. HAMELIN, *In Phys.*, II, σσ. 40-41).

«ὕλης» ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα, ὅτι τὸ φύσει ὄν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας. Αὐτὸ ποὺ ἐμμέσως δηλώνεται μὲ τὴν ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1, ὅπου τὸ φύσει ὄν φαίνεται ὅτι διαθέτει τὴ δυνατότητα νὰ ἀποτελεῖ ἀρχὴ καὶ αἰτία κινήσεως, ὅχι κατὰ συμβεβηκὸς ἀλλὰ καθαυτὸ, βρίσκει ἐδῶ τὴν κατάληξή του, τὴν αἰτιολόγησή του, ἀπὸ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄν αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὑποκείμενο, ἢ τουλάχιστον ἓνα ὀρισμένο ὑποκείμενο. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὕτη, τὰ ἐνο-οντο-λογικὰ θεμέλια τῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη διασώζονται, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλαφρὰ διαφοροποίηση ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαμεσολάβηση τῆς γενεσεολογίας, ἐμφανίζεται τώρα καὶ μιὰ ἄλλη, πιὸ ἀνθρωπολογικὴ θὰ λέγαμε, προσέγγιση, ἢ ὁποία στηρίζεται στὸν διαμεσολαβητικὸ καὶ μεθοδολογικὸ χαρακτήρα τοῦ «τεχνικοῦ» προτύπου. Ἡ ἐφαρμογὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ μιᾶς ἀναλογικῆς διαδικασίας ἐνισχύει τὴ δράση τῆς ἐνολογίας στὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἐπιβεβαιώνει, θὰ λέγαμε, τὴν ἀρχαιο-ελληνικὴ πρακτικὴ τῆς πραγμάτευσης βάσει αὐτοῦ ποὺ μᾶς εἶναι πιὸ οἰκεῖο, ἢ ὁποία στηρίχθηκε ἀρχικῶς στὴ χρῆση τοῦ σχήματος τῆς «συγγένειας» (ἢ ὁμοιότητος), καὶ στὴ συνέχεια στὴ χρῆση ἄλλων σχημάτων (ὁδοῦ, ἔρωτος, τεχνίτη), πρὶν ἀπὸ τὴ θεμελίωση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ποικίλων ἄλλων προτύπων³². Ἡ χρῆση τῆς ἔννομιας τῆς τέχνης ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς σκέψης τοῦ ἀκολουθεῖ αὕτη τὴν πρακτικὴ τοῦ προτύπου, ἀλλὰ μὲ μιὰ πιὸ τονισμένη ἀναλογικὴ διάσταση ποὺ προσδίδει στὴν ἐνολογικὴ πρακτικὴ μιὰ νέα μορφή, ἢ ὁποία στηρίζεται στὴν ἰδέα ὅτι τὸ Ἕνα εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀναλογία ἀνήκει στὴν πρακτικὴ αὕτη ὡς ὁ τρόπος ποὺ ἀπέχει περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀριθμῶ καὶ εἶδει Ἕν, δηλαδὴ ἐκεῖνος ποὺ ἀνήκει στὰ Πολλά³³. Καὶ αὐτὸ ὡς ἐάν, στὴ διερεύνηση αὕτη τῶν ἀρχῶν, στὴ διερεύνηση αὐτοῦ ποὺ εἶναι πρῶτο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ παρὰ μόνον στὸν ἑαυτὸ του, ὁ μόνος δρόμος νὰ προχωρήσουμε εἶναι ὁ δρόμος ὁ πιὸ οἰκεῖος σὲ ἐμᾶς. Ἐπὶ πλέον, εἶναι ὡς ἐάν ἔπρεπε ἡ ὄντολογία, γιὰ νὰ βρεῖ τὴ θεμελίωσή της καὶ τὴν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς της στὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα, νὰ ὑποτάσσεται κάθε φορὰ σὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πιὸ οἰκεῖο στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψή του. Ἡ συνάντηση αὕτη τῶν θεωρητικῶν προϋποθέσεων τῆς γνώσης καὶ τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψης φαίνεται ὅτι ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα, στὸν Ἀριστοτέλη, τὴ στα-

32. Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν σχημάτων καὶ τῶν προτύπων (μοντέλων), πβ. ἀνωτέρω, κεφ. 1, § 5, σημ. 94.

33. Πβ. ἐπίσης τὸν Πρόλογο τῆς παρούσας δεύτερης ἔκδοσης, ὅπου ἀναφέρομαι στὴ μελέτη τοῦ D. W. GRAHAM, *Aristotle's two Systems*, Oxford, 1987.

διακή υπόχρηση της οντολογίας σε ένα σημείο που δεν ταυτίζεται με το σημείο εκκίνησής της, όπου αποκαλύπτεται διαφορετική από εκείνη που πίστευε ότι αρχικώς ήταν. Στην προσπάθειά του να οντολογικοποιήσει την αίσθητή και εν τῷ γίνεσθαι πραγματικότητα, για να θεμελιώσει την πρώτη επιστήμη του αίσθητου και του γίνεσθαι, ο Αριστοτέλης ξεδιπλώνει σταδιακά τις ίδιες τις προκείμενες του φιλοσοφικού στοχασμού του, σε σημείο που δεν μπορούν πλέον, από μια όρισμένη σκοπιά, να αντιπροσωπεύουν παρά μόνον μια γνώση ξεκάθαρη για εμάς αλλά όχι ξεκάθαρη καθαυτή. Από το γεγονός αυτό και μόνο, αντιλαμβανόμαστε ότι η πορεία ανάπτυξης του συγγράμματος των Φυσικῶν καθιστᾷ σχεδόν απαραίτητη μια συνέχεια, ή οποία να αναστοχάζεται το ζήτημα της οντολογίας στο νέο πλαίσιο που καθιερώνεται από την οντολογικοποίηση της αίσθητης και εν τῷ γίνεσθαι πραγματικότητας. Αυτό θα είναι, όπως θα δοῦμε, το βασικό μέλημα των Μετὰ τὰ Φυσικά Z-H, όπου ο Αριστοτέλης θέτει τα θέματα μιᾶς οὐσιολογίας και ἐνσωματώνει σε αὐτήν τις ἐνεργειολογικές δομές (δύναμις και πράξις) της φιλοσοφικής του σκέψης. Πρὸς τὸ παρόν, ὅμως, ἄς συγκρατήσουμε κυρίως τὴ σταδιακή αὐτὴ υποχώρηση τῆς οντολογίας, ἡ ὁποία καταλήγει νὰ ἐξηγήσει τὸν οντολογικὸ χαρακτήρα τοῦ φύσει ὄντος ἐκκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ φύσις εἶναι ἓνα ὁρισμένο ὑποκείμενο καὶ ἐνυπάρχει σὲ ἓνα ὑποκείμενο. Ἄν ἀναλογιστοῦμε τὸν δρόμο ποὺ διανύθηκε ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ Αἰστωτέλης ἔθεσε ὡς βάση τῆς ἀνάλυσής του τὴν ἔννοια τοῦ πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ ὄντος καὶ τὴ θέση ὅτι τὸ ὄν εἶναι τὸ ὑποκείμενο κάθε κατηγορήσεως, μέχρι τὴ ρητὴ αὐτὴ δήλωση τοῦ οὐσιολογικοῦ χαρακτήρα τοῦ φύσει ὄντος, περνώντας ἀπὸ τὸ σημείο ὅπου ἡ γενεσιολογία καθιερώνεται ὡς ἐνο-οντο-λογικὸς λόγος (μὲ τὴν ἄποψη περὶ τοῦ πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ γίνεσθαι καὶ τὴ θέση ὅτι ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ τρόπος τοῦ γίνεσθαι, εἴτε κατὰ τὴν οὐσίαν εἴτε σύμφωνα μὲ τις ἄλλες κατηγορίες, κάθε γένεσις εἶναι ἐξ ὑποκειμένου), διαπιστώνουμε ὅτι ἔχουμε βρεθεῖ σὲ μιὰ συνεχῇ παλινδρόμηση, πάντα ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους, ὥστόσο, μὲ λίγα λόγια, σὲ μιὰ «σπειροειδῆ» πορεία. Ὅποια, ὅμως κι ἂν εἶναι ἡ διαδρομὴ ποὺ διήνυσε ὁ Σταγειρίτης, τὸ σημείο ἐκκίνησε τοποθετεῖται κάθε φορὰ σὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι πιὸ οἰκεῖο, πιὸ γνωστὸ καὶ πιὸ σαφές σὲ εἶμας, καὶ τὸ σημείο στὸ ὁποῖο καταλήγουμε εἶναι κάθε φορὰ πιὸ ξεκάθαρο καθαυτό. Καὶ ἀκριβῶς καθὼς ἐμβαθύνουμε, καθὼς ἀντιλαμβανόμαστε σαφέστερα αὐτὸ τὸ «καθαυτό», ἡ οντολογία ἐγκαταλείπει τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ τὸ ὑποτάσσει προοδευτικὰ σὲ κάτι ἄλλο, ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Θὰ δοῦμε ὅτι ἤδη στὸ Βιβλίον Β, κεφ. 1, ἡ ὑπαγωγή τοῦ ὑποκειμένου σὲ κάτι ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ὁδηγεῖ στὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς καὶ τοῦ εἶδους ἑνα-

ντι τῆς ὕλης. Θὰ ἔχουμε ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ προοδευτικὴ ὑποχώρηση τῆς ὄντολογίας θὰ ἀνοίξει τὸν δρόμο στὴ θεολογία καί, κατὰ συνέπεια, πιὸ φανερὰ στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*.

§ 3. Ἀπὸ τὴν φύσιν ὡς ὑποκείμενον στὴν φύσιν ὡς μορφή.

Σὲ ἓνα εἶδος παρέκβασης ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὶς βασικὲς διατυπώσεις τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ «ὑποκείμενο καὶ τὴ «φύση», ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδίδεται σὲ μιὰ ἀσυνήθιστη πολεμικὴ ἐναντίον κάποιων ἀκαθόριστων ἀντιπάλων, τὸ ὑπόβαθρο τῆς ὁποίας, ὅμως, μοῦ φαίνεται πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ ὅσο εἶχε ἀρχικῶς ὑποτεθεῖ. Πράγματι δηλώνει, μὲ μιὰ διατύπωση ποὺ ἀποκτᾷ σχεδὸν τὸν χαρακτήρα διαμαρτυρίας, ὅτι εἶναι «γελοῖο» νὰ προσπαθεῖ κανεὶς νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ «φύση» ὑπάρχει, «ἐφ' ὅσον εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ὄντα αὐτοῦ τοῦ εἶδους». Πράγμα ποὺ σημαίνει ἐπιπλέον ὅτι:

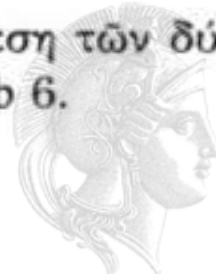
«Ἡ προσπάθεια ποὺ θὰ ἤθελε γιὰ νὰ ἀποδείξει τὰ φανερὰ ὄντα, χρησιμοποιώντας τὰ μὴ φανερά, εἶναι ἔργο ἀνθρώπου ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διακρίνει τί εἶναι καθ'αὐτὸ προσὶ τὴ γνώση καὶ τί ὄχι. Εἶναι εὐκόλο», προσθέτει, «νὰ καταλάβουμε ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ προκύψει μιὰ τέτοια παθολογικὴ πλάνη. Θὰ ἀρκοῦσε νὰ ἀναλογιστοῦμε τὴν περίπτωσιν τῆς σχέσης τῶν ἐκ γενετῆς τυφλῶν μὲ τὰ χρώματα: οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀναγκαστικὰ ἀναφέρονται στὰ χρώματα χρησιμοποιώντας τὶς ἀνάλογες λέξεις, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀντίληψη τοῦ πράγματος γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦν (κεῖν δὲ μηδέν)»³⁴.

Ὅπως δίκαια ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὁ τρόπος πραγμάτευσης ποὺ ἐφαρμόζει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀντιβαίνει στὶς ἀρχές ποὺ ὁ ἴδιος διατυπώνει στὰ *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα*, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες πρέπει πρῶτα νὰ διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς πράγματος (εἰ ἐστίν) πρὶν ἀναζητήσουμε τὴν οὐσία τοῦ (τί ἐστίν)³⁵. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει, ὅπως εἶδαμε, θέσει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν *Φυσικῶν Α*, 2, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ φύσει ὄντος ὡς βασικὴ προϋπόθεση τῆς ἐρευνᾶς του³⁶, ἀκόμη κι ἂν αὐτὸ ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὑπερβαίνει τὸ ζήτημα τῆς ὑπαρξὸς τοῦ φύσει ὄντος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Σταγειρίτης μιλά μᾶλλον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς φύσεως, ἐνῶ στὸ Βιβλίον Α, τὸ θέμα ἦταν ἡ κίνησις. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει καὶ στὶς δύο περιπτώσεις νὰ ἀναφέρεται στὸν ἴδιο τύπο ὄντος

34. *Ἐνθ' ἀν.*, 193a 4-10.

35. Πβ. O. HAMELIN, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 42, D. ROSS, σ. 501 (σὲ σχέση μὲ τὰ *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα*, Β, 2, 89b 34 – 90a 9).

36. *Ἐνθ' ἀν.*, Α, 2, 185a 12-13. Θεωρῶ ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ σύνθεσις τῶν δύο αὐτῶν ὀπτικῶν βρίσκεται σὲ ἓνα χωρίο τοῦ Βιβλίου Η, Κεφ. 3, 253a 32-b 6.

για να εξηγήσει την ύπαρξη του ενός και του άλλου. Για να ερμηνεύσουμε, λοιπόν, το χωρίο αυτό, αρκεί να πούμε ότι το επίμαχο θέμα έδω είναι ή ίδια ή έννοια της φύσεως, και κυρίως ή ύπαρξή της. Ο Heidegger μās άφησε μερικές σημαντικές σελίδες πάνω στο θέμα αυτό, στίς όποιες δέν θα σταθώ, παρ' ότι μοϋ φαίνονται βαθυστόχαστες και όρθές, έφ' όσον έπισημαίνουν ότι αυτό ποϋ έννοει έδω ό Άριστοτέλης είναι εκείνο το όποιο προϋποτίθεται κάθε φορά ποϋ αναφερόμαστε σέ ένα φύσει όν. Το να δεχτοϋμε ότι ύπάρχουν φύσει όντα ποϋ κινούνται, δέν σημαίνει άπλως ότι υποθέτουμε την ύπαρξη κινήσεως αλλά και ταυτόχρονα, την ύπαρξη εκείνου από το όποιο έκπορεύεται ή κίνησις, καθώς και εκείνου από το όποιο προκύπτει το κινούμενον³⁷. Όπως το θέτει με μεγάλη όξυδέρχεια ό Άριστοτέλης αναφερόμενος στην κίνησιν «είναι αδύνατον να ισχυριστοϋμε ότι όλα τα όντα ήρεμοϋν», όπως υπεστήριζαν όρισμένοι από τοϋς Έλεάτες:

«Άν υποθέσουμε δηλαδή ότι ή αλήθεια είναι, όπως μερικοί ισχυρίζονται, λέγοντας ότι το όν είναι άπειρο και ακίνητο, τότε ή αίσθηση διαψεύδει αυτόν τον ισχυρισμό δείχνοντας ότι αντίθετα πρὸς αυτόν πολλά όντα κινούνται. Άν όμως ύπάρχει αυτό ποϋ όνομάζουμε «ψευδή δοξασία» ή άπλως υποκειμενική άποψη (δόξα), ή εάν ύπάρχει αυτό ποϋ λέμε φαντασία ή το είδος εκείνο της ψευδαίσθησης όταν βλέπουμε πότε έτσι και πότε άλλως ένα πράγμα, τότε πρέπει να ύπάρχει και κίνησις, έφ' όσον και ή φαντασία και ή δοξασία φαίνονται να είναι κάποιου είδους κινήσεις. Το να εξετάζουμε όμως αυτό το ζήτημα και να έπιχειροϋμε να αίτιολογήσουμε πράγματα ποϋ δέν ύπάρχει ανάγκη να αίτιολογήσουμε, δείχνει ότι δέν μπορούμε να κρίνουμε τί είναι καλύτερο και τί χειρότερο, τί είναι πιστευτό και τί δέν είναι, καθώς και τί είναι αρχή και τί δέν είναι»³⁸.

Σέ αυτές τις λίγες γραμμές ό Άριστοτέλης φθάνει στα όρια τοϋ συλλογισμού του, στο έσχατο εκείνο σημείο όπου θα πρέπει να έπιλέξει ανάμεσα σέ μια κριτική για την κριτική και σέ μια κριτική για τη γνώση. Η αρχή της φυσικής έπιστήμης, της υποθέσεως³⁹ έπί της όποιας θεμελιώνεται είναι ένα ζήτημα κρίσεως, της ικανότητάς μας δηλαδή τοϋ κρίνειν. Όταν, λοιπόν, δηλώνει την ύπαρξη της φύσεως, μās παραπέμπει ξανά στην ικανότητά μας αυτή τοϋ κρίνειν. Αυτή τη

37. «Κάθε φορά, γράφει ό Heidegger, ποϋ το φύσει όν έρχεται στο φῶς, ή ίδια ή φύσις έμφανίζεται και δηλώνεται φανερά σέ όλους» (M. HEIDEGGER, Comment se determine la Φύσις, Questions II, μτφρ. F. Fédier, σσ. 167-1767 και 213).

38. Φυσικά, Η. 3, 254a 22-33.

39. Ένθ' άν., 253b 5-6.

φορά, όμως, μοῦ φαίνεται πὼς στόχος του δὲν εἶναι οἱ Ἑλεάτες, ἀλλὰ ὅλοι οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὸν Παρμενίδη καὶ ἐξῆς, διότι προσπάθησαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀρνηθοῦν τὴν ὑπαρξὴ τῆς φύσεως. Στὴν ἀποψη τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ φύσις δὲν εἶναι παρὰ μιὰ λέξη τὴν ὁποία ἐπινόησαν οἱ ἄνθρωποι⁴⁰, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ ὅτι μιλοῦν, ὅπως οἱ τυφλοὶ μιλοῦν γιὰ τὰ χρώματα, γιὰ πράγματα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν (νοεῖν)⁴¹. Ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο, καθὼς ὅλα μᾶς ὁδηγοῦν νὰ θεωρήσουμε ὅτι στόχος του εἶναι ἐν προκειμένῳ ὁ Πλάτων, διότι εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, σφετεριζόμενος τὸν ὄρο φύσις, ἀναδεικνύει τὴν ψυχὴ – ἐνάντια στοὺς ὑλιστές – ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν φύσιν⁴² καὶ τὸν κόσμον τῶν Ἰδεῶν ὡς τὸν κατεξοχὴν φυσικὸν κόσμον⁴³. Ὅπως ὑποστηρίζει, λοιπόν, ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ νὰ ἀποσαφηνίζεις πράγματα ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο ἀσαφῆ ἢ σκοτεινὰ, μαρτυρεῖ, ὅπως ἀνέφερα καὶ προηγουμένως, ἔλλειψη κρίσης⁴⁴. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς εἶναι σαφές ὅτι, ἂν θεωρῶ σκόπιμο νὰ τονισθεῖ ὁ χαρακτήρας πολεμικῆς τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου, εἶναι διότι εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἔννοιας τῆς φύσεως δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ παρὰ μόνον μέσω τῆς ἀμφισβήτησης τῆς μετα-παρμενίδειας «φυσικῆς» στὸ σύνολό της, ἀμφισβήτησης ἡ ὁποία προέκυψε ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Παρμενίδη. Πρώτη καὶ *sine qua non* προϋπόθεση τῆς ἀποκατάστασης αὐτῆς ἦταν νὰ καταδεχθεῖ ἡ διπλὴ ἀνεπάρκεια τῆς προσέγγισης τοῦ Ἑλεάτη, ὡς πρὸς τὸ ὄν καὶ τὴν ἀκίνησία του, καὶ νὰ «προβληθεῖ» ἡ δυνατότητα γένεσης τόσο ἀπὸ τὸ ὄν ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μὴ-ὄν. Τὸ νὰ ὑποστηρίζει ὅμως ὅτι ἦταν τυφλοὶ ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν, μπροστὰ σὲ αὐτὸ ποὺ ἦταν πλέον προφανές⁴⁵, σήμαινε γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσης τοῦ γίγνεσθαι καὶ τοῦ περαιτέρω προσδιορισμοῦ τοῦ φύσει, ἡ ἀρχικὴ ὑπόθεση ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ ὑπόθεση: εἶχε ἤδη κατὰ κάποιον τρόπο ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὶς συνέπειες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ αὐτήν, καὶ συμβάδιζε καλύτερα μὲ

40. Πβ. ἀνωτέρω, *Εἰσαγωγή*, σ. 5.

41. *Φυσικά*, B, 1, 193a 8-10. Ἄς συγκρατήσουμε ἐπίσης ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ λόγος δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀποφαντικὸς δίχως τὴ μεσολάβηση τῆς ψυχῆς (πρβλ. *Περὶ Ἑρμην.*, 1). Αὐτὴ εἶναι μιὰ σημαντικὴ ἀριστοτελικὴ θέση ἡ ὁποία διακρίνει τὸν λόγο ἀπὸ τὴ διάνοια καὶ ἐξηγεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ *Περὶ Ψυχῆς* Γ.

42. Πβ. ἀνωτέρω, *Εἰσαγωγή*, σ. 23.

43. *Πολιτικά*, A, 597a – 598d.

44. *Φυσικά*, B, 1, 193a 5-7.

45. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, A, 1, 939b 9-11: «ὅπως εἶναι τὰ μάτια τῆς νυχτερίδας τὴν ἡμέρα, ἔτσι εἶναι ὁ νοῦς τῆς ψυχῆς μας ὡς πρὸς τὰ πράγματα ποὺ εἶναι ἐκ φύσεως τὰ πλέον προφανῆ».

τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρία. Δὲν τοῦ ἀπέμενε λοιπὸν παρὰ νὰ μελετήσῃ καλύτερα τὴ φύσιν αὐτῇ, ἢ ὁποία εἶναι ταυτόχρονα ὑποκείμενο καὶ ἐνυπάρχει σὲ ἓνα ὑποκείμενο, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀρχικὴ αὐτῇ ὑπόθεσιν. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος δρόμος, τοῦ φάνηκε ὅτι ἦταν, τὸ παράδειγμα ποὺ παραδίδει ἓνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους κληρονόμους τῆς σκέψης τῶν φυσικῶν φιλοσόφων, ὁ Ἀντιφῶν, ὁ ὁποῖος, κρατοῦσε ζωντανὴ μέσα στὸ σκοτάδι τὴν ἀρχικὴ φλόγα.

Σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀντιφῶντα, ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ φύσις καὶ ἡ οὐσία τῶν φύσει ὄντων ἦταν γιὰ κάθε πρᾶγμα ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐγγενὲς σὲ αὐτὸ καὶ τοῦ ἀνήκε κατ' ἐξοχὴν, ἂν καὶ ἀρρύθμιστον καθ' ἑαυτό⁴⁶, ἀνοργάνωτο δηλαδή, ἀπὸ τὴ φύσιν του. Γιὰ παράδειγμα, ἡ «φύσιν» τοῦ κρεβατιοῦ εἶναι τὸ ξύλο, τοῦ ἀγάλματος ὁ χαλκὸς κ.ο.κ. Τὸ παράδειγμα ποὺ φέρνει ὁ Ἀντιφῶν γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, ἦταν ὅτι «ἂν θάβαμε στὸ χῶμα ἓνα κρεβάτι καὶ τὸ ἀφήναμε νὰ ἀποσυντεθεῖ καὶ νὰ βλαστήσῃ, δὲν θὰ προέκυπτε κρεβάτι ἀλλὰ ξύλο»⁴⁷. Μὲ τὸ παράδειγμα αὐτό, ὁ γνωστὸς Ἀθηναῖος σοφιστὴς ἐρχόταν νὰ συνδεθεῖ, μέχρις ἐνὸς σημείου, μὲ τοὺς πρώτους «φυσικούς φιλοσόφους», οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀναφέρει σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Σταγειρίτης, θεωρούσαν ὅτι κάθε γένεσις δὲν δημιουργεῖ οὐσίαν ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ μία οὐσίαν – στὴν ὁποία συγχέονται «ὕλη» καὶ «κίνησις»⁴⁸. Ὁ Ἀντιφῶν, ὅμως, ὁπαδὸς τῆς σοφιστικῆς κίνησις καὶ ἀναμφίβολα συμμεριζόμενος τὶς ἀπόψεις τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, παρατηρεῖ, ἐπίσης, τὸ πρόβλημα τοῦ γιγνομένου ἀλλὰ καὶ τοῦ τρόπου τοῦ γίγνεσθαι: καθὼς αὐτὸ ποὺ τὸ γιγνόμενον γίγνεται προκύπτει ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ ἀρρύθμιστον καθ' ἑαυτό, ὁ ρυθμὸς ποὺ τὸ διέπει δὲν τοῦ ἀνήκει παρὰ κατὰ συμβεβηκός, βάσει τῆς κατὰ νόμον διαθέσεως καὶ μιᾶς καθαρὰ ἀνθρώπινης δημιουργίας, δηλαδή μιᾶς τέχνης⁴⁹. Ἡ οὐσία τοῦ πράγματος, παρ' ὅτι πρᾶγμα ἀρρύθμιστον καθ' ἑαυτό, δὲν εἶναι τέτοιου εἴδους οὐσία παρὰ μόνον διότι παρα-

46. Φυσικά, Β, 1, 193a 10-13. Θὰ βροῦμε μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ χωρίου αὐτοῦ στὸν Heidegger, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, ἐστιάζει τὴν ἀνάγνωσή του στὴν ἀντίθεσιν ἀρρύθμιστος καὶ ρυθμὸς (ἐνθ' ἄν., σσ. 218 κ. ἐξ.). Ἡ ἀνάλυση αὐτῇ μάλιστα εἶναι ἀκόμα πιὸ σημαντικὴ ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι, ἐπειδὴ δὲν εἶχε μελετήσῃ τὸ Βιβλίον Α καὶ δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὴν ἀνατροπὴ ποὺ εἰσηγείται ὁ Ἀριστοτέλης σὲ σχέση μὲ τὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς, ὁ Heidegger ἀκολουθεῖ πολὺ πιστὰ τὸ κεῖμενο γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν προτεραιότητα αὐτῇ.

47. Ἐνθ' ἄν., 193a 13-15.

48. Περὶ Ζῶων Γενέσεως, Ε, 1, 778b 1 κ. ἐξ.

49. Φυσικά, Β, 1, 193a 15-17.

μένει (διαμένειν) ἔτσι ὅπως εἶναι, καθαρὴ οὐσία, μὴ ὑπαγόμενη σὲ τίποτα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της, ἐφ' ὅσον, ὄντας ὃν καθαυτὸ, καθετὶ ποὺ ρυθμίζεται μέσα της δὲν εἶναι παρὰ καθαρὴ ἔξις, ἀσταθῆς καὶ μεταβαλλόμενη⁵⁰. Ἄν ὅμως ὁ Ἀντιφῶν εἶχε δίκιο, ἂν τὸ ὃν ἢ ἡ φύσις ἦταν ἓνα σταθερὸ ἀρρύθμιστον πρᾶγμα, καὶ ἂν κάθε γένεσις δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ἀσταθὲς ἀρρύθμιστον πρᾶγμα, θὰ ἔπρεπε, ὅπως ὑποδεικνύει ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ φύσις νὰ παραμένει σταθερὰ (διαμένειν) στὴν καθαρὴ καὶ ἀπόλυτη κατάστασή της, κάθε φυσικὴ πραγματικότητα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ χαλκός, ὁ χρυσὸς ἢ τὸ ξύλο, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μιὰ «ρυθμισμένη», δηλαδὴ ὁργανωμένη, ἀσταθῆς μορφὴ ἐνὸς πολὺ πιὸ θεμελιώδους ἀρρυθμίστου πράγματος, τὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τῆς φύσης (γῆ, νερό, ἀέρας, φωτιά)⁵¹. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ὀρισμένοι ὁπαδοὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως εἶχαν θεωρήσει ὅτι ἡ «φύση» τῶν ὄντων (τὴν φύσιν εἶναι τῶν ὄντων) ἦταν εἴτε ἡ γῆ εἴτε τὸ πῦρ εἴτε τὸ ὕδωρ εἴτε ὁ ἀήρ. Ὡστόσο, ἀκόμα κι ἂν ὑποστηρίξουμε, συμφωνώντας μὲ αὐτούς, τὴν ἐνότητα ἢ τὴν πολλότητα, τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἐκεῖνοι ἀντιλαμβάνονται τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων ὡς ἀρρύθμιστον τι. Καὶ κάθε τι ποὺ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἀρρύθμιστον, αὐτὴ ἡ οὐσία, αὐτὴ ἡ φύσις, μὲ λίγα λόγια ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα (τὰ δὲ ἄλλα πάντα) δὲν εἶναι, ὅπως προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, «παρὰ πάθη τους, ἔξεις ἢ διαθέσεις τους»⁵², δηλαδὴ ἀσταθεῖς ὁργανώσεις, πράγματα τοῦ παρόντος μόνον (έόντα), ὅπως θὰ ἔλεγαν οἱ Ἰωνες φιλόσοφοι καὶ ὄχι πραγματικὰ ὄντα. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, αὐτὴ ἡ θεμελιώδης φύσις, ἡ ἀπύθμενη αὐτὴ βάση, ἀρρύθμιστος καὶ σταθερὴ, δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ εἶναι αἰώνια: παραμένοντας πράγματι ἔτσι, ὡς ἐγγενὲς θεμέλιο ὅλων των πραγμάτων, χωρὶς ποτὲ νὰ προϋποθέτει μιὰ μεταβολὴ ποὺ θὰ τὴν ἀνάγκαζε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα (τὰ δ' ἄλλα) «ὑπόκεινται στὴ γένεση καὶ τῇ φθορᾷ ποὺ δὲν ἔχει τέλος»⁵³. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀποψη τοῦ Ἀντιφῶντα, ὅσο ἐλκυστικὴ καὶ νὰ εἶναι, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μᾶς παραπέμπει στὰ βασικὰ δεδομένα τῆς ἰωνικῆς «φυσικῆς», τὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνει μὲ ἓνα διαφορετικὸ τρόπο, χωρὶς ἐν τούτοις ποτὲ νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὶς βάσεις της. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ στὸ ζήτημα αὐτὸ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων τοῦ γίγνεσθαι, τὰ ὁποῖα ὀρισμένοι θεωροῦν «ἀπόλυτες ὀντότητες» ποὺ συγκροτοῦν μιὰ ἢ περισσότερες φύσεις. Θὰ ἀσχοληθεῖ

50. Ἐνθ' ἀν., 193a 17-18.

51. Ἐνθ' ἀν., 193a 18-21.

52. Ἐνθ' ἀν., 193a 21-26.

53. Ἐνθ' ἀν., 193a 26-28.

αργότερα, στο σύγγραμμά του *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, στο ὁποῖο ἐξετάζει τὶς ἔσχατες συνέπειες τῆς ἀποψῆς τοῦ περὶ τοῦ γίγνεσθαι κατὰ τὴν οὐσίαν. Ἐπὶ πλέον, στὰ *Φυσικὰ Β*, κεφ. 1, δὲν ἀσχολεῖται σχεδὸν καθόλου μὲ τὴν ἀντίκρουση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀντιφῶντα, ἐφ' ὅσον ἡ γενεσιολογικὴ τοῦ ἀνάλυση φαίνεται ὅτι ἔχει δώσει ἐξ ἀρχῆς μιὰ ἀπάντηση σὲ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα: στὸ γίγνεσθαι δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸν τίποτε ποὺ νὰ παραμένει σταθερὸ (διαμένειν), ἀλλὰ πάντοτε κάτι τὸ ὁποῖο ὑπό-μένει, διότι κάθε γιγνόμενον προϋποθέτει, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ὡς γιγνομένου, ἓναν ἐνο-οντολογικὸ διπλασιασμὸ ποὺ ὑποτάσσει τὸ γιγνόμενον σὲ κάτι ἄλλο, πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, σὲ αὐτὸ ὃ γίγνεται. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὕτη, ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν ἑδρα ἢ τὴν πηγὴ τοῦ γίγνεσθαι δὲν εἶναι ἓνα σταθερὸ καὶ αἰώνιο ἀρρύθμιστον τι, ἔσχατο θεμέλιο τῶν γιγνομένων ἀλλὰ κάτι σὰν ὑποκείμενο, πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ γίγνεσθαι (τὸ πρῶτον). Κατὰ συνέπεια, φαίνεται ὅτι, ἂν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐπιδίδεται σὲ μιὰ συστηματικὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ Ἀντιφῶντα καὶ τῶν μεγάλων προδρόμων τοῦ τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι, διότι σὲ σχέση μὲ αὐτὸ ποὺ ἔχει ἤδη θεμελιώσει, φροντίζει ἐξ ἀρχῆς νὰ υπογραμμίσαι τὴν οὐσιαστικὴ διαφορὰ τοὺς ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ τοῦ σκέψη. Καὶ ἡ διαφορὰ αὕτη κινεῖται τώρα, χάρις στὸν Ἀντιφῶντα, πρὸς ἑκατάβαση: ἐφ' ὅσον ὃ τὸ γιγνόμενον γίγνεται εἶναι μιὰ ἀρχή, δηλαδὴ κάτι βάσει τοῦ ὁποῖου προκύπτει ἓνα ὄν, τὸ «ὀργανωμένο» πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ καὶ πάντοτε ἀσταθές, δηλαδὴ τυχαῖο, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχει ἡ οὐσία, καὶ τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητά συνιστᾷ μιὰ οὐσία, δηλαδὴ μιὰ σταθερὴ «ὀργάνωση», μιὰ μορφή, ἡ ὁποία δηλώνει τὸ εἶδος, καὶ ὄχι κάποιον σχῆμα, τὸ ὁποῖο σὲ κάθε περίπτωσιν ἀνήκει στὸ ποῖον ἢ στὸ ποσὸν μᾶλλον καὶ ὄχι στὴν οὐσίαν. Θὰ τὸ δοῦμε, ἄλλωστε, ὅταν θὰ ἐξετάσουμε τὴν κίνησιν, ὅτι ἡ σταθερότητα αὕτη, κατὰ κάποιον τρόπο ἀνεστραμμένη ἢ καλύτερα ἐμπλουτισμένη, θὰ ἀποκαταστήσει τὸ διαμένειν γιὰ νὰ τὸ ἀποδώσει ἀκριβῶς σὲ ἓνα τμήμα αὐτοῦ το ὁποῖο εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία ὡς τὸ ἀσταθές καὶ μὴ παραμένον «ὀργανωμένο» πρᾶγμα. Ὅ,τι ὅμως καὶ νὰ συμβαίνει, ἃς δεχτοῦμε πρὸς τὸ παρὸν ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ εἰσάγονται οἱ προηγούμενες διακρίσεις, ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ, βάσει αὐτῶν ποὺ ἀνέπτυξε στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7, νὰ κλείσει τὴν ἀνασκόπηση τῶν φιλοσοφικῶν προσεγγίσεων στὴν ἐννοια τῆς φύσεως μὲ τὴ διατύπωση τῆς δικῆς τοῦ ἀποψῆς:

«Κατὰ μία λοιπὸν ἀποψη, λέμε «φύση» ἐννοώντας τὴν πρωταρχικὴ ὕλη ποὺ ὑπόκειται σὲ κάθε πρᾶγμα ἀπὸ ὅσα διαθέτουν μέσα τοὺς ἀρχὴ κίνησης καὶ μεταβολῆς. Κατὰ μία ἄλλη ὅμως ἀποψη, «φύση» θεωροῦμε τὴ μορφή, δηλαδὴ τὸ εἶδος ποὺ ἀρμόζει στὸ κάθε πρᾶγμα

σύμφωνα με τὸν λόγο τῆς ὑπαρξῆς του (κατὰ τὸν λόγον). Διότι, ὅπως ἀκριβῶς ὀνομάζουμε «τέχνη» τόσο αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει κατὰ τέχνην ὅσο καὶ τὸ τεχνικόν, ἔτσι καὶ ὀνομάζουμε «φύση» τόσο τὸ κατὰ φύσιν ὅσο καὶ τὸ φυσικόν. Σὲ σχέση ὅμως με αὐτό, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε γιὰ ἓνα πρᾶγμα οὔτε ὅτι εἶναι κατὰ τέχνην, ὅσο ἀκόμα εἶναι δυνάμει κρεβάτι, δίχως δηλαδὴ ἀκόμα νὰ διαθέτει τὸ εἶδος τοῦ κρεβατιοῦ, οὔτε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε τὸν χαρακτηρισμὸ «τέχνη». Καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ πράγματα ποὺ συγκροτοῦνται φύσει: διότι αὐτὸ ποὺ εἶναι δυνάμει σάρκα ἢ ὅστᾳ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι διαθέτει ἀκόμα τῇ δικῇ του φύσει πρὶν ἀποκτήσει τὸ εἶδος ποὺ τοῦ ἀρμόζει σύμφωνα με τὸν λόγο τῆς ὑπαρξῆς του (κατὰ τὸν λόγον). Ἀπὸ μίαν ἄλλη ἄποψη, ἐπομένως, ἡ «φύση» τῶν ὄντων ποὺ διαθέτουν μέσα τους ἀρχὴ κίνησης θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ μορφή, δηλαδὴ τὸ εἶδος⁵⁴, ὅχι, ὡστόσο, ὡς κάτι χωριστὸν παρὰ μόνον κατὰ λογικὴ ἀφαίρεση (ἀλλ' ἢ κατὰ τὸν λόγον)⁵⁵.

Τὸ χωρίο αὐτό, τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνει κατὰ κάποιον τρόπο τὸ βασικὸ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, Κεφ. 7 ὅπου θεμελιώνεται ἡ δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς ἐπιστήμης τῆς φύσεως, ὑπὸ τὸ φῶς ὅμως νέων δεδομένων ἀνάλυσης ποὺ παρέχει τὸ μοντέλο τῆς τέχνης, ἐπιβεβαιώνει ἀκόμα πιὸ δραστικὰ τὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς «φυσικῆς» ἐπιστήμης καὶ ταυτόχρονα, φανερώνει ὅτι ἡ ἰσότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς μορφῆς ὡς ἀρχῶν, ἰσότητα ποὺ θεμελιώνεται στὸ ἐν λόγῳ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, κεφ. 7 (190b 17-23), παρουσιάζει κάποιες διαφοροποιήσεις. Φαίνεται, πράγματι, ὅτι φύσις δὲν εἶναι ἀποκλειστικά, ὅπως θεωροῦσε ὁ Ἀντιφῶν καὶ οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι ποὺ τὸν ἐνέπνευσαν, τὸ βασικὸ ὑπόβαθρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννιέται ἓνα φαινόμενο συγκροτημένο, βέβαια, ἀλλὰ συνεχῶς μεταβαλλόμενο, οὔτε ἀκόμα ὅτι ἡ ἰδιότητα τῆς ἀρχῆς εἶναι ἐξ ἴσου μοιρασμένη ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ μορφή, ὅπως ὑποστηρίχθηκε κατὰ βάση στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7, ἀλλὰ μάλλον ὅτι – ὅπως τὸ εἶχαμε ὑποπτευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς προβληματικῆς τοῦ φύσει γιγνομένου – τὸ φύσει ὄν, ὅπως καὶ τὸ τέχνη ὄν, ἔχουν ὑπόσταση ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ διαθέτουν «μορφή»⁵⁶. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀνακαλύπτουμε τί εἶναι ἡ φύ-

54. Ἐννοώντας τὴν μορφή ὡς ἐξωτερικὴ δήλωση τοῦ εἶδους.

55. Ἐνθ' ἀν., 193a 28 – b 5.

56. Βάσει δηλαδὴ τῆς ἀνάλυσης τῶν ἀντιθέτων ὡς «ἐναντίων», στὸ Βιβλίο Α, 5, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ εἶδος βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς διαδικασίας χάρις στὴν ὁποία ὁ θετικὸς ὅρος τῆς ἀντίθεσης δηλώνεται ὡς μορφή καὶ ὁ ἀρνητικὸς ὡς ἀπουσία μορφῆς. Ὡστόσο, γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ πλήρως ἡ ἔννοια αὐτῆ τοῦ εἶδους, θὰ ἔπρεπε ἀρχικῶς νὰ θεμελιωθοῦν τὰ τέσσερα αἴτια, καὶ κυρίως τὸ ποιητικὸ αἴτιο τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ εἶδους ἀπὸ τὸν τεχνίτη σὲ ἓνα συγκεκριμένο ὑποκείμενο σύμφωνα με μιὰ λογικὴ διαδικασία (κατὰ τὸν λόγον). Καὶ τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ θὰ ὑπαχθεῖ στὸ εἶδος, ὅπως τὸ ξύλο ποὺ δέχεται ἀπὸ τὸν τεχνίτη τὴ μορφή τοῦ τραπεζιοῦ ὑποτάσσεται στὸ εἶδος αὐτό, ἐκδηλώνοντας στὸ πέρας τῆς διαδικασίας τὴ μορφή τοῦ τραπεζιοῦ – τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε με τὸ σχῆμα

σις για τον Άριστοτέλη: είναι είτε υποκείμενον είτε μορφή, για την ακρίβεια και το ένα και το άλλο, βάσει αὐτοῦ ποὺ καθιστοῦν δυνατὸν νὰ ὑπάρξει μέσω τῆς βαθύτερης σύνθεσής τους, σύνθεσης στὴν ὁποία ἐμφανῶς τὸ υποκείμενο ὑποτάσσεται στὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς. Ἡ φύσις δὲν εἶναι ἐπομένως κάποια ὄντοτητα, ἀλλὰ ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποίου ἓνα ὄν ὀνομάζεται φύσει ὄν. Εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, μία ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς, αὐτὸ ἐξ οὗ γίγνεται ἓνα φύσει ὄν. Ὡστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μᾶς λέει ἀκόμα πῶς, ὄντας διττῶς ἀρχὴ (ὡς υποκείμενο καὶ ὡς μορφή), μπορεῖ, ταυτόχρονα ἢ ἀπλῶς, νὰ εἶναι μία ἀρχὴ κινήσεως ἢ μεταβολῆς. Μᾶς ἀποκαλύπτει, ἀντίθετα, ὅσο γίνεται σαφέστερα, τὸν διττὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχῆς, δηλαδὴ τὸ ὅτι εἶναι ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς καθὼς καὶ τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ υποκειμένου στὴ μορφή. Βάσει τοῦ χαρακτήρα ἀρχῆς ποὺ διαθέτει ὡς μία ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς, ἡ φύσις ταυτίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴν φύσει οὐσία, ὡς υποκείμενο (ἔσχατο υποκείμενο κάθε κατηγορήσεως, θὰ λέγαμε) θεωρούμενο ὅχι βάσει τῶν κατὰ συμβεβηκὸς προσδιορισμῶν τοῦ ὅτι βάσει τῶν κατ' οὐσίαν λειτουργιῶν του, τῆς κινήσεως δηλαδὴ καὶ τῆς μεταβολῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ χρειαστεῖ, στὴ συνέχεια νὰ ἐξετάσει ἀρχικῶς τὴν κίνηση καὶ τὴς ιδιότητές της (Βιβλία Γ' καὶ Δ') καὶ στὴ συνέχεια τὴν μεταβολὴν (Βιβλίο Ε'), πρὶν φθάσει νὰ πραγματευθεῖ μιὰ ιδιαίτερη κίνηση, τὴν κυκλικὴ κίνηση ποὺ καταλήγει στὴν ἀναγκαιότητα ὑπαρξῆς ἑνὸς πρώτου κινουμένου ἀκινήτου, καὶ ἐπομένως στὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς μετά-φυσικῆς. Ἀντίθετα, μὲ τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ υποκειμένου στὴ μορφή, ἡ φύσις γίνεται ἀρχὴ ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς μορφῆς ὡς εἶδους, συγκροτώντας ἔτσι μιὰ οὐσία φυσικὴ, ἡ ὁποία συντίθεται ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὴν ὕλην. Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀναπόφευκτη αὐτὴ διττότητα ὑποχρεώνει τὸν Ἀριστοτέλη νὰ μὴν περιορίσει τὴν ἐξέτασή του σὲ θέματα φυσικῆς, ὅπως στὴν προηγούμενη περίπτωσι, ἀλλὰ νὰ θέσει σὲ λειτουργία (μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ ὅ,τι στὴν περίπτωσι τῆς κινήσεως), τὴν ἐξέτασι τῶν προϋποθέσεων μιᾶς μετά-φυσικῆς. Σὲ αὐτὴν τὴ δεύτερη προοπτικὴ, ἡ ὑπαγωγὴ τοῦ υποκειμένου στὸ εἶδος καί, μέσω αὐτοῦ, στὴ μορφή ἐπιβεβαιώνει ἐξ ἀρχῆς ὅτι τὸ υποκείμενο δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ὀρισμένο υποκείμενο ἑνὸς φύσει ὄντος κατὰ τὴν οὐσίαν, δηλαδὴ εἶναι ἡ υποκειμένη ὕλη⁵⁷. Ἡ ἐμφά-

του – ἐφ' ὅσον ἡ μορφή τοῦ τραπέζιου (δηλαδή, ἡ «δομή» του) μπορεῖ νὰ υἱοθετήσῃ ποικίλα σχήματα (τετράγωνο, παραλληλόγραμμο, στρογγυλό, ὠοειδές, τρίγωνο...) δίχως ποτὲ νὰ διαφοροποιήσῃ τὴ μορφή του, ἡ ὁποία καθορίζεται ἀπὸ τὸ εἶδος του, χάρις στὸ ὅτι οὐ μπόρουμε ἐπίσης νὰ ὀρίσουμε τὸ τραπέζι, ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ ὀριοθετήσουμε τὸ γένος του ὡς τὸ σχετικῶς πλησιέστερο πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα τῆς ἰδίας τάξεως ἢ ὡς πρὸς τὴ διαφορὰ του ποὺ τὸ ὀρίζει ὡς τραπέζι.

57. Ἐνθ' ἄν., Β, 1, 193a 29.

νιση αὐτὴ τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης σὲ σχέση μετὰ τὸ φύσει ὄν ἐπιβεβαιώνει στὴν πραγματικότητα ὅλα ὅσα ἔχουν εἰπωθεῖ σχετικὰ μετὰ αὐτὸ στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7-10. Φαίνεται ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ δηλώνει κυρίως ἓνα ὀρισμένο ὑποκείμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἓνα φύσει ὄν (ἢ καὶ ἓνα τέχνη ὄν). Εἶναι, ὅμως, ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, στὸ ἐν λόγω χωρίο τῶν Φυσικῶν Β, 1, ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς προτεραιότητος τῆς μορφῆς ἐναντι τῆς ὑποκειμένης ὕλης πραγματώνεται γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη μέσῳ τῆς ἔννοιας τοῦ δυνάμει, τὴν ὁποία, ὡστόσο, φαίνεται ὅτι εἶχε ἀποφύγει νὰ χρησιμοποιήσῃ μέχρι τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς πραγμάτευσής του. Καὶ τὴν ἀπέφυγε μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε νὰ μπορεῖ στὴ συνέχεια νὰ ὑπογραμμίσῃ ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ ἐξ ἀρχῆς περιμέναμε νὰ ἐπιβεβαιώσῃ, τὴν ὑποταγὴ δηλαδὴ τῆς ὕλης στὴν μορφήν:

«Ὅσο γι' αὐτὸ ποὺ προέρχεται βάσει αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, δὲν τὸ ὀνομάζουμε «φύση» ἀλλὰ κάτι ποὺ δημιουργεῖται φύσει, ὅπως π.χ. ὁ ἄνθρωπος. Καὶ ἡ μορφή εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ ὀρθότερα νὰ χαρακτηριστεῖ «φύση», παρὰ ἡ ὕλη, διότι καθε πρᾶγμα δικαιούται τὴν ὀνομασία ποὺ τοῦ ἀποδίδεται ὅταν ὑπάρχει ἐντελεχεία καὶ ὄχι ὅταν ὑπάρχει δυνάμει»⁵⁸.

Ἡ διευκρίνιση αὐτή, ἡ ὁποία φανερώνει τὸν ἐξαιρετικὰ ἐργασιακὸ χαρακτήρα τοῦ διδύμου δυνάμει/ἐντελεχεία – ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετάσουμε στὸν Βιβλίο Γ, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου ὁ ρόλος στὰ Μετὰ τὰ Φυσικά εἶναι ἀναπόφευκτα πολὺ σημαντικός⁵⁹ –, δὲν εἰσάγεται ἐδῶ, θεωρῶ, παρὰ μόνον γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ αὐτὸ ποὺ ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι προηγουμένως, σὲ δύο μάλιστα περιστάσεις, ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει αὐτὲς τὶς ἐνο-οντο-λογικὲς ἀρχὲς γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ συγκεκριμένα σημεία ποὺ ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ⁶⁰. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ ποὺ θὰ ἤθε-

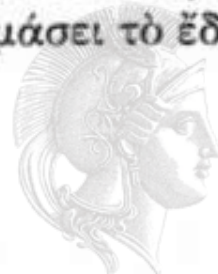
58. Ἐνθ' ἀν., 193b 5-8.

59. Ὅχι μόνον, ὅπως γενικῶς ὑποστηρίζεται, διότι θὰ ἐξεταστεῖ *ex professo* στὸ Βιβλίο Θ, πρᾶγμα ὡς ἓνα βαθμὸ ἀκριβές, ἀλλὰ κυρίως διότι ἐπανεμφανίζεται στὸ Βιβλίο Η γιὰ νὰ λύσῃ τὴν ἀπορία ποὺ μόλις ἐπισημάνσαμε σχετικὰ μετὰ τὴ διάκριση εἶδους καὶ ὕλης, ἡ ὁποία εἰσάγεται μὲν ἐδῶ στὰ Φυσικά, ἀλλὰ ἀναπτύσσεται στὸ Βιβλίο Ζ τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά. Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἀποδεικνύεται ἀπαραίτητη προκειμένου νὰ ἐμβαθύνουμε σὲ ζητήματα φυσικῆς, τουλάχιστον σὲ τέσσερα βασικὰ σημεία, τὰ ὁποία θὰ ἔχουμε στὴν συνέχεια τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετάσουμε: τὸ *status* τοῦ εἶδους, τὴ διάκριση εἶδους καὶ ὕλης, τὴν ἐνότητα τοῦ ὄντος χάρις στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐννοιῶν τοῦ δυνάμει καὶ τῆς ἐντελεχείας, καὶ τὸ *status* τοῦ πρώτου κινουμένου ἀκινήτου.

60. Πβ. Ἐνθ' ἀν., Α, 2, 185b 34 – 186a 3, ἀλλὰ κυρίως 8, 191b 27-29, χωρίο ποὺ μᾶς παραπέμπει σὲ ἓνα ἄλλο σύγγραμμα, στὸ ὁποῖο ἔχουν ἤδη ἐξεταστεῖ οἱ δυσκολίες τῆς παρμενίδειας ἀντίληψης «μετὰ μεγαλύτερη ἀκρίβεια» (δι' ἀκριβείας μᾶλλον). Ποιὸ εἶναι αὐτὸ τὸ σύγγραμμα; Ἐνας ὑποφιασμένος μελετητὴς ὅπως ὁ D. Ross προτείνει τρεῖς

λε νὰ πεῖ μὲ αὐτὲς τὶς σποραδικὲς ἀναφορὲς εἶναι ὅτι, ὅποιος καὶ νὰ εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζουμε αὐτὰ τὰ προβλήματα, τὰ σημεῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται ἀπόλυτα αἰτιολογημένα. Ἐν προκει-

πιθανότητες: 1η: τὸ Βιβλίον Δ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ἂν καὶ ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ φαίνεται, κατὰ τὴν ἀποψὲς του, λιγότερο πιθανή, διότι ἡ πραγμάτευσις αὐτὴ εἶναι βαθύτατα διαφοροετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν *Φυσικῶν* Α, 8. 2η: τὸ Βιβλίον Θ τοῦ ἰδίου ἔργου, τὸ ὁποῖο *ex professo* ἀσχολεῖται μὲ τὴν διάκριση τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν. Ὡστόσο, ὅπως διευκρινίζει, πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη. 3η: ἓνα μὴ σωζόμενο σύγγραμμα, πράγμα δύσκολον νὰ ἐπαληθευθεῖ. Ὁ Ross τείνει νὰ υἱοθετήσῃ τὴν δεύτερην ὑπόθεσιν, διότι τὸ κεφ. 6 τοῦ Βιβλίου Θ μελετᾷ τὴν διάκριση σύμφωνα μὲ τὸ ζεύγος ὕλη – δυνάμει (*In Phys.*, σ. 496). Πιὸ πρόσφατα, ὁ Wieland ὑποστήριξε, δίχως νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς ὑποθέσεις τοῦ Ross, ὅτι ἡ ἐν λόγω ἀναφορὰ παραπέμπει στὰ *Φυσικά*, Γ, 1-2, καὶ ἴσως ἀποτελοῦσε μεταγενέστερη προσθήκη (*In Phys.*, σ. 441). Στὴν πραγματικότητα, καμία ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυὸ ὑποθέσεις δὲν μοῦ φαίνεται ἱκανοποιητικὴ, διότι κανένα ἀπὸ τὰ ὑποτιθέμενα κείμενα δὲν ὑπαινίσσεται, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, τὴν προβληματικὴν τοῦ γίνεσθαι, καὶ ἀκόμα λιγότερο, δὲν προτείνει τρόπους νὰ ἐπιλυθοῦν οἱ δυσκολίες. Ὅλα μᾶς ὁδηγοῦν νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ ἐν λόγω ἐννοίαι προϋπάρχουν στὴ φιλοσοφικὴ σκέψιν τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὸν κύκλον τῆς Ἀκαδημίας (πβ. E. BERTI, *Genesi e sviluppo della dottrina della potenza e dell'atto in Aristotele*, *Studia Patavina*, 5, 1958, σσ. 477-505, καὶ ἰδιαιτέρως 482 καὶ 494). Γιὰ τὴν πλατωνικὴν προέλευσιν τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, πβ. A. UWE, *Die Entelechie*, Wien, 1965. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀντιθετὴ ἀποψὲς ὑποστηρίχθη ἀπὸ τοὺς M. SCHRAMM (πβ. ἄνωτέρω, κεφ. 1 § 3), P. GOHLKE (*Die Entstehung der arist. Prinzipienlehre*, Tübingen, 1954, σσ. 3 κ. ἐξ.) καὶ M. WUNDT (*Untersuchungen zur Metaphysik des Aristoteles*, Stuttgart, 1953, σ. 20). Τόσο ὁμοῦς ὁ A. MANSION (*Rev. néoscholastique de philosophie* 29, 1927, σσ. 307-341), ὅσο καὶ ὁ W. JAEGER (*Gnomon*, 4, 1928, σσ. 625-637, καὶ ἰδιαιτέρως 633: ἀναφερόμενος σὲ μιὰ παλαιότερη μελέτη τοῦ Gohlke) καὶ ὁ G. Reale (*Rivista di filosofia neoscholastica* 50, 1958, σσ. 238-267 καὶ *La dottrina aristotelica della Potenza dell'atto e dell'Entelechia nella Metafisica*, *Studi di filosofia e di storia della filosofia in onore di F. Olgiati*, Milano, 1962, σσ. 145-207, καὶ ἰδιαιτέρως 190 κ. ἐξ. ἀναφερόμενος στὸν Wundt) κατέδειξαν τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν προσεγγίσεων αὐτῶν καί, κατὰ συνέπειαν, τὴν παλαιότητα τῶν ἀρχῶν. Ἄν εἶναι ἔτσι, μπορούμε κάλλιστα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐν λόγω ἀναφορὰ τῶν *Φυσικῶν* Α, 9, παραπέμπει σὲ ἓνα ἀκόμα παλαιότερον κείμενον, ἢ τουλάχιστον σὲ ἓνα κείμενον ἐλαφρῶς προγενέστερον τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Φυσικῶν*. Θεωρῶ ὅτι τὸ κείμενον ποὺ συγκεντρώνει τὸ σύνολον αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Ν, 2, τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται μὲ τὸ ζήτημα ποὺ θέτουν οἱ Ἑλεάτες, μὲ τὴν λύσιν ποὺ προτείνει σὲ αὐτὸ ὁ Πλάτων καὶ ταυτόχρονα μὲ τὴν λύσιν ποὺ προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ὁποία βασίζεται ἀκριβῶς στὴν διάκριση ἀνάμεσα στὸ δυνάμει καὶ τὸ ἐντελεχεῖαν ὄν. Ὁ W. Theiler δίκαια τοποθετεῖ τὸ Βιβλίον Α τῶν *Φυσικῶν* καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Ν, 2 στὴν ἴδιαν περίοδον (ὅπως καὶ τὸ *Περὶ Φίλων* καὶ τὸ *Περὶ Ἰδεῶν*) (πβ. *Die Entstehung der Metaphysik des Aristoteles, mit einem Anhang über Theophrastos Metaphysik*, *Museum Helveticum*, 15, 1958, σσ. 85-105). Ὑπάρχει πράγματι πιθανότητα ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ νὰ παραπέμπει στὸ ἐν λόγω κείμενον. Ἄς σημειώσουμε ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ E. Berti, παρ' ὅτι δὲν ὑποστηρίζει ρητὰ τὴν σχέσιν αὐτὴν, συνδέει πολὺ προσεκτικὰ κάποια χωρία τοῦ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Ν, 2 μὲ τὰ *Φυσικά*, 191 b 27-29 (ἐνθ' ἄν., σ. 493). Ἀσφαλῶς ὁμοῦς πρόκειται ἐκεῖ γιὰ μιὰ ὑπόθεσιν. Διότι θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφτοῦμε καὶ ἄλλες πιθανότητες, ὅπως π.χ. κάποιο προηγούμενον ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ θὰ εἶχε προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ αὐτὸ τὸ κείμενον: ἴσως τὸ *Περὶ Ἰδεῶν* ἢ τὸ *Περὶ Ἀγαθοῦ*.

μένω, ακόμα κι αν αναλύσουμε τὸ γίνεσθαι σύμφωνα με μία γενεσιολογική προσέγγιση ἢ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐννοιῶν τοῦ δυνάμει καὶ τῆς ἐντελεχείας, τὰ ἀποτελέσματα εἶναι σαφῆ. Σὲ κάθε περίπτωση, ἐμεῖς ποὺ εἵμαστε ὄψιμοι ἐρμηνευτὲς τοῦ ἔργου τοῦ Σταγειρίτη, ὀφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς ἄλλης ὄψης τῆς φύσεως, ἐκείνης ποὺ θὰ τόνιζε τὴν προτεραιότητά της ἔναντι τοῦ ὑποκειμένου, μπορεῖ ἐξ ἀρχῆς νὰ παρεκκλίνει τῆς πορείας της. Διότι παρατηροῦμε ὅτι ἐμφανίζονται σταδιακὰ τρεῖς διαφορετικοὶ ὅροι (μορφή, εἶδος, λόγος), οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ ἐν μέρει στὸ Βιβλίο Α, δίχως ὅμως νὰ ἔχουν ἐξηγηθεῖ φιλοσοφικά. Ἡ μεγαλύτερη δυσκολία βρίσκεται, ὡστόσο, στὴν ἐρμηνεία τῆς ἐννοίας τοῦ λόγου. Διότι ἡ μορφή μπορεῖ νὰ δηλώνει πάντα τὸ ἴδιο πρᾶγμα, δηλαδή μιὰ αἰσθητὴ μορφή, ὅπως καὶ τὸ εἶδος διατηρεῖ τὴ σημασία τῆς εἰδητικῆς ἐννοίας ἢ ἀκόμα, ἂν θέλετε, τὴν σημασία τοῦ νοητοῦ (ἂν τὸ συνδέσουμε με τὸ νοεῖν). Συνδεδεμένο με μιὰ συγκεκριμένη ἐνολογικὴ δομή, τὸ εἶδος, τὸ ὁποῖο ἀνήκει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἑνός, συνδέεται ἐπίσης με τὸ γένος⁶¹. Εἶναι λοιπὸν σημαντικό νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ λόγου δὲν εἰσάγεται ἐδῶ με τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ εἰσάγονται οἱ δύο ἄλλες ἐννοίες, ἀλλὰ ἐμφανίζεται συνδεδεμένη με τὸ εἶδος, παρουσιάζοντας ἐπίσης μιὰ διαφοροποίηση σὲ σχέση με τὸν συντομο ὀρισμὸ ποὺ δίνεται στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7⁶². Ὁ ὅρος λόγος ἀποδίδεται συνήθως με τὴ λέξη «ὀρισμός»⁶³. Ἀσφαλῶς ἡ ἀπόδοση

Ἐνα χωρίο ποὺ μᾶς διασώζει ὁ Ἀλέξανδρος, σχετικὸ με τὸ ἀσύμβατο τῆς θεωρίας τῶν Ἰδεῶν με τὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν, φαίνεται ὅτι προετοίμασε τὸ ἔδαφος ὄχι μόνον γιὰ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης (πβ. *In. Metaph.*, σ. 85, 18 – 85, 20 = περὶ ἰδεῶν, ἀπ. 4 Ross, σσ. 126-128. Πβ. E. BERTI, *La filosofia del "primo" Aristotele*, σσ. 225-232). Ὅτι καὶ νὰ ἰσχύει, ἡ πατρότητα τῆς ἐν λόγῳ ἀναφορᾶς πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ κάποιο ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα.

61. Ἄν καὶ οἱ ὅροι «μορφή» καὶ «εἰδητικὴ ἐννοια» μοῦ φαίνονται ἰσοδύναμοι, ὁ ὅρος «νοητὴ μορφή» μπορεῖ νὰ προκαλέσει σύγχυση παραπέμποντας στὸ νοητὸν καὶ στὸ νόημα, καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγουμε αὐτὴ τὴν ἀπόδοση. Ἄς ἐπισημάνουμε, ἄλλωστε, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς διακρίνουν τὴν ἐλαφρὰ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στοὺς ὅρους μορφή καὶ εἶδος (ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 276, 24 κ. ἐξ., Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 215, 8 κ. ἐξ.).

62. Πβ. *Φυσικά*, Α, 7, 190a 16-17.

63. Ὁ D. Ross, *In Phys.*, σ. 349, ἐκλαμβάνει ὀρθά, ὅπως καὶ ἄλλοι (κυρίως στὴ μεσαιωνικὴ παράδοση καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸν Θωμὰ Ἀκρινάτη), τὸν λόγον ὡς «ὀρισμός», δίχως νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοῦ τὸν πλεονασμὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐρμηνεία αὐτή. Ὁ M. Heidegger δίνει μιὰ ἀκόμα πιὸ ἥπια σημασία στὸν ὅρο, ἐφ' ὅσον ἀρκεῖται νὰ τὸν ἀποδώσει ὡς «ὀνομασία» (*appellation*), «δήλωση» (*déclaration*) (*ἐνθ' ἀν.*, σ. 278). Ἄς παρατηρήσουμε, ὡστόσο, ὅτι ἡ ἀπόδοση αὐτὴ δικαιολογεῖται στὸ πλαίσιο τῆς ἐρμηνείας του, ἐφ' ὅσον ἐστιάζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας του με στόχο νὰ καταδείξει τὸν χαρακτήρα «ἀνάδυσης τῆς μορφῆς» σὲ μιὰ ἀνάλυση τῆς γλώσσας –

αὐτὴ δὲν μοῦ φαίνεται ἀνακριβής, ὥστόσο, τὸ εἶδος μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ ἓναν ὀρισμὸ μέσῳ τῆς χρήσης τοῦ γένους καὶ τῆς διαφορᾶς. Ὅμως, πέραν τῶν συμφραζομένων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐμφανίζεται ὁ λόγος ἐδῶ, αὐτὴ ἡ ἀπόδοση ἐμφανίζεται ἀνεπαρκής: ἀρχικῶς διότι δὲν βλέπουμε τί θὰ μπορούσε νὰ φωτίσει ὁ προσδιορισμὸς τοῦ αὐτός. Στὴ συνέχεια, διότι σὲ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ξαναχρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο αὐτὸ βλέπουμε ὅτι μιᾶ ἀκριβῶς γιὰ «ὀρισμὸ» καὶ ὅτι συνδέει μὲ ὅλα αὐτὰ τὴ φράση τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὸν λόγον⁶⁴. Στὴν πραγματικότητα, δὲν μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ἔννοια αὐτὴ τοῦ λόγου παρὰ μόνον ἀπὸ τὴ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ὁποία τὸν ἐρμηνεύει, δηλαδή, μέσῳ τῆς σχέσης μὲ τὴν τέχνην καὶ τὴν φύσιν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ὅπως ἀκριβῶς ἀποκαλοῦμε τέχνην αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει κατὰ τὴν τέχνην, ἔτσι ἀποκαλοῦμε φύσιν αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει κατὰ τὴν φύσιν⁶⁵. Ὅλα, λοιπόν, μᾶς ὀδηγοῦν νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει κατὰ τὸν λόγον εἶναι ἀκριβῶς τοῦ ἰδίου τύπου, ἢ καλύτερα, ὅτι εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τὴν τέχνην ἢ γιὰ τὴν φύσιν.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ τέχνη εἶναι ὁ λόγος τοῦ γιγνομένου, δηλαδή αὐτὸς ὁ λόγος ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ὕλην⁶⁶. Πράγμα ποὺ σημαίνει ἐπὶ πλεον, ὅπως υπογραμμίζει, ὅτι ὁ λόγος εἶναι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἀρχὴ κάθε πράγματος ποὺ συγκροτεῖται εἴτε κατὰ τὴν τέχνην εἴτε φύσει⁶⁷. Ἡ πιθανὴ ταύτιση ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει κατὰ τὴν φύσιν καὶ σὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει φύσει δηλώνεται ρητῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη:

«τὰ φύσει ὄντα καθὼς καὶ ὅλες οἱ ιδιότητες ποὺ αὐτὰ καθαυτὰ διαθέτουν, ὑπάρχουν κατὰ τὴν φύσιν⁶⁸, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ιδιότητα τῆς φωτιᾶς νὰ πηγαίνει πρὸς τὰ ἐπάνω. Αὐτό, βέβαια, δὲν τὸ ἀποκα-

ἡ ὁποία, στὴν πραγματικότητα, εἶναι ξένη στὴν πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει τελικὰ νὰ καταδείξει αὐτὴν τὴν «προτεραιότητα» τῆς «μορφῆς», ἀλλὰ γιὰ λόγους ἄλλους ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑποδεικνύει τὸ ἐν λόγω κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη.

64. Φυσικά, Β, 1, 193b 1-3.

65. Ἐνθ' ἀν., 193a 31 κ. ἐξ.

66. Περὶ Ζῶων Μορίων Α, 1, 640a 31-32. Πβ. Ἠθικὰ Νικομάχεια, Α, 4.

67. Ἐνθ' ἀν., 639b 15-16.

68. Ἡ διατύπωση αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ διότι ἀποκαλύπτει ὅτι ἀπὸ ὅλες τὶς ιδιότητες, μόνον οἱ οὐσιώδεις ιδιότητες καὶ ἐπομένως αὐτές ποὺ συνοδεύουν φύσει τὰ ὄντα, εἶναι κατὰ φύσιν, πράγμα ποὺ αὐτόματα συνδέει τὴν φύσιν μὲ τὴν ἐπιστήμη. Διότι, αὐτὸ ποὺ λησμονοῦν πολλοὶ μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι ὁ χώρος τῆς ἐπιστημονικότητας ἀνήκει στὴν τάξη τῶν οὐσιωδῶν ιδιοτήτων καὶ ἐπομένως τῶν ἀποδείξεων, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι αὐτές οἱ φύσει ιδιότητες ἔχουν ἤδη θεμελιωθεῖ σύμφωνα μὲ διαφορὰς μεθόδους θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν ποὺ μᾶς προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης. Πβ. τὸ ἄρθρο μου *Dialectique et philosophie chez Aristote*, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψει, καθὼς καὶ τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 379-420.

λοῦμε «φύση», οὔτε λέμε ὅτι διαθέτει μιὰ «φύση», ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἔτσι ἐκ φύσεως καὶ κατὰ τὴν φύσιν»⁶⁹.

Παρ' ὅτι ὁ δύο αὐτὲς ἔννοιες ἐναλλάσσονται θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ὑποδείξουμε κάποια διαφορὰ ἀνάμεσά τους, λέγοντας ὅτι ἡ φράση «ἐκ φύσεως» δηλώνει κάτι στατικό ἐνῶ ἡ φράση «κατὰ τὴν φύσιν» δηλώνει κάτι δυναμικό. Ὅτι ὅμως καὶ νὰ ἰσχύει, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός ὅτι ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν τέχνη καὶ στὴ φύση θεμελιώνεται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀρχῆς ἐνὸς ἔργου (καὶ εἶναι ἐγγενὴς στὸ ἀντικείμενο ποὺ προέρχεται τόσο ἀπὸ τὴν τέχνη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ φύση)⁷⁰, ὁ λόγος, τὸν ὁποῖο ἐξετάζουμε σὲ ὅλα τα χωρία ὅπου ἀναφέρεται ἡ «φύση», θὰ μπορούσε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπλῶς ἀπὸ τὸν ὅρο «φύσις»: ἡ φράση κατὰ τὸν λόγον δηλώνει κατὰ τὴν φύσιν ἐὰν ἀντιληφθοῦμε τὴ «φύση» ὡς μορφὴ καὶ ὄχι ὡς ὑποκείμενο, δηλαδή ἓνα ὀρισμένο ὑποκείμενο. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ λόγος εἶναι, σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ «ἄλλο» τοῦ ὑποκειμένου, αὐτὸ τὸ «ἄλλο» ποὺ εἶναι ἐγγενὲς σὲ αὐτὸ καὶ κατ' οὐσίαν συνδεδεμένο μαζί του, καὶ τὸ ὁποῖο ἐπὶ πλέον τὸ ὀρίζει. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸς ὁ λόγος, αὐτὴ ἡ φύση, θὰ συνδεδόταν μὲ τὸ ὑποκείμενο μὲ τὴ σημασία «αὐτοῦ ποὺ βρίσκεται ἐν ὑποκειμένῳ»⁷¹. Θὰ ἦταν ἀπὸ μιὰ ἄποψη τὸ «ἐντός» τοῦ ὑποκειμένου, αὐτὸ ποὺ ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου εἶναι ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς, χωρὶς νὰ ἀνήκει στὸ ὑποκείμενο. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι ἡ τέχνη εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ὕλη, θὰ μπορούσαμε νὰ συνδέσουμε τὴ διατύπωση αὐτὴ κατ' ἀναλογίαν καὶ καθ' ὁμωνυμίαν μὲ τὴν φύσιν καὶ νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι καὶ αὐτὴ ὁ λόγος ποὺ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ὕλη, ποὺ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ὕλη ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἐγγενῆ ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς τῆς ὕλης. Ἐάν, τώρα, συγκρατούσαμε ὅτι ἡ φύση εἶναι σὲ ὅλα τὰ πράγματα αἰτία τάξεως, στὸν βαθμὸ ποὺ σὲ ὅλα ὅσα ὑπάρχουν φύσει ἢ κατὰ τὴν φύσιν δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ εἶναι ἄτακτον⁷², καὶ ἂν ἐπίσης λαμβάναμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἀφορᾷ στὸ τυχαῖο καὶ στὴν τύχη, στὰ κεφ. 4-6, ἀποκαλύπτει ὅτι, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἄποψη, ἡ φύσις εἶναι τὸ ἀντίθετο τῆς τύχης, θὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς φύσεως, σύμφωνα μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς σημασίες της, εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ λό-

69. Φυσικά, Β, 1, 192b 35-37.

70. Πβ. *Περὶ Ζώων Γενέσεως*, Β, 4, 740b 28, *Μετὰ τὰ Φυσικά* Ζ, 7, 1032a 13, 8, 1033b 8, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Α, 4, 1140a 15, κ.λπ.

71. Φυσικά, Β, 1, 192b 34.

72. *Ἐνθ' ἀν.*, Η, 1, 252a 11-14.

γου⁷³. Καὶ σίγουρα δὲν ἀποτελεῖ σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὀρισμένα χωρία ποὺ παρουσιάζουν μιά, θὰ λέγαμε, «ἐργαλειακή» ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχὴ, συναντοῦμε ἓναν περίεργο περιορισμὸ τοῦ λόγου καὶ τῆς οὐσίας σὲ ἓνα συγκεκριμένο – κεντρικὸ βέβαια – σημεῖο τοῦ σώματος, δηλαδὴ τὴν καρδιὰ ἢ κάτι ἀνάλογο, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἡ ἔδρα τῆς ζωῆς τοῦ ἔμψυχου ὄντος⁷⁴. Ὡς ἀρχὴ ζωῆς⁷⁵, ἡ καρδιὰ εἶναι, ἐπίσης, αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινᾷ ἡ ἀνάπτυξη τῆς φύσεως καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ σώματος⁷⁶, ὅσο καὶ αὐτὸ ποὺ ὑπαγορεύει τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς της, δηλαδὴ τὴν κίνησιν καὶ τὴν αἴσθησιν⁷⁷. Γι' αὐτὸν κυρίως τὸν λόγο, ἡ καρδιὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ πρωταρχικὴ ἔδρα τοῦ λόγου καὶ τῆς οὐσίας: εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἓνα εἶδος «ὑποκειμένου» στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ἡ φύσις, ἐπομένως εἶναι ὁ λόγος καὶ τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται, ἀπὸ γενετικῆς ἀπόψεως, τὸ φύσει ὄν (τὸ ἔμψυχο φύσει ὄν), ἢ, ἀπὸ δομικῆς ἀπόψεως, ὅταν πλέον τὸ ὄν ἔχει συγκροτηθεῖ, ἡ ἐνέργειά του. Αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς ἀναλύσεις ποὺ ἐμφανίζονται στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ὁρίζουν τὴν φύσιν βρίσκουν στὴν πραγματικότητά τὴ θεμελίωσή τους καὶ τὴ θεωρητικὴ τους συγκρότηση στὰ Φυσικά. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ λόγου στὴ φράση τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὸν λόγον⁷⁸ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ στὴν ὀντολογικὴ σημασία της, ὡς

73. Ἡ προβληματικὴ ποὺ ἀναδύεται στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ στὴν παροῦσα μελέτη, ἐφ' ὅσον μάλιστα δὲν θεωρῶ ὅτι ἔχω κάτι νὰ προσθέσω στὸ θέμα αὐτὸ μετὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ἀνάλυση τοῦ W. WIELAND, *Die Physik bei Aristoteles*, σσ. 254 κ. ἐξ. Πβ. ἐπίσης M. P. LERNER, *Recherches sur la notion de finalité chez Aristote*, Paris, 1969. Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται χρήσιμο νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ λόγου, θεωρούμενη ἐδῶ βάσει τῶν ὀντολογικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνολογικῶν τῆς παραμέτρων, θὰ ἔχει μιὰ ἐντυπωσιακὴ πορεία μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν στωϊκισμὸ ἀλλὰ καὶ στὸν ἐλληνικὸ καὶ χριστιανικὸ μέσο καὶ νέο-πλατωνισμὸ. Θεωρούμενος ὡς βασικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἐνότητας ποὺ ἐμφανίζεται ὡς πολλότητα, ἐκλαμβάνεται ὡς ἓνα εἶδος ἀντίθετο τοῦ τυχαίου. Πβ. τὸ ἄρθρο μου *Transfigurations du logos*, *Annales de l'Institut de Philosophie de l'ULB (Mélanges J. Pépin)*, Paris, 1992, σσ. 231-243. Πβ. ἐπίσης *Le renversement zénonien*, στὸ *Actes du 2e Congrès Intern. d'Études chypriotes*, Nicosie, 1985, σσ. 444-447 καὶ *Du logos à l'informatique: l'histoire d'une mutation*, στὸ *Penser l'informatique et informatiser la pensée (Mél. A. Robinet)*, Bruxelles, 1987, σσ. 13-30. Πβ. τὴ συνέχεια αὐτοῦ τοῦ ἁρθροῦ, μὲ τίτλο *Du logos à l'informatique*, στὸν τόμο *The Philosophy of Logos* (Πρακτικὰ συνεδρίου, Σάμος, Αὐγ. 1995), ἐπιμ. Κ. Βουδούρης, Ἀθήνα, 1997.

74. *Μετὰ τὰ Φυσικά* Z, 10, 1035b 25, *Περὶ Ζώων Μορ.*, B, 7, 652b 18-19.

75. *Ἐνθ' ἄν.*, 1035b 26, *Περὶ Ἀναπνοῆς* 17, 479a 1.

76. *Περὶ Ζώων Μορ.*, Γ, 4, 666a 10, a 21, *Περὶ Ζώων Γεν.*, B, 4, 740a 8-13, 5, 741b 16, 6, 743b 26, Γ, 2, 753b 19 κ.λπ.

77. *Ἐνθ' ἄν.*, Γ, 3, 665a 17, 4, 666b 14, B, 10, 656a 28, κ.λπ. *Περὶ Νεότητος*, 3, 469a 10, a 21, 4, 469b 5, κ.λπ.

78. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἄλλοῦ: οὐσία ἢ κατὰ λόγον: *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 10, 1035b 15, E, 1, 1025b 27, *Περὶ Ψυχῆς* B, 1, 412b 10.

ή προϋπόθεση τῆς ὀντολογικῆς δυνατότητας ὑπαρξῆς τοῦ εἴδους, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἐνολογικὴ του σημασία, ὡς ἀρχῆς ἐνοποίησης ποὺ δηλώνεται στὴν πράξη (τῆς ἐνότητας μιᾶς πολλότητας). Καθὼς, ὅμως, στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐνο-οντο-λογικὴ σημασία ὑπάρχει ἤδη ἐκεῖ, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη λογικὴ σκοπιά, ὁ ὅρος αὐτὸς δηλώνει μιὰ λογικὴ τάξη, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νὰ καταστήσει πιθανή, ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρά, τὴ διατήρηση τοῦ φύσει ὄντος ὡς αὐτὸ ποὺ εἶναι, στὴν ταυτότητα καὶ στὴν ἐνότητα ποὺ τοῦ ἀνήκουν εἶδει, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ιδιότητά του ὡς ἐπιστητοῦ. Αὐτὸ ποὺ θὰ ἐπιχειρήσει νὰ δηλώσει ὁ ὅρος λόγος, μέσῳ τῆς ἀπαίτησης τοῦ ὀρισμοῦ, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ εἴδους, ποὺ μὲ τὴν ἀμφισημία της καθιστᾷ κατανοητὴ τὴ βαθύτερη αὐτὴ «λογικὴ». Ὑπὸ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν προσεγγίσεων, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε ὁλόκληρο τὸ δεύτερο τμῆμα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Z (7-17), ἀλλὰ κυρίως τὰ κεφ. 10, 15 καὶ 17. Διότι θεωρῶ ὅτι τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ὀριοθετεῖ τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρεῖ νὰ συνδέσει καὶ νὰ φέρει σὲ συνάφεια τὶς θεωρητικὲς προϋποθέσεις τῆς ὀντολογίας του μὲ τὰ πορίσματα τῶν *Φυσικῶν* του⁷⁹. Ὅτι ὅμως καὶ νὰ ἰσχύει, ὥς συγκρατήσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ φύσις, ὡς μορφή, ἐμφανίζεται ἐστὶ, σύμφωνα μὲ μιὰ αἰσθητὴ, ὁρατὴ μορφή, βάσει ἐνὸς ἐνο-οντο-λογικοῦ θεμελίου: πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος, δηλαδή μιὰ εἰδητικὴ μορφή ποὺ εἶναι εἶδος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς συμμορφώνεται πρὸς ἓναν λόγο ὀντολογικὸ (κατὰ τὸν λόγον).

Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν ἄποψη: αὐτὸ ποὺ εἶναι δυνάμει ἓνα κρεβάτι (μιλώντας γιὰ τὰ «τεχνικὰ» ἀντικείμενα) ἢ δυνάμει σάρκα καὶ ὀστᾶ (μιλώντας γιὰ τὰ φύσει ὄντα) δὲν εἶναι οὔτε κατὰ τὴν τέχνην (στὴν πρώτη περίπτωση), οὔτε κατὰ τὴν φύσιν (στὴ δεύτερη περίπτωση) πρὶν λάβει τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὴν τέχνην (ὅσον ἀφορᾷ τὸ κρεβάτι) ἢ τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὴν φύσιν ἢ κατὰ τὸν λόγον (ὅσον ἀφορᾷ τὰ φύσει ὄντα)⁸⁰. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν λέμε τί εἶναι ἡ σάρκα ἢ τὰ ὀστᾶ παρὰ μόνον ὀρίζοντας αὐτὸ τὸ εἶδος (αὐτὴ τὴν εἰδητικὴ ἔννοια), μὲ ἓναν ὀρισμὸ (λόγον) σύμφωνο μὲ τὴ φύση τους (κατὰ τὴν φύσιν)⁸¹. Ἀπὸ τὴν ἐνο-οντολογικὴ ὅμως σκοπιά, τὸ εἶδος

79. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, βλ. τὸ ἄρθρο μου *Le statut du devenir dans Métaph. Z et H, Aristoteles Werk und Wirkung, Mélanges offerts à P. Moraux*, Berlin-New York 1985, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τῆς παρούσας μελέτης.

80. *Φυσικά*, B, 1, 193a 33-b 2. Ἄς ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφεύγει τὴ χρῆση τοῦ ὅρου λόγος γιὰ τὴν τέχνην, ὅπου, ὡστόσο, διαγράφεται πολὺ καθαρά, πρᾶγμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δηλώνει ὅτι θέλει νὰ τονίσει τὸ εἶδος τοῦ φύσει ὄντος στὴν τάξη ἐνὸς ὀντολογικοῦ λόγου.

81. *Ἐνθ' ἀν.*, 193 b 2-3. Ἀποδίδω ἐδῶ τὸν ὅρο λόγος μὲ τὸ «ὀρισμὸς κατὰ τὴν φύσιν» γιὰ νὰ τὸ διακρίνω ἀπὸ τὸν λόγον σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Τὸ παιχνίδι αὐτὸ τῶν λέξεων στὸ ὁποῖο ἐπιδίδεται ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται ὅτι ἔχει ὡς στόχο νὰ καταδείξει τὴν κρυφὴ συνάφεια τῶν δύο αὐτῶν ὄρων.

αὐτὸ δὲν εἶναι χωριστὸν ἀπὸ αὐτὸ τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὴ μορφὴ⁸². Εἶναι χωριστὸν μόνον κατὰ τὸν λόγον, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρώπινη λογικὴ⁸³. Καὶ εἶναι χωριστὸν διότι εἶναι αὐτὸ ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ψυχὴ δυνάμει, πότε ὡς αἰσθητὸ καὶ πότε ὡς νοητό. Ἐπίσης, θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε ταυτόχρονα ὡς μορφὴ, στὴν τάξη τοῦ πραγματικοῦ, καὶ ὡς ἔννοια, στὴν τάξη τῆς νόησης, ἐπομένως, ὡς ἐκεῖνο τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ λόγος «ἀνοίγεται» στὴ δυνατότητα τῆς πραγματικότητος νὰ γίνεται ἀντιληπτή. Αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ εἶδους εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη ἡ ὁποία τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὰ πράγματα καὶ τὸν ἄνθρωπο, αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐνδιάμεσο τὸ ὁποῖο ριζώνει στὸ ὄν καὶ ταυτόχρονα ἐγγράφεται στὴν ψυχὴ, ἐφ' ὅσον αὐτὴ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα τα ὄντα, τόσο τὰ αἰσθητὰ ὅσο καὶ τὰ νοητά. Ὅπως εἶδαμε, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἔχει προειδοποιήσει γι' αὐτὸ στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Α, Κεφ. 9, ἡ μελέτη τοῦ εἶδους ὡς εἶδους ἀνήκει στὴν «πρώτη φιλοσοφία», καθὼς ἡ φυσικὴ ὀφείλει νὰ περιορίσει τὴ μελέτη τῆς στὸν βαθμὸ ποὺ ἐξετάζει φθαρτὰ ὄντα⁸⁴. Στὴν πραγματικότητά, μόλις στὰ Μετὰ τὰ Φυσικά Ζ, 4-6 ἐπανέρχεται στὸ ἐγχείρημά του νὰ μελετήσῃ τὸ θέμα αὐτὸ ὡς ἀνήκον στὴν οὐσία καὶ ἐπομένως ὡς ἓνα πρᾶγμα καθαυτό. Αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τὰ νὰ διακρίνουμε ἐδῶ τὸ εὔρος τῆς ἔννοιας αὐτῆς, στὸ μέτρο ποὺ ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς ἔννοια συστατικὴ τῶν προϋποθέσεων ἀφ' ἑνὸς τῆς ιδιαιτερότητας τῶν ὄντων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς γνώσης τους, τόσο στὴν τάξη τῆς νοήσεως ὅσον καὶ στὴν τάξη τῆς ἐπιστήμης.

Ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπολογίζεται ἡ πραγματικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν λόγο περὶ φύσεως τῶν «φυσικῶν» φιλοσόφων: στὴν πληρότητα μιᾶς φύσεως ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν καθαρὴ φαινομενικὴ καὶ ἀβέβαιη παρουσία τῶν ὄντων, πραγμάτων ποὺ ὑπάρχουν μόνον στὸ παρόν, παρουσία ποὺ δὲν εἶναι προσιτὴ στὴ νόηση⁸⁵, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιτάσσει μίαν φύσιν ποὺ δὲν εἶναι πληρότητα ἀλλὰ ἓνα ὀρισμένο ὑποκείμενο, καί, ταυτόχρονα, μίαν φύσιν ποὺ ἀναπληρώνει κατὰ κάποιον τρόπο αὐτὴ τὴν ἔλλειψη μὲ μίαν μορφὴ ποὺ δὲν εἶναι τέτοια δυνάμει τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ δυνάμει ἐκείνου ποὺ ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου ἀποτελεῖ ἀρχὴ ὀργάνωσης (τάξεως), καὶ ἡ ὁποία τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ἀρμό-

82. Μετὰ τὰ Φυσικά, Ε, 1, 1025b 28.

83. Φυσικά, Β, 1, 193b 3-5.

84. Ἐνθ' ἀν., Α, 9, 192a 34- b 2.

85. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἡράκλειτος, γιὰ παράδειγμα, μιλά γιὰ μιὰ ἐνοποιητικὴ ἀρχὴ (τὸν Λόγον) ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς ἀνθρώπους νὰ συλλαμβάνουν τὴ βασικὴ ἀλήθεια ὅτι ἐν πάντα εἶναι [KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, ἀπ. 196].

ζον είδος. Τὸ ἀριστοτελικὸ είδος, τὸ ὁποῖο παίρνει κατὰ κάποιο τρόπο τὴ θέση αὐτῆς τῆς καθαρὰ φαινομενικῆς καὶ ἀβέβαιης παρουσίας τῶν Ἰώνων φιλοσόφων καὶ τοῦ Ἀντιφῶντα, ἐφ' ὅσον θεωρηθεῖ νοητό, στοχεύει στὴ σταθερότητα, σὲ αὐτὴ τὴ σταθερότητα δυνάμει ἀκριβῶς τῆς ὁποίας ὑφίσταται ἡ δυνατότητα αὐτῆς τῆς νόησης. Ἡ σταθερότητα αὐτὴ δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμα θεμελιωθεῖ. Μόνον ἓνας ὁρος ὑποδεικνύει τὴ δυνατότητά της: πρόκειται γιὰ τὸν αἰνιγματικὸ ὅρο λόγος, ὁ ὁποῖος, λόγῳ τῆς πολυσημίας του ἐμφανίζεται πότε ταυτόσημος μὲ τὸ είδος, πότε ταυτόσημος μὲ τὸν ὀρισμὸν, καὶ πότε ταυτόσημος μὲ κάτι ποὺ ἐνυπάρχει στὸ ὑποκείμενο⁸⁶. Τὸν λόγον αὐτὸ ποὺ λανθάνει καὶ τὸν ὁποῖο μπορούμε κάποτε – προβλέποντας αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι – νὰ τὸν ἀποδώσουμε ὡς «λόγο ὑπαρξης» τοῦ πράγματος, θὰ τὸν ἀφήσουμε ἀκόμα στὴν ἄκρη, ἀναφέροντας, ἐδῶ κι ἐκεῖ, κάποια στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν κάπως νὰ τὸν φωτίσουν. Ἄν καὶ αὐτὸς ὁ λόγος φαίνεται ὅτι ἀκόμα λανθάνει, στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 1, ἀντίθετα, μᾶς ὁδήγησε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ὅλα ὅσα ἀναφέραμε στὸ Βιβλίο Α, μὲ κάποιες σημαντικὲς εἰσαγωγικὲς διαφοροποιήσεις: τὴν ὀριστικὴ ὑπαγωγή, στὴν περίπτωσιν τοῦ φύσει ὄντος, τοῦ ὑποκειμένου στὴν μορφή. Ἡ σύνθεσις τῶν δύο αὐτῶν ἀναλύσεων δίνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ τέλος τῆς προσηγορίας του:

«Ἡ φύσις, γράφει, ποὺ ὀρίζεται ὡς γένεσις, εἶναι ἓνας δρόμος πρὸς τὴν φύσιν»⁸⁷.

Καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε μὲ τὴ σημασία «ἐκείνου ποὺ προέρχεται ἀπὸ κάτι (φύεται ἐκ τινος) καὶ ἀναπτυσσόμενο προχωρεῖ πρὸς (εἰς) κάτι»⁸⁸.

86. Ἡ τελευταία αὐτὴ σημασία, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὸ Βιβλίο Β τῶν Φυσικῶν, φαίνεται ὅτι παραμένει κεντρικὴ καὶ στὴν ἀνάλυσιν ποὺ παρουσιάζεται στὸ Βιβλίο Ζ τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά, ὅχι ἀπλῶς βάσει τῆς χρήσης τοῦ ὅρου στὰ τελευταία κεφάλαια ἀλλὰ κυρίως λόγῳ τῆς χρήσης του στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφ. 7, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὴν ἐννοια τῆς φύσεως, μιλώντας ἀφ' ἐνὸς γιὰ ἐκεῖνο ἐξ οὗ γίγνεται κάτι, ποὺ εἶναι τὸ ὑποκείμενο ὡς ὕλη καί, ἀφ' ἐτέρου, ἐκεῖνο καθ' ὃ γίγνεται, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ἐρμηνεύει λέγοντας ὅτι τὸ γιγνόμενον διαθέτει πράγματι μιὰ φύσιν, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ φυτὸ ἢ τὸ ζῶο (1032a 20-25). Ἡ τελευταία αὐτὴ διευκρίνισιν ἀναφέρεται ἀκριβῶς σὲ αὐτὸν τὸν λόγον ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν φύσιν, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει, ἐφ' ὅσον συμπίπτει μὲ τὸν «λόγο ὑπαρξης» τοῦ ὄντος, νὰ διακρίνουμε τὰ φυτὰ ἀπὸ τὰ ζῶα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ζήτημα αὐτὸ διασαφηνίζει κάπως τὸν ὀρισμὸ τῆς φυσικῆς ποὺ μᾶς παραδίδουν τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά Ε, 1, 1025b 26-28: μιὰ θεωρητικὴ ἐπιστήμη ἐνὸς τέτοιου ὄντος, ἡ οὐσία τοῦ ὁποῖου συνήθως ὑφίσταται κατὰ τὸν λόγον. Ἐδῶ ὁ ὅρος λόγος δὲν μπορεῖ νὰ δηλώνει «ὀρισμὸν» ὅπως στὴ συνέχεια (b 29 καὶ 1026a 3), ἀλλὰ τὴν ὄντολογικὴ βάση τοῦ είδους, ἡ ὁποία διασφαλίζει στὸ ὄν τὴν ὑπαρξιν, δηλαδὴ τὴν φύσιν, μὲ τὴν πρώτη σημασία τοῦ ὅρου. Πβ., αὐτόθι, Ζ, 11, 1037a 13 κ. ἐξ., ὅπου οἱ δύο λόγοι διαδέχονται ὁ ἓνας τὸν ἄλλο.

87. Φυσικά, Β, 1, 193b 12-13.

88. Ἐνθ' ἀν., 193b 16-17.

Ἔτσι ὥστε εἴμαστε σχεδὸν ἀναγκασμένοι νὰ ἀναρωτηθοῦμε «πρὸς τί» (εἰς τί οὖν φύεται); Καὶ στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ:

«δὲν προχωρεῖ πρὸς ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθε, ἀλλὰ πρὸς ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο κατευθύνεται (οὐχὶ ἐξ οὗ, ἀλλ' εἰς ὅ). Καταλήγουμε λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ φύση εἶναι μορφή»⁸⁹.

Ἐνας νέος λοιπὸν ὅρος κάνει τὴν ἐμφάνισή του: τὸ φυόμενον. Καὶ καθὼς τὸ φυόμενον πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς γένεσις, ὁ ὅρος αὐτὸς συμβαδίζει πλήρως μὲ τὴν γενεσιολογικὴ δομὴ τοῦ γιγνομένου καὶ ἐκείνου «ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον». Ὑπάρχει, ὡστόσο, μιὰ ἐλαφρὰ διαφοροποίηση, ἐφ' ὅσον οἱ ὅροι τῆς νέας αὐτῆς δομῆς προϋποθέτουν μιὰ ἀσυμμετρία, ἡ ὁποία διασφαλίζει τὴν προτεραιότητα στὸ εἰς ὃ τὸ φυόμενον φύεται. Ἔτσι ὥστε, ἡ νέα διατύπωση δὲν θὰ εἶναι τὸ φυόμενον καὶ ὃ φύεται ἀλλὰ τὸ φυόμενον καὶ εἰς ὃ φύεται. Τὸ εἰς ὃ ἀποβαίνει ὡς ἐκ τούτου τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ εἰσάγει ἡ μελέτη τῆς ἐξειδίκευσης τῆς φύσεως, χάρις στῇ μεθοδολογικῇ μεσολάβησι τῆς τέχνης. Ἡ δομὴ ὅμως αὐτή, γιὰ νὰ εἶναι πλήρης, ἀπαιτεῖ τὸ τρίτο στοιχεῖο τοῦ γίγνεσθαι: τὴν στέρησιν. Ἐπὶ πλέον, ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει ὅτι ἡ «μορφή», δηλαδὴ ἡ φύσις, ὁρίζεται μὲ δύο τρόπους: «διότι ἡ στέρησις εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο εἶδος»⁹⁰.

Ὁ ἐνο-οντο-λογικὸς διπλασιασμὸς διατηρεῖ ἐπομένως πάντοτε τὴν ἐξέχουσα ἀξία του. Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὴν ὑποταγὴ τοῦ ὑποκειμένου στῇ μορφῇ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανίζεται ἀκόμα πιὸ ἐντονα, σὰν νὰ ἔπρεπε κατὰ κάποιον τρόπο νὰ καλύψει, μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀπουσία του, τὴν ἔλλειψη ὑποκειμένου. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προχωρεῖ ἀκόμα σὲ κανένα συμπέρασμα σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα αὐτό. Ἀντίθετα διερωτᾶται πάντα γιὰ τὸ *status* τῶν ἀντιθέτων, καὶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀναρωτιέται ἐὰν ἡ στέρηση ἀποτελεῖ τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς τοῦ γίγνεσθαι ἢ ὄχι⁹¹. Στὴν πραγματικότητα, τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει γι' αὐτὸν νόημα, ἐν ὅσῳ ἡ κίνησις δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ καὶ ἡ μεταβολὴ δὲν ἔχει ἐξεταστεῖ σὲ ὅλο το εὖρος τῆς. Ἡ φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἀποκαλύπτει τὰ μυστικά της, παρὰ κατὰ τὴν ἀνάλυση, κατὰ τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Θὰ δοῦμε, ὅμως, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος αὐτῆς παρα-

89. Ἐνθ' ἀν., 193b 17-18.

90. Ἐνθ' ἀν., 193b 18-20.

91. Ἐνθ' ἀν., 193b 20-21. Βάσει τῶν ἐννοιῶν τοῦ εἶδους, τῆς ἀντίθεσης καὶ τῆς ἐναντιότητος, φαίνεται ξεκάθαρα ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς στέρησεως ἀνήκει ἐξ ἴσου στὴν ἐνο-λογικὴ πραγμάτευση.

γράφου ὅτι, σὲ σχέση μετὰ τῇ στέρησι, δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο μορφή, ἀλλὰ τὸν ὄρο εἶδος. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ βεβαιώνει ὀριστικὰ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες πρέπει οὐσιαστικὰ νὰ εἶναι πλήρως διακριτές: εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβουμε ὅτι μία ἀπουσία εἶναι ἓνα εἶδος, ἐπομένως καὶ μία εἰδητικὴ ἔννοια, ἥ ὁποία βρίσκει τὸ νόημά της στὴν «ιδέα» αὐτοῦ τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ οὐσία. Ἀλλὰ δὲν καταλαβαίναμε, ἐνδεχομένως καθόλου, γιατί μία οὐσία μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς μία συγκεκριμένη μορφή. Ἀρκεῖ νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὅταν ὁ τεχνίτης συλλαμβάνει μετὰ τὸ νοῦ τοῦ τοῦ εἶδος ἐνὸς πράγματος ποὺ πρόκειται νὰ κατασκευάσει, αὐτὸ τὸ εἶδος ὑπάρχει ὡς ἀπουσία στὴν ὕλη, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ τὸ ἀποδώσει μέσω τῆς πράξης τῆς δημιουργίας, καὶ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὡς ἀπὸν ἐν ὅσῳ δὲν δηλώνεται ὡς «μορφή» αὐτοῦ τοῦ πράγματος, παρ' ὅτι εἶναι παρὸν στὸ νοῦ τοῦ. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει ὅταν μιὰ τριανταφυλλιά χωρὶς τριαντάφυλλα παραμένει πάντοτε τριανταφυλλιά εἶδει, ἀπὸ τὴ φύτευση μέχρι τὴν ἀνάπτυξή της, ὅταν ἀποκτήσῃ τὴν ὀλοκληρωμένη μορφή ποὺ τῆς προσδίδουν τὰ τριαντάφυλλα. Καὶ ἀκριβῶς σὲ αὐτὴν τὴν ιδιότητα τῆς στέρησεως νὰ ἀποτελεῖ, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη σκοπιά, εἶδος, παρ' ὅτι εἶναι καθαυτὴ μή-ὄν, ὀφείλει τὴν πρωτοτυπία της ἢ ἀριστοτελικὴ σκέψη, διότι τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν περὶορίζεται στὴ φυσικὴ ἀλλὰ ἀφορᾷ σὲ ὅλο τὸ θέμα τοῦ ἐπιστητοῦ τῶν πραγμάτων. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει καθαρὰ ὅτι ἡ παραδοσιακὴ ἐρμηνεία, ἥ ὁποία μετὰ τὸν ὄρο μορφή ἀποδίδει καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες (μορφή καὶ εἶδος), ἐμφανίζεται ἔτσι γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀνεπαρκής.

§ 4. Τὰ τέσσερα αἴτια ἢ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ὄντολογικοποίησης τῆς φύσεως.

Ὅταν στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1 αἰτιολογεῖ τὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς ἐπὶ τῆς ὕλης μέσω τῆς ἀναφορᾶς στὸ δυνάμει καὶ στὸ ἐντελεχείᾳ, ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως εἶδαμε, δηλώνει ὅτι ἓνα πρᾶγμα ὀρίζεται κατ' οὐσίαν μᾶλλον ὅταν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ, παρὰ ὅταν ὑπάρχει δυνάμει⁹². Προσθέτει λοιπόν, ἀμέσως μετὰ:

«Ἐπὶ πλέον ὁ ἄνθρωπος προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τὸ κρεβάτι ὁμως δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ κρεβάτι. Γι' αὐτό, λένε⁹³, ὅτι ἡ «φύση» δὲν εἶναι τὸ σχῆμα ἀλλὰ τὸ ξύλο, διότι ἂν μπορούσε νὰ βλαστήσει δὲν θὰ ἔβγαινε κρεβάτι ἀλλὰ ξύλο. Ἐπομένως, ἐὰν τὸ κρεβάτι εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀνήκει στὴν τάξη τῆς «τέχνης», τότε ἡ μορφή εἶναι «φύση», διότι ὅπωςδήποτε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο προέρχεται ἄνθρωπος»⁹⁴.

92. Πβ. Φυσικά, Β, 1, 193b 5-8.

93. Δηλαδή ὁ Ἀντιφῶν καὶ οἱ «φυσικοὶ» φιλόσοφοι.

94. Ἐνθ' ἄν., 193b 8-12.

Ἡ διευκρίνιση αὐτή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς στόχο νὰ αἰτιολογήσει ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς ἐναντι τῆς ὕλης, ὑποδεικνύει, ὥστόσο, ὅτι ἡ πρώτη θέση τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ «τεχνικὸ» ἀντικείμενο καὶ στὸ φύσει ὄν ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ πρῶτο ἔχει ἀρχὴ κινήσεως ἔξω ἀπὸ αὐτὸ ἐνῶ στὸ δεύτερο ἡ ἀρχὴ κινήσεως ἐνυπάρχει στὸ ἴδιο, θὰ πρέπει νὰ διαφοροποιηθεῖ ἐλαφρῶς καὶ νὰ ἐκληφθεῖ μὲ μιὰ ὀρισμένη σημασία: τὸ «τεχνικὸ» ἀντικείμενο ἔχει πάντοτε, καὶ καθ' ὅλη τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς του, τὴν ἀρχὴ του σὲ παράγοντες ἄλλους ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ἐξωτερικοὺς ὡς πρὸς αὐτό (ἐν ἄλλοις καὶ ἔξωθεν)⁹⁵ ἐνῶ τὸ φύσει ὄν ἔχει ὅπωςδήποτε ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα ἄλλο φύσει ὄν (ἢ κάτι ἀνάλογο, στὴν περίπτωση τῆς αὐτόματης γένεσης), ἐξωτερικὸ πρὸς αὐτό, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ γεννηθεῖ διαμορφώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ἀπὸ μόνο του. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ φύσει γιγνόμενον ὡς προερχόμενο ἀπὸ κάτι ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, καθιστᾷ δυνατὴ καὶ παράλληλα ἀναγκαίᾳ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νέας ἀρχῆς (ποὺ θὰ εἶναι τὸ ποιητικὸ αἶτιο). Καταλαβαίνουμε, ὁμῶς, ἐπίσης, ὅτι ἡ δήλωση, ἀπὸ τὴν μιά, πὺς τὸ φύσει ὄν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι διαθέτει μέσα τοῦ μιᾶς ἀρχῆς κινήσεως, καὶ ἡ διαπίστωση, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῆς ἀνάγκης ὑπαρξῆς μιᾶς ἔξωθεν ἀρχῆς γιὰ τὴν πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ ὄντος, καθιστᾷ ἀπαραίτητη μιὰ νέα μελέτη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ φωτίσει τὴν ταυτόχρονη ὑπαρξὴ μιᾶς ἐγγενοῦς καὶ μιᾶς μεταβατικῆς διαδικασίας. Αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ἀντικείμενο τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1-3. Ὑπάρχει ὁμῶς καὶ κάτι ἄλλο: στὰ Φυσικά Β, 2, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὰ μαθηματικὰ ἀπὸ τὴ φυσικὴ⁹⁶, διερωτώμενος ἐπὶ πλέον ἐὰν ὁ φυσικὸς πρέπει νὰ μελετήσῃ τις δύο «φύσεις» ποὺ ἔχουν διαπιστωθεῖ ἢ μᾶλλον, ὅπως καὶ οἱ «ἀρχαῖοι», τὴν ὕλη⁹⁷, ἀναδεικνύει στὴν πραγματικότητα τὸ «τελικὸ» λεγόμενο αἶτιο μὲ ἓναν τρόπο συνοπτικόν, ὅπως, ἄλλωστε, εἶχε κάνει καὶ μὲ τὸ ποιητικὸ αἶτιο στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Μὲ στόχο νὰ αἰτιολογήσῃ γιατί ἡ φυσικὴ θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσῃ τις δύο «φύσεις» προσθέτει ἀμέσως μετὰ:

95. Ἐνθ' ἄν., 193b 27 κ. ἐξ. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη προϋποθέτει τὴν ἀδυναμία ὑπαρξῆς «αὐτοματισμοῦ» στὴν τέχνη, ποὺ ξεκίνησε κατὰ τὴν Ἀναγέννηση μὲ τὴν κατασκευὴ διαφόρων αὐτομάτων ἀλλὰ ὀλοκληρώθηκε κυρίως τὸν 19ο αἰῶνα μὲ τὴν σερβομηχανικὴ. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὸ ἄρθρο μου *Du logos a l'informatique: l'histoire d'une mutation*, στὸ *Penser l'informatique et informatiser la pensée* (Mél. A. Robinet), στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκα προηγουμένως.

96. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό πβ. τὴν ἐξαιρετικὴν πραγμάτευση τοῦ A. MANSION, ἔνθ' ἄν., σσ. 143-205. Πβ. καὶ τὸν σχολιασμό μου στὸ *Aristote, Sur la nature (Physique, II)*, ἔνθ' ἄν., σσ. 102 κ. ἐξ.

97. Φυσικά, Β, 2, 194a 15 κ. ἐξ.

«Ἐπὶ πλεόν, ἀνήκει στὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἴδιας ἐπιστήμης νὰ διερευνήσῃ τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τὸ τέλος, καθὼς καὶ ὅλα ὅσα ὑπάρχουν ἐξαιτίας αὐτῶν.

Ἐξάλλου ἡ φύσις εἶναι τέλος καὶ οὐ ἔνεκα, διότι γιὰ τὰ πράγματα ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ συνεχῆ κίνηση, ὑπάρχει καὶ ἓνα τέλος τῆς κίνησης καὶ τὸ ἔσχατο αὐτὸ σημεῖο εἶναι τὸ τέλος καὶ τὸ οὐ ἔνεκα. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ποιητὴς – καταλήγει ὁ Ἀριστοτέλης – ἔφτασε νὰ διατυπώσῃ τὴν παράδοξη φράση (γελοῖως προήχθη): «βρῆκε τὸ τέλος ποὺ ἦταν καὶ ὁ λόγος τῆς γέννησής του». Γι' αὐτὸ καὶ κάθε τί ποὺ εἶναι τὸ ἔσχατο σημεῖο δὲν ἀποτελεῖ καὶ τέλος ἀλλὰ τέλος εἶναι αὐτὸ ποὺ τείνει πάντα στὸ καλύτερο»⁹⁸.

Διακρίνοντας ἀνάμεσα στὸ ἔσχατον καὶ τὸ τέλος, ὁ Σταγειρίτης διευκρινίζει στὴν πραγματικότητα τὴ σημασία ἐκείνου ὃ γίγνεται καὶ κυρίως τὴ σημασία ἐκείνου εἰς ὃ τὸ φυόμενον φύεται. Αὐτὸ εἰς ὃ φύεται τὸ ὄν δὲν εἶναι ἡ φθορά του ἀλλὰ σαφῶς ἡ μορφή του. Ἀρκεῖ ὅμως αὐτὴ ἡ μορφή νὰ ἐξηγήσῃ αὐτὸ τὸ «σημεῖο» πρὸς τὸ ὁποῖο τείνει κάθε γένεσις ἢ δημιουργία. Ἐπηρεασμένος ἐδῶ ἀπὸ τὸ μοντέλο τῆς «τέχνης», τὸ ὁποῖο τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διακρίνει στὸ ἐν γένει γίγνεσθαι αὐτὸ τὸ «ἰδιαίτερο» γίγνεσθαι ποὺ εἶναι τὸ κατὰ φύσιν, ὁ Σταγειρίτης – πιστὸς στὸ σημεῖο αὐτὸ στὸν δάσκαλο του Πλάτωνα – ἀπαντᾷ σαφῶς ἀρνητικά, ἐφ' ὅσον μᾶς ὡθεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὸ παραγόμενο (κατὰ τὴν τέχνην) ἢ τὸ φυόμενον (κατὰ τὴν φύσιν) στὴ χρήση τους ἢ στὴ δραστηριότητά του⁹⁹. Ἐδῶ, ὅμως, μᾶς παραπέμπει καὶ πάλι, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν ποὺ ἐφαρμόζει τὸ ζευγὸς δυνάμει/ἐντελεχείᾳ, σὲ μιὰ παλαιότερη μελέτη, ἡ ὁποία εἶναι, ὅπως ἀναφέρει, ὁ διάλογός του *Περὶ Φιλοσοφίας*¹⁰⁰. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς πλατωνικὲς θέσεις πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ τὶς θέσεις ποὺ ἀναπτύσσει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, καταλαβαίνουμε τὴ βαρύτητα τοῦ θέματος ποὺ ἐξετάζουμε καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ σὲ μιὰ ταύτιση τῶν ὅρων μορφή καὶ τέλος· χωρὶς τὴ διάκριση τῶν δύο ὅρων δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε γιατί ἀναφέρεται σὲ τέσσερα αἴτια ἀντὶ σὲ τρία. Φτάνουμε ἐδῶ στὴν καρδιά τοῦ προβλήματος τοῦ τέλους καὶ στὸ πολυσυζητημένο ἐρώτημα γιὰ τὸ *status* τῆς τελεολογίας στὴ φιλοσοφία του. Ἄν ὅμως ἀναλογιστοῦμε τώρα τὴ μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν ἀρχῶν, ἔτσι ὅπως τὴν ἐξετάσαμε στὴ μελέτη αὐτή, φαίνε-

98. Ἐνθ' ἀν., 194a 27-33.

99. Ἐνθ' ἀν., 194a 33 κ. ἐξ.

100. Ἐνθ' ἀν., 194a 35-36. Γιὰ τὴ θεωρία περὶ τέλους μὲ τὴν ἴδια σημασία, πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* A, 7, 1972b 2-3, b 20. Πβ. W. THEILER, ἔνθ' ἀν., σσ. 96-96, E. BERTI, *La Filosofia del primo Aristotele*, σσ. 343 καὶ 355.

ται ὅτι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ταυτίσουμε τὸ τέλος ποὺ συναντᾶμε στὴν τέχνην μὲ τὸ τέλος ποὺ διαπιστώνουμε στὴν φύσιν. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν ὑπάρχει ἐδῶ παρὰ μιὰ σχέση ὁμωνυμίας, ἔτσι ὥστε πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ κοινὸ στοιχεῖο ποὺ διαθέτουν, καθ' ἓνα τέλος ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρθηκαν διαθέτει τὴν ιδιαιτερότητά του:

«Ὅταν πρόκειται γιὰ «τεχνικὰ» ἀντικείμενα, γράφει, εἴμαστε ἐμεῖς ποὺ χρησιμοποιοῦμε τὴν ὕλη μὲ στόχο νὰ δημιουργήσουμε τὸ ἔργο ἐνῶ στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ἡ ἀρχὴ γένεσης ἐνυπάρχει σὲ αὐτά»¹⁰¹.

Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐνῶ δημιουργοῦμε τὸ «τεχνικὸ» ἀντικείμενο μὲ στόχο τὴ χρήση ποὺ προσδοκοῦμε ἀπὸ αὐτό¹⁰², ἡ σχέση μας μὲ τὸ φύσει ὄν εἶναι τελείως διαφορετικὴ:

«χρησιμοποιοῦμε ὅλα τα πράγματα ποὺ ὑπάρχουν, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς ἐὰν ὑπῆρχαν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν ἐμᾶς»¹⁰³.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται πλέον φανερὸ ὅτι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ τέλος στὴν περίπτωσι τῆς φύσεως δὲν συμπίπτει μὲ τὸ τέλος τοῦ «τεχνικοῦ» ἀντικειμένου. Τὸ τέλος ἔχει τὴν ιδιαιτερότητά του, τὸ χρησιμοποιοῦμε ὅμως γιὰ λογαριασμὸ μας, ὡς ἐὰν κάθε φύσει ὄν ὑπῆρχε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἐμᾶς. Γνωρίζουμε, ὅστόσο, ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη σειρά δηλώσεων στὰ χωρία αὐτά, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει πραγματικὰ σὲ ἓνα εἶδος ἀντικειμενικῆς, κοσμικῆς τελεολογίας. Αὐτὸ ὅμως, εἶναι ἓνα ζήτημα ποὺ ξεπερνᾷ στὴν πραγματικότητα τὰ ὅρια τῶν Φυσικῶν, καὶ τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε μάλιστα νὰ ἐξετασθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος. Εἶναι, ὡστόσο, βέβαιο ὅτι τὸ παρὸν σύγγραμμα ἀντιμετωπίζει τὸ τέλος ὡς κάτι ποὺ συμβαδίζει μὲ τὸ τέλος

101. Ἐνθ' ἄν., 194b 7-8.

102. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα χωρία ποὺ στηρίζουν τὴν ἄποψι αὐτή, ἐπισημαίνουμε εἰδικότερα τὰ ἑξῆς: *Περὶ Ψυχῆς*, Α, 1, 403b 1 κ. ἑξ. καὶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Η, 3, 1043a 31 κ. ἑξ.

103. *Φυσικά*, Β, 2, 194a 34-35. Γιὰ τὸ ὅλο αὐτὸ θέμα, βλ. τὴν προσέγγισι τοῦ W. WIELAND, Ἐνθ' ἄν., σσ. 254 κ. ἑξ., ἀλλὰ εἰδικότερα τὴν ἀνάλυσι ποὺ ἀφιερώνει στὸ *Als-Ob-Teleologie* (σσ. 259 κ. ἑξ.), καθὼς καὶ τὴν ἐρμηνεία ποὺ προτείνει γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασι χωρίο (σσ. 275 κ. ἑξ.). Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω τὸ χρέος μου στὸν φίλο Marc Richir, ποὺ μοῦ ἐπεσήμανε, στὸ πλαίσιο διάφορων φιλοσοφικῶν συζητήσεων, τὴ σπουδαιότητα τοῦ «ὡς ἐάν», καὶ τοῦ ὁποῖου οἱ πολυάριθμες μελέτες ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοσι τῆς παρούσας μελέτης, θεμελίωσαν ἱκανοποιητικὰ τὴ φιλοσοφικὴ αὐτὴ ὀπτική, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἐννοια τῆς κριτικῆς σχέψης τοῦ Κάντ, μιὰ ὀπτικὴ τὴν ὁποία προώθησα μὲ τὸν δικό μου τρόπο στὶς μελέτες μου, κυρίως μετὰ τὴν ἐνασχόλησή μου μὲ τὴν πρακτικὴ τῶν ποικίλων σχημάτων, ὅπως τῆς προέλευσις ἢ καταγωγῆς, τῆς ὁδοῦ, τοῦ ἔρωτα, τοῦ τεχνίτη, τοῦ καθρέφτη, τῆς βούλησις, καὶ τελευταία, τοῦ παιχνιδιοῦ (πβ. *La question du jeu du monde*, *Rue Descartes*, 18, 1997, σσ. 51-85).

τῆς τέχνης, ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκτυλίσσεται ἡ πορεία ἀπὸ ἓνα ἀφετηριακὸ σημεῖο (ἀπὸ τινὸς ἀρχῆς) μέχρι σὲ ἓνα καταληκτικὸ σημεῖο (εἰς τὸ τέλος), δηλαδὴ ὡς ἐὰν ἐκτυλίσσεται σκόπιμα ἔτσι, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸν στόχο ποὺ ἐντέλει ἐξυπηρετεῖ¹⁰⁴. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν κύκλο τῆς τελεολογίας ἀποδίδει τελικὰ ἡ ἔννοια τοῦ λόγου¹⁰⁵. Αὐτὸς εἶναι ποὺ ἀποκαλύπτει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο τόσο στὴν τέχνην ὅσο καὶ στὴν φύσιν προσδίδει ἓνα νόημα στὸ γίγνεσθαι, ἀποτυπώνει δηλαδὴ τὴν πορεία του (ὁδόν)¹⁰⁶. Εἶναι ἐπίσης ὁ «λόγος ὑπαρξῆς» τοῦ πράγματος, αὐτὸς ποὺ ὅταν ἀφαιρεῖται (τόσον ἐντὸς τῆς τέχνης ὅσον καὶ ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου, ὡς κάτι ἄλλο καὶ χωριστὸ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο-φύση) φωτίζει τὸ δρόμο, καί, φωτίζοντάς τον, φωτίζει, μὲ αὐτὸ ποὺ καθιστᾷ δυνατό (δηλαδὴ τὸ εἶδος), τὴ σκέψη μας. Προϋπόθεση γιὰ τὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς ἐπιστήμης τῆς φύσεως εἶναι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ διαπίστωση ἐκεῖνου τὸ ὁποῖο στὴν φύσιν ἀποτελεῖ προϋπόθεση ὑπαρξῆς τῶν φύσει ὄντων, τῆς ἐπ' ἀπειρον ἐπανεμφάνισής τους, τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι πάντοτε (ἀεὶ) καὶ τὶς περισσότερες φορές (ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ) αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ εἶναι¹⁰⁷. Ὡς ἐὰν ἦταν προϋπόθεση τῆς γενέσεως καὶ ποιήσεως ἐνὸς «τεχνικοῦ» ἀντικειμένου ἡ συνειδητοποίηση ἐκεῖνου ποὺ ἀποτελεῖ γιὰ τὴ νόησιν προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγμάτωση αὐτῆς τῆς δημιουργίας σύμφωνα μὲ μιὰ ὁρισμένη τάξη¹⁰⁸. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τύπους τοῦ εἶναι συνίσταται στὸ ὅτι ὁ λόγος τῆς τέχνης ἐξαρτᾶται, ὡς ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἀπὸ μιὰ γνώση, ἐνῶ ὁ λόγος τῆς φύσεως εἶναι ἡ φύσις καθ' αὐτή, στὸν τρόπο γένεσής της. Ἡ ἴδια ἡ ἐμφάνισή της, ὡς δημιουργία (δηλαδὴ ἡ γένεσις ὡς γένεσις) δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ λόγος ποὺ θὰ μπορούσε πάντοτε νὰ ἐνυπάρχει στὴν γένεσή της, μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς μεταμορφώσεις του, διαρκῶς διαφεύγει. Θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ ἀποτελέσει βάσει αὐτοῦ ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς; Ἐφ' ὅσον ἡ μεταφυσικὴ εἶναι μιὰ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ὡς ὄντος, θὰ λέγα-

104. Ἐνθ' ἀν., 8, 199b 15-18.

105. Πβ. κυρίως *Περὶ Ζῶων Μορίων* A, 1, 639b 14 κ. ἐξ. Ἄς σημειώσουμε ὅμως, ἥδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι τὸ ποιητικὸ αἶτιο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθιερώνει αὐτὸν τὸν κύκλο, μέσῳ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἐγκαινιάζοντας μιὰ νέα προβληματικὴ καθοριστικὴ γιὰ τὴν μετέπειτα πορεία, ὄχι μόνον τῶν Φυσικῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς καὶ δυτικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης (πβ. στὴ συνέχεια, κεφ. 5).

106. Εἶναι πράγματι ἐνδιαφέρον ἐδῶ νὰ ἐξετάσουμε τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ φράση «ὅσα ἀπὸ τινὸς ἐν αὐτοῖς ἀρχῆς συνεχῶς κινούμενα ἀφικνεῖται εἰς τὸ τέλος» (B, 8, 199b 16-17) μὲ τὸ χωρίο ποὺ ἐξετάζει τὴν γένεσιν-φύσιν (B, 1, 193b 12-13).

107. Ἐνθ' ἀν., 5, 197a 19-20.

108. Πβ. *Περὶ Ζῶων Μορίων*, A, 1, 639b 16-19, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 7, 1032b 15 κ. ἐξ.

με ὅτι δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἰδιαίτερο ἀντικείμενό της. Θὰ δοῦμε, ὥστόσο, ὅτι τὸ Βιβλίο Ζ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, στὴν προσπάθειά του νὰ συμ- φιλιώσῃ τὴν ὄντολογία μὲ τὴ φυσική, καταλήγει νὰ τὸν θεωρήσῃ ἀντικείμενό της. Ἐδῶ ὅμως ἀκόμα, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐπίσης, δὲν τὸν ἐξετάζει ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀνάπτυξής του ἀλλὰ βάσει τῶν συνεπειῶν του. Τόσο ἡ μεταφυσική ὅσο καὶ ἡ φυσική, ἐφ' ὅσον ἐξετάζουν τὸ ὄν, ἡ μία ὡς ὄν καὶ ἡ ἄλλη ὡς γιγνόμενον, ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς ἀρχές βάσει τῶν ὁποίων τὰ ὄντα ὑπάρχουν ἢ γίνονται¹⁰⁹. Γι' αὐτό, παρ' ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ λόγου ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ χρησιμοποιεῖται μὲ μιὰ πληθώρα σημασιῶν, ποτὲ ὁ φιλόσοφος δὲν τὸν ἐξετάζει καθ' ἑαυτόν. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, φαίνεται ὅτι μᾶς ἔδωσε, μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιλαμβάνε- ται τὴν ἔννοια τῆς κινήσεως, ὅλα τα στοιχεῖα γιὰ μιὰ τέτοια πραγ- μάτευση. Καθὼς ὅμως στόχος του ἦταν ἡ θεμελίωση μιᾶς ἐπιστήμης τῆς φύσεως, φαίνεται ὅτι ἀσχολήθηκε μόνον μὲ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς ὀφείλεται καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς θεωρίας τοῦ περὶ τῶν τεσσάρων αἰτίων.

Τὴ σπουδαιότητα αὐτὴ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ υπογραμμίσω, ἤδη, ἀπὸ τὴν σύντομη ἀναφορά μου στὶς ἔννοιες τῆς ἀρχῆς, τοῦ αἰτίου καὶ τοῦ στοιχείου. Διετύπωσα ἔτσι τὴν ἀπόψη ὅτι *a priori* προϋπόθεση κάθε γνώσης εἶναι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ διερεύνηση τοῦ αἰτίου, διότι δὲν ὑπάρχει γνώση δίχως ἀναφορὰ σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διερεύνηση. Ἡ ἀναγνώριση τῶν αἰτίων παραπέμπει ὡς ἐκ τούτου στὴν ἀναγνώριση τῆς δυνατότητας ὑπαρξῆς μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ πορεία ἀνά- πτυξης τῶν Φυσικῶν ἀποκάλυψε σταδιακὰ ἓνα πλῆθος ἀρχῶν. Ὑπάρ- χει, ἀρχικῶς, τὸ ὑποκείμενον ποὺ γίνεται, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὑπό- κεῖται σὲ κάτι ἄλλο πέραν τοῦ ἑαυτοῦ του, ὕλη (πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ συνήθως ἀποκαλοῦμε «ὕλικὸ αἶτιο»). Στὴ συνέχεια, ὑπάρχει τὸ εἶδος τὸ ὁποῖο ἐξειδικεύει αὐτὴν τὴν ὕλη, ἐφ' ὅσον τὸ ὑποκείμενο διασπᾶται στὸ εἶδος καθ'αυτὸ καὶ στὸ εἶδος αὐτοῦ ποὺ θὰ προκύψει, καὶ τὸ ὁποῖο δηλώνεται ἀρχικῶς ὡς στερήσεις, δηλαδή ὡς ἀπουσία μορφῆς. Τὸ εἶδος αὐτὸ προσδιορίζει αὐτὸ ποὺ εἶναι τὸ πρᾶγμα, δη- λαδὴ τὸ τί ἦν εἶναι (πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ λανθασμένα ἀποκαλοῦμε

109. Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ τὸ ἐνδιαφέρον χωρίο *Περὶ Ζῴων Μορίων* Α, 1, 639b 30-640a 4, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι ὁ τρόπος τῆς πραγμάτευσης εἶναι διαφορετικὸς στὴν περίπτωση τῆς «τέχνης» ἀπὸ ὅ,τι στὴν περίπτωση τῆς «φύσεως» ἢ στὶς ἄλλες θεωρητικὲς ἐπιστῆμες, διότι ἡ «ἀρχὴ» σὲ αὐτὲς ἀναφέρεται στὸ ὄν, ἐνῶ στὴν «τέχνη» συνδέεται περισσότερο μὲ τὸ ἐσόμενον.

«εἰδικὸ αἷτιο»)¹¹⁰. Ἀπὸ τῇ μιά, λοιπόν, στὸν βαθμὸ ποὺ ὑπάρχει γί-
γνεσθαι ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ἓνα νέο εἶδος διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ
ὑποκείμενο, ἐμφανίζεται κατ' ἀνάγκην καὶ μία ἀρχὴ ἔξω ἀπὸ τὸ ἴδιο
τὸ πρᾶγμα, βάσει τῆς ὁποίας καὶ μόνον ὑπάρχει γίγνεσθαι καὶ ἡ
ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε σύντομα, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τῆς ἀπό-
δοσης τοῦ νέου εἶδους στὸ ὑποκείμενο (πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ ἀπο-
καλοῦμε «ποιητικὸ αἷτιο»). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ
εἶδος συμμορφώνεται πρὸς τὸν λόγον, εἰσάγει δηλαδὴ τὴν ἔννοια τοῦ
«λόγου ὑπαρξῆς», ἡ μορφή ἐμφανίζεται ὡς ἐκεῖνο ποὺ δηλώνει (ἐξω-
τερικά, αἰσθητά) τὸ εἶδος, ἀποτελεῖ μὲ ἄλλα λόγια τὴν ὁλοκλήρωσή
του (ἐντελέχεια). Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει τὸ «τέλος», ὡς ἐκεῖνο οὐ ἔνε-
κα ὑπάρχει τὸ γίγνεσθαι – καί, ἐπομένως, ὡς ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο γί-
γνεται τὸ γιγνόμενον, ἐκεῖνο ποὺ συνιστᾷ τὸν «λόγο ὑπαρξῆς» τῆς
δημιουργίας ἢ γένεσής του, ἀλλὰ ἐπίσης ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀπὸ τῇ στιγ-
μῇ ποὺ ἐπιτευχθεῖ συνιστᾷ τὸν λόγο τῆς δράσης ἢ τῆς χρήσης τοῦ
(πρόκειται δηλαδὴ γι' αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε «τελικὸ αἷτιο»). Αὐτὸ
σημαίνει ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ ὅτι ὑποστηρίζεται γενικῶς, ὑπάρχει
ἀσφαλῶς διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ εἶδος καὶ μορφή, καθὼς τὸ εἶδος δη-
λώνει τὴν οὐσία ἐνὸς πράγματος, ἐνῶ ἡ μορφή τὸ τέλος του. Ἡ φύ-
σις, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, νοεῖται διττῶς: ἀπὸ τῇ μιά, ὡς ὕλη
καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς μορφή, «καὶ ἡ μορφή εἶναι ἓνα τέλος. Ἐπειδὴ
λοιπὸν ὅλα γίνονται χάριν τοῦ τέλους, ἡ μορφή θὰ εἶναι ἡ αἰτία: ὁ
σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται κάτι»¹¹¹. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο,
ὅταν ἀπαριθμεῖ τὰ τέσσερα αἷτια, ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἀνάμεσα
στὸ εἶδος καὶ στὸ οὐ ἔνεκα, καθὼς ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅρος ἀντιπρο-
σωπεύει κάθε μορφή τελεολογίας, συμπεριλαμβανομένης τῆς «μορ-
φῆς». Στὴν πραγματικότητα, ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει ἡ ὕλη, τὸ εἶδος,
τὸ κινῆσαν καὶ τὸ οὐ ἔνεκα¹¹². Ἔτσι, κατὰ τὴν πορεία τῆς διερεῦ-
νησῆς του, ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς προτείνει τέσσερις ὀπτικές γωνίες,
ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Wieland, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε ἓνα πρᾶγμα, βάσει τῶν
ὁποίων καὶ μόνον μπορούμε νὰ ἀποκτήσουμε γνώση αὐτοῦ τοῦ πράγ-
ματος. Ὡς ὀπτικές γωνίες, οἱ ἀρχές καὶ τὰ αἷτια – καὶ σὲ αὐτὸ ὁ
Wieland ἔχει δίκιο – δὲν ἀποτελοῦν ὄντότητες, ἀλλὰ κάτι ποὺ πλη-
σιάζει τὰ *Hilfsmittel* τῆς ἔρευνας, βοηθητικά, δηλαδή, ἐργαλεῖα τὰ
ὁποῖα καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἀντίληψη κάθε αἰσθητῆς ἢ ἐμπειρικῆς
πραγματικότητας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Σαφεῖς μαρτυρίες γι' αὐτὸ

110. Λέω «λανθασμένα» διότι αὐτὴ ἡ ἀπόδοση προέκυψε ἀπὸ τὴ σύγχυση ἀνάμεσα
σὲ εἶδος καὶ μορφή, ἐνῶ ἐν προκειμένῳ ἐξετάζεται μόνον τὸ εἶδος. Ἐπομένως, ὁ πιὸ
ἀκριβὴς ὅρος, θὰ ἦταν «εἰδικὸ αἷτιο».

111. Φυσικά, Β, 8, 199a 30-32, μτφρ. Β. Κάλφα, σ. 127.

112. Φυσικά, Β, 8, 198a 22-24.

μᾶς παρέχουν τὰ ἄλλα φυσικά του συγγράμματα, πλὴν τῶν Φυσικῶν. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ ποὺ πιστεύει ὁ Wieland, μοῦ φαίνεται ὅτι στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὲς οἱ ἀρχὲς καὶ τὰ αἷτια θεμελιώνονται μὲ μιὰ ὄντολογικοποίηση τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας, δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελοῦν ἔννοιες μὲ τὴν καντιανὴ ἀντίληψη ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς, βάσει τῶν ἐνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων ποὺ τὶς καθιστοῦν δυνατὲς (δηλαδή τὴν πολυσημία τοῦ ὄντος, τὴ θέση ὅτι ἡ οὐσία εἶναι τὸ ἔσχατο ὑποκείμενο κάθε κατηγορήσεως καὶ οἱ κατηγορίες τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν Πολλῶν), ἔννοιες συνδεδεμένες μὲ τὴν ἐνο-οντολογία. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι στὴν προσπάθειά του νὰ προσεγγίσει τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ μιὰ καντιανὴ σκοπιὰ ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐναρμονίσει τὴν ρεαλιστικὴ μὲ τὴν παραδοσιακὴ ὄντολογικὴ ἐρμηνεία, ὁ Wieland ἀνοίγει ἕναν νέο δρόμο, τὸν ὁποῖο, ὅμως, ἀμέσως ξανακλείνει κρύβοντας τὸ οὐσιῶδες. Θέλω μὲ αὐτὸ νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζεται ἐδῶ σὲ σχέση μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων ὡς «βοηθητικὸ ἐργαλεῖο», εἶναι στὴν πραγματικότητά ἐνολογικῆς τάξεως καί, ἐπομένως, κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἐργαλεῖο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀποκαλύπτει ἐπὶ πλέον, τουλάχιστον στὴν περίπτωσή τοῦ Ἀριστοτέλη, μιὰ κρυφὴ σύνδεση μὲ τὸ ὄν, ἰδρύοντας μιὰ σχέση συμπληρωματικότητας ἀνάμεσα στὸ Ἐν καὶ τὸ Ὀν¹¹³. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, μολονότι θὰ ἀποτελοῦσαν ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποῖου θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ὄν, τὰ αἷτια δὲν εἶναι κάτι ὑποδεέστερο παρὰ μόνον διότι ὑπάρχει ὄν, καὶ μάλιστα γιγνόμενον. Μὲ ἄλλα λόγια, παρ' ὅτι συνιστοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ὄν, τὸ αἷτιο εἶναι πάντοτε αἷτιο τοῦ ὄντος καὶ τὰ τέσσερα αἷτια συγκροτοῦν μαζὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἐνὸς καὶ τὸν Πολλῶν, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐπιτρέπει νὰ περιγράψουμε τὸ ὄν¹¹⁴. Ὑπὸ τὴν

113. Παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη στὶς δύο ἀπόπειρες πραγμάτευσης τοῦ θέματος αὐτοῦ στὰ ἄρθρα μου ποὺ ἀνέφερα ἤδη, «L'Être et l'Un chez Aristote» καὶ «Le statut de l'Un dans la Métaphysique», περιμένοντας τὴ δημοσίευσή τῶν ἐργασιῶν μου γιὰ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά.

114. Ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ ποὺ ἀναδεικνύει τὸ εἶναι τοῦ ὄντος ὄχι μόνον σύμφωνα μὲ κάποιες περιοριστικὲς παραμέτρους (αἷτιο, ἀρχή, αἷτια) ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ πληθώρα τρόπων τοῦ Ἐνὸς ἢ τῶν Πολλῶν, κλονίζει ἀκόμα καὶ τὴν ἄποψη ὅτι τὰ αἷτια, οἱ ἀρχὲς ἢ οἱ αἷτιες, ἀνήκουν στὴν τάξη τοῦ εἶναι τοῦ ὄντος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ HEIDEGGER, στὸ *Der Satz vom Grund*, Pfullingen, 1957 (γαλλ. μτφρ. *Le Principe de raison*, Paris, 1962) μὲ στόχο νὰ θεμελιώσει ἕνα ἐπέκεινα αὐτῶν τῶν βασικῶν ἐννοιῶν, μέσῳ μιᾶς ἀβύσσου, ἐνὸς ἀπύθμενου βάθους. Ἀντίθετα, ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἰδωθεῖ μέσῳ τῆς ἀπόπειρας τοῦ Heidegger – ἀρκετὰ ρευστῆς, εἶναι ἀλήθεια – νὰ συλλάβει τοὺς τρόπους τοῦ «συλλέγω, συγκεντρώνω» καὶ τῆς «συγκέντρωσης» ὡς ἕνα ἄνοιγμα πρὸς τὸ ἐπέκεινα τῆς μεταφυσικῆς. Στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ Ἐν, ὡς μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων, δὲν ἀνήκει

έννοια αὐτή, οἱ ἀρχές αὐτές δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτές ὡς ἀρχές κάποιου φανταστικοῦ ὄντος (fiction): ὁ ὅρος «τραγέλαφος» σίγουρα δηλώνει κάποιο πράγμα ἀλλά, καθὼς αὐτὸ ποὺ δηλώνει δὲν ὑπάρχει, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ βάσει τέτοιων ἀρχῶν καὶ αἰτίων. Ὡστόσο, πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ ἓνα πιθανὸ «ἀντικείμενο» ἐμπειρίας, ἐφ' ὅσον τὸ ἔχουμε φανταστεῖ ἔτσι, εἶναι δηλαδὴ ἓνα προϊόν φαντασίας. Τὸ μεταφυσικό του πλαίσιο δὲν συγκροτεῖται ἀπὸ τὸ ὄν ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ τὰ Πολλά, ὅπως τὸ εἶχε ἤδη συλλάβει ὁ Πλάτων εἰσάγοντας τὶς ἐννοιες τοῦ ταύτου καὶ τοῦ ἑτέρου στὸν Σοφιστή, γιὰ νὰ διερευνήσῃ τὸ status τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰκόνων¹¹⁵. Ἀντίθετα, ἓνα «τεχνικὸ» ἀντικείμενο, παρ' ὅτι ἀπόν, παρ' ὅτι μπορούμε νὰ τὸ συλλάβουμε ὡς ἐσόμενον¹¹⁶, βρίσκει τὴ θεμελίωσή του σὲ αὐτές τὶς ἀρχές καὶ τὰ αἷτια, διότι μπορούμε νὰ τὸ συλλάβουμε ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ὡς ἐὰν ἦταν θεμελιωμένο σὲ μιὰ γνώση. Μὲ αὐτόν, λοιπόν, τὸν τρόπο διευκρινίζεται τὸ status τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων στὸν Ἀριστοτέλη: θεωροῦνται ὡς ἀρχές ἐκείνου ποὺ ὑπάρχει, γίγνεται ἢ θὰ ὑπάρξει, ἐφ' ὅσον βρίσκουν τὸν «λόγο τῆς ὑπαρξῆς»

στὴν τάξη τοῦ ὄντος ἀλλὰ ἐκδηλώνεται ὡς συμπλήρωμα τοῦ ὄντος δίχως τὸ ὅποιο, τὸ ὄν θὰ ἦταν συγκεκριμένο, ἀρα ἀπρόσιτο. Ὡς μέτρο, τὸ ἓνα ἐμφανίζεται ὡς ἐκεῖνο ποὺ δηλώνει τοὺς τρόπους τῶν πιθανῶν σχέσεων (πολὺ περιορισμένων ἀκόμα στὸν Ἀριστοτέλη) τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον. Αὕτη εἶναι μιὰ ὀπτική ποὺ θεωρῶ ὅτι παρέβλεψε ὁ R. BRAGUE, στὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ *Aristote et la question du monde. Essai sur le contexte cosmologique et anthropologique de l'ontologie*, Paris, 1988, ἡ ὁποία παραμένει πολὺ κοντὰ ἀκόμα στὴν χαϊντεγκεριανὴ ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη, μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ προσέγγιση, ποὺ υἱοθετήθηκε κυρίως ἀπὸ τὴν ἀγγλόφωνη φιλοσοφία, παρ' ὅτι διέκρινε τὴν ἀμφισημία ὅσον ἀφορᾷ τὰ αἷτια, ἐπιμένοντας κάποτε στὸν «ἐπεξηγηματικὸ» χαρακτήρα τους, ἀφήνει μετέωρο τὸ status τῆς ἐννοίας αὐτῆς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐννοιῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ ἀναλυτικὴ διαδικασία, παρ' ὅτι ἀρκεῖται στοὺς κανόνες τῆς γλώσσας, δὲν θὰ μπορούσε νὰ συλλάβῃ τὸ πέρασμα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐπεξηγηματικὸ στὶς ἐνολογικὲς του προϋποθέσεις, καί, ἀκόμα λιγότερο, στὸ status τῆς συμπληρωματικότητος ἀνάμεσα στὸ ἓνα καὶ τὸ ὄν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ ἓνός στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ὅποιο «συσκότισαν» μέχρι σήμερα οἱ διάφορες ἐρμηνευτικὲς παραδόσεις, παραμένει ἓνας ἀδιερεύνητος ὀρίζοντας τὸν ὅποιο θὰ πρέπει κάποια μέρα νὰ ἀντιμετωπίσουμε ὡς ἓνα ἀνοιχτὸ πεδίο στοχασμοῦ.

115. Γιὰ τὸ status τῆς φαντασίας, πβ. τὸ ἄρθρο μου *Le problème de l'imagination chez Aristote*, στὸ *La représentation, Actes du 18e Congrès de l'ASPLF, Strasbourg, juillet 1980*, Strasbourg, 1982, σσ. 153-158. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελετῶν γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἐντυπωσιακός. Ἀπὸ ὅσες δημοσιεύθηκαν μετὰ τὴ δική μου, πβ. ἰδιαίτερα L. LABARRIÈRE, *Imagination humaine et imagination animale chez Aristote*, *Phronesis*, 29, 1984, σσ. 17-49, M. WEDIN, *Mind and Imagination in Aristotle*, New Haven/London, 1988 καὶ P. KALAITZIDES, *Imagination et Imaginaire chez Aristote*, *Revue de philosophie ancienne*, 9.1, 1991, σσ. 3-58. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰκόνων στὸν Σοφιστή, πβ. J.-F. MATTÉI, *L'Étranger et le simulacre*, Paris, 1983 καὶ S. ROSEN, *Plato's Sophist. The Drama of Original and Image*, New Haven, 1983.

116. *Περὶ Ζῴων Μορίων*, A, 1, 640a 3-4. Πβ. παραπάνω σημ. 110.

τους στην αντιπαράθεση ανάμεσα στα πιο καθολικά δεδομένα της ένο-οντολογίας και την αίσθητή πραγματικότητα. Ἐν αὐτῇ ἡ ἀντιπαράθεση φαίνεται στὰ μάτια τοῦ Σταγειρίτη πιθανή, αὐτὸ ἐξ ἀρχῆς ὀφείλεται, ἀφενός, στὸ γεγονὸς ὅτι διατηρεῖται ἡ λογικὴ σκοπιὰ τῆς ὄντολογίας, καὶ ἐπομένως ἡ σχέση της μὲ τὴν ἐνολογία¹¹⁷, καὶ ἀφ' ἑτέρου, στὸ ὅτι προϋποτίθεται μιὰ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀρχὴ καὶ ὄν, ἡ ὁποία καθιστᾷ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δυνατὴ μιὰ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος.

Βεβαίως, δὲν πρόκειται νὰ μελετήσουμε ἐδῶ στὶς λεπτομέρειές της αὐτὴ τὴν πολὺ γνωστὴ θέση περὶ τῶν τεσσάρων αἰτίων, οὔτε τὸ ζήτημα τῆς τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου, ποὺ ἀναλύονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ ἴδιο φιλοσοφικὸ πλαίσιο. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ ἓναν σχολιασμὸ τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴ μετάφρασή μου τοῦ Βιβλίου Β τῶν Φυσικῶν ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως¹¹⁸. Μοῦ φαίνεται, ὡς ἐκ τούτου, ἄσκοπο νὰ ἐπαναλάβω αὐτὸ ποὺ ἔχω ἤδη ἀναπτύξει ἄλλοῦ. Ἀπὸ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ ἃς συγκρατήσουμε κυρίως ὅτι, ὅταν ἐξετάζει τὸ φύσει ὄν, ὁ φυσικὸς φιλόσοφος πρέπει, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ χρησιμοποιήσει καὶ τὰ τέσσερα αἷτια καὶ νὰ ἐπιχειρήσει, μὲ στόχο ἡ διερεύνησή του νὰ συμφωνεῖ πλήρως μὲ τὴ σκοπιὰ τῆς «φυσικῆς», νὰ συνδέσει μὲ αὐτὰ τὸ ζήτημα τοῦ διὰ τί τοῦ πράγματος ποὺ ἐξετάζει, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴν ὕλην, τὸ εἶδος, τὸ κινῆσαν καὶ τὸ τέλος. Ἡ ἀναζήτησις αὐτὴ τοῦ διὰ τί κάθε πράγματος φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὸ λείψανον κάθε διερεύνησης, σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὑπογραμμίζει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ συγγράμματός του, ἐπισημαίνοντας ὅτι μέσω αὐτοῦ πρέπει νὰ φτάσουμε στὴν πρώτη αἰτία¹¹⁹. Ὅτι τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι θεμελιώδες ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ Α, 3, ὅπου ἐπανεμφανίζεται αὐτὴ ἡ προβληματικὴ μὲ στόχο νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Μόνον ὅταν γνωρίζουμε τὴν πρώτη αἰτία μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι γνωρίζουμε ἓνα πράγμα¹²⁰. Σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο αὐτό, πρόκειται κατ' οὐσίαν γιὰ τὸ λεγόμενο «εἰδικὸ αἷτιον», τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ἐδῶ διττῶς ὡς τὸ τί ἦν εἶναι καὶ τὸ τί ἐστὶ¹²¹, διευκρινίζοντας ὅτι μὲ τὸ διὰ τί προχωρᾷ πρὸς τὸν ἔσχα-

117. Ἐφ' ὅσον τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν, ἃς τὸ ἐπαναλάβω γιὰ ἄλλη μία φορά, ἀποτελεῖ μέρος, ὄχι τῆς ὄντολογίας, ἀλλὰ τῆς ἐνολογίας.

118. Πβ. L. COULOUBARITSIS, Aristote, *Sur la Nature (Physique, II)*, ἐνθ' ἄν., σσ. 111 κ. ἐξ.

119. Φυσικά, 3, 194b 17-20.

120. Μετὰ τὰ Φυσικά, Α, 3, 983a 24-26.

121. Ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου οὐσία ἐδῶ παραπέμπει στὴ γενικότερη καὶ ὄχι ἐπαρκῶς συγκροτημένη ἀκόμα σημασία τῆς ἐννοίας αὐτῆς, ἔτσι δηλαδὴ ὅπως ἐμφανίζεται στὰ Φυσικά, Β, 7, 198 a 25, ὅπου δηλώνει τὴν «οὐσία», ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται στὴν οὐσία

το λόγο ὑπαρξης τοῦ πράγματος. Ἡ ἀμφισημία τῆς τελευταίας αὐτῆς φράσης δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκρύψει τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν προκειμένῳ ὁ «ἔσχατος» αὐτὸς λόγος ἀναφέρεται στὸ εἶδος¹²², τὸ ὁποῖο παραμένει στὸν πυρῆνα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Βιβλίου Ζ. Τὰ μαθηματικά, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, θὰ μπορούσαν νὰ ἐπιβεβαιώσουν αὐτὴ τὴν ὀπτική¹²³, ἀλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἕναν ἀπόλυτο κανόνα. Ἐξ οὗ καὶ ἡ δυσκολία νὰ ἀποδοθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ φράση τὸ τί ἦν εἶναι. Πρότασή μου εἶναι νὰ διατηρήσουμε τὴν ἀμφισημία τῆς ἀποδίδοντάς την μὲ τὴ φράση «αὐτὸ ποὺ κάθε πρᾶγμα ἦταν νὰ εἶναι»¹²⁴. Στὰ Φυσικά Β, 7, αὐτὸ τὸ διὰ τί συνδέεται μὲ τὸ «ποιητικὸ αἶτιο» καὶ ἀκόμα (πρᾶγμα ποὺ φαίνεται φυσικὸ) μὲ τὸ «τελικὸ αἶτιο»¹²⁵. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ πλέον ἐπισημαίνει ὅτι συχνά τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ τὰ αἶτια μπορούν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἕνα, διότι, ὅπως λέει, τὸ τί ἐστὶ, ἡ οὐσία δηλαδή, τὸ οὗ ἔνεκα καὶ τὸ ὅθεν ἡ κίνησις πρῶτον εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὸ εἶδος (εἶδει), ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος γεννᾷ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἰσχύει γενικῶς γιὰ ὅσα κινούμενα κινεῖ. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, διευκρινίζει, τὰ ὄντα ποὺ χωρὶς νὰ ἔχουν μέσα τους κίνηση κινοῦν, δὲν ἀποτελοῦν πλέον ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς, διότι ὄντας ἀκίνητα δὲν μπορούν νὰ ἔχουν μέσα τους κίνηση, οὔτε ἀρχὴ κινήσεως. Βεβαίως, μέσα τῶν θέσεων αὐτῶν ποὺ διατυπώνει ἀναδύεται ἡδη, πέρα ἀπὸ τὰ μαθηματικά¹²⁶, μιὰ πρώτη φιλοσοφία καὶ μιὰ θεολογία. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅμως, ἐκμεταλλεύεται τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ μᾶς ἐπισημάνει ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ τρεῖς διαφορετικὲς μελέτες ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν θὰ ἐξετάσουμε τὴν ἀκίνησια καθαυτή, τὰ κινούμενα ἀλλὰ ἄφθαρτα (τὰ οὐράνια δηλαδή ὄντα) καὶ τὰ κινούμενα ἀλλὰ φθαρτά (τὰ ὄντα τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου)¹²⁷. Ὅτι τὸ θέμα τῆς κινήσεως θὰ μπορούσε νὰ ὑπαγορεύσει τρεῖς διαφορετικὲς μελέτες ἐπὶ τῇ βάσει

καθαυτὴ ἐκτὸς συνθέτου. Ὡστόσο, ἡ διευκρίνιση ποὺ ἀκολουθεῖ, συνδέοντάς την μὲ τὸ τί ἐστὶ, μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι πρόκειται νὰ προχωρήσει παραπέρα καὶ νὰ μὴν περιοριστεῖ στὴν πλατωνικὴ σημασία. Ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ λέει ἐδῶ: «ἡ οὐσία, δηλαδή τὸ τί ἐστὶ». Ἡ σταθερὴ ὅμως ἀπόδοση τοῦ ὅρου οὐσία μὲ τὸ *essence*, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸν Ἀριστοτέλη, καταργεῖ ἐν τέλει τὶς μείζονες ἀποχρώσεις τοῦ ὅρου. Ταυτόχρονα ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ ὑπαρξη αὐτῆς τῆς δυνατότητας καθιστᾷ ἄκυρη καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς οὐσίας μὲ τὸν ὅρο *substance*, ἀπόδοση ποὺ ἀποκρύπτει στὴν πραγματικότητα τὴ βάση τῆς γενεσιολογικῆς προβληματικῆς, πρακτικῆς ποὺ ἀκολουθοῦν ἀκόμα καὶ σύγχρονοι μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη.

122. Μετὰ τὰ Φυσικά, Α, 3, 983a 27-29.

123. Φυσικά, Β, 7, 198a 15-18.

124. Πβ. *Considération sur le to ti en einai*, *L'Antiquité Classique*, 50, 1981, σσ. 148-157.

125. Φυσικά, Β, 7, 198a 19-21.

126. Πβ. Μετὰ τὰ Φυσικά, Ε, 1.

127. Φυσικά, Β, 7, 198a 27-31.

τῆς φύσης τοῦ πρὸς ἐξέτασιν ἀντικειμένου, ὁδηγεῖ στὴν πραγματικότητα, συνεχίζοντας τὸ ἔργο τῶν Φυσικῶν, τόσο στὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ ὅσο καὶ στὰ ὑπόλοιπα φυσικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐὰν τὰ Φυσικὰ στὴ συνέχεια ἀσχολοῦνται μὲ τὸ θέμα αὐτό, δὲν εἶναι γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσουν σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες, ἀλλὰ γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὶς ἀρχές του. Αὐτὸ ἐξηγεῖ ἐπίσης γιατί οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς ἢ δοξογράφοι θεώρησαν κάποτε τὴ συνέχεια αὐτὴ τῶν Φυσικῶν συνδεδεμένη ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν προβληματικὴ τῆς κινήσεως, μέχρι τοῦ σημείου μάλιστα νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὴν ἀποκόψουν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο¹²⁸. Στὴν πραγματικότητα, στὴν πορεία ἀνάπτυξης τῶν Φυσικῶν, ὅπου τὰ αἷτια ἀπετέλεσαν ἤδη ἀντικείμενο μιᾶς λίγο ὡς πολὺ συνοπτικῆς παρουσίας, πρὶν ἢ μετὰ τὴν ἀναλυτικὴ τους πραγμάτευση («ὕλικὸ αἷτιο» στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7-9, «εἰδικὸ αἷτιο» στὰ Βιβλία Α, κεφ. 7-9 καὶ Βιβλίο Β, 1, «τελικὸ αἷτιο» στὸ Βιβλίο Β, 4-8), μόνον τὸ τελικὸ αἷτιο φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμα διερευνηθεῖ. Ἀντιλαμβανόμαστε, ἤδη, ὅτι οἱ τρεῖς μελέτες ποὺ ἐξαγγέλλει ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς μελέτες ποὺ θὰ ἐκκινῶσαν ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῆς κινήσεως, ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ συνέχεια θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἐξετάζει τὸ ζήτημα αὐτό. Διότι θεωρῶ σημαντικὸ νὰ ὑπογραμμίσω ἤδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό ὅτι, στὸν βαθμὸ ποὺ μόνον τὸ ποιητικὸ αἷτιο θεωρεῖται ρητῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη συνδεδεμένο μὲ τὴν κίνησιν (ὡς τὸ κινῆσαν ἢ ὡς τὸ ὅθεν ἢ κίνησις), μπορούμε νὰ προβλέψουμε ὅτι θὰ ἀποτελέσει τὸ βασικὸ ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου ποὺ ἀφιερώνεται στὴν κίνησιν, καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ θεμελιωθεῖ φιλοσοφικῶς, θὰ μπορέσει νὰ φωτίσει ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν τὴν προβληματικὴ ἢ τὶς προβληματικὲς τῆς κινήσεως, ἔτσι ὅπως ἐμφανίζονται στὴ συνέχεια τῶν Φυσικῶν. Αὐτὸ εἶναι ἓνα σημεῖο τὸ ὁποῖο παρέβλεψε ἢ παραδοσιακὴ ἐρμηνεία – ἢ ὁποία ἀπέκρυψε ταυτόχρονα τὴ σπουδαιότητα τῆς βαθύτερης ἐνότητος τοῦ συγγράμματος τῶν Φυσικῶν. Τὸ ζήτημα αὐτὸ προκύπτει ἄλλωστε, ἀπὸ τὰ προηγούμενα: διότι ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ φύσει ὄν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ «εἰδικοῦ αἰτίου», εἶναι ἐξ ἴσου ἀλήθεια ὅτι τὸ τελευταῖο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐρμηνεύσει σὲ ὅλο το εὖρος του, διότι ἡ μορφή δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε στὴν πραγματικότητά τὴν αἰτία βάσει τῆς ὁποίας τὸ πρᾶγμα εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι. Μόνον ἓνα ἔσχατο (ἀκρότατον) αἷτιο μπορεῖ νὰ παράσχει μιὰ τέτοια ἐρμηνεία¹²⁹ καὶ νὰ ἀναλάβει ἀκόμα, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴ δυνατότητα ἀπόδοσης (transmissibilite) τοῦ «εἶδους», χάρις στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιλύει τὸ πλα-

128. Πβ. ἀνωτέρω, κεφ. Ι, § 3.

129. Ἐνθ' ἀν., 3, 195b 22.

τωνικὸ πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ στὸ νοητό, καὶ ταυ-
τόχρονα θεμελιώνει τὴ σταθερότητα στὸ ἐπίπεδο τοῦ αἰσθητοῦ. Αὐτὸ
εἶναι καὶ τὸ βασικὸ θέμα τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1-3 ποὺ ἀκολουθεῖ –
πρῶτο βῆμα στὸ πλαίσιο τῆς ἀναγκαιότητος νὰ ἐξετασθεῖ ἡ κίνησις
σύμφωνα μὲ τὸ ζεῦγος κινητικὸν/κινητόν, ἄρα καὶ κινουῦν/κινούμενον,
τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ στὴν ἀνάγκη ὑπαρξῆς ἐνὸς πρώτου κινουῦντος ἀκι-
νήτου. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο θὰ ἀναδυθεῖ, μὲ τὴν ἀναστροφὴ
αὐτῆς τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἡ σύγχρονη φυσική.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΚΙΝΗΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

§ 1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τὸν ὀρισμὸ τῆς κινήσεως

Ὅπως ἀναφέραμε προηγουμένως, ἀπὸ τὶς πρῶτες ἤδη γραμμὲς τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1 τῶν Φυσικῶν του, ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ τόσο τὴν ἐξέταση τῆς κινήσεως (δίχως τὴν ὁποία θὰ ἀγνοοῦσαμε τὴν φύσιν, ἐφ' ὅσον ἡ φύσις ἀποτελεῖ ἀρχὴν κινήσεως καὶ μεταβολῆς), ὅσο καὶ τὴν ἐξέταση τῶν θεμάτων ποὺ συνδέονται μετὰ τὴν προβληματικὴ τῆς κινήσεως (ὅπως εἶναι τὸ ἄπειρο, ὁ τόπος, τὸ κενόν, ὁ χρόνος)¹. Ὅπως ἀναφέραμε, ὅμως, ἐπίσης, αὐτὸ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ εἶναι κυρίως ἡ κίνησις, διότι διαδραματίζει βασικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ συγγράμματος καὶ συμπληρώνει στὴν πραγματικότητά τὴν προβληματικὴ τῶν ἀρχῶν, ἐπεξηγώντας τὸ ποιητικὸ αἶτιον καὶ ὀδηγώντας μας στὴν ἀναγκαιότητα ἐνὸς πρώτου κινουμένου ἀκίνητου – ἐπομένως στὰ Μετὰ τὰ Φυσικά. Οἱ ἔννοιες ἄλλωστε, ποὺ συνοδεύουν τὴν κίνηση θὰ ἐξεταστοῦν μόνον στὸν βαθμὸ ποὺ φωτίζουν αὐτὴν τὴν ἀνάπτυξη, ὅπως συμβαίνει κυρίως μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία ἀνοίγει τὸν δρόμο, χάρις σὲ τὶς ἀναφορὰς ποὺ γίνονται σὲ αὐτόν, γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς μεταβολῆς, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς κατὰ τόπον κινήσεως, ποὺ ὀρίζεται ὡς μετατόπιση. Ἡ τελευταία αὕτη θὰ ἀποδειχθεῖ, κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας, ὡς τὸ βασικὸ στοιχεῖο ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ φτάσουμε στὸ πρῶτο κινουμένον ἀκίνητον.

Ἡ ἀποψη ποὺ υἱοθετήσαμε ὡς ὑπόθεση ἐργασίας στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι δηλαδή ἡ προβληματικὴ τῆς κινήσεως συνδέεται μετὰ τὸ ποιητικὸ αἶτιον, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ κεφ. 2 τοῦ Βιβλίου Γ, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανέρχεται στὴ διαπίστωση, ἡ ὁποία εἶχε πολλὰ φορὲς διατυπωθεῖ προηγουμένως, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Στὸ τέλος, ὡστόσο,

1. Φυσικά, Γ, 1, 200b 12-21. Πβ. ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, *In Phys.*, σ. 67, ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *In Phys.*, σσ. 394-3, Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *In Phys.*, σσ. 339-346.

τῆς ἀνάπτυξης τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἡ δήλωση αὐτὴ παίρνει νέα μορφή, ἐφ' ὅσον προσδιορίζει ὅτι ὁ ἐντελεχεῖα ἄνθρωπος δημιουργεῖ ἀπὸ τὸν δυνάμει ἄνθρωπο ἕναν ἄνθρωπο. Ἐπὶ πλέον, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς προηγούμενες διατυπώσεις, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει τώρα ὅτι τὸ κινεῖν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ προσδίδει πάντοτε τὸ εἶδος². Μὲ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴ δυνατότητα τῆς ἀπόδοσης τοῦ εἶδους μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, δίνοντας τὴ δική του ἀπάντηση, ὅπως εἶδαμε στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου, στὴν πλατωνικὴ ἀπορία περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ στὸ νοητό, τῶν γιγνομένων στὶς οὐσίες καὶ τὶς Ἰδέες³. Ἄν ὄντως εἶναι ἔτσι τὰ πράγματα, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ἐπίσης, ὅτι τόσο ἡ θεωρία τῆς κινήσεως ὅσο καὶ ὁ περίφημος ὁρισμὸς ποὺ προτείνει, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο κίνησις εἶναι ἡ τοῦ δυνάμει ὄντος ἐντελέχεια, ἢ τοιοῦτον (θεωρούμενου δηλαδὴ στὴ δυνάμει ὑπαρξή του)⁴, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντανάκλᾳ τὸ θεμελιώδες αὐτὸ δεδομένο.

Δὲν ἦταν, ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ὀπτική ποὺ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἐρμηνεία. Πιστοί, στὸ σύνολό τους, σὲ ὁρισμένους ἀρχαίους ὑπομνηματιστὲς (μὲ κορυφαῖο ἀνάμεσά τους τὸν Σιμπλίκιο), οἱ σύγχρονοι μελετητὲς ἐρμηνεύουν τὸν ὅρο ἐντελέχεια ποὺ ἐμφανίζεται στὸν ἐν λόγῳ ὁρισμὸ ὡς «πραγμάτωση», «ἐνεργοποίηση», «πράξη» (actualization, realization, acte, activité), ὡς ἰσοδύναμη δηλαδὴ μὲ τὸν ὅρο ἐνέργεια. Ἔτσι ὥστε γι' αὐτοὺς ἡ κίνησις ὁρίζεται ὡς ἕνα εἶδος «μετάβασης» ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει δυνάμει σὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἐντελεχεῖα (*motus est exitus de potentis in actum*)⁵. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς (πράγμα ποὺ συναντᾶμε κυρίως κατὰ

2. Ἐνθ' ἀν., Γ, 2, 202a 9-12.

3. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσχεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλάτωνα: «ἀκόμα καὶ ἂν δεχτοῦμε», γράφει, «τὴν ὑπαρξὴ τῶν Ἰδεῶν, ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ὅτι τὰ ὄντα ποὺ μετέχουν σὲ αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ προκύψουν δίχως τὴ μεσολάβηση τῆς κινητήριας δύνάμης» (Μετὰ τὰ Φυσικά Α, 9, 991b 3-5, Μ, 5). Ἐπισημαίνω ἐδῶ ὅτι ἔχουν προταθεῖ καὶ ἄλλες λύσεις στὴν πλατωνικὴ ἀπορία τόσο ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς (μέσω τοῦ πανθεϊσμοῦ καὶ τῆς χρήσης τῶν «σπερματικῶν λόγων») ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Μέσους Πλατωνικοὺς (μέσω τῶν ἀρχετύπων) καὶ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς (οἱ ὁποῖοι συμπληρώνουν τὴν ἔννοια τῶν ἀρχετύπων μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλληλουχίας). Ἐξ ἄλλου, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δοῦμε στὸ Συμπέρασμα, ἡ τελευταία αὐτὴ προσέγγιση (δηλαδὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν) εἶναι ἐκεῖνη ποὺ τελικὰ ἐπικράτησε, καὶ ὄχι τοῦ Ἀριστοτέλη. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες, πβ. τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει τώρα νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὰ ὅσα ἀναφέρω στὸ βιβλίο μου *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*.

4. Φυσικά, Γ, 1, 201a 10-11. Πβ. 201a 27-29, 201b 4-5, 2, 202a 7-8, VIII.1, 251a 9.

5. Πβ. γιὰ παράδειγμα, E. ZELLER, *Die Philosophie des Griechen*, II, 2, σ. 351, É. BRÉHIER, *Histoire de la Philosophie*, I, σ. 183, O. HAMELIN, *Le Système d'Aristote*, σ. 310, D. ROSS, *Aristotle*, σ. 81 καὶ *In Phys.*, σ. 357, Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγειρίτης*, σ. 207, J. MOREAU, *Aristote et son École*, σ. 124, σημ. 4, W. WIELAND, *Die aristotelische Physik*, σ.

τὸν Μεσαίωνα)⁶, θεώρησαν ὅτι ἔπρεπε νὰ τροποποιήσουν ἐλαφρῶς τὴν ὀπτική αὐτὴ ἀποδίδοντας τὴν ἐντελέχεια ὄχι πλέον ὡς «ἐνέργεια» (actualisation), ἀλλὰ ὡς «πράξη» ἢ «πραγμάτωση» τοῦ δυνάμει αὐτοῦ, συχνότερα, ὡστόσο, στὴ σχέση του μὲ ἐκεῖνο ποὺ πρόκειται νὰ πραγματοποιηεῖ, δηλαδή μὲ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας⁷. Ἡ πλέον καθαρὴ μορφή αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τὴ

249, F. SOLMSEN, *Aristotle's Physical World*, σ. 166, P. AUBENQUE, *Le problème de l'être chez Aristote*, σσ. 453 κ. ἐξ.

6. Πβ. L.A. KOSMAN, Aristotle's definition of motion, *Phronesis*, 14, 1969, σσ. 40-62, κυρίως σ. 45 σημ. Ἐπισημαίνουμε ὅτι ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ομάδας αὐτῆς τῶν μελετητῶν εἶναι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκρινάτης (πβ. *Comm. in Octo libr. Phys. Arist.*, Lib. III, Cap. I, Lect. II, σημ. 3 καὶ 5), ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, εἶχε δύο περίφημους προδρόμους: τὸν Θεμιστίο καὶ τὸν Ἰωάννη Φιλόπονο. Ἐπισημαίνουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκρινάτης εἶναι ἴσως ἀνάμεσα στοὺς πρώτους ποὺ ἄσκησε δριμύεια κριτικὴ στὴν προγενέστερή του ἐρμηνευτικὴ παράδοση, ἐφ' ὅσον διέκρινε σαφῶς ὅτι ἡ «μετάβαση» εἶναι ἡ ἴδια μιὰ μορφή κινήσεως (ἐνθ' ἄν., σημ. 2). Ὁ Aubenque ἐπεσήμανε ἐπίσης αὐτὴ τὴ δυσκολία, ἀλλὰ πιστὸς στὴν πιὸ κλασικὴ ἐρμηνεία, ἐπιχειροῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα ἀντίφαση, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι δὲν θὰ ἐπιχειρήσει κάποιος νὰ βρεῖ σὲ αὐτὸ μιὰ ἐρμηνεία τῆς κινήσεως. Κατ' αὐτὸν, πρόκειται γιὰ μιὰ «ἐφαρμογὴ στὴν κίνηση ἐν γένει μιᾶς ὁρολογίας ἡ ὁποία ἔχει συγκροτηθεῖ γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν κίνηση», ἐφ' ὅσον τὸ ἐντελέχεια καὶ τὸ δυνάμει «προϋποθέτουν πάντοτε τὴν κίνηση ὡς τὸν ὀρίζοντα μέσα στον ὁποῖο ἀποκτοῦν τὴν σημασία τους» (ἐνθ' ἄν., σ. 453). Ἐπισημαίνουμε ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε, γιὰ νὰ δείξουμε πόσο ἀνίσχυρη εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Aubenque, ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ ὑπὸ ἐξέτασιν διατύπωση περὶ τῆς κινήσεως εἶναι ἓνας ὁρισμὸς (πβ. *Φυσικά*, Η, 1, 251a 8-14) – πράγμα ποὺ προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς ὅτι θὰ ἦταν κυκλική. Ἐπομένως, ὅλες οἱ μέχρι στιγμῆς προτεινόμενες ἐρμηνεῖες, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ἐνδελεχεῖς, μοῦ φαίνεται ὅτι ὑποκύπτουν σὲ ἓνα εἶδος κυκλικότητας καὶ λήψεως τοῦ αἰτουμένου. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ξαναδιαβάσουμε προσεκτικὰ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο καὶ νὰ προτείνουμε μιὰ ἐρμηνεία ποὺ νὰ συμβαδίζει περισσότερο μὲ αὐτό.

7. Αὐτὸ τουλάχιστον θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ ἐρμηνεία ὅπως ἐκείνη τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκρινάτη καὶ τοῦ Ross – ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ἐν μέρει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἄλλη ἐρμηνεία: *In Phys.*, σ. 536 –, πράγμα ποὺ δημιουργεῖ κάποια προβλήματα, ὅπως ὀρθὰ ὑπογράμμισε ὁ Kosman. Αὐτὸ ὅμως ἰσχύει λιγότερο γιὰ ἄλλους μελετητές, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ L. Robin καὶ J. M. Le Blond, τοὺς ὁποῖους φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ. Σίγουρα, ὁ Robin ἐρμηνεύει τὴν ἐντελέχεια ὡς «ἐνέργεια», μὲ τὴ σημασία ὡστόσο μιᾶς «πράξης» ἔστω καὶ ἀνολοκλήρωτης. Διότι, ὅπως ὑποστηρίζει, ἡ κίνηση δὲν εἶναι ἀπλῶς κάτι δυνάμει, ἀλλὰ κάτι ποὺ ἀνήκει στὴν πραγματικότητα, ἢ ἐν τῷ γίνεσθαι πραγματικότητα, τὸ γίνεσθαι τῆς ὁποίας εἶναι ἐντελῶς πραγματικό (*Aristote*, σ. 129). Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Le Blond, αὐτὸς λαμβάνει σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν τοῦ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐντελέχεια καὶ τὴν ἐνέργεια, τὴν ὁποία εἶχαν ἤδη ὑποστηρίξει ὁ H. BONITZ (*Index arist.*, 253b 39) καὶ ὁ F. TRENDELENBURG (*In De anim. lib. tres*, 297), καὶ ἐξετάζει τὶς συνέπειες ποὺ ἔχει αὐτὸ στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως. Παρατηρεῖ ὅτι ἐντελέχεια δὲν σημαίνει «ἐνέργεια» ἀλλὰ «πραγμάτωση». Καταλήγει, ἐπίσης, στὸ συμπέρασμα ὅτι μπορούμε νὰ ἐκλάβουμε τὴν κίνηση μὲ δύο τρόπους: ἀπὸ τὴ μιὰ, ὡς κάτι ποὺ τείνει στὴν τελείωση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς κάτι ποὺ ὑπάρχει καθ'αυτὸ, ἀνολοκλήρωτο, ὡστόσο, καὶ ἀτελῶς προσδιορισμένο. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ κίνηση ἐξετάζεται ἀφ' ἧς στιγμῆς ὀλοκληρώνεται ἐνῶ στὴ δεύτερη ὅπως εἶναι, δηλαδή ἀνολοκλήρωτη, ἀλλὰ καὶ πάλι πραγματική. Διατηρώντας τὴν δεύτερη αὐτὴ δυνατότητα, ὁ Le Blond ἀντιλαμβάνεται

φράση: *motus est actus exeuntis de potentia in actum*⁸. Στους δύο αυτούς τύπους έρμηνείας άσκησε κριτική ο Kosman, ο οποίος προτείνει, με τη σειρά του, μια έρμηνεία αρκετά συγγενική προς τη δεύτερη. Δίχως να συμφωνούμε με την κριτική που άσκει στις προηγούμενες έρμηνείες, ούτε και με τη δική του έρμηνεία που προκύπτει από αυτές⁹, θα προχωρήσουμε ώστόσο με κάποιες νέες τοποθετήσεις.

Ξεκινώντας, ως υπογραμμίσουμε, μαζί με τον Kosman, ότι ή έρμηνεία που θεωρεί την κίνησιν ως «μετάβαση» από το δυνάμει στο έντελεχεία δεν είναι ξένη προς τη σκέψη του Άριστοτέλη, αλλά δεν αντιστοιχεί στον όρισμό της κινήσεως που παραδίδει ο ίδιος¹⁰. Από την άποψη αυτή, μόνον ή δεύτερη, επομένως, έρμηνεία φαίνεται να ισχύει, διότι αποδίδει μια ιδιαίτερη σημασία στην έννοια του έντελεχεία, πράγμα το οποίο μάς οδηγεί σε μια δεύτερη επισήμανση: πώς θα έπρεπε να αποδώσουμε τον όρο έντελέχεια που συναντάμε στον όρισμό της κινήσεως; Σύμφωνα με τον Kosman, πρόκειται για μια έντελέχεια, ή οποία είναι ένα δυνάμει στην πλήρη εκδήλωσή του (ή πραγμάτωσή του), δηλαδή ένα δυνάμει «συστατικό» και όχι «στερητικό». Για παράδειγμα, μόνον όταν τα τουβλα και οι πέτρες χρησιμοποιούνται για την οικόδομηση δηλώνουν (ή πραγματώνουν) πλήρως το δυνάμει τους, την ιδιότητά τους δηλαδή να είναι δυνάμει ένα σπίτι, διότι μόνον τότε πραγματώνεται ή συστατική πράξη του να είναι δυνάμει ένα σπίτι¹¹. Επιμένοντας έτσι στο γεγονός ότι υπάρχουν στον Άριστοτέλη διαβαθμίσεις του δυνάμει, οι οποίες εκδηλώνονται όχι μόνον στον στερητικό καθαρά χαρακτήρα του δυνάμει, αλλά και σε μια «συστατική» του διάσταση (constitutive actuality), ο Kosman μου φαίνεται ότι διέκρινε εν μέρει μία σημασία της προβληματικής του έντελεχείας/δυνάμει, ανάλογη όπως θα δούμε με εκείνην που διατυπώνει ο ίδιος ο Άριστοτέλης στην αρχή της ανάλυσής του¹². Εκείνο που φαίνεται ότι του διέφυγε, όπως άλλωστε διέφυγε της προσοχής των περισσότερων από τους σύγχρονους μελετητές του

την κίνηση ως την πραγματωμένη άοριστία του στατικού δυνάμει που υπάρχει στην πράξη. Είναι ή τελείωση του δυνάμει ως δυνάμει, δηλαδή του δυνάμει που συγκροτείται ως άοριστία (*Logique et méthode chez Aristote*, σσ. 422-423).

8. Πβ. L.A. KOSMAN, *ένθ' άν.*, σ. 45, σημ. 15, ο οποίος, ώστόσο, υίοθετεί εν μέρει τη διατύπωση αυτή υπό το φως της έρμηνείας του Ross.

9. Και ή οποία συγγενεύει πολύ περισσότερο από ό,τι πιστεύει με τις προηγούμενες έρμηνείες.

10. L.A. KOSMAN, *ένθ' άν.*, σ. 41. Για την κριτική του στο σύνολό της πβ. σσ. 40-46.

11. *Ένθ' άν.*, σσ. 46 κ. έξ. Αναφέρομαι έδω μόνον στα βασικά στοιχεία της εξαιρετικά πλούσιας και λεπτομερούς ανάλυσής του.

12. *Φυσικά*, Γ, 1, 200b 26-28. Θα επανέλθω στο θέμα αυτό στη συνέχεια. Άς προσθέσω, εν τω μεταξύ, ότι όσα αναφέρθηκαν για τον Kosman ισχύουν εν μέρει και για τους Robin και Le Blond (πβ. άνωτέρω, σημ. 7).

Ἀριστοτέλη, εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, εἰσάγει ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ ἀρχῶν (τεσσάρων ἐν συνόλῳ), οἱ ὁποῖες καθιστοῦν δυνατὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς κινήσεως. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἐντελέχεια καὶ στὸ δυνάμει δὲν ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα παρὰ μόνον μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχές. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Kosman διέκρινε μία μόνον πλευρὰ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἔτσι ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται στὸ Βιβλίον Γ, κεφ. 1-3. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐπομένως, θὰ ἦταν πλήρης, μόνον ἐὰν ἡ πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη περιοριζόταν στὴ διατύπωση τοῦ πρώτου ὀρισμοῦ τῆς κινήσεως¹³. Ἐάν, λοιπὸν ὁ Σταγειρίτης εἶχε ὑποστηρίξει ἀποκλειστικὰ μία μόνον ἀντίληψη γιὰ τὴν κίνηση, στὴν ὁποία θὰ ἐτίθετο θέμα μιᾶς «συστατικῆς» διάστασης (constitutive actuality), πιστεύω ὅτι θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσει τὸν ὅρο ἐνέργεια στὴ θέση τοῦ ὅρου ἐντελέχεια, πράγμα ποὺ θὰ εἶχε τὸ προσὸν νὰ κάνει πιὸ φανερὴ τὴν πραγμάτωση ποὺ ἡ «συστατικὴ» αὐτὴ διάσταση φαίνεται νὰ ὀλοκληρώνει. Δὲν εἶναι ὅμως, αὐτὴ ἡ περίπτωση, καὶ φαίνεται ὅτι, μόνον ὁ ὅρος ἐντελέχεια διατηρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹⁴, παρὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη τοῦ Σιμπλίκιου¹⁵ καὶ τὰ ὅσα διαβάζουμε στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Κ¹⁶, ὅπου χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος ἐνέργεια. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ἴδιος ὁ Σιμπλίκιος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Πορφύριος, ὁ Θεμιστίας καὶ πολλοὶ

13. Ἐνθ' ἀν., 201a 19.

14. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ KOSMAN (ἐνθ' ἀν., σ. 42, σημ. 8), δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀκολουθήσουμε τὸν Σιμπλίκιο, ὅπως κάνει ὁ Ross, καὶ νὰ ἀντικαταστήσουμε τὸν ὅρο ἐντελέχεια μὲ τὸν ὅρο ἐνέργεια στὸ H, 1, 251a 9, παρ' ὅτι στὰ περισσότερα χειρόγραφα διαβάζουμε τὸν πρῶτο ὅρο.

15. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *In Phys.*, σ. 414, 15.

16. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Κ, 9, 1065b 5 κ. ἐξ., ποὺ συνοψίζει τὴν πραγμάτευση τῶν *Φυσικῶν* Γ. Ὅλοι ἀναγνωρίζουν ὡς ἀπόκρυφο τὸ Βιβλίον αὐτὸ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ἰδιαίτερα μετὰ τὶς μελέτες τῶν Spengel, Christ καὶ κυρίως μετὰ τὸν P. NATORP (*Über Aristoteles Metaphysik K*, 1-8, 1065a 26, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 1888, σσ. 178-193), καὶ αὐτὸ παρὰ τὸν W. JAEGER (*Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlin, 1912, σσ. 63 κ. ἐξ., *Aristotle*, μτφρ. R. Robinson, 1948, σσ. 208-215) καὶ τὴν πλειονότητα τῶν ἐρμηνευτῶν ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἐνότητα καὶ τὴ γνησιότητα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* στὸ σύνολό τους (γιὰ παράδειγμα Décarie, Reale, κ.λ.π.). Μετὰ τὸ ἄρθρο τοῦ A. MANSION πάνω στὸ θέμα αὐτὸ (*Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote*, *Revue philosophique de Louvain*, 56, 1958, σσ. 165-221, καὶ κυρίως 209-221), φαίνεται δύσκολο νὰ ὑποστηρίξουμε τὴ γνησιότητα τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ἰδίως τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἰδικότερα ἐδῶ. Πβ. ἀκόμα P. AUBENQUE, ἐνθ' ἀν., σσ. 39-41, W. LESZL, *Aristotle's Conception of Ontology*, Padova 195=75, σσ. 549-552. Τὸ θέμα ἀπασχόλησε καὶ πάλι τὸ 9ο Symposium Aristotelicum, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Βερολίνο (7-16 Σεπτεμβρίου 1981), τὰ *Πρακτικά* τοῦ ὁποῖου ἐκδόθηκαν ἀπὸ τοὺς P. Moraux καὶ J. Wiesner μὲ τίτλο *Zweifelhaftes im Corpus aristotelicum. Studien zu einigen dubia*, Berlin-New York, 1983. Στὸ

ἄλλοι εἶχαν χρησιμοποίησει τὸν ὄρο ἐνέργεια στὸν ὀρισμὸ τῆς κινήσεως, διότι εἶχαν συναντήσει τὴ γραφὴ αὐτὴ σε ὀρισμένα ἀντίγραφα (ἐν τισιν ἀντιγράφοις)¹⁷. Στὸν κατάλογο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε τὰ ὀνόματα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Φιλόπονου, τοῦ Βησσαρίωνα¹⁸, γιὰ νὰ μνημονεύσουμε μόνον αὐτούς. Ἡ θέση τὴν ὁποία ὑποστηρίζει ὁ Σιμπλίκιος, δείχνει ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδεται στὸν ὀρισμὸ τῆς κινήσεως, ἐτέθη καὶ συζητήθηκε ἤδη ἀπὸ νωρίς. Καὶ δὲν εἶναι παράλογο νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἴσως τὸ ἀπόκρυφο βιβλίο Κ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* σχετίζεται μὲ τὴν ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐρμηνείας, ἡ ὁποία ἀντιλαμβάνεται πάντοτε τὴν ἐντελέχεια ὡς ἐνέργεια¹⁹. Μοῦ φαίνεται, ὥστόσο, πῶς, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ δεῦτερος ἀπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς μπορεῖ κάποτε νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν πρῶτο, τὸ ἀντίστροφο δὲν εἶναι προφανές. Σὲ τέτοιο μάλιστα βαθμό, ποὺ τίποτα δὲν μᾶς ἐξουσιοδοτεῖ, δίχως ἀποδείξεις, νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸν ὄρο ἐντελέχεια μὲ τὴν ἔννοια τῆς «ἀλληλουχίας» ἢ τῆς «πραγμάτωσης». Τὸ «πραξικόπημα» τῆς παραδοσιακῆς ἐρμηνείας ἀντανακλᾷ μιὰ λύση εὐκολίας. Κι αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμα περισσότερο, ἐφ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης συμβαίνει κάποτε νὰ χρησιμοποιεῖ, στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας προβληματικῆς, δίπλα στὴν ἐντελέχεια τὸν ὄρο ἐνέργεια δίχως νὰ τοὺς ταυτίζει²⁰ ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπογραμμίζει ὅτι εἶναι δύ-

Συμπόσιο κυριάρχησαν δύο ἀντίθετες εἰσηγήσεις, ἐκείνη τοῦ V. DÉCARIE (L'authenticité du livre K de la *Metaphysique*, σσ. 295-315) καὶ ἐκείνη τοῦ P. AUBENQUE (Sur l'inauthenticité du livre K de la *Métaphysique*, σσ. 318-344). Πιστεύω ὅτι σὲ ἐκείνη τὴν περίσταση συνέβαλα μὲ συμπληρωματικὰ ἐπιχειρήματα στὴν ὑποστήριξη τῆς θέσης περὶ τῆς μὴ γνησιότητας (βασικὰ σημεῖα τῆς ἐπιχειρηματολογίας μου δημοσιεύθηκαν ὡς Appendix στὸ κείμενο τοῦ V. DÉCARIE (σσ. 315-317)). Ἐπεκτείνοντας τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἐκθέτω στὴ συνέχεια τῆς πραγμάτευσής μου ἐδῶ, ἐπεσήμανα ἐκεῖ, ὅτι ἡ μόνη μαρτυρία ὑπὲρ τῆς χρήσης στὸ βιβλίο Κ τῆς γραφῆς ἐνέργεια ἀντὶ τῆς γραφῆς ἐντελέχεια ἀπαντᾷ στὸν ΣΙΜΠΛΙΚΙΟ (*In Phys.*, σ. 414), ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἄδικα ὅλοι οἱ σχολιαστὲς ὑπερασπίστηκαν τὴν ἄλλη γραφὴ, ἐπὶ τῇ βάσει κάποιων χειρογράφων, ἐνῶ ὑπῆρχε μιὰ ἀρχαιότερη παράδοση (ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἦταν ἀκριβῶς τὸ βιβλίο Κ). Ἡ ἐπιλογή τοῦ Σιμπλίκιου, ἐκτὸς τῆς κοινῆς λογικῆς καὶ τοῦ τί ἰσχύει συνήθως, ἐξηγεῖται εὐκολὰ ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ γραφὴ ἐνέργεια ποὺ χρησιμοποιεῖ, ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τὴ νεοπλατωνικὴ του θεώρηση.

17. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, ἐνθ' ἀν., σ. 414, 16-21.

18. Ὁ Βησσαρίων ἀντιλαμβάνεται, ὥστόσο, τὴν ἐντελέχεια ὡς ἐνέργεια (πβ. τὴ σύνοψη τῶν *Φυσικῶν*, Γ, 1-5, ἐπιμ. S. Bernardinello, *Scritti in onore di C. Diano*, σ. 34).

19. Στὴν πραγματικότητά ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὸ παράδοξο ὅτι ὁ Σιμπλίκιος δὲν παραθέτει αὐτούσιο ὁλόκληρο τὸ χωρίο 201a 15-19, ἀλλὰ τὸ περιορίζει, ὅπως στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Κ, 9, 1065b 20, στὴ λέξη ἄδρυνσις καὶ ὄχι γήρανσις.

20. Πβ. *Φυσικά*, Γ, 2, 201b 27 κ. ἐξ. Βλέπουμε ὁμῶς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιεῖ ἐδῶ μόνον τὸν ὄρο ἐνέργεια, ἀλλὰ ἐνέργεια μὲν τὶς (201b 31, 202a 1, καὶ μὲ τὴν ἴδια σημασία, *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 5, 417a 16).

σκολο νὰ κατανοήσει κάποιος τὴν κίνησιν ἔτσι ὅπως τὴν ὀρίζει²¹. Δὲν βλέπω, λοιπόν, πῶς θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ ἔτσι, ἂν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὴν ἐντελέχειαν μὲ τὴν ἀπλουστευτικὴ σημασία τῆς «μετάβασης» ἀπὸ τὸ δυνάμει στὸ ἐνεργεία, καὶ ἀκόμα μὲ τὴν πιὸ πολύπλοκη σημασία τῆς «πραγμάτωσης» ἢ τῆς «ἐνέργειας». Οἱ ἐρμηνεῖες αὐτὲς ἐξ ἄλλου ἀκυρώνουν τὴν προβληματικὴ τῆς μεταβολῆς τοῦ Βιβλίου Ε, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται ἀκριβῶς τὸ ζήτημα αὐτό. Στὴν πραγματικότητά, τὸ ὑπόβαθρο αὐτῶν τῶν ἐρμηνειῶν κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν ἐπαγωγικὸ χαρακτήρα τῆς παραδοσιακῆς ἐρμηνείας, ἡ ὁποία δὲν ἀντιλαμβάνεται τὰ Φυσικὰ παρὰ μόνον ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐννοίας τῆς μεταβολῆς.

Θὰ ἔπρεπε, ἴσως, νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ ὀρισμένες ἐπισημάνσεις τῶν ἀρχαίων ὑπομνηματιστῶν, δίχως ὥστόσο, νὰ σταθοῦμε στὶς λεπτομέρειες τῆς προσέγγισής τους, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴ βάση τῆς σύγχρονης ἐρμηνείας²². Θὰ ἄξιζε κυρίως νὰ συγκρατήσουμε τὴ θεμελιώδη ἀποψή τους σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης θέτει στὴν ἀρχὴ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως τέσσερις προκείμενες τῆς ἀνάλυσης, τὶς ὁποῖες οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς χαρακτηρίζουν «ἀξιώματα»²³. Μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλάβουμε τὸν ὀρισμὸ τῆς κινήσεως δίχως νὰ ἔχουμε προηγουμένως συλλάβει τὶς τέσσερις αὐτὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες εἰσάγονται μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους:

1.— «Μπορεῖ δηλαδὴ κάτι νὰ ὑπάρχει, ἀπὸ τὴ μιά, μόνον ἐντελεχεία, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ δυνάμει καὶ ἐντελεχεία, καὶ αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ μιὰ συγκεκριμένη οὐσία (τόδε τι), μιὰ ποσότητα ἢ μιὰ ποιότητα, ὅσο καὶ γιὰ κάθε ἄλλη κατηγορία τοῦ ὄντος»²⁴.

2.— «Ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τοῦ πρὸς τι, ἀπὸ τὴ μιά ὀρίζονται βάσει τῆς ὑπερβολῆς ἢ τῆς ἑλλειψῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη βάσει τοῦ ποιητικοῦ ἢ παθητικοῦ στοιχείου ποὺ διαθέτουν, καὶ γενικὰ βάσει τοῦ κινητικοῦ ἢ κινητοῦ χαρακτήρα τους, διότι τὸ κινητικὸ

21. Ἐνθ' ἀν., 202a 1-3. Ἀπ' ὅσο ξέρω, ὁ Kosman εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς ποὺ ὑπογράμμισε τὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ χωρίου.

22. Λυποῦμαι ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ ἐκτενέστερα στὸ ἔργο τῶν ἀρχαίων ὑπομνηματιστῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Φιλόπονου, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ τὴν ἀριστοτελικὴν προβληματικὴ περὶ κινήσεως στὴν ὁλοκλήρωσή της, ἀνοίγοντας ταυτόχρονα τὸν δρόμο γιὰ τὴν προβληματικὴ τοῦ *impetus*, ἡ ὁποία ἱστορικὰ μεσολαβεῖ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀρχῆς τῆς ἀδράνειας.

23. ΣΙΜΠΑΙΚΙΟΣ, ἔνθ' ἀν., σ. 398, 27 κ. ἐξ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, ἔνθ' ἀν., σ. 347, 16 κ. ἐξ. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ Θεμίστιος δὲν ἀναφέρει ἀξιώματα, ἀλλὰ διακρίνει ἐπίσης τέσσερα προκαταρκτικὰ δεδομένα γιὰ τὴ μελέτη τῆς κινήσεως, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζει «χρήσιμα» γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς κινήσεως. Ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς ὁ Η. CARTERON εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους, ἂν ὄχι ὁ μόνος, ποὺ ἀναφέρεται σὲ προκαταρκτικὰ δεδομένα (*In Phys.*, μτφρ. σ. 89).

24. Φυσικά, Γ, 200b 26-28.

κινεί (εἶναι δηλ. κινητικό) του κινητοῦ, καὶ τὸ κινητὸ κινεῖται ἀπὸ τὸ κινητικό»²⁵.

3.– «Ἡ κίνησις ὅμως δὲν ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Διότι ὅ,τι μεταβάλλεται πάντοτε μεταβάλλεται ἢ κατὰ τὴν οὐσίαν ἢ κατὰ τὴν ποσότητα ἢ κατὰ τὴν ποιότητα ἢ κατὰ τὸν τόπον»²⁶.

4.– «Κάθε κατηγορία ὑπάρχει σὲ ὅλα τα ὄντα κατὰ δύο τρόπους: γιὰ παράδειγμα, ἡ οὐσία ὑπάρχει ἀφ' ἐνὸς ὡς μορφή καὶ ἀφ' ἐτέρου ὡς στέρηση, ἡ ποιότητα μπορεῖ ἀφ' ἐνὸς νὰ δηλώνεται μὲ τὸ λευκὸ καὶ ἀφ' ἐτέρου μὲ τὸ μαῦρο, καὶ κατὰ τὴν ποσότητα μπορεῖ ἀφ' ἐνὸς νὰ εἶναι τέλει καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀτελές. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν φορά: μπορεῖ νὰ πηγαίνει ἀφ' ἐνὸς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἀφ' ἐτέρου πρὸς τὰ κάτω, ἢ τὸ ἓνα νὰ εἶναι ἐλαφρὺ καὶ τὸ ἄλλο βαρὺ. Ὡστε τὰ εἶδη τῆς κινήσεως καὶ τῆς μεταβολῆς εἶναι τόσα ὅσα τὰ εἶδη τοῦ ὄντος»²⁷.

Οἱ τέσσερις αὐτὲς ἀρχὲς ἢ ἀξιώματα εἶναι προκαταρκτικὰ δεδομένα γιὰ τοὺς ποικίλους ὁρισμοὺς τῆς κινήσεως καὶ γιὰ τὶς διαδοχικὲς ἐπεξηγήσεις τους. Οἱ δύο τελευταῖες προκύπτουν ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνάλυση τῶν δύο πρώτων βιβλίων τῶν Φυσικῶν, ἐφ' ὅσον τὸ γίνεσθαι ὄχι μόνον δὲν νοεῖται ἐκτὸς τῆς ἔννοιαις τοῦ «ὑποκειμένου» ἀλλὰ προϋποθέτει ἐπιπλέον ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀντίθεση ἢ τὴν ἐναντιότητα. Θὰ παρατηρήσουμε ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τείνει νὰ ὑπογραμμίζει ἐδῶ τὴ διαφορά ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μία, τῆς μορφῆς καὶ τῆς στέρησης ποὺ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῆς ἐναντιότητας ποὺ ἐφαρμόζεται στὶς λοιπὲς κατηγορίες. Ἐξ ἄλλου, παρατηροῦμε ὅτι περιορίζεται σὲ τέσσερις μόνον κατηγορίες (ἐνῶ στὴν γενεσιολογία ἐμφανίζεται λιγότερο αὐστηρός). Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα στὴν πραγματικότητα προεικονίζουν ἤδη τὰ δεδομένα ποὺ θὰ διατηρήσει στὴν προβληματικὴ τῆς μεταβολῆς. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο ἐξετάζεται στὴ σχέση του μὲ τὴ μεταβολή. Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης προτρέχει ἐδῶ μὲ τέτοιον τρόπο, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει ἤδη ὀρίσει τὴν φύσιν ὡς ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς τῶν φύσει ὄντων. Τέλος, παρατηροῦμε ὅτι, ἐὰν στοὺς ὁρισμοὺς αὐτοὺς διακρίνει ἀνάμεσα σὲ κίνησιν καὶ μεταβολήν, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιαις εἶναι, κατὰ τὴν ἀποψή του, διακριτές. Αὐτό, ἄλλωστε, θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη μου πάνω σὲ αὐτὲς τὶς ἔννοιαις. Ὅσον ἀφορᾷ τώρα στὰ δύο πρῶτα ἀξιώματα, προκύπτουν ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη κατὰ ἑμμεσο ὅμως τρόπο: εἴτε διότι ἡ θεωρία τοῦ δυνάμει καὶ ἐνερ-

25. Ἐνθ' ἀν., 200b 18-32.

26. Ἐνθ' ἀν., 200b 32-34.

27. Ἐνθ' ἀν., 201a 2-9.

γεία λαμβάνεται, ὅπως εἶδαμε, ὡς προϋπόθεση, εἴτε διότι εἶχε τεθεῖ πρὸς ἐξέταση τὸ ζήτημα τοῦ ποιητικοῦ-παθητικοῦ, στὸ Βιβλίο Α, Κεφ. 5, μὲ τέτοιον τρόπο πού φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἐπίσης προϋπόθεση τῆς ἀνάλυσης. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σταγειρίτης προϋποθέτει ἐδῶ τὶς δύο αὐτὲς ἀρχές καθιστᾷ τὸ ἐγχείρημά μας πολὺ λεπτό. Γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθουμε, θὰ ἔπρεπε ἀναμφίβολα νὰ τὶς μελετήσουμε ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν δεδομένων πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, καὶ κυρίως τοῦ Βιβλίου Θ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Πρόκειται ὅμως γιὰ ἓνα ἐγχείρημα πού κινδυνεύει νὰ μᾶς ὀδηγήσει πολὺ μακριά. Καθὼς θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπανέλθω σὲ αὐτό, ἀναλυτικότερα στὴ μελέτη μου γιὰ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, θὰ παρακάμψω ἐδῶ τὸ θέμα αὐτό²⁸, ἀρκούμενος στὸ νὰ ἐστιάσω γιὰ λίγο στὴ δυσκολία πού ἐγείρει ἡ ἐρμηνεία τοῦ πρώτου ἀξιώματος περὶ τοῦ δυνάμει καὶ τῆς ἐντελεχείας – ἀπὸ αὐτά, ἄλλωστε, τὰ ἀξιώματα ἐξαρτᾶται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὅρο ἐντελέχεια στὸν ὀρισμὸ τῆς κινήσεως.

§ 2. Ἡ ἐννοια τῆς ταυτόχρονης σύλληψης τοῦ ἐντελεχείας καὶ τοῦ δυνάμει

Στὸ πρῶτο ἀξίωμα ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἐπομένως μὲ σαφήνεια ἀνάμεσα, ἀπὸ τῇ μιά, σὲ αὐτὸ πού ὑπάρχει μόνον ἐντελεχεία, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ αὐτὸ πού ὑπάρχει ταυτόχρονα δυνάμει καὶ ἐντελεχεία. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Ἰωάννου τοῦ Φιλοπονου, ὁ ὁποῖος ἀρκεῖται νὰ σχολιάσει τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο διατυπώσεις (τὴν ὁποία ἀποδίδει, ἄλλωστε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, στὰ ὄντα τοῦ οὐράνιου κόσμου)²⁹, οἱ ὑπόλοιποι ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, ὅπως ὁ Θεμίστιος καὶ ὁ Σιμπλίκιος, ἀκόμα καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, παρέχουν μιὰ ἐρμηνεία πού μοῦ φαίνεται σημαντική, ἀκόμη κι ἂν δὲν ὀδηγοῦνται οἱ ἴδιοι σὲ κάποια συμπεράσματα. Σύμφωνα μὲ αὐτούς, ἡ πρώτη διατύπωση ἀφορᾷ τὶς αἰὺες καὶ πρῶτες μορφές, καθὼς καὶ

28. Μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τῆς παρούσας μελέτης, ἀσχολήθηκα μὲ τὸ «μεταφυσικὸν» αὐτὸ ζήτημα σὲ δύο ἄρθρα πού προετοίμασαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ βιβλίο μου πάνω στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*: *La notion d'entelecheia dans la Métaphysique*, στὸ *Aristotelica, Mélanges offerts à Marcel de Corte*, ἐπιμ. Α. Motte καὶ Ch. Rutten, Bruxelles-Liège 1985, καὶ *L'energeia selon Aristote et la question de l'art*, *Recherches Poïétiques*, 4, 1966, σσ. 11-25. Γιὰ μιὰ ἐπέκταση τοῦ ζητήματος πρὸς τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, πβ. ἐπίσης R. POLANSKY, *Energeia in Aristotle's Metaphysics IX*, *Ancient Philosophy*, 3, 1983, σσ. 160-170 καὶ L. A. KOSMAN, *Substance, Being and Energeia*, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 2, 1984, σσ. 121-149.

29. Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 347, 14-25. Παραβλέπει ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς κινήσεως πού παραδίδει στὴ συνέχεια συμβαδίζει μὲ τὴ δεύτερη διατύπωση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς.

ένα μέρος τοῦ οὐράνιου κόσμου, ἐνῶ ἡ δεύτερη – ἡ ὁποία συνδέει τὸ δυνάμει καὶ τὸ ἐντελεχεία –, ἀναφέρεται μᾶλλον στὰ σύνθετα ἀπὸ τὴν μορφήν καὶ τὴν ὕλην. Ἡ ὕλη αὐτὴ θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ὑπάρχει ἐντελεχεία, ἀλλὰ στὸν βαθμὸ ποὺ κατέχει ἤδη μία μορφή, ἡ ὁποία τῆς εἶναι ἡ οἰκεία (ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ χαλκός), ὡστόσο ὑπάρχει ἐπίσης δυνάμει, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ νὰ δεχθεῖ μιὰ ἄλλη μορφή (ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ἄγαλμα)³⁰. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Σταγειρίτη³¹, μοῦ φαίνεται ὀρθή, κυρίως ὡς πρὸς τὸ δεύτερο μέρος της, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται εἰδικότερα στὴν προβληματική της κινήσεως. Θὰ δοῦμε, ὡστόσο, ὅτι δὲν προχωρεῖ ἀρκετὰ καὶ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου. Ὡστόσο, ἰσχύει ὅτι τὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος τοῦ ἀξιώματος τῆς κινήσεως ἔχει ὀρθῶς κατανοηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὑπομνηματιστὲς ὡς ἓνα ἀξίωμα ποὺ ὑποδεικνύει, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Σιμπλικίου, μία ταυτόχρονη σύλληψη (ἅμα) τοῦ ἐντελεχεία καὶ τοῦ δυνάμει³². Ἀξίζει, ὁμῶς, νὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδέχεται τὴ σύμπτωση τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ ἐντελεχεία. Ἄς ἀναλογιστοῦμε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἐκείνη ἐνὸς ὄντος ποῦ, ἐνῶ ὑπάρχει ἐντελεχεία, εἶναι, ὡστόσο, πάντοτε δυνάμει μιὰ ἐνέργεια, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ἄνθρωπος ποὺ κατέχει μιὰ ἐπιστήμη ἀλλὰ δὲν τὴν χρησιμοποιεῖ³³. Ὁ Ἀριστοτέλης σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση μιλά γιὰ μιὰ πρώτη ἐντελέχεια, καὶ τέτοια εἶναι ἀλλῶστε γιὰ ἐκεῖνον καὶ ἡ ψυχὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐντελέχεια ἐνὸς σώματος τὸ ὁποῖο διαθέτει δυνάμει ζωῆ. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸ δυνάμει, τὸ ὁποῖο ὑφίσταται ὡς ἐὰν ἔχει ἤδη συγκροτηθεῖ, προϋποθέτει στὴν πραγματικότητα μιὰ διττὴ ἐντελέχεια: ἀπὸ τὴ μιὰ, ὡς δυνάμει, ἡ ἐντελέχεια αὐτὴ ἐπιτρέπει μιὰ πραγμάτωση (δευτέρα ἐντελέχεια), ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ψυχῆς ποὺ πραγματώνεται μέσα ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ ζώου ἢ, πιὸ συγκεκριμένα, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος, ἡ ὁποία εἶναι ἀποτελεσματικὴ χάρις στὴ γνώση ποὺ ἤδη διαθέτει κάποιος³⁴. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς προκαταρκτικῆς διαδικασίας (εἶναι ἡ περίπτωση τῆς πρώτης ἐντελεχείας), ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς συγκρότησης τοῦ

30. ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 67, 20-68, 7. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 398, 4 κ. ἐξ. Σύμφωνα μὲ αὐτόν, πρόκειται στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ τὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς.

31. Πβ. *Φυσικά*, Γ, 1, 201a 29-b 5.

32. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 399, 31-400, 3.

33. Πβ. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 1, 412a 9-11, 412a 21-23.

34. *Ἐνθ' ἀν.*, Β, 1.

ανθρώπου ἢ τοῦ ζώου ἤδη ἀπὸ τῆ γέννησής του, ἢ, πιὸ συγκεκριμένα ἐκείνου ἐντὸς τοῦ ὁποίου παράγεται ἡ γνώση ἀπὸ τῆ μελέτης³⁵. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ παράδειγμα μοῦ φαίνεται ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ διότι ἀποκαλύπτει μιὰ σειρὰ καταστάσεων, στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἡ σύμπτωση τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ ἐντελεχείᾳ καὶ οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν σὲ τρία ἐπίπεδα³⁶ συγκρότησης τῆς ἐπιστήμης. Ἀρχικῶς, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, συναντοῦμε τὸ κατὰ φύσιν δυνάμει, τὸ ὁποῖο σίγουρα ἀποδίδει τὴν ἄγνοια³⁷, ἀλλὰ, ταυτόχρονα, καὶ τὴ δυνατότητα ἀνατροπῆς της³⁸. Ἐπὶ πλέον, αὐτὴ ἡ κατάσταση ἄγνοιας, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὴν ἄγνοια ἐνὸς ἀνθρώπου, προϋποθέτει μιὰ ἐντελέχεια, δηλαδή τὴν ἐντελέχεια ποὺ εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ εἶναι ἐντελέχεια σώματος δυνάμει ζωὴν ἔχοντος, δηλαδή μπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ ἢ νὰ πράξῃ κάτι. Στὴ συνέχεια, ἔρχεται τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης, ἐφ' ὅσον ἀποκτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Καθὼς αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα μελέτης ἢ μαθήσεως, ποὺ ἀποτελεῖ ἡ ἴδια μιὰ δραστηριότητα (ἢ ἐνέργεια)³⁹, θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ μιὰ μορφή ἐντελεχείας (πρώτη ἐντελέχεια). Στὸ τρίτο ἐπίπεδο ἔρχεται, τέλος, ἡ ἄσκηση αὐτῆς ἐπιστήμης, δηλαδή, ἡ καθαρὴ τῆς δραστηριότητα. Καθὼς αὕτῃ ἡ δραστηριότητα ταυτίζει ἐμφανῶς τὸ ἔρχαν μὲ τὴν ἐνέργειαν⁴⁰, συνιστᾷ στὴν πραγματικότητά μιὰ νέα ἐντελέχεια (δευτέρᾳ ἐντελέχεια). Ἀκριβῶς σὲ αὐτὲς τὶς δύο μορφές ἐντελεχείας ἀναφέρεται ἐμμέσα ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν μιλά γιὰ πρώτη ἐντελέχεια⁴¹: ἡ πρώτη παρουσιάζει τὴν ἀπόκτηση ἢ τὴν κατοχὴ κάποιου πράγματος, ἡ δευτέρῃ τὴν πραγμάτωσή του, ἡ ὁποία προϋποτίθεται ἀπὸ τὴν ἄσκησή του, δηλαδή, ἀπὸ τὴ θέση σὲ ἐφαρμογή, ἐκείνου ποὺ κάποιος κατέχει. Ἐπομένως, ἡ ἐντελέχεια μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ σὲ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία ἐπίπεδα καὶ κάθε φορὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντελέχεια ποὺ εἶναι ταυτόχρονα δυνάμει – μὲ ἐξαίρεση τὴν τελευταία περίπτωση ὅπου ἡ ἐντελέχεια, ἐφ' ὅσον προ-

35. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Θ, 5, 1047b 31-35. Ἐξετάσαμε ἤδη ἄλλοῦ τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὴ συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπινου ἥθους (Le problème de la proairesis chez Aristote, *Annales de l'Institut de philosophie de l'Université de Bruxelles*, 1972, σσ. 7-50). Γιὰ μιὰ πολὺ διαφωτιστικὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος αὐτοῦ τοῦ ἐνδιάμεσου σταδίου μεταξὺ τῆς καθαρῆς ἀπροσδιοριστίας τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἀπόλυτου προκαθορισμοῦ τῆς ἐνέργειας, πβ. R. A. GAUTHIER, *La morale d'Aristote*, Paris, 1963, σ. 71.

36. Πβ. τὸ σημείωμα τοῦ L. Robin γιὰ τὸν ὅρο *acte*, στὸ *Vocabulaire philosophique* τοῦ Lalande.

37. Γιὰ παράδειγμα, *Φυσικά*, Η, 4, 255b 5.

38. Πβ. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 5, 417a 31-32.

39. *Ἐνθ' ἄν.*, Γ, 1, 201a 18. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά* Θ, 5, 1047b 31-35.

40. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Θ, 8, 1050a 21 κ. ἐξ.

41. Πβ. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 1, 412a 22 κ. ἐξ.

κύπτει από την άσκηση της ἐπιστήμης, δὲν εἶναι δυνάμει, ἀλλὰ μᾶλλον, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, ἀρχὴ μετάδοσης μιᾶς γνώσης, δηλαδή, κάτι ποὺ γεννᾷ μιὰ διαδικασία σὲ ἓνα ὄν ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκπορεύεται. Αὐτὴ ἡ σύντομη ἀνάλυση τῆς πιθανῆς σύμπτωσης τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ ἐντελεχείᾳ ἐπιτρέπει νὰ θεμελιώσουμε μιὰ κάποια διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐντελέχεια καὶ τὴν ἐνέργεια, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἐτυμολογίες τῶν δύο ὄρων. Φαίνεται ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ ὅρος ἐντελέχεια σημαίνει τὸ ἐν τέλει ἔχειν ἀλλὰ μὲ μιὰ τέτοια σημασία, πού, αὐτὸ τὸ ἔχειν, μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης ἐντελεχείας. Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος ἐντελέχεια ἐκφράζει ἓνα τέλος τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀπαρχὴ ἐνὸς ἄλλου πράγματος. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ «ἄλλο» πρᾶγμα δὲν φαίνεται μονοσήμαντο. Μπορεῖ νὰ δηλώνει διάφορα πράγματα: μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ «ἄλλο» ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, μὲ τὴ σημασία τῆς ἄσκησης τῆς ἐπιστήμης σὲ σχέση μὲ τὴν κατοχὴ τῆς (ἡ δεύτερη ἐντελέχεια σὲ σχέση μὲ τὴν πρώτη ἐντελέχεια). Μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶναι κάτι «ἄλλο» κατ' ἀντίθεση, ὅπως ἡ ἐντελέχεια τοῦ ἀδαοῦς σὲ σχέση μὲ ἐκείνη τοῦ κατέχοντος τὴ γνώση, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν τὴν ἀσκει. Μπορεῖ, τέλος, νὰ εἶναι μιὰ «ἄλλη» σὲ σχέση μὲ τὴ δραστηριότητα τῆς μετάδοσης, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐντελεχείᾳ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ ἓναν ἄλλο ἄνθρωπο ἢ τοῦ σοφοῦ ὁ ὁποῖος διδάσκει τὸν ἀδαῖ. Οἱ τρεῖς αὐτὲς δυνατότητες θεώρησης μιᾶς διπλῆς ἐντελεχείας ἀντιπροσωπεύουν ταυτόχρονα καὶ τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους πραγμάτωσης: Στὸ πρῶτο παράδειγμα ἡ πραγμάτωση δηλώνεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ καὶ μόνον ἄσκησή της, ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐνέργεια. Στὴ δεύτερη περίπτωση ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ πραγμάτωση, στὴν ὁποία ὅμως παρεμβαίνει ἡ χρονικότητα, καὶ ἐπομένως ἔχουμε μιὰ πιὸ μακρὰ διαδικασία, μιὰ σταδιακὴ πραγμάτωση. Στὴν τρίτη περίπτωση, ἀντίθετα, ἡ πραγμάτωση ὁλοκληρώνεται σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἄλλο πρᾶγμα. Τὸ νὰ μιᾶμε ὅμως γιὰ μιὰ πραγμάτωση μὲ τὴ σημασία τῆς ἄσκησης ἐνὸς πράγματος ἢ γιὰ μιὰ διαδικασία πραγμάτωσης ἢ ἀκόμα γιὰ μιὰ πραγμάτωση σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἄλλο πρᾶγμα, σημαίνει ὅτι σὲ κάθε περίπτωση μιᾶμε γιὰ ἐνέργεια. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ὁ ὅρος ἐνέργεια προϋποθέτει πάντα μιὰ πραγμάτωση μὲ τὴ σημασία ὅτι κάτι-πραγματώνεται-γιὰ κάποιο σκοπό⁴². Αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ τὴν ἐντελέχεια ἀπὸ τὴν ἐνέργεια εἶναι ἓνα ζήτημα σχέσης ὡς πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ τέλους: ἡ ἐνέργεια εἶναι μιὰ δραστηριότητα συστατικὴ τοῦ τέλους. Εἶναι ἡ ἴδια τὸ τέλος, στὸν βαθμὸ ποὺ συγκροτεῖται εἴτε ἄμεσα εἴτε

42. Γιὰ τὴν παραπομπή, πβ. ἀνωτέρω, σημ. 40.

σταδιακά. Αντίθετα ἡ ἐντελέχεια εἶναι τὸ τέλος καθαυτό, ὡς ἓνα πρᾶγμα ἤδη συγκροτημένο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὴ βάση (ἢ ἀρχή) μιᾶς δραστηριότητας. Καί, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐντελέχεια μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, ὅπου τὸ τέλος εἶναι ταυτόχρονα ἀρχὴ ἢ βάση, δηλαδή, κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ δυνάμει, γι' αὐτὸ καὶ τὸ πρῶτο ἀξίωμα τῆς κινήσεως μπορεῖ νὰ μιλᾷ γιὰ τὴ σύμπτωση τοῦ ἐντελεχείᾳ καὶ τοῦ δυνάμει. Ἡ κυκλικὴ αὐτὴ πορεία τοῦ ζεύγους ἐντελεχείᾳ καὶ δυνάμει μπορεῖ νὰ καταδειχθεῖ μὲ τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα: ὁ διδάσκων (ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ ἐπίπεδό τῆς πρώτης ἐντελέχειας, ἐφ' ὅσον κατέχει μιὰ γνώση, ἀλλὰ δυνάμει, ἐφ' ὅσον δὲν τὴν ἀσκεῖ) διδάσκει (πραγματώνει διὰ τῆς ἀσκήσεως τὴ γνώση τοῦ αὐτοῦ στὸ ἐπίπεδο τῆς δεύτερης ἐντελέχειας) ἓναν ἀδαῆ (ἐντελεχείᾳ, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ ἄνθρωπο, ἀλλὰ δυνάμει ὡς πρὸς τὸ ὅτι μπορεῖ ἀκόμα νὰ ἀποκτήσει μιὰ γνώση), ὁ ὁποῖος διδάσκεται (δηλαδή, πραγματώνει τὸ δυνάμει τοῦ σταδιακά) καὶ γίνεται γνώστης ἢ σοφὸς (φθάνει δηλαδή, στὸ ἐπίπεδο τῆς πρώτης ἐντελέχειας, ἐφ' ὅσον κατέχει μιὰ γνώση, ἀλλὰ δυνάμει, ἐφ' ὅσον δὲν τὴν ἀσκεῖ), ἓνας γνώστης (ἢ σοφὸς) πού, μὲ τὴ σειρά του, διδάσκει ἓναν ἀδαῆ (πραγματώνει τὸ δυνάμει τοῦ μὲ τὴν ἀσκήση τῆς γνώσης τοῦ, στὸ ἐπίπεδο τῆς δεύτερης ἐντελέχειας). Τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀπεικονίζει ποὺ ἀποτελεσματικὰ, πιστεύω, τὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς ἐντελέχειας, μιᾶς ἐντελέχειας ποὺ εἶναι ταυτόχρονα δυνάμει, καθὼς καὶ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἐντελέχεια καὶ ἐνέργεια. Μὲ ἓναν πιὸ ἀπλουστευτικὸ τρόπο θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι ἡ ἐνέργεια εἶναι ἡ δυναμικὴ ἐκδήλωση τῆς ἐντελέχειας, οἱ ποικίλες μορφές τῆς δραστηριότητάς της, ἐνῶ ἡ ἐντελέχεια εἶναι ἡ βάση (ἢ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος) τῆς ἐνέργειας. Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ προβληματικὴ τῆς κινήσεως παρουσιάζει ἀνάγλυφα τὶς διαφορὲς αὐτὲς ὀψεις τῆς ἐντελέχειας καὶ τῆς ἐνέργειας καὶ δὲν τὶς συγχέει ποτέ. Θὰ πρέπει, ὅμως, νὰ παρατηρήσουμε, ἤδη, ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι ἡ προβληματικὴ αὐτὴ ἐμφανίζει μιὰ πρόσθετη χροιά στὴν περίπτωση τῆς χρήσης τοῦ ὅρου ἐντελέχεια. Ἡ χροιά αὐτὴ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ παράδειγμα τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ ἀγάλματος, τὸ ὁποῖο ἐπέλεξαν νὰ ἀναφέρουν οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς γιὰ νὰ ἐξετάσουν τὴ σύμπτωση τοῦ ἐντελεχείᾳ καὶ τοῦ δυνάμει. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκεῖνοι δὲν ἐπεσήμαναν τὴ χροιά αὐτή, καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖται σίγουρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκοῦνται σὲ μιὰ ἀπλουστευτικὴ ἐρμηνεία τῆς κινήσεως.

Στὴν πραγματικότητά ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ χαλκὸς εἶναι δυνάμει τὸ ἀγαλμα, ἀλλὰ ὄχι ὡς χαλκός, δηλαδή, ὡς χαλκός – ἀλλὰ ὡς δυνάμει κάτι κινητόν, διότι, ὅπως ἀναφέρει, ἡ οὐσία τοῦ χαλκοῦ δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν οὐσία τοῦ δυνάμει κινητοῦ⁴³. Στὴν πραγματι-

43. Φυσικά, Γ, 1, 201a 29 κ. ἐξ.

κότητα, ἂν προσέξουμε, ὁ Σταγειρίτης δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἐδῶ ἀπὸ τὸ νὰ ἐπαναλαμβάνει μὲ διαφορετικούς ὅρους αὐτὸ ποὺ ἔχει ἤδη ὑποστηρίξει στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7 σὲ σχέση μὲ τὸ γιγνόμενον: θεωρούμενο ὄχι καθαυτό, ὡς ὄν, ὡς κάτι ποὺ διαθέτει τὴν δική του ἐντελέχεια ἀλλὰ ὡς κάτι ποὺ δυνάμει εἶναι ἓνα ἄγαλμα, δηλαδή ὡς δυνάμει γιγνόμενον, ὁ χαλκὸς ἐμφανίζεται ἐνο-οντολογικῶς διπλός⁴⁴ – ὡς χαλκὸς εἶναι ὑποκείμενο, ἀλλὰ ὡς δυνάμει ἄγαλμα εἶναι ἀπουσία τοῦ εἶδους τοῦ ἀγάλματος. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως, καθὼς τὸ πρόβλημα ἔχει ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ νέα προβληματική, τὴν προβληματική τῆς κινήσεως, δὲν τίθεται πλέον θέμα γιγνομένου ἀλλὰ κινητοῦ – διότι αὐτὸ τὸ ὁποῖο συζητεῖται δὲν ἐξετάζεται ἐντὸς ἀλλὰ πρὸ τοῦ γίγνεσθαι. Ἐπὶ πλέον, ἐφ' ὅσον τὸ πρόβλημα ἐξετάζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ζεύγους δυνάμει-ἐντελεχεία, δὲν ὑπάρχει πλέον θέμα ὑποκειμένου, στερήσεως ἢ μορφῆς, ἀλλὰ κινητοῦ, δυνάμει, καὶ ἐντελεχεία. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ προσθέσουμε ἀμέσως ὅτι, ἐφ' ὅσον τίθεται τὸ θέμα τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ ἐντελεχεία, καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔννοιες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βάσει τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐννοιῶν. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ κινητὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐντελεχεία κατὰ δύο τρόπους: ἐντελεχεία ὡς χαλκός, ἀλλὰ ἐντελεχεία ἐπίσης ὡς κάτι κινητὸν, δηλαδή κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν χαλκό, τὸ ὁποῖο εἶναι δυνάμει ἄγαλμα. Ἐπίσης τὸ δυνάμει αὐτό, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ ἀπουσία μιᾶς παρουσίας, μιὰ ἑλλειψὶς ἢ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος πως, δηλαδή ἐντελέχεια, ὄχι ὅμως ἀκόμα πραγματωθεῖσα. Αὐτὸ ποὺ ὑπεισέρχεται ἐδῶ εἶναι τὸ τρίτο ἀξίωμα τῆς κινήσεως, τὸ ὁποῖο εἰσάγει τὰ ἀντίθετα. Τέλος, ἡ μορφή τοῦ ἀγάλματος ἀποτελεῖ ἐπίσης μιὰ ἐντελέχεια καὶ μάλιστα τὴν ἐντελέχεια στὴν κυριολεξία τῆς, δηλαδή τὴν πραγματωθεῖσα. Ἡ ἀπορία ποὺ προκύπτει, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἀπὸ μιὰ τέτοια προσέγγιση τῆς ἐντελέχειας καὶ τοῦ δυνάμει ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία μας νὰ ἀντιληφθοῦμε πῶς τὸ κινητὸν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ταυτόχρονα καὶ δυνάμει καὶ ἐντελεχεία. Ἄς ἀπαντήσουμε ὅμως ἀμέσως ὅτι ὅλη ἡ προβληματική τῆς κινήσεως ἀναπτύσσεται μὲ στόχο ἀκριβῶς τὴν ἐπίλυση αὐτῆς τῆς ἀπορίας.

Στὴν πραγματικότητα, ἂν δὲν ὑπῆρχε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δὲν θὰ ὑπῆρχε, ὅπως θὰ καταδειχθεῖ στὴ συνέχεια, σχεδὸν τίποτε καινούργιο σὲ σχέση μὲ τὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7 ποὺ προηγήθηκε. Γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἐνο-οντολογικὴ διάκριση ἐπανεισάγεται ἐδῶ μὲ νέους

44. Τὸ χωρίο 201a 32-33 φανερώνει ὅτι ἡ διάκριση δὲν εἶναι μόνον ὄντολογικῆς τάξεως, βάσει τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν οὐσία τοῦ χαλκοῦ καὶ τὴν οὐσία τοῦ κινητοῦ, ἀλλὰ καὶ λογικῆς τάξεως (κατὰ τὸν λόγον). Ἡ, γιὰ νὰ τὸ θέσω καλύτερα, ἐφ' ὅσον ἐμπλέκεται μιὰ διαφορά, μιὰ ἐτερότητα, ἡ διάκριση αὐτὴ φαίνεται σαφῶς ὅτι εἶναι ἐνο-οντο-λογικῆς τάξεως.

ὅμως ὅρους, ὅπως ὁ ὅρος τὸ κινητόν, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ δύο ἄλλα ἀξιώματα τῆς κινήσεως, δηλαδή, σὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἐξετάζει τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ κινητικὸν καὶ τὸ κινητόν, καὶ σὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει κίνησις ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἀξιώματα εἰσάγει ἐξ ἀρχῆς τὴν ἔννοια τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου (τὸ κινητικόν), ὑπογραμμίζοντας ἔτσι ταυτόχρονα τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ καθορίζει τόσο τὴ σημασία τῆς νέας αὐτῆς προβληματικῆς, ὅσο καὶ τὸν λόγο ἐμφάνισης ὅλων των νέων αὐτῶν λεπτῶν ἀποχρώσεων ποὺ εἰσάγονται στὴ χρήση τῆς γλώσσας. Ἀντίθετα, τὸ δεύτερο δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ ἓνα γιγνόμενον ὡς ὑποκείμενο σὲ κάθε γίγνεσθαι, καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἀναγκαῖο ἀντίβαρο τοῦ προηγούμενου ἀξιώματος. Ἐτσι ὥστε, ἡ θεμελιώδης ἀπορία τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως στὸν Ἀριστοτέλη – ἡ ὁποία τὸν προκαλεῖ νὰ δηλώσει ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὴ θεωρία του –, βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ἐξέταση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μία κίνησις μπορεῖ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ κάτι κινητικόν (ἀπὸ μιὰ ἀρχὴ κινήσεως) καὶ, ταυτόχρονα, νὰ ἐνυπάρχει στὸ ἴδιο το πράγμα⁴⁵.

§ 3. Ὅρισμοὶ καὶ ἀνάλυση τῆς κινήσεως

Γιὰ νὰ γίνῃ σαφέστερη ἡ πραγμάτευσή μου, θεωρῶ χρήσιμο νὰ παρουσιάσω ἀρχικῶς τοὺς διαδοχικοὺς ὁρισμοὺς τῆς κινήσεως ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης, καθὼς καὶ δύο χωρὶς τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς στόχο νὰ ἐπεξηγήσουν τοὺς ὁρισμοὺς αὐτοὺς λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸ δεύτερο ἀξίωμα τῆς κινήσεως.

(Α) – «Ἐφ' ὅσον κάθε γένος διαιρεῖται ἀφ' ἑνὸς ἐντελεχείᾳ καὶ ἀφ' ἑτέρου δυνάμει, ἀποκαλῶ κίνησιν τὴν ἐντελέχεια τοῦ δυνάμει ὄντος, θεωρουμένου στὴν καθαρή, δυνάμει ὑπαρξή του»⁴⁶.

(Β) – «Ἡ ἐντελέχεια τοῦ δυνάμει ὄντος, ὅταν αὐτό, ἐντελεχείᾳ ὄν, ἐνεργεῖ, ὅχι ὡς ὑποκείμενο μὲ ὁρισμένο περιεχόμενο ἀλλὰ ὡς κίνησις, εἶναι κίνησις»⁴⁷.

(Γ) – «...εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἐντελέχεια τοῦ δυνάμει ὡς δυνάμει, εἶναι κίνησις»⁴⁸.

(Δ) – «Ἡ κίνησις φαίνεται ὅτι εἶναι ἓνα εἶδος ἐνέργεια, ἀλλὰ ἀτελῆς ἐνέργεια. Αἰτία αὐτοῦ εἶναι ὅτι τὸ δυνατόν, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται αὐτὴ ἡ ἐνέργεια, εἶναι ἀτελές. Γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε τί εἶναι αὐτή: στὴν πραγματικότητα, θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν τοποθετήσουμε

45. Ἡ ἀπορία διατυπώνεται ρητῶς στὸ κεφ. 3 (πβ. καὶ 202a 13).

46. Ἐνθ' ἀν., Γ, 1, 201a 9-15

47. Ἐνθ' ἀν., Γ, 1, 201a 27-29.

48. Ἐνθ' ἀν., Γ, 1, 201b 4-5.

εἴτε στὴ σφαῖρα τῆς στερήσεως εἴτε στὴ σφαῖρα τοῦ δυνάμει εἴτε στὴ σφαῖρα τῆς καθαρῆς ἐνέργειας. Καμία ὁμως ἀπὸ αὐτὲς τὶς προοπτικὲς δὲν φαίνεται πιθανή. Ἀπομένει ἔτσι νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶπαμε ἤδη, δηλαδὴ κάποιου εἴδους ἐνέργεια»⁴⁹.

(Ε) – «Τὸ κινοῦν βρίσκεται καὶ τὸ ἴδιο σὲ κίνηση, ὅπως εἶπαμε, καὶ αὐτὸ ἐφ' ὅσον κάθε δυνάμει ὄν εἶναι κινητό, ἐνῶ ἡ ἀκίνησία τοῦ ἀποκαλεῖται ἡρεμία (διότι αὐτὸ ποὺ διαθέτει κίνηση, ὅταν εἶναι ἀκίνητο, λέμε ὅτι ἡρεμεῖ). Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κινήσεις εἶναι ἡ ἐνέργεια ποὺ ἀσχεῖται στὸ κινητὸ ὡς κινητὸν (ἐνόσω ἡρεμεῖ). Καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ προκαλεῖται θίξει, ἀγγίζοντας δηλαδὴ τὸ κινητό, ὁπότε ὑφίσταται ταυτόχρονα καὶ κάποιο πάθος (ἅμα καὶ πάσχει). Γι' αὐτὸ καὶ κινήσεις εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ, καὶ αὐτὸ συμβαίνει θίξει τοῦ κινητικοῦ, ὅταν δηλαδὴ τὸ κινητικὸν (αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ κινεῖ) ἀγγίζει τὸ κινητό, ὁπότε ὑφίσταται ταυτόχρονα καὶ κάποιο πάθος (ἅμα καὶ πάσχει). Τὸ κινοῦν προσδίδει πάντοτε κάποιο εἶδος, εἴτε ὡς πρὸς τὴν οὐσία εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποιότητα εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποσότητα, καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ αἶτιο τῆς κινήσεως, ὅταν τὸ κινοῦν θέτει κάτι σὲ κίνηση, ὅπως π.χ. ὁ ἐντελεχία ἄνθρωπος δημιουργεῖ ἀπὸ τὸν δυνάμει ἄνθρωπο ἕνα πραγματικὸ ἄνθρωπο»⁵⁰.

(Ζ) – «Ἐγινε λοιπὸν φανερό ὅτι αὐτὸ ποὺ λύει τὴν ἀπορία εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κίνηση ἐνυπάρχει στὸ κινητόν. Διότι εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ κινητικὸ (ὑπὸ τοῦ κινητικοῦ)⁵¹ καὶ ἡ ἐνέργεια ἄλλωστε τοῦ κινητικοῦ δὲν εἶναι ἄλλο πράγμα, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ εἶναι ἐντελέχεια καὶ τῶν δύο (ἀμφοῖν): διότι κάτι εἶναι κινητικὸν ἐξαιτίας τῆς δυνάμει (τῷ δυνασθαι), καὶ κινοῦν ἐξαιτίας τῆς ἐνέργειας (τῷ ἐνεργεῖν)⁵², λειτουργεῖ ὁμως ὡς ἐνεργητικὸν τοῦ κινητοῦ⁵³, ὥστε ἡ ἐνέργεια καὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου⁵⁴ εἶναι μία, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ ἕνα πρὸς τὰ δύο καὶ ἀπὸ τὰ δύο πρὸς τὸ ἕνα, ἢ ὅπως εἶναι ἴδια ἡ ἀνοδος πρὸς τὴν κάθοδο, διότι τὰ πράγματα αὐτὰ εἶναι ἕνα ὡς πρὸς τὴν ἐνέργεια, ὅχι ὁμως ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸ τους. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ κινουμένου καὶ τοῦ κινουμένου»⁵⁵.

(Η) – «Θὰ λέγαμε λοιπὸν γενικῶς ὅτι οὔτε ἡ πράξις τῆς διδασκαλίας (δίδαξις) ταυτίζεται μὲ τὴ μάθησι, οὔτε αὐτὸ ποὺ πράττει κά-

49. Ἐνθ' ἄν., Γ, 1, 201b 31 - 202a 1.

50. Ἐνθ' ἄν., 202a 3-12.

51. Ἀκολουθοῦμε ἐδῶ τὸ κείμενο τοῦ D. Ross, ὁ ὁποῖος θέτει τὸ [καὶ] σὲ ἀγκύλες (202a 14).

52. Τὸ χωρίο αὐτὸ (202a 14-16) ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐρμηνεία ποὺ πρότεινα γιὰ τὸ πρῶτο «ἄξιωμα», ἔτσι ὥστε θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πρώτη ἐντελέχεια εἶναι ἡ ἐντελέχεια πρώτη καὶ ἡ δεύτερη ἡ δευτέρα ἐντελέχεια.

53. Τὸ χωρίο αὐτὸ (202a 17-18) εἰσάγει τὸ δεύτερο «ἄξιωμα».

54. Τοῦ κινητικοῦ, δηλαδὴ, καὶ τοῦ κινητοῦ.

55. Φυσικά, Γ, 3, 202a 13-21.

ποιος (ποίησις) με αὐτὸ πὸ ὑφίσταται (πάθησις). Ὡστόσο, ὑπάρχει ταύτισή τους σὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχουν, δηλαδή στὴν κίνηση. Διότι ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ-ἐδῶ μέσα σὲ ἐκεῖνο καὶ ἐκείνου ἐξ αἰτίας αὐτοῦ-ἐδῶ⁵⁶ δὲν εἶναι διαφορετικὴ παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὸν ὀρισμό»⁵⁷.

Τὰ ἐπτὰ αὐτὰ χωρία ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ ὁποῖα ἐπέλεξα νὰ παραθέσω (τὰ τρία ἀπὸ τὸ κεφ. I, τὰ δύο ἀπὸ τὸ κεφ. II καὶ τὰ δύο τελευταῖα ἀπὸ τὸ κεφ. III), διαγράφουν μιὰ συγκεκριμένη πορεία, τὸ σημεῖο κορύφωσης τῆς ὁποίας βρίσκεται στὸ χωρίο (E), ὅπου ὄχι μόνον ὀρίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ κίνησις σύμφωνα με τὴν ὁρολογία πὸ προσιδιάζει σὲ αὐτὴν (με τοὺς ὅρους δηλαδή τοῦ κινητοῦ, ἀντὶ τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ δυνατοῦ), ἀλλὰ ὅπου, ἐπίσης, βεβαιώνεται ἡ δυνατότητα ἀπόδοσης τοῦ εἶδους ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κινουῦντος. Ὅλα τα χωρία πὸ προηγοῦνται τοῦ (E) προετοιμάζουν τὴν ἔλευση αὐτὴ ἐνῶ ἐκεῖνα πὸ τὸ ἀκολουθοῦν προσδιορίζουν τὴ σημασία του. Κατὰ συνέπεια, θὰ μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ ἀρχίσουμε τὴν ἀνάλυση ἀπὸ αὐτὸ τὸ θεμελιώδες χωρίο, τὸ ὁποῖο κατ' ἐξοχὴν, φωτίζει ὁλόκληρη τὴν ἀνάλυση τῆς κινήσεως. Θὰ σεβαστοῦμε ὥστόσο, τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς επιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ ἀξιοποιήσουμε κατὰ τὸ δυνατόν καλύτερα τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο συγκροτεῖ τὴν περὶ κινήσεως ἀντίληψή του.

Τὸ χωρίο (A) ἐμφανίζεται ὅταν τὰ τέσσερα ἀξιώματα ἔχουν ἤδη διατυπωθεῖ καὶ ἐκθέτει τὸν πρῶτο ὀρισμὸ τῆς κινήσεως – ὄχι ὅμως καὶ τὸν πληρέστερο. Γι' αὐτὸ τὸν λόγον δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ – ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται – τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Σταγειρίτη. Στὴν πραγματικότητα, τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὸ σύνολο τῶν ἀξιωμάτων ἀλλὰ τείνει κυρίως νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ πρῶτο. Γιὰ νὰ τὸ κατανοήσουμε, θὰ πρέπει ἀρχικῶς νὰ ἀποφύγουμε νὰ ταυτίσουμε τὴν ἐντελέχειαν με τὴν ἐνέργειαν, καὶ στὴ συνέχεια νὰ κατανοήσουμε τὸ παράδειγμα με τὸ ὁποῖο διασαφηνίζει τὸν πρῶτο ὀρισμό, με τοὺς ὅρους ἀκριβῶς ἐκείνους, σύμφωνα με τοὺς ὁποίους παρουσιάζεται, καὶ καθόλου σύμφωνα με μία ἐκ τῶν προτέρων ἐρμηνεία. Ὅτι ἡ κίνησις εἶναι ἀκριβῶς αὐτό, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, δηλώνεται ἀπὸ αὐτὸ πὸ ἀκολουθεῖ: ὅταν πράγματι τὸ οἰκοδομητόν, ὡς ἐκεῖνο πὸ ἡ ἴδια ἡ λέ-

56. Τοῦ κινητικοῦ δηλαδή μέσα στὸ κινητόν, καὶ τοῦ κινητοῦ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κινητικοῦ.

57. Φυσικά, Γ, 3, 202b 19-22.

ξη δηλώνει (ἢ τοιοῦτον αὐτὸ λέγομεν εἶναι)⁵⁸ – ὑπάρχει ἐντελεχεία, τότε «οἰκοδομεῖται», καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς καλεῖται οἰκοδόμησις (ἢ κίνησις)⁵⁹. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ οἰκοδομητὸν θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ στὴν κυριολεξία του, ὡς κάτι δυνατόν, καὶ ἐπομένως ὡς κάτι ποὺ δὲν περιέχει μέσα του καμία ἐνέργεια, διότι ἂν συνέβαινε αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσε πλέον νὰ εἶναι οἰκοδομητὸν ἀλλὰ κάτι ποὺ οἰκοδομεῖται ἢ ἔχει ἤδη οἰκοδομηθεῖ. Τὰ τοῦβλα, οἱ σανίδες, οἱ πέτρες, ὁ ἀσβέστης κ.λ.π., θεωρούμενα καθαυτά, ἀνήκουν στὴν κατηγορία τοῦ ὄντος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς οἰκοδόμησης ἐνὸς σπιτιοῦ, δὲν ἀνήκουν πλέον στὴν κατηγορία τοῦ ὄντος ἀλλὰ τοῦ «οἰκοδομητοῦ», δηλαδή εἶναι δυνάμει κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι. Ὁ λόγος τῆς ὑπαρξῆς τους δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον ποὺ ἀναγνωρίζουμε ὅταν τὰ θεωροῦμε καθαυτά, ὡς ὄντα. Μὲ ἄλλα λόγια, συγκροτοῦν μιὰ ἀριθμητικὴ ἐνότητα, ἀλλὰ εἶναι ἐνο-οντο-λογικῶς διπλά. Ὡς ὄντα, ἀποτελοῦν τὴν ἐντελέχειαν τῆς ὑπαρξῆς τους ἀλλὰ ὡς οἰκοδομητά, ἀποτελοῦν τὴν ἐντελέχειαν ἐκείνου ἐν ᾧ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπάρξουν στὸ μέλλον, δηλαδή, τὴν ἐντελέχειαν τῆς ἀπουσίας μιᾶς παρουσίας. Κάθε ὄν θεωρούμενο ἐν ᾧ ἐνὸς ἄλλου πράγματος, διαφορετικοῦ ἀπὸ αὐτό, εἶναι ἐξ ἀρχῆς μιὰ παρουσία-ἀπουσία: παρουσία, ἐφ' ὅσον ἓνα τέτοιο ὄν εἶναι συγκεκριμένο, ἀλλὰ ἀπουσία, ὡς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ταυτόχρονα εἶναι ἀπουσία μιᾶς ἄλλης παρουσίας. Καὶ ἀκριβῶς ὅταν ἓνα ὄν θεωρεῖται ὄχι μόνον καθαυτό, ἀλλὰ ὡς δυνάμει κάτι ἄλλο, ὡστόσο ὄχι ὡς πλάσμα τῆς φαντασίας ἢ τοῦ λόγου, ἀλλὰ ὡς κάτι πραγματικὸ (ἐντελεχεία), τότε γίνεται ἀμέσως προϋπόθεση τοῦ δυνάμει, ἐκείνου ἐν ᾧ τοῦ ὁποίου ἐξετάζεται, καὶ ὡς τέτοιο, κίνησις. Ὅλη ἡ δυσκολία νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη ἐντοπίζεται σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐρώτημα: πῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατόν, καὶ μόνον δυνατόν, εἶναι ἱκανὸ νὰ θεμελιώσῃ τὴν κίνησιν, ἢ καλύτερα, νὰ συστήσῃ τὴν κίνησιν; Κατ' ἀρχὴν, τὸ ὅτι πρόκειται γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, δηλαδή γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σταγειρίτης ἔχει κατὰ νοῦ κάτι ποὺ εἶναι δυνατόν καὶ μόνον δυνατόν, τὸ δηλώνει ξεκάθαρα τὸ χωρίο (Γ): εἶναι φανερό, γράφει, ὅτι ἡ κίνησις εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ δυνατοῦ ἢ δυνατόν. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται προκαταρχτικὰ σὲ κάθε προσέγγιση εἶναι τί εἶναι τὸ δυνατόν.

«Δυνατόν, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἔαν ὑπάρ-

58. Στὴν ἐξαιρετικὴ νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ Κ. Γεωργούλη ἡ φράση ἀποδίδεται ὡς ἐξῆς: «τὸν ὄρο οἰκοδομητὸ πρέπει νὰ τὸν πάρωμεν στὴν ἀπόλυτη ἀκριβολογικὴ του σημασία». Ἄν καὶ ἡ μετάφραση αὐτὴ δὲν ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸ πρωτότυπο, ἀποδίδει ἐν τούτοις πιστὰ καὶ ὀρθὰ τὸ νόημα τῆς φράσης.

59. Φυσικά, Γ, 1, 201a 15-18.

ξει ή ενέργεια ως πρὸς τὴν ὁποία αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ δυνάμει, δὲν θὰ εἶναι ἀδύνατον»⁶⁰.

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ δυνατόν εἶναι δυνατόν ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἐν ὧσφι ἐκείνου στὸ ὁποῖο πραγματώνεται, ὥστε, ἐὰν εἶχε ὑπάρξει κατ' ἐνέργεια μὲ στόχο νὰ πραγματώσει ἐκεῖνο ως πρὸς τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ δυνάμει, θὰ ἐπιβεβαίωνε αὐτόματα τὴ δυνατότητά του καὶ ταυτόχρονα θὰ ἀκύρωνε κάθε ἐρώτημα σχετικὸ μὲ τὴν ἀδυναμία του. Κατὰ συνέπεια, ἡ σημασία ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἔννοια τοῦ δυνατοῦ ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ μόλις εἶπαμε σὲ σχέση μὲ τὸν «ρεαλιστικὸ» χαρακτήρα τῆς χρήσης τοῦ ὅρου ἐντελέχεια. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς προβάλλει ξεκάθαρα στὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου (Γ): ὅπως τὸ χρῶμα δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ τὸ ὁρατό, ἔτσι καὶ ἡ ἐντελέχεια τοῦ δυνατοῦ ως δυνατοῦ, εἶναι κίνησις⁶¹. Μὲ ἄλλα λόγια, θεωρούμενο ως πρὸς τὴ σχέση του μὲ τὴ διαδικασία τῆς ὁρασης, τὸ χρῶμα παρουσιάζει ἐξ ἀρχῆς ἓναν ἐνο-οντο-λογικὸ διχασμό: εἶναι ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτό του (ὡς χρῶμα), καὶ ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του (ὡς ὁρατόν). Ἀλλά, ἐν ὧσφι τὸ ὁρατόν δὲν ἔχει ἀκόμα εἰδωθεῖ μέσῳ τῆς «ὀπτικῆς» ἐνέργειας, δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ὁρασις, διότι τὸ ὁρατόν παραμένει ἀκόμα δυνατόν ἄρα δὲν ἔχει εἰδωθεῖ. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀφ' ἧς στιγμῆς δύναται πραγματὶ νὰ εἰδωθεῖ, μόλις ὑπάρξει ἐνέργεια θὰ ὑπάρξει ἀμέσως καὶ ὁρασις. Μιλάμε ἐπομένως γιὰ τὸ ὁρατόν ὅπως μιλάμε γιὰ τὸ δυνατόν, γιὰ κάτι δηλαδὴ ποὺ δὲν εἶναι ἀδύνατον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ἐνεργεία. Τὸ ἴδιο θὰ λέγαμε γιὰ τὸ οἰκοδομητόν: πρόκειται καὶ πάλι γιὰ κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἀδύνατον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ἐνεργεία.

Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ρητῶς τὸ χωρίο (Β): κίνησις ὑπάρχει ὅταν τὸ δυνάμει ὦν, ὑπάρχοντας ἐντελεχείᾳ – ὅχι ἐντελεχείᾳ καθαυτὸ ὡς ὦν, ἀλλὰ ἐντελεχείᾳ ἐκείνου ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο λέγεται ὅτι ὑπάρχει δυνάμει⁶² –, ἐνεργεῖ (ὅταν...ἐνεργῇ). Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ, ἡ κίνησις ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος αἰφνίδιας ἐμφάνισης ποὺ πραγματώνει τὸ δυνατόν ἐντὸς ἐκείνου ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο ὑπάρχει δυνάμει. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπάρξει μιὰ τέτοια κίνησις, καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνω σὲ

60. Μετὰ τὰ Φυσικά, Θ, 3, 1047a 24-26: ἔστι δὲ δυνατόν τοῦτο ὃ ἐὰν ὑπάρξη ἡ ἐνέργεια οὗ λέγεται ἔχειν τὴν δύναμιν, οὐθὲν ἔσται ἀδύνατον. Πβ. Αναλυτικὰ Πρότερα, Α, 13, 32a 18.

61. Φυσικά, Γ, 1, 201b 3-5. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὸ ἄρθρο μου Le statut du 'sujet' dans la philosophie grecque, Cahiers de l'École des Sciences Philosophiques et Religieuses, Facultés Univ. S. Louis, 8, 1990, σσ. 9-41.

62. Γιὰ νὰ παραφράσω τὸ χωρίο περὶ δυνατοῦ ποὺ παρέθεσα προηγουμένως στὴ σμ. 60.

αυτό, πρέπει τὸ δυνατόν νὰ εἶναι ἤδη ἓνα δυνάμει ἐν ὧφει ἐκείνου ὡς πρὸς τὸ ὅποιο εἶναι δυνατόν, δηλαδή μιὰ ἐντελέχεια, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀκόμα ὀλοκληρωμένη ἀκόμα – διότι χωρὶς αὐτὸ δὲν θὰ ὑπῆρχε πλέον κίνησις –, ἀλλὰ ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀπουσία ἐκείνου ἐν ὧφει τοῦ ὁποίου τὸ δυνατό εἶναι δυνατό – διότι χωρὶς αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν πλέον δυνατόν. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἐντελεχεῖα δυνατόν, χάρις στὸ ὅποιο ὑπάρχει κίνησις, ὅταν ὑπάρξει ἐνεργεία, εἶναι ἓνα δυνατόν ὡς καθαρὴ ἀρχὴ κινήσεως, ὡς ἡ *a priori* προϋπόθεση τοῦ δυνάμει της⁶³. Ἐὰν ἓνα τέτοιο δυνατόν, τὸ ὅποιο ἐξ ὁρισμοῦ

63. Μὲ ιδιαίτερη εὐχαρίστηση διαπιστώνω ὅτι ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς πρώτης ἐκδοσης τῆς παρούσας μελέτης, ἓνας μόνον μελετητὴς ἀκολούθησε τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἀσκώντας κριτικὴ ὄχι μόνον στὴν ἐρμηνεία ποὺ ὑποστηρίζει μιὰ «process-view» ἀλλὰ καὶ ἐκείνη, πιδὲ εὐαίσθητη ἀλλὰ καὶ πάλι ἀνεπαρκὴ, ποὺ ὑποστηρίζει μιὰ «actuality-view». Ὁ J. KOSMAN (Aristotle's Definition of Change, *History of Philosophy Quarterly*, 4, 1987, σσ. 3-16) ἐπισημαίνει, πράγματι, ὅτι ἡ κίνησις πραγματώνεται ἀκριβῶς στὴν τάξη αὐτῇ τοῦ δυνάμει, ὄχι ὡς καθαρῷ δυνάμει, ἀλλὰ ὡς καθοριστικῆς προϋπόθεσης τῆς κινήσεως. Πολὺ κοντὰ στὴν ἀποψη αὐτῇ βρίσκεται καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ R. BRAGUE (Note sur la définition du mouvement, *Physique*, Γ, 1-3, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *La Physique d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, F. de Gandt καὶ P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 107-120), ἡ ὁποία προσεγγίζει στὴν ἀποψη μου (δίχως, ὡστόσο, νὰ παραπέμπει στὴ μελέτη μου, παρ' ὅτι ὑπογράφει τὴν βιβλιοπαρουσίασή της στὸ *Philosoph. Randschau*, 29, 1982). Διαπιστώνω, ὡστόσο, ὅτι ὁ Brague, ὁ ὁποῖος συγχέει (δίχως συζήτηση) ἐντελέχεια καὶ ἐνέργεια, ἐρχεται τελικὰ νὰ συμφωνήσει μὲ τὴν ἐρμηνεία ποὺ ὑποστηρίζει τὴν «actuelité» (παραπέμποντας στὸν P. Aubenque), δίχως νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτῇ γεννᾷ μιὰ βαθύτατη σύγχυση, τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἄρει ὁ ὅρος ἐντελέχεια ὡς ὁ ὅρος, ὁ ὁποῖος, στὴν περίπτωσι τοῦ δυνατοῦ, δηλώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα κινητὸ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἐντελέχεια τοῦ ὄντος (γιά παράδειγμα τοῦ χαλκοῦ), ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἐντελέχεια ἐκείνου ἐν ὧφει τοῦ ὁποίου, ἢ πρὸς τὸ ὅποιο, ὑπάρχει κίνησις, δηλαδή σύμφωνα μὲ τὴν ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ (μὲ τὴν ἐτυμολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου, δηλαδή, ὡς ἐκείνου ποὺ μπορεῖ νὰ κινηθεῖ). Ἡ ἀνάλυση τοῦ Brague συμφωνεῖ ἄλλωστε κατὰ μεγάλο μέρος μὲ ἐκείνη τῆς S. WATERLOW, *Nature, Change, and Agency in Aristotle's Physics*, τὸ ὅποιο ἤδη ἀναφέρθηκε. Ἡ τελευταία αὐτῇ συγκλίνει σὲ πολλὰ σημεία μὲ τὴ δική μου (στὴν ὁποία παραπέμπει, γιά ἄλλο, ὡστόσο, πρᾶγμα καὶ ὄχι γιά τὸ σχετικὸ ζήτημα), δίχως ὅμως νὰ κατορθώνει νὰ κατανοήσει τὴν ἔννοια τῆς ἐντελέχειας, διότι καὶ πάλι μιλά γιά «actuelité» (σσ. 112 κ. ἐξ.). Οἱ μελετητὲς αὐτοὶ δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἂν πράγματι ὑπάρχει μιὰ ἐνεργοποίηση (actuelité) δὲν συνδέεται μὲ τὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως ἀλλὰ μόνον μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς κινήσεως ὡς ἀπροσδιορίστου ἢ ἀορίστου. Τέλος, τὸ πιὸ πρόσφατο ἄρθρο σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, αὐτὸ τοῦ B. BESNIER, *La définition aristotélicienne du changement (Physique III, 1-3)*, στὸ *Aristote et la notion de la nature*, ἐπιμ. P.-M. Morel, Bordeaux, 1997, σσ. 15-34, τὸ ὅποιο ἀκολουθεῖ, ὅπως πιστεύω, τὸ ἄρθρο τοῦ Brague ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως, διαπιστώνει τὰ ἴδια λάθη ποὺ δὲν θὰ πάψω νὰ ὑπογραμμίζω: σύγχυση ἀνάμεσα σὲ διάφορες προβληματικές (τοῦ γίνεσθαι, τῆς κινήσεως, τῆς μεταβολῆς) καὶ σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς ὅρους ἐντελέχεια καὶ ἐνέργεια. Ἡ θέση ποὺ διατυπώνει ὁ συγγραφέας στὸ τέλος τοῦ ἁρθρου τοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόθεσι τοῦ Ἀριστοτέλη «νὰ δώσει μιὰ ἀνάλυση τῆς κινήσεως βάσει τῶν ὄρων τοῦ ἐνεργεία καὶ τοῦ δυνάμει, παρὰ νὰ συνεχίσει βάσει τῆς γραμμῆς μιᾶς ἐννοιολογικῆς

δὲν μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν κίνησιν – διότι ἀλλιῶς θὰ ἦταν κινούμενον – εἶναι ὥστόσο, ἀρχὴ κινήσεως, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη, βάσει τοῦ δευτέρου ἀξιώματος τῆς κινήσεως τὸ κινητὸν (τὸ δυνατόν) δὲν εἶναι τέτοιο παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, δηλαδή, σὲ σχέση μὲ τὸ κινητικόν. Ἐν ὅσῳ δὲν ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι δὲν μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὸ κινητὸν παρὰ μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ κινητικόν, χάνουμε οὐσιαστικὰ τὴ βάση καὶ τὴ σημασία τῆς ἀριστοτελικῆς ἐννοίας τῆς κινήσεως. Παραδόξως ὅμως, τὸ χωρίο τὸ ὁποῖο μου φαίνεται ὅτι δυσκόλεψε τὴν ἀντίληψη αὐτῇ, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖ νὰ προβάλει τὴν ἀποψη ὅτι τὸ δυνατόν καὶ τὸ κινητὸν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ δυνατόν καὶ τὸ κινητὸν. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης λέει τὸ ἐξῆς: εἶναι φανερό ὅτι ἡ κίνησις εἶναι τέτοια ὥστε τὸ κινητὸν ἢ τὸ δυνατόν (δηλαδή ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο διαθέτει δυνάμει τὴν ἱκανότητα νὰ κινηθεῖ) δὲν φθάνει στὸ σημεῖο νὰ κινηθεῖ (τότε κινεῖσθαι) παρὰ μόνον ὅταν ἡ ἐντελέχεια εἶναι τέτοια καὶ ποτε νωρίτερα (οὔτε πρότερον) οὔτε ἀργότερα (οὔτε ὕστερον): διότι κάθε πρᾶγμα πότε ἐνεργεῖ καὶ πότε ὄχι, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ οἰκοδομητὸν καὶ ἡ κατ' ἐνέργεια ὑπαρξὴ του. Καὶ στὴν πραγματικότητα, μόνον ὅταν ὑφίσταται κατ' ἐνέργεια ὡς οἰκοδομητὸν ὑπάρχει οἰκοδόμησις⁶⁴. Διευκρινίζει, λοιπόν, ἀμέσως μετὰ – καὶ αὐτὸ εἶναι πὺ συγγέει κάπως τὴν κατάσταση – λέγοντας τὰ ἐξῆς:

«γιατί ἐνέργεια τοῦ οἰκοδομητοῦ ἢ εἶναι ἡ οἰκοδόμησις ἢ τὸ σπίτι. Ἀλλὰ ὅταν πιά ὑπάρχει τὸ σπίτι τότε δὲν ὑφίσταται πλέον τὸ οἰκοδομητό.

Διότι τὸ οἰκοδομητὸ εἶναι αὐτὸ πὺ οἰκοδομεῖται. Ἀναγκαστικὰ λοιπόν ἡ ἐνέργεια εἶναι ἡ οἰκοδόμησις καὶ ἡ οἰκοδόμησις εἶναι κάποια κίνησις (κίνησις τις)»⁶⁵.

Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτῇ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη

προσέγγισης πὺ εἶχε ἀκολουθήσει στὸ Βιβλίον Α» προκαλεῖ κατάπληξη, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ ἐπὶ τοῦ θέματος. Ὡστόσο, ἡ ὑπόθεσή του, ἡ ὁποία δίνει ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κινητικὸν πρέπει νὰ διαθέτει τὸ ἴδιο ἐνεργεῖα τὴ δυνατότητα τῆς κινήσεως, πρὶν τὴν μεταδώσει σὲ ἄλλο (ἔστω κι ἂν τὸ πρότερον αὐτὸ ἀνήκει, ἐνδεχομένως, στὴν τάξη μιᾶς λογικῆς μᾶλλον, παρὰ αὐστηρὰ χρονολογικῆς, προϋπόθεσης, σ. 33), μοῦ φαίνεται ἀρκετὰ συγγενική μὲ ἐκεῖνη πὺ ὑπεστήριξα ἀπὸ τὴν πρώτη ἡδὴ ἔκδοσις τῆς παρούσας μελέτης, ἀρκεῖ νὰ κατανοήσουμε ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτῇ δὲν εἶναι ἐνέργεια ἀλλὰ ἐντελέχεια, δηλαδή μιὰ ὁλοκλήρωση στὴν ὁποία ὅ,τι ὑπάρχει δυνάμει μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κατ' ἐνέργεια, ὅπως ὑπάρχει κατ' ἐνέργεια ὁ ἐπιστήμονας, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ πρώτη ἐντελέχεια προτοῦ ἀσκήσει τὴν ἐπιστήμη του (ἐφαρμόσει τὴ γνώση του) ἀλλὰ καὶ ὅπως ὑπάρχει κατ' ἐνέργεια τὸ κινητὸν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου.

64. Ἐνθ' ἀν., 201b 5-10.

65. Ἐνθ' ἀν., 201b 10-15.

καταλήγουμε γενικῶς, χωρὶς ἄλλη διαδικασία, στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κίνησις εἶναι μιὰ ἐνέργεια, καὶ κατὰ συνέπεια θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν ἐντελέχεια βάσει τῆς ἐνέργειας. Οἱ συγγραφεῖς ὅμως οἱ ὅποιοι προσθέτουν κάποιες διευκρινήσεις στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐρμηνείας, ὅπως ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι βλέπουν σὲ αὐτὸ περισσότερο ἓνα εἶδος συστατικῆς ἐνέργειας, δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὑπάρχει, ὑπὸ μιὰ ὀρισμένη ἔννοια, καὶ μιὰ συστατικὴ ἐνέργεια, μιὰ ἐνέργεια ἀπλή, δηλαδή μιὰ πραγμάτωση, καὶ αὐτὸ συμβαίνει διότι ἡ ἐνέργεια γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε ἐδῶ δὲν ἀποδίδει ἓνα ὀρισμένο εἶδος κίνησης, παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον τὸ κινητὸ (οἰκοδομητό) ἀποβαίνει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο κινεῖ ἢ κινεῖται (ἐκεῖνο ποὺ οἰκοδομεῖ ἢ οἰκοδομεῖται) λόγω τῆς παρουσίας τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, δηλαδή ἐκεῖνου ποὺ κινεῖ, τοῦ κινουῦντος (οἰκοδομοῦντος). Γιὰ νὰ τὸ καταλάβουμε αὐτὸ εἶναι ἴσως χρήσιμο νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἓνα σύντομο χωρίο τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* Δ, 20, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι ἡ ἑξὺς εἶναι ἓνα εἶδος ἐνέργειας (ἐνέργειά τις) τόσο τοῦ ἔχοντος ὅσο καὶ τοῦ ἐχομένου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὴν ἐνότητά τους καὶ τὴν διαφορά τους – ὅπως εἶναι ταυτόχρονα ἓνα πρᾶγμα ἀλλὰ καὶ δύο διαφορετικὰ πράγματα ὁ ντυμένος ἄνθρωπος καὶ τὰ ροῦχα ποὺ φορεῖ⁶⁶. Γιὰ νὰ ἀποσαφηνιστεῖ περαιτέρω ἡ ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ συγκεκριμένο ζήτημα, ὁ ἴδιος χρησιμοποτεῖ μιὰ πρὸ «τεχνικὴ» προσέγγιση, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται ὅτι ἔχει ἀπροσδόκητη βαρύτητα:

«Τὸ ἴδιο συμβαίνει, γράφει, μὲ μιὰ πράξη ἢ μιὰ κίνηση. Διότι ὅταν ἓνα πρᾶγμα παράγει καὶ ἓνα ἄλλο παράγεται ὑπάρχει μεταξύ τους μιὰ διαδικασία παραγωγῆς (ὅταν γὰρ τὸ μὲν ποιῇ τὸ δὲ ποιῆται, ἔστι ποίησις μεταξύ)»⁶⁷.

Ἄν μεταφέρουμε τώρα αὐτὸ στὸ παράδειγμά μας τῆς οἰκοδόμησης, ἀναδιατυπώνεται ὡς ἑξῆς: ὅταν τὸ ἓνα οἰκοδομεῖ καὶ τὸ ἄλλο οἰκοδομεῖται ὑπάρχει μεταξύ τους μιὰ οἰκοδόμηση. Θὰ μπορούσαμε νὰ διευκρινίσουμε περαιτέρω τὸ παράδειγμα αὐτὸ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν αὐτὴ τὴν φορά πρὸ θετικὰ τὸ δεύτερο ἀξίωμα: ὅταν τὸ ἓνα (τὸ οἰκοδομητικὸν ποὺ γίνεται οἰκοδομοῦν) οἰκοδομεῖ, καὶ τὸ ἄλλο, τὸ ὁποῖο εἶναι οἰκοδομητόν, οἰκοδομεῖται, ὑπάρχει μεταξύ τους ἡ οἰκοδόμηση. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ οἰκοδόμηση εἶναι μιὰ ἐνέργεια, ἀλλὰ μιὰ ἐνέργεια ἡ ὁποία ὁλοκληρώνεται στὸ τέλος μιᾶς διαδικασίας, μέσω τῆς μόνιμης ἀνάδυσης μιᾶς ἐνέργειας ποὺ καταλήγει στὴ σχέση ἀνάμεσα οἰκοδομητικοῦ καὶ οἰκοδομητοῦ. Ἐν ὅσῳ ἡ σχέση αὐτὴ ὑφί-

66. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Δ, 20, 1022b 4-8.

67. *Ἐνθ' ἀν.*, 1022b 5-6.

σταται ὑπάρχει οἰκοδόμηση, ἀλλὰ ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ θὰ σταματήσει, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ στιγμῇ τῆς παύσης αὐτῆς, ἐνδέχεται νὰ ἔχει ἀπέναντί της ἓνα (δυνάμει) οἰκοδομητικὸν καὶ ἓνα (ἐπίσης δυνάμει) οἰκοδομητόν, δίχως ὥστόσο νὰ ὑπάρχει οἰκοδόμηση. Γιὰ νὰ ὑπάρξει οἰκοδόμηση θὰ πρέπει τὸ οἰκοδομητικὸν νὰ ὑπάρξει κατ' ἐνέργεια, νὰ γίνει δηλαδὴ οἰκοδομοῦν, καὶ ἐπίσης τὸ οἰκοδομητόν νὰ γίνεται αὐτὸ ποὺ οἰκοδομεῖται ἢ ἔχει οἰκοδομηθεῖ. Ὑπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτές, τὸ οἰκοδομητόν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅποιο, ἐφ' ὅσον εἶναι οἰκοδομητόν ἐν ὄψει ἐκείνου γιὰ τὸ ὅποιο εἶναι οἰκοδομητόν, εἶναι ταυτόχρονα ἀρχὴ κινήσεως. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὸ βασικὸ καὶ τελευταῖο χωρίο τοῦ ὁρισμοῦ τῆς κινήσεως, δηλαδὴ τὸ (E). Πράγματι, σὲ αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴν κίνηση ὡς ἑξῆς:

«κίνησις εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ, καὶ αὐτὸ συμβαίνει θίξει τοῦ κινητικοῦ, ὅταν δηλαδὴ τὸ κινητικὸν ἀγγίξει τὸ κινητό, ὅποτε ὑφίσταται ταυτόχρονα καὶ κάποιον πάθος»⁶⁸.

Αὐτὸ σημαίνει: τὸ κινητικὸν κινεῖται κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἴδιο⁶⁹ λόγῳ τῆς ἐπαφῆς τοῦ μὲ τὸ κινητόν (θίξει), καὶ καθὼς γίνεται ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἐπαφῆς ἓνα κινεῖν, κάνει τὸ κινητόν νὰ γίνει μὲ τὴ σειρά τοῦ κινούμενου. Ὅπως φανερώνει τὸ χωρίο (Z), τὸ ὅποιο ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν ὀλοκληρωμένο αὐτὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως, σὲ αὐτὴ τῇ διπλῇ ἐνέργεια, τοῦ κινητικοῦ σὲ κινεῖν καὶ τοῦ κινητοῦ σὲ κινούμενον, ἡ ὁποία περιλαμβάνει δύο διαφορετικὲς ἐνέργειες ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐνο-οντο-λογίας, ὑπάρχει σὲ αὐτὸ τὸ μεταξύ, στὸ διάστημα αὐτό, ὅπου διὰ τῆς ἐπαφῆς καταργεῖται ἡ διαφορὰ, μία καὶ μόνη ἐνέργεια. Ἡ ἐνέργεια αὐτή, καθὼς ἀναδύεται ὡς μία καὶ μοναδικὴ πραγμάτωση τῶν δύο διαφορετικῶν ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς λογικῆς, εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅποιο στὴν ἐνότητά του ἀποτελεῖ τὴν κίνησιν. Γι' αὐτὸν τὸν λόγον ἡ κίνησις εἶναι μιὰ διαρκὲς γένεσις βάσει μιᾶς διπλῆς ἐνέργειας, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μιὰ ἀτελῆ διαδικασία ἐν' ὅσῳ ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ποὺ κινεῖται ἐξ αἰτίας τῆς ἐνέργειας τοῦ κινουμένου δὲν εἶναι ὀλοκληρωμένη ἐντελέχεια⁷⁰.

«Τὸ κινεῖν προσδίδει πάντοτε κάποιον εἶδος, εἴτε ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποιότητα εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποσότητα, καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ αἶτιον τῆς κινήσεως»⁷¹.

68. Φυσικά, Γ, 2, 202a 7-9: ἡ κίνησις ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ, ἢ κινητόν, συμβαίνει δὲ τοῦτο θίξει τοῦ κινητικοῦ, ὥσθ' ἅμα πάσχει.

69. Ἐνθ' ἀν., 1, 201a 19-27, 2, 202a 3.

70. Μόνον ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοια μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ ἐνέργεια μὲ τὴν κλασικὴ σημασία ἢ γιὰ συστατικὴ ἐνέργεια, ὅπως κάνει διακριτικὰ ὁ L. A. Kosman (πβ. κατωτέρω, § 1 τοῦ παρόντος κεφαλαίου).

71. Ἐνθ' ἀν., 2, 202a 9-11.

Θεμελιώνοντας με αυτό τὴ δυνατότητα τῆς συμμετοχῆς ἑνὸς ὄντος σὲ ἓνα ἄλλο ὄν, ὁ Ἀριστοτέλης καθιστᾷ ταυτόχρονα δυνατὴ τὴν κατανοητότητα τοῦ πραγματικοῦ στὴν τάξη αὐτοῦ ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ, δηλαδή τοῦ εἶδους. Τὸ εἶδος αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ εἰδητικὴ ἔννοια (καὶ ἐπομένως σὲ αἰσθητὸ καὶ νοητό)⁷², δὲν εἶναι ἐπομένως τὸ ὄν ἀλλὰ ἀρχὴ καὶ αἷτιο τοῦ ὄντος, ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποῖου νοεῖται τὸ ὄν. Ἐν προκειμένῳ ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει μᾶλλον γιὰ ἓνα ὀρισμένο εἶδος παρὰ γιὰ τὸ εἶδος ἐν γένει, διότι προβαίνει στὴ χρῆση αὐτῆς τῆς ἔννομιας βάσει καὶ ἄλλων κατηγοριῶν πλὴν τῆς οὐσίας – ὅπου τὸ εἶδος, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἓνα εἶδος κατὰ τὸν λόγον τοῦ ὄντος, δηλαδή κατὰ τὸν λόγον ὑπαρξῆς τοῦ ὄντος, καὶ τὸ ὁποῖο ἐκδηλώνεται ὡς μορφῇ. Ἡ ἐλαφρὰ αὐτὴ διαφοροποίηση εἶναι ἐνδιαφέρουσα διότι φαίνεται νὰ ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιοῦ ἐδῶ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν κίνηση (ἐκείνη ἢ ὁποία εἰσάγει τὶς ἔννοιες τῆς ἐντελεχείας καὶ τοῦ δυνάμει, τοῦ κινητικοῦ καὶ τοῦ κινητοῦ, τοῦ κινουῦντος καὶ τοῦ κινουμένου) ἔχει τὸ προσὸν νὰ ἐπεκτείνει χωρὶς δυσκολία τὴν χρῆση τοῦ ὅρου «εἶδος» πέρα ἀπὸ τὸ περιορισμένο πεδίο τοῦ ὑποκειμένου (καὶ τῆς ὕλης) καὶ τῆς μορφῆς, βάσει τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ τὸ φύσει ὄν. Ἡ συστηματικὴ σχεδὸν ἀπόκρυψη τῆς ἔννομιας τοῦ λόγου ἐξηγεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ ποὺ ἀφορᾷ, στὸ ἐπίπεδο τῆς φύσεως, ἀποκλειστικὰ τὸ ὄν στὴν κατὰ τὴν οὐσία ὑπαρξή του. Ὁ γενικότερος ὅρος ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ἀντικαθιστᾷ τὸν λόγον εἶναι ἡ ἐντελέχεια. Ὁ ὅρος αὐτὸς κατάλλῃ ὅχι ἀπλῶς νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ κάθε εἶδους διαδικασία ἀλλὰ, ταυτόχρονα, νὰ δηλώνει ἐν μέρει καὶ τὸν «λόγο ὑπαρξῆς», σημασία ποὺ ἐμπεριέχεται στὸν ὅρο λόγος. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς ἀντιλαμβανόμαστε χωρὶς δυσκολία ὅτι τὸ εἶδος ἐδῶ νοεῖται ὡς εἶδος τι, καὶ ὡς τέτοιο θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μία νέα δομὴ εὐρύτερη ἐκείνης τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1. Στὴ νέα αὐτὴ δομῇ, τὸ εἶδος ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν οὐσία τῆς ἐντελεχείας τοῦ κινουῦντος, καὶ ἐπομένως τὴν οὐσία καὶ τῆς ἐντελεχείας τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ – καὶ ὅχι ἀσφαλῶς ὡς ἑνὸς συγκεκριμένου ὄντος. Ἔτσι, καθὼς εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα συγκροτεῖ τὸ κινουῦν, διότι εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο, καθὼς μετατοπίζεται, συγκροτεῖ ταυτοχρόνως τὴν οὐσία τοῦ κινουῦντος, τοῦ κινητοῦ καὶ ἐκείνου ἐν ὅψει τοῦ ὁποῖου τὸ κινητὸ εἶναι κινητό, τὸ εἶδος ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη ἀρχή (ἄρα καὶ τὸ σημαντικότερο αἷτιο). Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐξηγεῖ, τώρα, σαφέστερα γιατί ὁ Ἀρι-

72. Τὸ θέμα ποὺ θίγεται ἐδῶ εἶναι τὸ ὅλο πρόβλημα τῆς αἰσθητηριακῆς ἢ νοητικῆς ἀντίληψης τῶν πραγμάτων, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τοῦ *Περὶ Ψυχῆς*. Πβ. τὴ μελέτη μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 441 κ. ἐξ.

στοτέλης υποστήριξε στο Βιβλίο Β, κεφ. 7 που προηγείται, ότι το είδικό, το τελικό και το ποιητικό αίτιο από μια άποψη συμπίπτουν: ταυτίζονται, πράγματι, ως προς το είδος⁷³ αλλά διακρίνονται όπως-δήποτε ριζικά από το υλικό αίτιο, διότι η ύλη διαθέτει ένα τελείως διαφορετικό είδος (το είδος του υποκειμένου ή του κινητού). Αυτό όμως, όπως αναφέρει, δεν ισχύει παρά για τα όντα εκείνα όπου τα κινητά κινούνται, δηλαδή για εκείνα τα όποια μπορούν πράγματι να αποτελέσουν αντικείμενο μιᾶς «φυσικῆς» ἐπιστήμης. Αντίθετα, τα άλλα όντα δεν αποτελούν αντικείμενο τῆς «φυσικῆς», διότι δεν διαθέτουν μέσα τους κίνηση ούτε μιᾶ ἀρχὴ κινήσεως που νὰ τὰ κινεῖ⁷⁴.

Κατὰ συνέπεια, φαίνεται ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ εἴδους θεμελιώνει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὴ «φυσικὴ» ἐπιστήμη: εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς δυνατότητας ὑπαρξῆς τῆς, ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς κατανοητότητας τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Καί, ἀκριβῶς σὲ αὐτὴ τὴ θεμελίωση, ἡ κίνησις διαδραματίζει σημαντικό ρόλο διότι εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία προσδίδει τὸ εἶδος. Αὐτὸ ἐπομένως πού διακρίνει τὴν «τέχνη», τὴν ὁποία ἐξετάσαμε προηγουμένως (ἀκολουθώντας τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη) ὡς ἔννοια-κλειδί γιὰ νὰ διασαφηνίσουμε τὴ προβληματικὴ τῆς κινήσεως ἀπὸ τὴ «φυσικὴ», εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς «φυσικῆς» — ὅπως μᾶς θυμίζει τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ Βιβλίο Β, κεφ. 7 — εἶναι τὸ ὄν, τὸ ὁποῖο διαθέτει μέσα τοῦ ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς. Παρ' ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σπεύδει νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει ἐπίσης, στὸ ἴδιο μάλιστα χωρίο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο⁷⁵, καὶ παρ' ὅτι μόλις ὑπογράμμισα προηγουμένως ὅτι τὰ τρία βασικά αίτια (δηλαδή τὸ είδικό, τὸ τελικό καὶ τὸ ποιητικό αίτιο) μπορούν νὰ ταυτισθοῦν, στὴν πραγματικότητα τὸ φύσει ὄν ὀφείλει τὸ εἶδος τοῦ μόνον στὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὑπάρχει κατ' ἐνέργεια ὡς κινουῦν, μπορεῖ νὰ φύεται ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐφ' ὅσον εἶναι ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ φύσις. Τὸ πῶς μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ γένεσις αὐτὴ τῶν φύσει ὄντων δίχως τὴ μεσολάβηση τοῦ κινουῦντος, αὐτὸ εἶναι ἕνα ζήτημα πού δὲν ἐμπίπτει πλέον στὰ Φυσικά ἀλλὰ σὲ ἄλλα φυσικά συγγράμματα τοῦ *Corpus*⁷⁶. Τὸ σύγγραμμα τῶν

73. Ἐνθ' ἄν., Β, 7, 198a 24-26.

74. Ἐνθ' ἄν., 198a 27-29.

75. Ἐνθ' ἄν., 198a 27.

76. Στοιχεῖα σχετικά με τὸ ζήτημα αὐτὸ συναντᾶμε στὸ *Περὶ Ζῶων Κινήσεως* καὶ σὲ ἄλλες πραγματεῖες περὶ κινήσεως ἢ περὶ ζῶων. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα αὐτὸ στὴν πργφ. 4 με ἀφορμὴ τὴν σχέση μεταξύ κινουῦντος καὶ κινητοῦ πού εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ ὑπάρξει κίνησις. Παραπέμπω ἐδῶ εἰδικώτερα στὴ μελέτη τοῦ F. SOLMSEN, *Aristotle's System of the Physical World*, New York, 1960. Καθὼς ὁμως ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν ἀσχολεῖται με τὴ «βιολογία», ὅπου ἀκριβῶς ἡ φύσις ἐξετάζεται πιὸ δραστικά, μοῦ φαίνεται χρήσιμο νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι τὸ *Περὶ Ζῶων Γενέσεως* ἀναφέρει ἐξ' ἀρχῆς ὅτι θὰ ἐξετά-

Φυσικῶν ἔθεσε ἐν προκειμένῳ τὰ θεμέλια τῆς ἐξέτασής του⁷⁷. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἐμποδίζει τὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀποτελέσει τὸ κρίσιμο σημεῖο γιὰ μιὰ ἀποτίμηση τῆς ἀξίας τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς, καί, ὅπως θὰ δοῦμε σύντομα, τὸ σημεῖο τῆς ἀνατροπῆς τῆς.

§ 4. Συνέπειες τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως

Μετὰ τὴν προηγούμενη ἐπισήμανση, μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ δρόμος ποὺ διανύθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐρευνάς μας παρουσιάζει μιὰ ἐσωτερικὴ συνέπεια, ἐφ' ὅσον ἡ προβληματικὴ τῆς κινήσεως, παρὰ τὴν ἰδιαιτερότητά της, ἐπιδιώκει νὰ συμπληρώσει τὶς προηγούμενες προβληματικὲς τοῦ γίγνεσθαι καὶ τῆς φύσεως. Στὶς δύο θεμελιώδεις ἔννοιες τοῦ γιγνομένου καὶ τοῦ φυομένου, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει τώρα μιὰ καινούργια, τὸ κινούμενον, ποὺ δὲν πρέπει μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ σχετικὴ τῆς ἔννοια τοῦ κινουντος. Καταλαβαίνουμε ἤδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἐὰν ἡ ὁρολογία μετασχηματίζεται, αὐτὸ συμβαίνει κυρίως διότι, ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ ἐξεταστῇ τὸ κινούμενον, εἴτε πρόκειται γιὰ ἓνα γιγνόμενον γενικῶς ἢ, ἀκριβέστερα, γιὰ ἓνα φυόμενον, δὲν εἶναι πλέον ἀπὸ τὴ μιὰ το ὑποκείμενο καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκεῖνο ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον, ἢ ἐκεῖνο εἰς ὃ φύεται, ἀλλὰ ἐκεῖνο ὅθεν προκύπτει τὸ γίγνεσθαι ἢ τὸ φύεσθαι. Ἡ νῆα αὐτὴ ὁρολογία γίνεται ἀκόμα πιὸ ἀναγκαία, ἀπὸ ὅ,τι εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισημάνω στὶς παραγράφους 3 καὶ 4 τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ἐφ' ὅσον ἐφαρμόζεται ἐπίσης καὶ σὲ ὅλα ὅσα ἀναφέρονται στὸν οὐράνιο κόσμον.

σει τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει κατὰ βάση τὴν ἀνάλυση τῆς κινήσεως ποὺ προτείνω. Τὸ βασικό, ὅμως, χωρίο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσει τὴν ἀρχὴ γενέσεως τοῦ φύσει ὄντος (Δ, 1, 765b 9-15) – τὴ βαρύτητα τοῦ ὁποίου μόνον ὁ Ch. LEFÈVRE, πιστεύω, ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐπισημάνει (*Sur l'évolution d'Aristote en psychologie*, σσ. 85-96, καὶ εἰδικότερα σ. 94).

77. Πιστεύω ὅτι τὸ βασικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη τῆς S. WATERLOW (*Nature, Change and Agency in Aristotle's Physics*) ἔγκειται στὸ ὅτι ἐπιχειρεῖ νὰ διασαφηνίσει τὸ ζήτημα αὐτὸ βάσει τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ ἡ ἀνάλυσή της εἶναι σημαντικὴ, ἀκόμα κι ἂν ἡ μέθοδος ποὺ χρησιμοποιεῖ ὑπερακοντίζει τὸ κείμενο τοῦ Σταγειρίτη. Οἱ ἀναφορές, ὡστόσο, στὴ «μεταφυσικὴ» (ἔννοια ἄλλωστε πολὺ περιορισμένη, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀσαφῆ, στὴ μελέτη τῆς) δὲν ἀρκοῦν, πιστεύω, νὰ φωτίσουν τὸ πρόβλημα. Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία περὶ τῆς φύσεως ὡς ἀρχῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς, θὰ πρέπει νὰ μελετήσουμε ξανὰ τὸ μοντέλο τῆς τέχνης καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐφαρμογὴ του στὰ «βιολογικά» τοῦ συγγράμμα-
τα, ὅπως ὑπέδειξα στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση. Ἐφ' ὅσον ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν ἔχει στὴν πραγματικότητά της ἐκινήσει, δὲν μπορῶ νὰ πῶ πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν ἐμβέλεια αὐτῆς τῆς θεωρίας τῆς κίνησης καὶ τῆς δυνατότητας ἀπόδοσης τοῦ εἴδους, παρὰ μόνον – καὶ αὐτὸ θὰ ἀρκεστῶ νὰ κάνω ἐδῶ – νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ὑπῆρξε τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς, σημεῖο ἀνατροπῆς τῆς, ὅπως ξέρουμε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, κυρίως ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Φιλόπονο.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπέκταση αὐτὴ πρὸς τὴ γενικότερη χρή-
ση τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε στὴ
συγκεκριμένη ἐμβέλειά της: αὐτὸ βάσει τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ νοηθεῖ
τὸ κινούμενον εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια οἱ *a priori* προϋποθέσεις τῆς ὑπαρ-
ξῆς του, αὐτὲς ποὺ ὑφίστανται ἤδη κατὰ τὴ γένεση τῆς κινήσεως, δη-
λαδὴ τὸ κινητικὸν καὶ τὸ κινητὸν θεωρούμενα στὴν ἀμοιβαία ἐντελέ-
χειά τους, χάρις στὰ ὁποῖα μέσῳ τῆς ἐνέργειας ὑπάρχει κίνησις. Γιὰ
τὸ λόγο αὐτό, ἡ προβληματικὴ τῆς κινήσεως ἐμφανίζεται ὡς μιὰ προ-
βληματικὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐντοπίσει τὶς προϋποθέσεις ὑπαρξῆς τοῦ
γιγνομένου ὡς γιγνομένου, ἐπομένως καὶ τοῦ φυσομένου καί, ὅπως
θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, τοῦ μεταβαλλομένου. Κι αὐτὸ συμ-
βαίνει διότι ἡ φύσις στὸν Ἀριστοτέλη ὀρίζεται ὡς μιὰ ἀρχὴ κινήσε-
ως καὶ μεταβολῆς καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ πρέπει πράγματι νὰ
ἐξεταστεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαπίστωσης αὐτῆς τῆς ἀρχῆς κινήσεως.
Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ κινήσεως ἐμφανίζεται πλέον σαφῶς συνδεδεμένη μὲ τὸ
ποιητικὸ αἶτιο καί, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, μὲ ὅ,τι τὸ αἶτιο αὐτὸ καθιστᾷ
δυνατό. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει τὸ αἶτιο αὐτὸ
δὲν χρησιμοποιοῖ ποτὲ μιὰ μονοσημαντὴ γλῶσσα: πότε μιλάει γιὰ
ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ καὶ πότε γιὰ ἐκεῖνο ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κί-
νησις⁷⁸. Καταλαβαίνουμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτὴ στὴ χρήση τῆς
γλῶσσας δὲν δημιουργεῖ στὴν πραγματικότητά κανένα πρόβλημα, ἐφ'
ὅσον τὸ ποιητικὸ αἶτιο δὲν ἔχει νόημα ἔξω ἀπὸ τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ
αὐτὸ ποὺ κινεῖ καὶ στὸ κινητό. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς, ὅταν ὁ
Σταγειρίτης ἀναφέρει ὅτι ἡ φύσις εἶναι ὑποκείμενόν τι καὶ ἐνυπάρ-
χει σὲ ἓνα ὑποκείμενο⁷⁹, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ δηλώνει μὲ
ἄλλα λόγια τὴν ἐνότητα μιᾶς ἐνέργειας σύμφωνα μὲ μιὰ διπλὴ ἐνο-
ντο-λογικὴ θεμελίωση, ἐνότητα ἢ ὁποῖα ἐκφράζεται φιλοσοφικὰ στὴν
ταυτόχρονη παρουσία ἐνὸς κινητικοῦ καὶ ἐνὸς κινητοῦ. Ἡ διαφορὰ
ποὺ συγκροτεῖ τὸ ὑποκείμενο, εἴτε αὐτὴ θεωρηθεῖ ὡς ἀρχὴ ἐνυπάρ-
χουσα στὸ ὑποκείμενο, ὡς ἓνα εἶδος ποὺ συμμορφώνεται στὸν λόγον
εἴτε ἀκόμη ὡς ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ, ἀποκαλύπτει κά-
θε φορὰ τὴν ἐναρξὴ μιᾶς διαδικασίας, μιὰ κίνησιν, ἢ ὁποῖα εἶναι κί-
νησις μόνον διότι ὑπάρχει πάντοτε ταυτόχρονη παρουσία ἐνὸς κι-
νοῦντος. Τὸ διπλὸ *status* τῆς φύσεως ὡς ὕλης καὶ ὡς μορφῆς δὲν εἶναι
τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ὄψη τῆς ἐκδήλωσης αὐτοῦ του ὄντολογικοῦ δια-
χωρισμοῦ ποὺ προϋποτίθεται ἐξ ἀρχῆς σὲ κάθε φύσει γένεση.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ τῆς ἔνταξη στὸ σύνολο τῶν προ-

78. Μποροῦμε νὰ συναντήσουμε καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἐκφράσεις σὲ ἓνα καὶ τῷ αὐτῷ
χωρίο: Φυσικά, Β, 7, 198a 22-27.

79. Ἐνθ' ἀν., 1, 192b 34.

βληματικῶν ποὺ προηγοῦνται, ἡ νέα αὐτὴ θεματικὴ τοποθετεῖται στὸ κέντρο μιᾶς σημαντικῆς διάκρισης, ἥ, ὅπως μόλις κατέδειξα, δύο πιθανῶν δρόμων ἔρευνας ποὺ διανοίγονται: κατ' ἀρχὴν ἡ ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης τῶν ἀρχῶν τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς μεταβολῆς. Στὴ συνέχεια, ἡ θεμελίωση τῶν νέων ἀρχῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν κίνηση τοῦ οὐράνιου κόσμου, ὀλοκλήρωση τῆς ὁποίας συνιστᾷ ἡ θεωρία τοῦ πρώτου κινουμένου ἀκινήτου. Ὁ διπλὸς αὐτὸς δρόμος εἰσάγει τὶς τρεῖς μελέτες ποὺ ἔχει ἐξαγγεῖλει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 7, σύμφωνα μὲ τὴ φύση τῶν ὄντων ποὺ κινοῦνται – δηλαδή, ὡς πρὸς τὸ ἂν τὸ ὄν εἶναι ἀκίνητο, ἂν κινεῖται μὲν ἀλλὰ εἶναι ἄφθαρτο ἢ ἂν κινεῖται καὶ εἶναι φθαρτό⁸⁰. Ὅτι ἡ προβληματικὴ τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1-3 θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴ μελέτη τόσο τοῦ ὑποσελήνιου ὅσο καὶ τοῦ οὐράνιου κόσμου ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὸν πολὺ γενικὸ χαρακτήρα της, ποὺ δηλώνεται μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο κοινὸ σὲ ὅλα τα ὄντα⁸¹, συμπεριλαμβανομένου ἐκείνου ποὺ ὑπερβαίνει τὴν προβληματικὴ τῆς κινήσεως, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀκίνητο. Τὸ κοινὸ αὐτὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἢ προϋποθέτουν ἓνα κινήσιον, γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἓνα κινούν. Ὁ καθολικὸς αὐτὸς χαρακτήρας τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως τῆς διασφαλίζει ταυτόχρονα μιὰ προνομιοῦχο θέση, ὅχι μόνον στὰ Φυσικά, ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολο τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Εἰδικότερα στὰ Φυσικά, ἡ προβληματικὴ αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται εὐρύτερα ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ τὴ μόνη προβληματικὴ ἢ ὁποία περιλαμβάνει τὸ σύμπαν, δηλαδή τόσο τὸν ὑποσελήνιο ὅσο καὶ τὸν οὐράνιο κόσμον, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀκινήτου ὄντος – γεγονὸς ἀκριβῶς ποὺ θέτει τὰ ὅρια τῆς μελέτης τῆς φυσικῆς. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ὡστόσο, παρ' ὅτι ἐξηγεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὴ γενικότητα τῆς μελέτης αὐτῆς τῆς κινήσεως, μᾶς ὀδηγεῖ καὶ πάλι, ὅπως εἶχα ὑπαινιχθεῖ, σὲ μιὰ ἀπορία: ἐὰν πράγματι ἡ προβληματικὴ τῆς κινήσεως ἀποκαλύπτει τὴν ἰδιαιτερότητά της (σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες προβληματικὲς τῶν Φυσικῶν) στὴν καθολικότητά της, τότε ὁ τίτλος τοῦ συγγράμματος καὶ τὸ ἀντικείμενό του θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκαλύψουν ἐπακριβῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι μελετοῦν; Καί, ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτῇ, δὲν θὰ εἶχαν κατὰ κάποιον τρόπο δικαιωθεῖ οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς ποὺ διέκριναν τὰ δύο αὐτὰ συγγράμματα, τὸ *Περὶ Φύσεως* δηλαδή καὶ τὸ *Περὶ Κινήσεως*; Στὴν πραγματικότητα, ἡ διάκριση αὐτὴ καταρρίπτεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη στὸ Βιβλίο Θ, κεφ. 1-3, διότι παραπέμποντας στὸν ὅρισμό τῆς κινήσεως τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1 ἐπισημαίνει ὅτι τὸν ἔχει ἤδη διατυπώσει «στὰ φυσικά του συγγράμ-

80. *Ἐνθ' ἀν.*, 7, 198a 27-31.

81. *Ἐνθ' ἀν.*, Γ, 1, 200b 21-26.

ματα» (ἐν τοῖς φυσικοῖς)⁸², πράγμα πού ἐπαναλαμβάνει λίγο παρακάτω, ὅταν ὑπενθυμίζει τὸν ὅρισμό τῆς φύσεως στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 1 ὡς ἀρχῆς κινήσεως καὶ ἡρεμίας, χρησιμοποιώντας τὴν ἴδια ἀκριβῶς φράση⁸³. Τίποτε ἐπομένως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε μιὰ τέτοια διάκριση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγγράμματος τῶν Φυσικῶν: ὄχι μόνον διότι, ὅπως διαπιστώσαμε, ὑπάρχει μιὰ ἐσωτερικὴ συνοχὴ μέχρι τὸ Βιβλίο Γ, κεφ. 1-3, ἀλλὰ καὶ διότι, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ λίγο, ἡ συνοχὴ αὐτὴ διαπιστώνεται καὶ μετὰ τὸ Βιβλίο Γ μέχρι καὶ τὸ Βιβλίο Δ. Θὰ δοῦμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὸ Βιβλίο Ε, ὅπου ἐρμηνεύεται ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς «μεταβολῆς», πράγμα τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ κατὰ κάποιον τρόπο, μέσω τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως κατὰ τόπον, στὴ μελέτη τοῦ οὐράνιου κόσμου. Τέλος, θὰ δοῦμε, ἐξετάζοντας ἀπὸ κοντὰ τὸ Βιβλίο Θ, στὸ ὁποῖο μόλις ἀναφέρθηκα, ὅτι τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἐπανεξετάζονται ἀπὸ μιὰ ὀπτικὴ ἢ ὁποῖα ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα τὴ συνοχὴ καὶ τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς θεμελίωσης μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτὸ θεωρῶ ὅτι ἡ ἐξήγηση πού μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ὑπερνικήσουμε αὐτὴ τὴ δυσκολία εἶναι, ἴσως, μεθοδολογικῆς τάξεως: θὰ μπορούσαμε κατ' ἀρχὴν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἐὰν τὸ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς εἶναι τὸ φύσει ὄν πού κινεῖται, μόνον ἡ διασαφήνιση τῆς κίνησης βάσει τῶν ποικίλων ὁρισμῶν τῆς θὰ ἐπέτρεπε νὰ τὸ συλλάβουμε πραγματικά. Στὴ συνέχεια, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν κανόνα τῆς «διπλῆς γνώσεως», ἔτσι ὅπως ἐμφανίζεται στὰ Φυσικά Α, 1, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μόνον μιὰ γενικὴ μελέτη περὶ κινήσεως μπορεῖ, διὰ τοῦ «διαχωρισμοῦ», νὰ μιλήσει γιὰ τὸ εἶδος τῆς φύσεως, ἀκριβῶς ὅπως μόνον μιὰ γενικὴ μελέτη τοῦ γίνεσθαι, μπορεῖ νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἀρχές τοῦ φύσει ὄντος. Στὴ συνέχεια, καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια ὀπτικὴ, θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού θὰ ὀλοκληρωθεῖ μιὰ γενικὴ μελέτη περὶ κινήσεως, στὴν ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν οἱ πλέον θεμελιώδεις ιδιότητές της πού εἶναι ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος, θεωρούμενες καὶ οἱ ἴδιες ἀπὸ μιὰ γενικότερη σκοπιά, ἐπιβάλλεται ἡ γενικὴ μελέτη τῆς μεταβολῆς, ὡς πρὸς τὶς δικές της ὑποδιαίρέσεις. Τέλος, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ οὐράνιος κόσμος ὁ ἴδιος εἰσάγει μιὰ νέα «φύση» (τὸ πέμπτο στοιχεῖο ἢ, ἀκριβέστερα, τὸ πέμπτο σῶμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο κανενὸς πράγματος ἀλλὰ συνιστᾷ ἐκεῖνο πού καθιστᾷ δυνατὴ τὴν κυκλικὴ κίνηση)⁸⁴, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀναπόσπαστο τμῆμα παρὰ μόνον μιᾶς φυσικῆς

82. Ἐνθ' ἀν., Η, 1, 251a 8-9.

83. Ἐνθ' ἀν., 3, 253b 8.

84. Ἐφ' ὅσον τὸ πέμπτο αὐτὸ «σῶμα», ὁ αἰθήρ, εἶναι αὐτόνομο καὶ δὲν ὑπείσέρχεται ὡς στοιχεῖον σὲ κανένα ἄλλο σῶμα.

προβληματικής, όπου ή κίνησις βρίσκει κατὰ κάποιο τρόπο τὴ θεμελίωσή της σὲ μία φύσιν ὡς ἀρχὴ κινήσεως καὶ ἡρεμίας ἀλλὰ στὴν οἰκεία σὲ αὐτὸν κίνηση, δηλαδή τὴν κυκλική. Μόνον γι' αὐτὸν τὸν λόγο θὰ μπορούσαμε νὰ μιᾶμε γιὰ τὸ/τὰ τελευταῖο/τελευταία βιβλίο/βιβλία ἐνὸς συγγράμματος *Περὶ Κινήσεως*. Ὅποια ὅμως καὶ νὰ εἶναι ἡ ἐξήγηση ποὺ θὰ συγκρατήσουμε, ἓνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιο: ἡ προβληματικὴ της κινήσεως εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ συγγράμματος ποὺ ἀποκαλοῦμε *Φυσικά* (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, *Περὶ Φυσικῆς Ἀκροάσεως*).

Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, καταλαβαίνουμε ἐπίσης γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδιώκει σταθερὰ νὰ συνδέσει ὅλες τὶς φυσικὲς προβληματικὲς μὲ τὸν ὅρισμό τῆς κινήσεως ποὺ παραδίδει. Ἄφησα ἤδη νὰ ἐννοηθεῖ αὐτὸ στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσής μου γιὰ τὴν κίνηση⁸⁵, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξω τὸ εὖρος αὐτῆς τῆς ἐφαρμογῆς ἃς ἀρκεστῶ νὰ ὑπενθυμίσω τὸ παράδειγμα τοῦ χρώματος, τὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκε προηγουμένως ἐν συντομίᾳ. Σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα αὐτό, τὸ χρῶμα ἐξετάζεται ταυτόχρονα ὡς χρῶμα καθ'αυτὸ καὶ ὡς ὁρατόν, σὲ σχέση δηλαδή μὲ τὴν ὄραση, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἐλάχιστη, σημαντικὴ ὥστόσο ἐνδειξη τοῦ τί πραγματεύονται ἡ ἀριστοτελικὴ «ψυχολογία» καὶ «βιολογία». Θεωρῶ ὅτι θὰ ἔπρεπε ἰσῶς νὰ ἐπανεξετάσουμε ὅλη τὴν ἀριστοτελικὴ «ψυχολογία» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτῇ πρᾶγμα ποὺ θὰ ἀπεκάλυπτε ὅτι ἡ θεμελιώδης ἐννοια, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ, εἶναι ἐκείνη τῆς μόνιμης παρουσίας/ἀπουσίας⁸⁶ –, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ ἀναθεωρήσουμε ὅλα τὰ φυσικά του συγγράμματα – καὶ ἰδιαίτερα ὅσα ἀναφέρονται στὰ ἔμβια ὄντα – μέσῳ μιᾶς μόνιμης σύνδεσης τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρίας μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ θεμελιώνονται στὰ *Φυσικά* καὶ εἰδικότερα μὲ τὸν ὅρισμό τῆς κινήσεως⁸⁷. Διότι, μπορῶ πλέον νὰ δηλώσω χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ὅτι ἡ προβληματικὴ αὐτῇ εἶναι ἐκείνη ποὺ διασφαλίζει ὀριστικὰ στὴν ἐπιστῆμη αὐτῇ τὴν ἐπιστημονικότητα, τὴν ὁποία ἐπιχειροῦσε νὰ θεμελιώσῃ ἤδη ἀπὸ τὸ Βιβλίο Α.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀνάγκη ὑπαρξῆς ἐνὸς κινουμένου γιὰ τὴν πραγματοποίησι μιᾶς διαδικασίας, δηλαδή γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀπόδοση ἐνὸς εἵδους, διέπει τελικὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ ὑποσελήνι-

85. Πβ. ἄνωτέρω, σημ. 76 καὶ 77.

86. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγισι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτῇ, πβ., πλὴν τῆς μελέτης μου *Aux origines de la philosophie européenne*, καὶ τὸ ἄρθρο μου *Le statut du 'sujet' dans la philosophie grecque*, ἐνθ' ἄν.

87. Ἀπὸ τὶς μελέτες ποὺ κυκλοφόρησαν μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοσι τῆς παρούσας μελέτης, θὰ συγκρατοῦσα κυρίως τῶν J. MORSINK, *Aristotle on the Generation of Animals: A Philosophical Study*, Washington, 1982 καὶ M. BOYLAN, *Method and Practice in Aristotle's Biology*, Washington, 1983.

ου κόσμου καὶ θέτει ὡς κέντρο τῆς τῇ θεμελιώδη αὐτῇ ἔννοια τοῦ εἶδους. Ἡ ἔννοια αὐτή, ὅχι μόνον ἀποδίδει τὸ εἶδος τοῦ φύσει ὄντος καὶ τοῦ ἐγγυᾶται ἓνα ἄνοιγμα πρὸς τὴν κατανοητότητά του ἀλλὰ προσδίδει σὲ αὐτὴν τὴν κατανοητότητα, χάρις στὴν κίνηση, τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς θεμελίωσης, δηλαδή τῇ μονιμότητά της (τὸ μένειν). Ἐνταγμένη στὸ παιχνίδι τοῦ δυνάμει καὶ τῆς ἐντελέχειας – τῆς ἐντελέχειας ἐκείνης ποὺ δὲν ἔχει τίποτα κοινὸ μὲ μιὰ ἐνέργεια ἀλλὰ ἡ ὁποία παραμένει ἡ βάση κάθε ἐνέργειας –, ἡ ἔννοια αὐτῇ τοῦ εἶδους δημιουργεῖ κατὰ κάποιον τρόπο μιὰ αἴσθησι συνέχειας μέσα στὴν βαθύτατα ἀσυνεχῇ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα – ὅπου ὅλα διέπονται εἴτε ἀπὸ κάποια καθαρὴ τυχαιότητα εἴτε ἀπὸ κάποιον ὄντολογικὸ διχασμὸ ἐγγενῇ σὲ κάθε ἐν τῷ γίγνεσθαι διαδικασίᾳ, εἴτε ἀκόμη ἀπὸ οὐσίες διαφορετικὲς ὡς πρὸς τὸ εἶδος ἀλλὰ μία ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ (ἀριθμῶ). Ἔτσι, ὥστε, ἡ ἔννοια τῆς ἐντελέχειας, καθὼς δηλώνει τὴ δυνατότητα τοῦ εἶδους νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιο πρᾶγμα μέσῳ τῆς κινήσεως, δηλώνει, μὲ ἓναν τρόπο θὰ λέγαμε ὑπερβατικὸ, τὴ συνέχεια μιᾶς ἀσυνεχοῦς κατ' οὐσίαν πραγματικότητας. Εἶναι ἄλλωστε πιθανὸν τὸ ἐρώτημα αὐτὸ νὰ μπορέσει νὰ δώσει λύση στὸ πολὺ γνωστὸ αἰνίγμα, τὸ ὁποῖο θέτει ἓνα κείμενο τοῦ Λουκιανοῦ, σὲ σχέση μὲ τὸ «δ» τοῦ ὅρου ἐντελέχεια (ὃ ὁποῖος ἀκριβῶς δηλώνει τὴν συνέχεια)⁸⁸. Διότι, ὅπως φαίνεται τώρα, ὁ Ἀριστοτέλης σίγουρα θὰ εἶχε εἰσαγάγει τὸν ὅρο ἐντελέχεια γιὰ νὰ δηλώσει, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου, τὴν συνέχεια τὴν ὁποία ἀποδίδουν οἱ ὅροι ἐντελέχεια καὶ ἐνδελεχής, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἐξηγήσουν τὴν συνέχεια τοῦ οὐράνιου κόσμου. Φέρνοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο κοντὰ τὸν οὐράνιο καὶ τὸν ὑποσελήνιο κόσμον μέσῳ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως – μέσῳ μιᾶς συνέχειας στὸ ἐπίπεδο τοῦ εἶδους, συγκρίσιμης μὲ τὴν «ἀριθμητικὴ» συνέχεια τῶν οὐράνιων ὄντων, ὅπως τὰ ἄστρα –, ὁ Σταγειρίτης ὀλοκληρώνει πλέον τὸν στόχον του νὰ θεμελιώσει μιὰ ἐπιστήμη τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Τὸ νέο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε μιὰ σταθερότητα τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου, συγκρίσιμη μὲ ἐκείνη ποὺ συναντᾶμε στὴν κανονικότητα τῶν κινήσεων τοῦ οὐράνιου κόσμου, εἶναι

88. Ὁ Λουκιανός, ὅπως γνωρίζουμε, παραδίδει μιὰ διαμάχη ἀνάμεσα στὸ δέλτα καὶ τὸ ταῦ, μὲ τὸ πρῶτον νὰ κατηγορεῖ τὸ δεύτερον διότι τοῦ ἀφαίρεσε τὸν ρόλον του στὸν ὅρον ἐντελέχεια (Δίκη συμφώνων 10,95), Πβ. E. BIGNONE, *L'Aristotele perduto*, I, σσ. 259 κ. ἐξ., J. BIDEZ, *Un singulier naufrage littéraire dans l'Antiquité. À la recherche des épaves de l'Aristote perduto*, Bruxelles, 1943, σσ. 35 κ. ἐξ., J. PÉPIN, *Théologie cosmique et théologie chrétienne*, Paris, 1964, σσ. 213-216. Πβ. τὴ μαρτυρία τοῦ ΚΙΚΕΡΩΝΑ, *Tuscul.*, I, 10, 22 (=π. φιλοσοφίας ἀπ. 27 Ross, σ. 95) καὶ τοῦ MARTIANUS CAPELLA, *De nupt.*, I, 7, καὶ II, 213.

ή ἴδια ἢ ἔννοια τῆς κινήσεως. Πράγματι, ἔτσι ὅπως νοεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, δηλαδὴ βάσει τῆς ἔννοιας τῆς ἐντελεχείας, ἡ κίνησις διασφαλίζει, χάρις στὸ εἶδος ποὺ ἀποδίδει, μιὰ «μονιμότητα» τῶν ἐναντίων καὶ τῶν ἀντιθέτων. Εἴτε τὰ θεωρήσουμε στὴν παρουσία τους εἴτε στὴν ἀπουσία τους, τὰ ἐναντία καὶ τὰ ἀντίθετα νοοῦνται πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὴν κίνησιν ὡς ἐντελέχεια καὶ εἶδος. Κατὰ συνέπεια φαίνεται ὅτι πάντοτε παραμένει μία καὶ ἡ αὐτὴ ἔννοια: τὸ εἶδος. Εἴτε τὸ εἶδος αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐντελεχείας τοῦ κινουῦντος εἴτε ἡ οὐσία τῆς ἐντελεχείας τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ (ὡς εἶδος πῶς), ἢ ἀκόμα ἢ ἐντελέχεια ἐκείνου ἐν ᾧ τοῦ ὁποίου τὸ κινητὸν εἶναι κινητὸν, πρόκειται πάντοτε γιὰ τὸ ἴδιο εἶδος ποὺ παραμένει σταθερό, καὶ τὸ ὁποῖο παραμένοντας σταθερὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἀσταθὲς καὶ ἀσύλληπτο. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, οἱ δύο θεμελιώδεις ἀρχές, βάσει τῶν ὁποίων μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὴν αἰσθητὴ καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα, δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ εἶδος, ἐπιβεβαιώνουν τὴ σταθερότητά τους: τὸ πρῶτο ὡς κάτι μόνιμο, τὸ δεύτερο ὡς κάτι σταθερό. Ἡ ὄντολογικοποίηση τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας, ἡ ὁποία ἔχει, ἤδη, ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν φυσικῶν, ὁλοκληρώνεται στὸ σημεῖο αὐτό, ἀκόμη κι ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ σύνθεσις ὅλων τῶν προβληματικῶν δὲν ἐπιτυγχάνεται, ὅπως θὰ δοῦμε, παρὰ στὴν προβληματικὴ τῆς μεταβολῆς, ἀκόμη κι ἂν – ὅπως ἐπίσης θὰ δοῦμε – ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ζητήματος τῆς σταθερότητας ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐμφάνισις τοῦ πρώτου κινουῦντος ἀκινήτου.

Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ τῆς ἐπιζητούμενης σταθερότητας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πραγματικὸ ἀντικείμενο ἐξέτασις χάρις στὴν κίνησιν, ἢ καλύτερα χάρις στὴ συνέχεια τῆς κινήσεως (τὴν ὁποία ἐπίσης ἐγγυᾶται, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ πρῶτο κινεῖν ἀκίνητον), ἀποδίδει τελικὰ στὴν κίνηση τὴν κεντρικὴ θέσι ποὺ κατέχει στὴ φυσικὴ: δίχως τὴν κίνηση δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ χωρὶς αὐτὴ, ἐπίσης, ὅπως μόλις ἀναφέραμε, δὲν ὑπάρχει διόλου φυσικὴ ἐπιστήμη, στὴν κυριολεξία τοῦ ὅρου. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς, ὁ ὀρισμὸς τῆς κινήσεως⁸⁹ ἐπιβεβαιώνεται ὡς τὸ σημεῖο κορύφωσης ὅλων τῶν Φυσικῶν. Ἔτσι ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμαστε, ὁ ὅρος κίνησις, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποφεύγει τὴ λήψιν τοῦ ζητουμένου – παρὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψιν ὀρισμένων μελετητῶν –, διότι δὲν ὀρίζεται βάσει ἐννοιῶν ποὺ θὰ προϋπέθεταν τὴν κίνηση (ὅπως εἶναι ἡ ἐνέργεια ἢ ἡ κατ' ἐνέργεια ὑπαρξή), ἀλλὰ βάσει ἐννοιῶν οἱ ὁποῖες προϋποτίθενται σὲ κάθε κίνηση καὶ οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ *a priori* προ-

89. Πβ. Φυσικά, Η, 1, 251a 12.

ὑποθέσεις της. Ἄν ὥστόσο, εἶναι δυνατὸς ἓνας τέτοιος ὁρισμὸς τῆς κινήσεως, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὑπὸ τὸ φῶς μιᾶς ἔννοιας (τῆς ἐντελέχειας), ἡ ὁποία ὀρίζεται ταυτόχρονα ὡς ἀρχὴ καὶ τέλος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη τῆς κινήσεως προ-ὑποθέτει τὸν λόγον της, δηλαδή τὸν λόγο ὑπαρξῆς της. Στὴν ἔγνοια του νὰ θεμελιώσῃ μιὰ ἐπιστήμη τοῦ γίνεσθαι, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὴν κίνηση μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἡ ἴδια παρέχει γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτή, χωρὶς ποτὲ νὰ τὸν ἀπασχολοῦν ἄλλες δυνατότητες. Ὡστόσο, μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὴν κίνηση, ἀποκαλύπτει μέσα της ὁρισμένες δυνατότητες, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν ἓναν στοχασμὸ σχετικὸ μὲ τὴν ποίησιν (δημιουργία) ὡς ποίησιν ἢ μὲ τὴ σκέψη ὡς σκέψη⁹⁰. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, θὰ μπορούσε νὰ ἀνοίξῃ τὸν δρόμο γιὰ νέες φιλοσοφικὲς προσεγγίσεις, ἄγνωστες, ὅπως μοῦ φαίνεται, μέχρι τώρα. Οἱ προσεγγίσεις αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ μποροῦν νὰ φωτίσουν ταυτόχρονα καὶ τὴ σημασία τῆς ἔννοιας τοῦ λόγου, τόσο ἐκείνης ποὺ λανθάνει στὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, ὅσο καὶ ἐκείνης ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποκαλυφθεῖ πέρα ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμὸ⁹¹. Ἀπὸ τὸν τρόπο, ὅμως, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὴ θεωρία του περὶ κινήσεως μποροῦν νὰ προκύβουν καὶ ἄλλα σημαντικὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν προβληματικὴ αὐτή. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ ὁλοκληρωθεῖ μὲ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα «διεύρυνσης», ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν, ἤδη, ἀντικείμενο μιᾶς σημαντικῆς φιλοσοφικῆς παραγωγῆς. Τὸ θέμα δὲν εἶναι διόλου, κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὸ νὰ ἀκολουθήσουμε πιστά, ὅπως κάναμε ὡς ἐδῶ, τὴν ἐπιχειρηματολογία

90. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τρεῖς ἀνακοινώσεις μου, τὴν πρώτη στὸ Συνέδριο τῆς Σάμου (Σεπτέμβριος 1979), ἀφιερωμένη στὴ «φιλοσοφία τῆς τέχνης», τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε μὲ τίτλο *La signification philosophique de la poïésis aristotélicienne*, *Diotima*, 9, 1981, σσ. 94-100, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὸ *Poïétiques (Bulletin de liaison de la Société Internationale de Poïétique)*, 1, 1992. Ἡ δεύτερη, στὸ IX Congrès International d'Esthétique de Dubrovnik (Αὔγουστος 1980), ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ *Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου (Poïésis et théorie dans l'art, Belgrade, 1981, τ. 1, σσ. 203-208)*. Ἡ τρίτη, στὸ Colloque de Valcienne (Μάιος 1995), ἀφιερωμένη στὴ «L'énergie créatrice», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε μὲ τίτλο *L'énergie selon Aristote et la question de l'art*, στὸ *Recherches Poïétiques*, 4, καλοκαίρι 1996, σσ. 10-25.

91. Μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τῆς παρούσας μελέτης, δημοσίευσα καὶ μιὰ σειρά ἄλλων μελετῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «λόγου»: *Transfigurations du logos*, *Ann. de l'Inst. de Philos. de l'Univers. de Bruxelles*, 1984, σσ. 9-44, *Le logos hénologique chez Plotin*, στὸ *Σοφίης Μαθήτορες. Chercheurs de sagesse (Hommage à Jean Pépin)*, Paris, 1992, σσ. 231-243, *Du logos à l'informatique: l'histoire d'une mutation*, στὸ *Penser l'informatique et informatiser la pensée (Mélanges offerts à A. Robinet)*, ἐνθ' ἄν., σσ. 13-30. Τέλος, τὸ συμπληρωματικὸ στὸ προηγούμενο ἄρθρο μου, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, στὸ *The philosophy of logos (Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τῆς Σάμου, Αὔγ. 1995)*, ἐπιμ. Κ. Βουδούρης, Ἀθήνα, 1997.

του Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ μόνον νὰ ἀναφέρουμε συνοπτικά ὀρισμένα θέματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν παραπέρα, ὅπως εἶναι τὸ ἄπειρον, ὁ τόπος, τὸ κενὸ καὶ ὁ χρόνος.

§ 5. Παρατηρήσεις γιὰ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κινήσεως

Οἱ ἐλάχιστες ἐπισημάνσεις μας σχετικά μὲ τὴν ἐντελέχεια ὡς ἔννοια ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἐμφάνιση τῆς συνέχειας ἐντὸς τῆς ἀσυνέχειας, ἐκεῖ ὅπου δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἐφαρμοσθεῖ ὁ ὅρος ἐνδελέχεια (ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται μόνον στὴ συνεχῆ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ), μᾶς ὀδηγοῦν στὸ ἐρώτημα σχετικά μὲ τὸ *status* τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, ὡς φυσικῆς τοῦ συνεχοῦς, δηλαδὴ τοῦ πλήρους. Σὲ αὐτὰ κυρίως τὰ συμφραζόμενα μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἐξετάσαμε στὸ τέλος τῆς μελέτης τῆς κινήσεως στὸ Βιβλίο Γ, καὶ εἰδικότερα τὰ θέματα τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ τόπου, καθὼς καὶ τὴν ἀπόρριψη τοῦ κενοῦ καὶ τὴ μελέτη τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ χρόνου. Μοῦ φαίνεται σκόπιμο νὰ ἐξετάσω ἐδῶ, ἀκόμα καὶ ἐν συντομίᾳ, τὰ διάφορα αὐτὰ θέματα γιὰ νὰ φωτίσω τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη. Ωστόσο, ἀπὸ τὰ θέματα αὐτά, θὰ κρατήσω τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσω στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, διότι προβάλλει ἤδη τὴν ἔννοια τῆς μεταβολῆς, ἀκόμα κι ἂν αὕτη δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν κίνηση, ἐφ' ὅσον, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, λίγο μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ παρουσιάσουμε τὴ διαφορὰ τους στὴν παρούσα περίπτωση. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ὁ χρόνος ἐξετάζεται στὸ πλαίσιο μιᾶς γενικῆς προβληματικῆς, πρὶν ἀκόμα θεμελιωθοῦν οἱ διαφορές μεταβολές, βάσει μιᾶς κατὰ περίσταση διάκρισης. Περιμένοντας τὴ διάκριση αὕτη, ἅς δοῦμε ἀπὸ κοντὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἀπείρου μεγέθους, τοῦ τόπου καὶ τοῦ κενοῦ.

1. – Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει καὶ κλείνει τὴν πραγμάτευσή του στὸ Βιβλίο Γ (κεφ. 4-8)⁹² μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου μεγέθους. Ἡ θέση του εἶναι γνωστή: τὸ ἄπειρον δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει παρὰ μόνον δυνάμει, ποτὲ ἐνεργείᾳ (ἐὰν δὲν ἀνήκει στὴν μαθηματικὴ τάξη ἢ στὴν τάξη τῆς νόησης). Ἡ ἀποψη αὕτη, οἱ συνέπειες τῆς ὁποίας γιὰ τὴν ἀντίληψή του περὶ κόσμου εἶναι σημαντικές, ὅπως αὐτὸ προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του *Περὶ Οὐρανοῦ*, εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο νόησης καὶ σὲ ἐκεῖνο ποὺ ἐντὸς αὐτοῦ συνδέεται μὲ τὴν πραγ-

92. Γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀνάλυση τοῦ ἀπείρου, πβ. J. LEAR, *Aristotelian Infinity*, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 80, 1979-90, σσ. 187-210.

ματικότητα: ό καθ' ένας από έμᾶς, ύποστηρίζει ό Άριστοτέλης, θά μπορούσε σαφῶς νά σκεφτεῖ ότι πολλαπλασιάζεται μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά αὐξάνεται σχεδόν εἰς ἄπειρον, ἀλλά μιᾶ τέτοια σκέψη δέν θά μπορούσε νά εἶναι παρὰ μόνον συμβεβηκός, καί αὐτό πού ἔχει σημασία δέν εἶναι τί θεωροῦμε γι' αὐτό (ὅ,τι νοεῖ), ἀλλά τί εἶναι αὐτό (ὅ,τι ἐστί)⁹³. Ἡ παρατήρηση εἶναι σημαντική, διότι ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε, γιατί στή φιλοσοφία του εἶναι ἀδύνατον νά ἐξετασθεῖ ἕνα ἄπειρο διάστημα, ἤ ἀκόμα, ἕνα ἀπόλυτο διάστημα, ὅπως ὑποστήριξε ό Newton γιά τόν χῶρο καί τόν χρόνο. Στόν Άριστοτέλη τὸ ζήτημα τοῦ χῶρου, ὡς πεπερασμένου μεγέθους, ἐντάσσεται στό ζήτημα τοῦ τόπου, διότι φαίνεται ὅτι ό προσδιορισμός τοῦ τόπου εἶναι αὐτός πού ἐπιτρέπει τήν αντίληψη τοῦ χῶρου. Ἐξ οὗ καί ἡ ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ στό Βιβλίό Δ, κεφ. 1-5, τὸ ὁποῖο μετὰ τήν ἐξέταση τοῦ τόπου, μελετᾷ τὸ κενόν⁹⁴.

2. – Ἡ ἀνάλυση τοῦ τόπου εἶναι ἕνα πρότυπο στήν ἀριστοτελική πρακτική τῆς ἀπορρητικῆς μεθόδου, διότι θέτει τήν ἀπορία, τήν ἀναπτύσσει (διαπορία) καί στή συνέχεια διατηπώνει μιᾶ λύση, μέ ἕναν τρόπο ὃχι πλέον διαλεκτικό ἀλλά φιλοσοφικό (εὐπορία). Ὡς τέτοια, θά πρέπει νά μελετηθεῖ καθαυτή. Στήν παρούσα μελέτη, θά συγκρατήσουμε ἀπό τή σημαντική αὐτή ἀνάλυση ὅτι στόχος τῆς δέν εἶναι μόνον νά ἀποδείξει τήν ὕπαρξη τοῦ τόπου καί νά τόν ὀρίσει, ἀλλά ταυτόχρονα νά τοῦ διασφαλίσαι ἕνα ἐπιστημονικό status, δηλαδή νά ἀποκαλύψει τὰ βασικά ἢ τὰ οἰκεία σέ αὐτόν χαρακτηριστικά. Μιλώντας ἀκριβῶς γι' αὐτό τὸ ἀντικείμενο, ό Άριστοτέλης ἀναφέρει, σχετικά μέ ἕνα πρᾶγμα, τί εἶναι αὐτό πού τὸ περιβάλλει ἀρχικῶς ἢ ποῖο εἶναι τὸ πιὸ κοντινὸ ἢ ἄμεσο περιέχον, τὸ ὁποῖο, ὡστόσο, δέν τοῦ ἀνήκει. Ἐπὶ πλέον, ἀποκαλύπτει αὐτό πού τοῦ φαίνεται ἴδιο ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, καί τὸ ὁποῖο, ἂν καί συνδεδεμένο μαζί του, εἶναι, ὡστόσο, χωριστόν. Τέλος, παρουσιάζει ὅ,τι ὀρίζεται ὡς ἄνω ἢ ὡς κάτω, γιά νά ἀποδώσει τῇ θέσει πού ταιριάζει σέ κάθε σῶμα νά βρίσκεται (μένειν)⁹⁵. Δείχνει ἐπίσης ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά προϋποθέτουν τήν κίνηση – διότι, ὅπως ἀναφέρει, «δέν βρίσκονται ὅλα τα ὄντα σέ ἕναν τόπο, ἀλλὰ μόνον τὰ κινητά»⁹⁶. Βάσει αὐτοῦ, ό τόπος ἐμφανίζεται μέ

93. Φυσικά, Γ, 8, 208a 14-19.

94. Πέρα ἀπὸ τήν κλασική μελέτη τοῦ V. Goldschmidt, *La théorie aristotélicienne du lieu*, στό *Mélanges offerts à Mgr A. Diès*, Paris, 1956, σσ. 79-119, πβ. H. MENDELL, *Topoi on Topos: The Development of Aristotle's Concept of Place*, *Phronesis*, 32, 1987, σσ. 206-231, ἄρθρο πού ἀποκαλύπτει τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἀμφισβητεῖ τήν πλατωνική ἀντίληψη περὶ τόπου στόν *Τίμαιον*.

95. Φυσικά, Δ, 4, 210b 33-211a 3-6.

96. Ἐνθ' ἀν., 5, 212b 28-29.

τὴ σειρά του ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ δύο βασικά χαρακτηριστικά της κίνησης, ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι ὁ χρόνος. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὀρισμὸ τοῦ τόπου, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκλείει ὅλους τοὺς πιθανοὺς ὑποψήφιους (μορφή, ὕλη, διάστημα), ἐπανέρχεται στὴν ἄποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ τόπος εἶναι «τὸ ἀκίνητο πρῶτον πέρασ τοῦ περιέχοντος»⁹⁷. Φαίνεται ἔτσι ὅτι, στὸ πλαίσιο τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν, αὐτὸ ποὺ ἔχει διευκρινιστεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐννοια τοῦ πέραςτος εἶναι τὸ ἄμεσο καὶ πρῶτο περιέχον. Ἡ ἐνολογικὴ προσέγγιση ἐπιτρέπει ἐδῶ νὰ διακρίνουμε, ὅτι ὁ τόπος ὑπάρχει ταυτόχρονα μὲ τὸ πρᾶγμα (ἄμα), διότι οἱ ὅροι ἐμφανίζονται ταυτόχρονα μὲ τὸ πεπερασμένον⁹⁸. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι ὁ τόπος ἐγγυᾶται τὴν συνέχειαν τῶν πραγμάτων στὸν κόσμο. Ἐτσι παρουσιάζεται ὡς ἓνα εἶδος ἐπιπέδου, δηλώνοντας κάθε μορφή χώρου. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ προκύπτει, ἐπίσης, ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ἐκτός τοῦ Ὀλου, διότι ὁ οὐρανὸς εἶναι «ἴσως» τὸ Ὀλον (πᾶν), ἐφ' ὅσον ὅλα τὰ πράγματα μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχονται σὲ αὐτόν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τόπος δὲν εἶναι ὁ οὐρανὸς ἀλλὰ ὅτι τόπος εἶναι κάτι τὸ ἔσχατο στὸ ὁποῖο δηλώνεται ἡ ταυτόχρονη ὑπαρξὴ τοῦ οὐρανοῦ ὡς περιέχοντος, μὲ ὅλα τὰ πράγματα ποὺ περιέχονται σὲ αὐτόν. Ὁ τόπος, ὡς τὸ ἔσχατον τοῦ οὐρανοῦ, εἶναι «τὸ ἀκίνητο πέρασ ποὺ ἀγγίζει (ἀπτόμενον) τὸ κινητὸ σῶμα καὶ γι' αὐτό, ἐνῶ ἡ γῆ ἐμπεριέχεται στὸ νερό, τὸ νερὸ στὸν ἀέρα, ὁ ἀέρας στὸν αἰθέρα, ὁ αἰθέρας στὸν οὐρανόν, ὁ οὐρανὸς δὲν ἐμπεριέχεται σὲ κανένα ἄλλο πρᾶγμα»⁹⁹. Καθώς, λοιπόν, μόνον αὐτὸ ποὺ εἶναι κινητὸ βρίσκεται σὲ ἓναν τόπο, προκύπτει ὅτι κάθε σῶμα κινεῖται πρὸς τὸν τόπο ποὺ τοῦ ἀνήκει, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι αὐτὸ ποὺ διαδέχεται κάτι ἢ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μαζί του, δίχως ὅμως κάποιον ἐξαναγκασμό, θεωρεῖται συγγενὲς πρὸς αὐτό. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ πράγματα εἶναι πότε ἀπαθῆ (ὅπως στὴν περίπτωση ποὺ ἀπὸ τὴ φύση βρίσκονται συνδεδεμένα) καὶ πότε ὑφίστανται κάποιον πάθος ἢ ἀλληλεπιδροῦν μεταξύ τους (ὅπως στὴν περίπτωση ποὺ ἔρχονται σὲ ἐπαφή). Ὡς πρὸς τὴν ἄποψη τώρα ὅτι κάθε πρᾶγμα παραμένει ἀπὸ τὴ φύση του στὸν τόπο ποὺ τοῦ ταιριάζει, αὐτὸ εἶναι εὐλόγο, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, διότι:

«αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο μέρος παρουσιάζει, σὲ σχέση μὲ τὸν τόπο ὡς σύνολο, τὴν ἴδια σχέση ποὺ παρουσιάζει τὸ διαιρετὸ μέρος σὲ σχέση μὲ τὸ ὅλο, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει ὅταν κινήσει κάποιος ἓνα μέρος τοῦ νεροῦ ἢ τοῦ ἀέρα. Τέτοια εἶναι ἡ σχέση τοῦ νεροῦ πρὸς τὸν

97. Ἐνθ' ἀν., 4, 212a 20-21.

98. Ἐνθ' ἀν., 212a 28-30.

99. Ἐνθ' ἀν., 5, 212b 18-22.

αέρα: διότι τὸ ἓνα εἶναι ὅπως ἡ ὕλη καὶ τὸ ἄλλο ὅπως τὸ εἶδος, καὶ τὸ νερὸ εἶναι ἡ ὕλη τοῦ αέρα, ὁ δὲ αέρας εἶναι ὅπως ἓνα εἶδος ἐνέργειας ἐκείνου. Διότι τὸ νερὸ εἶναι δυνάμει αέρας, καὶ ὁ αέρας δυνάμει νερὸ ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Αὐτά, ὅμως, θὰ χρειαστεῖ νὰ τὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα ἀργότερα¹⁰⁰: πρὸς τὸ παρόν, εἶναι ἀνάγκη νὰ θίξουμε τὸ ζήτημα ἀλλὰ ἂν ὑπάρξει κάποια ἀσάφεια τότε θὰ τὸ ἀναπτύξουμε σαφέστερα παρακάτω. Ἄν, λοιπόν, εἶναι τὸ ἴδιο ἡ ὕλη καὶ ἡ ἐντελέχεια (διότι καὶ τὰ δυὸ νερὸ εἶναι ἀλλὰ τὸ ἓνα δυνάμει καὶ τὸ ἄλλο ἐντελεχεία), τότε τὸ νερὸ συμπεριφέρεται, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, ὅπως τὸ μέρος σὲ σχέση πρὸς τὸ ὅλον. Γι' αὐτὸ λέμε ἐπίσης πὼς ὑπάρχει μεταξὺ τους ἐπαφὴ ἀλλὰ καὶ σύμφυσις, ὅταν τὰ δύο γίνουν στὴν πράξη (ἐνέργεια) ἓνα»¹⁰¹.

Τὸ χωρίο αὐτό, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ὀλοκληρώνει τὴν ἀνάλυσή του περὶ τόπου, ἔχει πολὺ μεγάλο ἐνδιαφέρον, τόσο γιὰ τὸ περιεχόμενό του, τὸ ὁποῖο ἀποσαφηνίζει τὴ θεωρία τοῦ περὶ τοῦ τόπου ποὺ προσιδιάζει σὲ κάθε σῶμα, καθὼς δηλώνεται ἐδῶ στὸ πλαίσιο τῶν τεσσάρων στοιχείων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὀρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖ, μὲ τὴν ὁποία ἡ πραγμάτευση συμπληρώνει τὴν προηγούμενη ἀνάλυση εἰσάγοντας γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐνολογικὲς ἐννοιες (πρῶτον, ἔσχατον, συνεχές, ἐφ' ἐξῆς, ἅμα). Ἐπὶ πλέον, ὅμως, θὰ διαπιστώσουμε τὴ σύνδεση ποὺ ἐπιτυγχάνεται ἀνάμεσα στὰ ζεύγη ὕλη/εἶδος καὶ δυνάμει/ἐντελεχεία, τὰ ὁποῖα εἶχαν μέχρι τώρα χρησιμοποιηθεῖ χωριστά. Λέγοντας ὅτι τὸ νερὸ εἶναι ἡ ὕλη τοῦ αέρα καὶ ὁ αέρας «μιὰ συγκεκριμένη ἐνέργεια» αὐτοῦ, βάσει τοῦ ὅτι τὸ νερὸ εἶναι δυνάμει ὁ αέρας καὶ τὸ ἀντίθετο, ἀλλὰ μὲ ἄλλο τρόπο, ὁ Ἀριστοτέλης ἀφήνει ταυτόχρονα ἀνοιχτὴ, μὲ τὴν πραγμάτευσή του, τὴ δυνατότητα δημιουργίας ὄντοτήτων μέσῳ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ὄντων, ἐφ' ὅσον αὐτὰ γίνονται, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ ἐνέργεια, στοιχεῖα ἄλλου πράγματος, κάτι ποὺ τὰ ἐντάσσει στὴν ἐνολογικὴ δομὴ τοῦ ὅλου καὶ τῶν μερῶν του¹⁰². Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό, ἡ δομὴ τοῦ συνεχοῦς (σύμφωνα μὲ τοὺς διάφορους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται, ὅπως ἡ ἀκολουθία, τὸ ἐφ' ἐξῆς, τὸ ἅμα κ.λ.π.) καὶ ἡ δομὴ τοῦ ὅλου καὶ τῶν μερῶν φαίνεται ὅτι διέπουν τὴ γνώση τῆς διάταξης τῶν κινουμένων, πρᾶγμα ποὺ ἐπιτρέπει στὰ Φυσικὰ νὰ εἰσαγάγουν, ὡς μελέτη ἀρχῶν, τόσο ἄλλες μελέτες τοῦ ὑποσελήνιου καὶ τοῦ οὐράνιου κόσμου, πέρα ἀπὸ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ – καὶ εἰδι-

100. Πβ. πιθανότατα στὸ σύγγραμμα *Περὶ Οὐρανοῦ*, Δ, ἀλλὰ κυρίως στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ*, Η.

101. *Φυσικά*, Δ, 5, 212b 34 – 213a 10.

102. Πβ. τὴν ἐξήγηση ποὺ δώσαμε σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ στὸν *Πρόλογο* τῆς ἐλληνικῆς αὐτῆς ἐκδόσεως.

κώτερα στο Βιβλίο Η, όπου τα ζητήματα αυτά επανεξετάζονται σε μεγαλύτερο βάθος. Ο Άριστοτέλης, λοιπόν, μάς θυμίζει έδω αυτό το στοιχείο, υποδεικνύοντας ότι ο καιρός για τις μελέτες αυτές δεν είναι αυτός που θα εύχόταν για τα Φυσικά του. Με τη διευκρίνιση αυτή αποκαλύπτει τα όρια αυτού του συγγράμματος, το οποίο «υποκλίνεται» στην ανάγκη μιας άλλης μελέτης, πιο ουσιαστικής, ή όποια δηλώνει την υπεροχή της διεκδικώντας τον τίτλο της «πρώτης φιλοσοφίας». Υπάρχει όμως και κάτι άλλο, διότι, χρησιμοποιώντας έδω τον όρο καιρός, μάς επιτρέπει έμμέσως να δοῦμε ότι το ζήτημα του χρόνου, έτσι όπως το μελετά στη συνέχεια, σύμφωνα με μία θεωρία περί χρόνου, δεν έξαντλεί το πρόβλημα, αλλά θα μπορούσαν να υπάρχουν και άλλες αναλύσεις του χρόνου, όπως εκείνες του αιώνος και του καιρού που θα μπορούσαν να αποτελούν αντικείμενο άλλων πραγματειών. Πριν όμως έρθουμε στο ζήτημα του χρόνου, μου φαίνεται σκόπιμο να ολοκληρώσουμε τη συζήτηση για τον τόπον με το θέμα του κενού, διότι είναι αυτόνομο ότι στην προοπτική μιας φυσικής του συνεχούς, αυτό που φαίνεται πιο «έρεθιστικό» είναι ή προβληματική του κενού, την όποια εισήγαγαν όπαδοί μιας φυσικής του άσυνεχούς, όπως οί άτομιστες φιλόσοφοι, κι αυτό διότι ή εξέταση αυτή κινδυνεύει να διασαλεύσει τα θεμέλιά της. Αυτό σημαίνει ότι εάν το ζήτημα του τόπου, έτσι όπως το θεμελιώνει ο Σταγειρίτης, έγγυάται τη συνέχεια των όντων και των ούσιών σε έναν κόσμο που δηλώνεται μέσω της διαφορετικότητας – μιας διαφορετικότητας που παραμένει σε ισχύ χάρι στην αδυναμία επικοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη –, τότε το ζήτημα αυτό δεν μπορεί να υπερισχύσει παρά μόνον εάν εκλείψει το ζήτημα του κενού.

3. – Όταν στα Φυσικά Δ, ολοκληρώνοντας την εξέταση του τόπου, ο Άριστοτέλης διατυπώνει την άποψη ότι το κενόν αποτελεί αντικείμενο μελέτης του φυσικού, και έπομένως είναι έργο δικό του να αναρωτηθεί εάν υπάρχει ή δεν υπάρχει ή πώς υπάρχει αυτό που υπάρχει¹⁰³, αποδίδει για πρώτη φορά μια χροιά επιστημονικότητας στη μελέτη του κενού – ακόμα κι αν εύχεται, στην πραγματικότητα, για λογαριασμό του, την κατάργησή του. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό, αρχικώς για την ιστορία της επιστήμης διότι, όπως θυμόμαστε, οί στοχαστές μετά τον Άριστοτέλη και μέχρι τον 17^ο αί. (ιδιαίτερα μέχρι τους Toricelli, Boyle, von Guericke, Mariotte, κ.ά.) διακατέχονται από τον «φόβο του κενού». Στη συνέχεια, είναι σημαντικό για την

103. Ένθ' άν., 6, 213a 12-14.

ιστορία τῆς σκέψης, διότι ἀποκαλύπτει μιὰ νέα σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον ποὺ τὸν περιβάλλει, καὶ εἰδικώτερα, τὴν ἀόρατη διάσταση αὐτοῦ τοῦ κόσμου¹⁰⁴.

Στὴν πραγματικότητα, ἐξετάζοντας μὲ βλέμμα κριτικό το ζήτημα τοῦ κενοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ κενοῦ¹⁰⁵. Μᾶς θυμίζει τέσσερα ἐπιχειρήματα: δὶχως τὸ κενὸ δὲν θὰ ὑπῆρχε ἡ κίνηση κατὰ τόπον. Δίχως τὴν ὑπαρξὴ κενῶν διαστημάτων τὸ περιεχόμενο ἐνὸς δοχείου δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμπυκνωθεῖ ἢ συμπυκνωθεῖ. Καθὼς δὲν μπορούν δύο σώματα νὰ συνυπάρχουν στὸ ἴδιο σημεῖο, δὲν θὰ μπορούσαμε χωρὶς τὸ κενὸ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν αὐξηση ἐνὸς σώματος μὲ τὴ λήψη ποτοῦ ἢ τροφῆς. Τέλος, χωρὶς τὸ κενὸ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε πῶς ἓνα δοχεῖο ποὺ περιέχει ἓνα πορῶδες σῶμα μπορεῖ νὰ ἀπορροφᾷ νερό. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀναφορές, παραπέμπουν στὴν πραγματικότητα, στὴν παρατήρηση, περιλαμβανομένης τῆς πρώτης καὶ πιὸ θεωρητικῆς, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴ θέση ὅτι τὰ πάντα εἶναι πλήρη¹⁰⁶. Τὸ αἶτημα αὐτὸ γιὰ μιὰ ἐμπειρική (δηλαδή βάσει παρατήρησης) γνώση βρίσκεται στὸν πυρῆνα τῆς θεμελίωσης τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, ἐφ' ὅσον ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα πίστευαν, ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐνέπνευσε τὸν Λεύκιππον, τὸν πατέρα τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, ὅπως καὶ τὸν μαθητὴ του, τὸν Δημόκριτον, ἦταν ἡ παρατήρηση τῶν μορίων τῆς σκόνης στίς ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου. Γιὰ τὸν Δημόκριτον, ἡ κίνηση τῶν ἀτόμων εἶναι βασικὰ ἀκαθόριστη, κυριαρχούμενη ἀπὸ τὸ τυχαῖο, καὶ ἀπὸ τὴν τυχαία αὐτὴ συμπλοκή τους προκύπτουν παρομοια ἢ παραλλάσσοντα σχήματα. Ἐπὶ πλέον, ὁ Δημόκριτος ἐπιχειρεῖ νὰ καθιερώσει ἓνα εἶδος τοπολογίας, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ θέση τῶν ἀτόμων. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει μιὰ ἀνάλυση τῆς μεταβολῆς, ἡ ὁποία διέπεται ἀπὸ τὴν κί-

104. Πβ. τὸ ἄρθρο μου *La naissance de la notion de vide dans la pensée grecque*, στὸν συλλογικὸ τόμο *Le vide*, ἐπιμ. E. Gunzig καὶ S. Diner, Bruxelles, 1998. Πβ. ἐπίσης D. J. FURLEY, *Aristotle and the Atomists on Motion in a Void*, στὸ *Motion and Time, Space and Matter*, ἐπιμ. P. K. Machamer καὶ R. J. Turnbull, Ohio, 1976, σσ. 83-100, E. BERTI, *La critica di Aristotele alla teoria atomistica del vuoto, Democrito e l'atomismo antico* (*Atti del Conv. Intern.*, Catania, Ἀπρίλιος, 1979), ἐπιμ. F. Romano, στὸ *Siculorum Gymnasium*, n.s. 33.1, 1980, σσ. 135-159.

105. Ἡ μελέτη τοῦ κενοῦ ἐπεκτείνεται στὴν πραγματικότητα στὰ κεφ. 5-9 τοῦ Βιβλίου Δ τῶν *Φυσικῶν*.

106. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ J. SALEM, πρόκειται γιὰ ἓναν ἔγκυρον συλλογισμόν (ἓναν *modus tollens*): «Ἄν τὰ πάντα εἶναι πλήρη (π), τότε ἀδύνατον νὰ ὑπάρχει κίνησης (κ). Διαπιστώνουμε ὅμως – βάσει τῶν αἰσθήσεων – ὅτι κίνησης ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα (=μη-κ). Κατὰ συνέπεια τὸ διάστημα δὲν εἶναι πλήρες, ἀλλὰ – ἀντίθετα – ὑπάρχει τὸ κενὸ (μη-π)» (*Démocrate. Grains de poussière dans un rayon de soleil*, Paris, 1996, σ. 54).

νηση κατὰ τόπον, δηλαδή τὴ μετατόπιση. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος εἰσάγει τὴ δική του θεωρία περὶ τόπου, μᾶς θυμίζει ὅτι στὴν ἀτομικὴ θεωρία, καθὼς τὸ Ὅλον περιορίζεται καὶ προσδιορίζεται σὲ μέρη, μόνον χάρις στὸ κενὸ δηλώνεται μὲ θετικὸ τρόπο ἢ διαφορά, ἢ διάκριση, δηλαδή, τῶν ἀτόμων βάσει τῶν διαφορετικῶν σχημάτων τους. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ κενὸ δὲν συνιστᾷ ἓνα εἶδος μή-ὄντος (ἀπολύτως καὶ ὡς ἀρχῆς), ποὺ ἀντιτίθεται στὸ ὄν, τὸ ὁποῖο θὰ εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ ἄτομα. Εἶναι, μᾶλλον, ἡ ἀπουσία, ποὺ δηλώνεται ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ τὸ ἄτομο ἀφήνει ὅταν μετατοπίζεται. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὅταν ἓνα ἄτομο μετακινεῖται ἀφήνει κενὸ στὴ θέση ποὺ κατεῖχε. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀνάλογο μὲ μιὰ πεδιάδα ἄδεια ἀπὸ δέντρα ἢ μὲ μιὰ πόλη ἄδεια ἀπὸ τὸν ἀνδρικό πληθυσμό της ἢ μὲ ἓναν τοῖχο κενὸ ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ τὸν κοσμοῦσαν ἢ μὲ ἓνα δοχεῖο κενὸ ἀπὸ τὸ ὑγρὸ ποὺ περιεῖχε, κ.λ.π., πράγματα ποὺ ἀποτελοῦν συνήθη παραδείγματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἀντίληψης τοῦ κενοῦ. Τὰ διαδοχικὰ αὐτὰ κενά, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἀφήνουν τὰ ἄτομα ὅταν ἐγκαταλείπουν τὴ θέση τους, δὲν ἔχουν μιὰ δική τους πραγματικότητα οὔτε τὸν χαρακτήρα μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀρχῆς. Ὡστόσο, καθορίζουν τὰ μέρη ποὺ συγκροτοῦν τὸ Ὅλον. Καὶ ἀκριβῶς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο συμπεριφέρεται τὸ κενὸ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄτομα, καθορίζοντας τὸν χῶρο τους καὶ τὶς σχέσεις πρὸς ἀναπτύσσονται μεταξύ τους. Χάρη σὲ αὐτὸν μάλιστα τὸν τύπο τοῦ κενοῦ, οἱ διαδικασίες πραγματώνονται μέσω τῶν ἄπειρων κινήσεων τῶν ἀτόμων, ὡς ἐὰν ἡ ἀπουσία ποὺ θεμελιώνεται ἀπὸ τὸ κενὸ καθιστοῦσε δυνατὴ μιὰ παρουσία ἀτόμων γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν πιθανῶν σχέσεων μὲ ἄλλα ἄτομα, χάρις στὸ σχῆμα τους, τὴ διάταξή τους καὶ τὴ χωρική τους τοποθέτηση. Τὸ κενὸ ἀνοίγεται ἔτσι, μέσω τῆς ἴδιας τῆς ἀπουσίας, σὲ μιὰ παρουσία, σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς θέσης, δημιουργώντας ἓναν τόπον. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ ἄτομα καὶ κενὸ εἶναι ἀπόλυτη, ἐφ' ὅσον τὰ ἄτομα συγκροτοῦν τὸ πλήρες, ἐνῶ τὸ κενὸ δὲν εἶναι τίποτα, ἐὰν δὲν εἶναι τὸ «διάστημα» ποὺ χωρίζει τὰ ἄτομα μεταξύ τους. Χάρη σὲ αὐτὴ τὴ γενίκευση τῆς ἔννοιας τοῦ κενοῦ ὡς ἐνὸς ἀπείρου πού, ὡστόσο, εἶναι κάτι κοινόν, εἶναι ἐφικτὴ ἡ διάκριση καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῶν πραγμάτων ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν ἀτόμων μεταξύ τους. Ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται ὅτι τὸ συνέλαβε αὐτὸ ὀρθά, ὅταν στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Ἡ ἐπικρίνει τὸν Δημοκρίτο διότι περιορίσε τὴν διάκριση αὐτὴ σὲ μιὰ ἀπλὴ διαφορά θέσης, παραβλέποντας ὅτι ἡ διαφορά εἶναι πολλαπλὴ καὶ συμβαδίζει, κατὰ τὴν ἀποψή του, μὲ τοὺς διάφορους τρόπους τοῦ ὄντος, μὲ τὶς διαφορὲς δηλαδή «κατηγορίες». Ἡ ὄντολογικοποίηση τοῦ γίγνεσθαι, στὴν ὁποία καταλήγει μέσω τῆς πολυσημίας τοῦ ὄντος, ἀπαντᾷ στὸν πλουραλισμὸ τῆς ἀσυνέχειας μὲ ἓναν ἄπειρο ἀριθμὸ ἀτόμων τὰ ὁποῖα συμπλέκονται γιὰ νὰ δημιουργήσουν ἓνα ἄπειρο

ἀριθμὸ σχημάτων ποὺ διακρίνονται καὶ προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ κε-
νό. Ἀπὸ αὐτὸ καταλαβαίνουμε γιατί ὁ Ἀριστοτέλης χρειάστηκε νὰ
εἰσάγει μιὰ νέα τοπολογία, ἐμβαθύνοντας στὴν ἔννοια τοῦ τόπου βά-
σει τῆς ἔννοιας τοῦ πέρατος, χάρις στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ προσδιορί-
σει τὰ ὄντα ὡς σώματα κινητά. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή, δὲν εἶναι ἡ
μόνη ποὺ παρουσιάζει ἡ φυσική του. Ὑπάρχει, ἐπίσης, τὸ ζήτημα τοῦ
χρόνου, τὸ ὁποῖο εἶναι, ἀπὸ ὅλα τὰ βασικά χαρακτηριστικά τῆς κί-
νησης, ἐκεῖνο ποὺ συγκέντρωσε περισσότερο τὴν προσοχὴ τῶν μελε-
τητῶν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

στο σύγγραμμα *Περὶ Ψυχῆς*, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης φτάνει στὸ σημεῖο νὰ προτείνει ἓναν ὀρισμὸ τῆς ψυχῆς. Ἐντοπίζουμε, ἔτσι, στὸ σύγγραμμα αὐτὸ τὰ πιὸ εὐδιάκριτα ἔχνη τοῦ Βιβλίου Η (ἧ, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τὰ πορίσματά του), καὶ αὐτὲς οἱ ἀρχὲς χρησιμοποιοῦνται ὡς προϋποθέσεις γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης, λοιπόν, ἀναφέρει ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὄντα, ἡ οὐσία εἶναι ἓνα ὀρισμένο γένος, ὑπὸ μιὰ ἔννοια ὡς ὕλη, πράγμα ποὺ καθαυτὸ δὲν εἶναι κάτι προσδιορισμένο (τόδε τι), ὑπὸ μιὰν ἄλλη ἔννοια ὡς μορφὴ καὶ εἶδος, χάρις στὰ ὁποῖα προσδιορίζεται (λέγεται τόδε τι), καὶ ὑπὸ μιὰ τρίτη ἔννοια ὡς αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο. Ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται, ἀφενός, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι δυνάμεις, καὶ ἀφ' ἑτέρου, ὅτι τὸ εἶδος εἶναι ἐντελέχεια, καὶ μάλιστα μὲ δύο ἔννοιες, διότι ὑπὸ μιὰ ἔννοια εἶναι ἡ ἐπιστήμη ποὺ κατέχουμε (ἀλλὰ δὲν ἀσκοῦμε) καὶ ὑπὸ τὴν ἄλλη ἔννοια, εἶναι ἡ ἀσκηση αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης⁷⁶. Τὸ χωρίο αὐτό, ὅπως διαπιστώνουμε, προϋποθέτει τὶς ἀναλύσεις στὶς ὁποῖες ἔχουμε ἤδη προβεῖ στὰ Φυσικά, καὶ ἔχουμε προσαρμόσει στὸ Βιβλίο Η των *Μετὰ τὰ Φυσικά*, βάσει τῆς ἐνότητας τῆς σύνθετης οὐσίας. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐνότητα ἡ ὁποία καθιστᾷ δυνατὸ ἓναν ἐπαρκῆ ὀρισμὸ τῆς ψυχῆς, ἔτσι ὥστε, γιὰ ὀρισμένα θέματα, ὅπως ἡ ψυχὴ, τὰ Φυσικά καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* νὰ παρουσιάζουν μιὰ ἐγγύτητα. Αὐτὸ σημαίνει, καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀποκρύψουμε, ὅτι ἡ κοινὴ τοὺς πορεία συνίσταται στὴν διερεύνηση τῶν ἀρχῶν, καὶ ἐν προκειμένῳ τέτοιος εἶναι ὁ ρόλος τοῦ συγγράμματος *Περὶ Ψυχῆς*. Αὐτὸ ἐπιτρέπει στὸν Ἀριστοτέλη νὰ ὀρίσει τὴν ψυχὴ ἀρχικῶς ὡς εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος, καί, στὴ συνέχεια, δυνάμει τῆς πιθανῆς ταυτότητας μεταξὺ εἶδους καὶ ἐντελεχείας, ὡς ἐντελέχεια πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος⁷⁷. Μέσα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ὀρισμοὺς διασφαλίζεται ἡ ἐνότητα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. Ἡ διεύρυνση αὐτὴ τῆς ὀπτικῆς τῶν Φυσικῶν πρὸς τὰ θεμέλια μιᾶς ἀνθρωπολογίας ἐπανατοποθετεῖ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* στὸν οἰκεῖο τόπο τῆς ἔρευνας τῶν πεδίων ποὺ ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς φυσικῆς (μὲ τὴ στενὴ σημασία τοῦ ὅρου). Ἡ ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἓνα πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ *status* τῆς ὑπέρτατης οὐσίας. Πιστεύω ὅτι αὐτὸ ὄντως συμβαίνει, ἐφ' ὅσον ἡ τελευταία αὐτὴ παρουσιάζει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ νόηση, ποὺ ἀποδίδονται ἐπίσης στὸν ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ λογικὴ προοπτικὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἡ οὐσιολογικὴ προοπτικὴ, βρίσκουν σὲ αὐτὴ μιὰ νέα μορφὴ ἐγγύ-

76. Ἐνθ' ἀν., Β, 412a 6-11.

77. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 1, 412a 20-21 καὶ 27-28.

τητας. Από ἐδῶ καὶ ἐξῆς, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ οὐσιαστικὰ σχήματα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* εἶναι ἱκανὰ νὰ φέρουν κοντά τα λογικὰ καὶ οὐσιολογικὰ σχήματα ποὺ τὰ Φυσικά κρατοῦσαν διαχωρισμένα.

Παραδόξως, ὅμως, ἡ μελέτη ἡ ὁποία, ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, ἀπείχε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς σύγκλισης ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μιά, τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ὁργάνου, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῶν Φυσικῶν καὶ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, εἶναι τοῦ D. W. Graham, στὸν ὁποῖο ἀναφέρθηκα ἀρκετὲς φορές. Ἡ μελέτη αὐτή, ὡστόσο, ἀναπτύσσεται πέρα ἀπὸ κάθε ἀναφορά στὴ μεθοδολογία τῶν ἀρχῶν, ἐκτὸς κι ἂν αὐτὸ γίνεται ἐμμέσως (μέσω τῆς χρήσης τοῦ μοντέλου τῆς τέχνης ὡς ἐρμηνευτικοῦ σχήματος), ἐνῶ οἱ μελέτες ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν, ὅπως ἐκείνες τοῦ T. Irwin καὶ τοῦ Ch. Pietsch, ἐλάχιστα ἐξετάζουν τὴ διάσταση αὐτὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Σταγειρίτη, τουλάχιστον, ἔτσι ὅπως τὴν ἐξετάζω ἐδῶ. Θίγοντας τὸ θέμα τῆς σχέσης «λογικῆς» καὶ «φυσικῆς», ὁ Graham προβάλλει μίαν δυσκολία ἡ ὁποία ἀφορὰ στὰ χαρακτηριστικά τῆς λογικῆς σὲ σχέση μὲ τὰ Φυσικά καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, πράγμα ποὺ τὸν ὠθεῖ νὰ ἐπαναφέρει τὴ γενετική μεθόδον, τὴν ὁποία εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ W. Jaeger. Ὁ πλοῦτος τῆς μελέτης τοῦ καὶ ὁ τρόπος διάρθρωσής της δὲν μπορούν νὰ ἐξετασθοῦν ἐδῶ. Ἀλλῶστε, ἐλάχιστα ἀφοροῦν αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμῶ νὰ ἐξετάσω στὸ συγκεκριμένο σημεῖο. Αὐτὸ δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ προσέγγιση τοῦ Graham χαρακτηρίζεται ἀπὸ μίαν ἀξιοσημεῖωτη συνέπεια διότι καταφέρνει, μέσω τῆς ἀνάλυσης μιᾶς ἔννοιας νὰ ἐξετάσει τὶς διαφορὲς παραλλαγές της. Ἀξίζει, ἐπίσης, νὰ ὑπογραμμίσουμε, ὅτι καταφέρνει, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, νὰ διακρίνει τὶς διαφορετικὲς χρήσεις τοῦ εἴδους ποὺ προσιδιάζει στὴν οὐσία, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει (κάπως βιαστικά, εἶναι ἀλήθεια) ὡς *hylomorphisme* (τὴ συγκεκριμένη οὐσία ἡ ὁποία συντίθεται ἀπὸ μορφή καὶ ὕλη), ὡς *formisme* (τὴ μορφή ὡς οὐσία μὲ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια), ὡς «*substantialisme formel*» (μὲ κάθε συγκεκριμένη οὐσία νὰ συνδέεται μὲ κάποιο εἶδος, τὸ ὁποῖο ταυτίζεται μὲ τὴ μορφή του), ὡς «*définitionnissable*» (κάθε εἶδος εἶναι εἴτε ταυτόσημο μὲ ἓνα ἀρχικὸ γένος εἴτε ταυτόσημο μὲ τὴ διαφορὰ ἐνὸς γένους) καὶ ὡς «*naturalisme*» (τὸ εἶδος καὶ τὸ γένος ὡς φυσικὰ πράγματα), μὲ τὰ ὁποῖα συνδέει, γιὰ τὰ συγκεκριμένα πράγματα, δύο πρόσθετες χρήσεις, τὶς ὁποῖες ὀνομάζει «*substantialisme*» (μὲ τὴν πρώτη οὐσία νὰ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα, διότι ὅλες οἱ ἄλλες ὀντότητες θὰ ἦταν ὑποκείμενα ἢ συμβεβηκότα μιᾶς συγκεκριμένης οὐσίας), καὶ «*actualisme*» (ἡ συγκεκριμένη οὐσία ποὺ δηλώνει σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τὴν πραγματικότητα πραγματώνεται μὲ μεγαλύτερη πληρότητα στὴν ὕλη της). Ἡ κατάταξη αὐτή, ἡ ὁποία ἐπιθυμῶ νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, εἶναι χρή-

σιμη διότι αποκαλύπτει τις διαφορές, στις οποίες θα πρέπει να αναφερθεί ή ανάλυση, ακόμα κι αν είναι αλήθεια, ότι αφήνει στην άκρη άλλα σχήματα, όπως για παράδειγμα, το σχήμα της δυνάμεως και της ενεργείας (τα όποια απαντούν σε άλλα συμφραζόμενα), με τα όποια, όπως είδαμε ο Αριστοτέλης ξεπερνά τον δυισμό ανάμεσά σε είδος και μορφή (στα *Μετά τα Φυσικά Η*), ή όπως εκείνο του λόγου στις ποικίλες χρήσεις του, ως λόγου ύπαρξης, όρισμού κλπ., μέσω των οποίων αναπτύσσεται, μέχρις ενός σημείου, ή σύνδεση ανάμεσα στο φύσει γίνεσθαι και της λογικής⁷⁸. Αυτά όμως τα πορίσματα δεν φαίνονται επαρκή για να θεμελιώσουμε τη θέση του γενετικού *status* των δύο συστημάτων (του λογικού και του φυσικό-μεταφυσικού). Η έκδοχή των δύο συστημάτων είναι ανεπαρκής από τη σκοπιά που την αντιμετωπίζει η μελέτη μου – ήδη από την πρώτη της έκδοση (την οποία γνωρίζει ο Graham) –, διότι όπως ήδη κατέδειξα σε ένα άρθρο μου που εξετάζει τη διαλεκτική και τη φιλοσοφική μέθοδο του Αριστοτέλη (την οποία εμπνεύστηκα, μάλιστα, από μια μελέτη του J. Barnes)⁷⁹, οι αναφορές στα λογικά συγγράμματα με στόχο τη θεμελίωση της επιστήμης δεν καλύπτουν συνήθως παρά μια επιστήμη ήδη θεμελιωμένη, ενώ τα *Φυσικά* και τα *Μετά τα Φυσικά* αναφέρονται σε θεμελίωση των αρχών που προϋπάρχουν της πραγματείας. Πράγματι, από πολύ παλιά (ήδη από την αρχαιότητα), οι μελετητές της φιλοσοφικής σκέψης του Αριστοτέλη είχαν επισημάνει σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη θεωρία της επιστήμης, ή οποία καθιερώνεται από τον Αριστοτέλη στα *Αναλυτικά* και σε άλλα σχετικά συγγράμματα, και στην επιστημονική πρακτική του⁸⁰, δίχως να καταφέρνουν να διακρίνουν ότι η πρακτική αυτή αφορούσε μια πιο βασική προβληματική, αυτήν της θεμελίωσης των αρχών (μιας επιστήμης ή ενός άλλου γνωστικού πεδίου) με τη μεσολάβηση μιας συγκεκριμένης μεθόδου, της απορητικής, με τα χαρακτηριστικά της στάδια: άπορία, διαπορία και, κυρίως, εύπορία αλλά όχι την εύπορία, όπως πιστεύεται συνήθως⁸¹, που περιορίζεται σε επί μέρους λύσεις, οι οποίες προκύπτουν από μια διαλεκτική ανάλυση. Όπως δεν θα πάψω να δηλώνω και να αποδεικνύω στην πράξη, ο Αριστοτέλης εφαρμόζει, για να πραγματοποιήσει τον στόχο αυτό μια πραγματικά θετική και

78. Πβ. D. GRAHAM, *ένθ' αν.*, σσ. 239 κ. έξ.

79. Πβ. *Dialectique et philosophie chez Aristote*, στην οποία έχω ήδη παραπέμψει.

80. Για το θέμα αυτό βλ. την ανάλυσή μου στο *Dialectique et philosophie chez Aristote*, *ένθ' αν.*, σ. 243, καθώς και παραπάνω, κεφ. I, σημ. 86.

81. Βλ., για παράδειγμα P. AUBENQUE, *Sur la notion aristotélicienne d'aporie*, *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain-Paris, 1961, σσ. 3-19. Πβ. *Dialectique et philosophie chez Aristote*, *ένθ' αν.*, σσ. 246 κ. έξ.

φιλοσοφική ανάλυση⁸². Στα Φυσικά Α, όπως είδαμε, η ανάλυση αυτή που θεμελιώνει τις αρχές ξεκινά στο κεφ. 7, από τη στιγμή που έχει ολοκληρωθεί η διαλεκτική ανάλυση, διότι έχει φτάσει ενώπιον μιας επιλογής. Έν προκειμένω, για τα Φυσικά, ο στόχος ήταν να θεμελιώσει την επιστημονικότητα της μελέτης της φύσεως μέσω της θεμελίωσης των αρχών, των αιτίων των φύσει όντων. Αυτήν ακριβώς την όπτική ανέδειξε η μελέτη μου *Η εμφάνιση της φυσικής επιστήμης*⁸³. Και αυτήν την όπτική επιχειρεί να ενισχύσει η δεύτερη αυτή

82. Πβ. τα άρθρα μου *Dialectique et philosophie chez Aristote, ένθ' άν.*, και *Dialectique, rhétorique et critique chez Aristote, στο De la métaphysique à la rhétorique*, επιμ. M. Meyer, Bruxelles 1986, σσ. 103-118. Οί επανειλημμένες προσπάθειες του E. Berti (που εμπνεύστηκε, άλλωστε, από το έργο του C. Rossitto), να αποδώσει σε άλλους και όχι στον Αριστοτέλη το περιεχόμενο των Μετά τα Φυσικά, Γ, 2, 1004b 17-26, όπου αναφέρει ότι η διαλεκτική ελέγχει όλα τα πράγματα που η φιλοσοφία εκθέτει (ή διαλεκτική πειραστική περί ών ή φιλοσοφία γνωριστική), μου φαίνονται παράδοξες, έφ' όσον, όπως πιστεύω, κατέδειξα στα άρθρα μου σχετικά με τη διαλεκτική (ως κριτική μέθοδο) και τη φιλοσοφία (ως μέθοδο γνωστική), πρόκειται εδώ για τη ουσία της φιλοσοφικής σκέψης του Αριστοτέλη. Κατά τα άλλα, στο τελευταίο άρθρο του για το θέμα, *Philosophie, dialectique et sophistique dans Métaph.*, Γ, 2, *Revue internationale de Philosophie*, 201.3, 1997, σσ. 379-396, ο Berti αποκαλύπτει το κενό της έρμηνείας του, όταν αρχίζει την πραγμάτευση του λέγοντας ότι η φιλοσοφία διακρίνεται από τη διαλεκτική από το γεγονός ότι είναι ικανή να γνωρίζει αντί να είναι απλώς σε θέση να ελέγχει, και παραθέτει μια κάπως αδύναμη μετάφραση του χωρίου: «la dialectique est capable de mettre à l'épreuve là où la philosophie est capable de connaître», ενώ το κείμενο έχει περί ών. Η άμφισημία αυτή τον αναγκάζει να εξετάσει την άποψη σχετικά με την ύπαρξη δύο διαλεκτικών στον Αριστοτέλη (άποψη εμπνευσμένη από το έργο του T. Irwin), με όλες τις συνέπειες που προκύπτουν από αυτό, δίχως ποτέ να έμβαθύνει στη διαμάχη αυτή, και να εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο διαλεκτική και φιλοσοφία (μαζί) εκθέτουν τα πράγματα για να τα γνωρίσουμε, δηλαδή μέσω της διάρθρωσης διαπορίας και εύπορίας κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας. Η ανάλυση των Φυσικών που προτείνει ο Berti στο άρθρο του *Les méthodes d'argumentation et de démonstration dans la Physique* (apories, phénomènes, principes), *La physique d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, επιμ. και P. Souffrin, ένθ' άν., σσ. 53-83, ή οποία αποσιωπά, όπως έπεςήμανα ήδη, την έννοια της μεθόδου θεμελίωσης των αρχών, επιβεβαιώνει ακριβώς την άποψη αυτή.

83. Αυτό διέφυγε προφανώς της προσοχής όρισμένων μελετητών, όπως ή S. WATERLOW, ένθ' άν., ή D. W. GRAHAM, ένθ' άν., αλλά και του E. BERTI, *Les méthodes d'argumentation et de démonstration dans la Physique* (apories, phénomènes, principes), ένθ' άν. Σε κάθε περίπτωση, μου φαίνεται χρήσιμο να σταθώ για λίγο στη μελέτη του Graham, ή οποία φαίνεται ότι επιδιώκει περισσότερο από τις άλλες να υπερασπιστεί μίαν άποψη. Η ανάλυση των Φυσικών από τον Graham αντιστοιχεί σε αυτό που όνόμασα «αναγωγιστική» μελέτη, διότι έμμένει στη συνήθη σύγχυση ανάμεσά σε γίνεσθαι και μεταβολή. Ο Graham ακολουθεί προφανώς την S. Waterlow. Από την άλλη, αρκείται στο να έπισημάνει, όπως και οί περισσότεροι μελετητές, ότι ή Αριστοτέλης έδωσε, χάρη στη διαλεκτική του μέθοδο, ικανοποιητικές απαντήσεις σε ζητήματα που είχε θέσει ή έλληνική φιλοσοφική παράδοση. Αυτό έμεινε πολύ πίσω σε σχέση με το έγχείρημα του Αριστοτέλη να θεμελιώσει τις αρχές μίας επιστήμης. Η ανάλυση των αιτίων και των έννοιών της δυνάμεως και της ένεργείας, που πρότεινε ή Graham, σε

ἔκδοση χρησιμοποιώντας τὰ ἐνολογικὰ σχήματα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀκολούθησα ὅλες τὶς ἀπορη-

σχέση μὲ τὰ παράλληλα δεδομένα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* (ἐνῶ τὰ αἷτια καὶ οἱ ἀρχές τῶν *Φυσικῶν* εἶναι, ἀπὸ ἀποψη ἐπιχειρηματολογίας, ἴσως καὶ χρονολόγησης, προϋποθέσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*), ἔχει κυρίως ὡς στόχο νὰ καταδείξει τὴν παρουσία, τὴν ἀπουσία ἢ τὴ διαφορὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν ὄρων στὸ λογικὸ σύστημα. Ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ πραγματικὴ δυσκολία ἢ ὁποία ἀποδυναμώνει τὸν γενικότερο στόχο τοῦ ἔργου. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἔργου βρίσκεται ἄλλου, καὶ συγκεκριμένα στὴν ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ ὑπὲρ τῆς παρουσίας μιᾶς μετά-θεωρίας στὰ *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα*, τὴν ὁποία ὁ Graham ἀρνεῖται γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ γίνεσθαι, ἐπιλέγοντας στὴ θέση τῆς, ὡς ἓνα εἶδος νεωτερισμοῦ, τὸ μοντέλο τῆς τέχνης. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ὀπτική ποὺ κι ἐγὼ ὁ ἴδιος χρησιμοποίησα, ἀλλὰ γιὰ νὰ καταδείξω ὅτι τὸ μοντέλο τῆς τέχνης ἐξυπηρετεῖ κυρίως τὴν ἀνάλυση τῆς φύσεως καὶ τῆς κινήσεως, δηλαδὴ μεσολαβοῦσε μετὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ γενικότερου καὶ κοινοῦ γίνεσθαι. Αὐτὸ σημαίνει, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ γίνεσθαι εἶναι αὐτόνομη καὶ προηγεῖται κάθε ἀπόπειρας συγκρότησης ἑνὸς μοντέλου (πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ συνήθη πρακτικὴ τοῦ Πλάτωνος), καὶ βρίσκεται ἐκτός του θέματος τῆς μεταβολῆς, ἀπαιτώντας ὡς ἐκ τούτου μιὰ ἄλλη προσέγγιση τὴν ὁποία ἀποκάλυψε «γενεσιολογία» διότι ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὰ κενὰ τῆς συνήθους κατηγορικῆς δομῆς, ἢ ὁποία βασίζεται στὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ κατηγορούμενο, κατὰ τὸ παλαιῶς λέγεσθαι τοῦ ὄντος. Δίχως αὐτὴ τὴν προσέγγιση εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσουμε τὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ γινόμενον εἶναι ἀριθμῶ ἐν ἄλλῳ διπλῷ εἶδει (ὡς ὑποκείμενο καὶ ὡς ἀπουσία τῆς μορφῆς ἐκείνου ὃ γίγνεται τὸ γινόμενον), καὶ ἐπομένως τὴν τρίτη ἀρχή, τὴν στέρησιν. Ὁ Graham μιλά γιὰ τὴν στέρηση σὰν νὰ ἀνῆκε κατὰ συμβεβηκὸς σχεδὸν στὴν ἀνάλυση τῆς συγκρότησης ἑνὸς μοντέλου, καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ *Ἀναλυτικά*, στὸ παράδειγμα τῆς ἔκλειψης ὡς ἀπουσίας φωτός. «Ὡστόσο, (ὁ Ἀριστοτέλης) δὲν δίνει τελικὰ ἓναν τεχνικὸ ὅρο γιὰ νὰ δηλώσει αὐτὴ τὴ σημασία: στέρησις (191a 14, ἀλλὰ καὶ 190b 27). Ὅπως εἶδαμε, ὁ ὅρος αὐτὸς δηλώνει τὴν ἀποστέρηση στὸ S_1 (= τὸ λογικὸ σύστημα). Ἐδῶ, ὅμως, σημαίνει «στέρηση», κάτι πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ κεφ. 8, εἶναι «καθαυτὸ μή-ὄν» (191b 15 κ. ἐξ.) Μὲ βάση, λοιπόν, τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο χρήσεις τῆς λέξης στέρησις, φέρνει σὲ ἀντιπαράθεση λογικὸ καὶ φυσικὸ σύστημα ἐνῶ ὑπάρχουν πράγματι κατὰ συμβεβηκὸς στέρησεις στὸ φυσικὸ γίνεσθαι. Στὴν πραγματικότητα τὸ φυσικὸ σύστημα θὰ πρέπει τὸ ἴδιο νὰ ἀναλυθεῖ μέσῳ μιᾶς ἄλλης μεθόδου ποὺ ἀνήκει σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο ἀνάλυσης, τὸ ἐπίπεδο δηλαδὴ τῆς θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν. Καὶ ἀκριβῶς ὡς ἀρχὴ ἀντιμετωπίζει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν στέρησιν, καὶ μὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τύπο γενικῆς ἀρχῆς συνδέει καὶ τὴν ἰδιαίτερη περίπτωση τῆς λογικῆς στέρησεως, ὅπως ἡ ἔκλειψη, βάσει μιᾶς ἀπὸ τῆς ιδιότητές τῆς. Ἐπιπλέον, ἡ στέρησις, ὅπως καὶ ἄλλα σχήματα ἀντίθεσης καὶ ἐναντιότητος, ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὸ ὀπλοστάσιο τῶν ἐνολογικῶν ἐννοιῶν (πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 4). Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο σχήματα. Τὸ ζήτημα τῆς στέρησεως εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα πιὸ λεπτό, καὶ μπορεῖ, βάσει μιᾶς ἐκ τῶν παραλλαγῶν του, νὰ ὀδηγήσει στὴ θεμελίωση τῆς «ὑλῆς», ποὺ συνιστᾷ ἐδῶ τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ἀριστοτέλη, πρᾶγμα ποὺ ἀπαιτεῖ, ἐν προκειμένῳ, μιὰ παρέκκλιση τῆς λογικῆς ποὺ προσιδιάζει στὸ ὄν πρὸς ὄφελος μιᾶς λογικῆς ποὺ προσιδιάζει στὸ γινόμενον, ἐκκινώντας ὅμως ἀπὸ τὶς ἴδιες προκειμένες. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀποσιωπᾶται ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ, κινδυνεύουμε νὰ παραβλέψουμε τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἢ ὁποία θεμελιώνει μιὰ ἐπιστήμη τοῦ γίνεσθαι, ποὺ δὲν θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅμοια ἢ ἀντίθετη μὲ τὴν ἐπιστήμη τῶν *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*. Παραδόξως, μιὰ πιὸ ἀναλυτικὴ προσέγγιση στὴ ἔννοια αὐτὴ τῆς στέρησεως, ἔτσι ὅπως ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει ὁ Graham μὲ ἄλλες ἐννοιες (γιὰ παράδειγμα γιὰ τὴν οὐσία), θὰ μπορούσε νὰ φωτίσει κα-

τικές πρακτικές που εμφανίζονται στα Φυσικά, έπεςήμανα συχνά την ύπαρξη τους⁸⁴.

Έπομένως, θεωρούμενη από αυτή τη σκοπιά, ή διαφορά ανάμεσά σε ένα λογικό και σε ένα φυσικό-μεταφυσικό σύστημα παραμένει προβληματική, έφ' όσον ένα μέγα μέρος του λογικού συστήματος δεν έχει νόημα, ή τουλάχιστον, δεν είναι εφαρμόσιμο παρά με δεδομένα τὰ πορίσματα που προέκυψαν από τη θεμελίωση τῶν αρχῶν, και επειδή διαπιστώνεται από την άλλη, ότι αυτές οι αρχές έχουν θεμελιωθεί μέσω τῶν Φυσικῶν και τῶν Μετά τὰ Φυσικά, τὰ ὅποια συγκροτοῦν, θὰ λέγαμε, τὴ σπονδυλική στήλη αὐτοῦ, που θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε μαζί με τὸν Graham, τὸ φυσικό-μεταφυσικό σύστημα. Γι' αὐτό, ἐὰν ἡ μελέτη τοῦ Graham μοῦ φαίνεται ἐξαιρετική, εἶναι γιατί ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μία νέα (γενετική) λύση στὴ διαφορά ανάμεσα στὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης στὸν Ἀριστοτέλη και στὴν πρακτική της, μιὰ λύση ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὸν περιορισμὸ αὐτῆς τῆς ὀπτικῆς στὰ ὅρια αὐτοῦ που μπορεί νὰ δώσει. Μὲ αὐτὸ θέλω νὰ πῶ ὅτι, χρησιμοποιώντας τὴ γενετική μέθοδο γιὰ νὰ καταστήσει συμβατὰ δύο συστήματα, τὰ ὅποια στὴν πραγματικότητα τοποθετοῦνται σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, ὁ Graham ἔθετε τὸν ἀριστοτελικὸ στοχασμὸ στὰ ὅριά του, ἀποκαλύπτοντας εὐθύς ἕναν τόπο ὅπου θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ μόνον μιὰ ἄλλη μέθοδος, διότι εἶναι ἐκείνη που ἐφαρμόζεται μέσα στὰ ἴδια τὰ κείμενα, και εἶναι ἀκριβῶς ἡ μέθοδος τῆς θεμελίωσης τῶν αρχῶν. Εἶναι, βεβαίως, προφανὲς ὅτι ἡ συμβολὴ τῆς γενετικῆς μεθόδου, γιὰ νὰ συμβιβάσουμε καταστάσεις που ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους, εἶναι πολύτιμη. Αὐτὸ ὅμως προϋποθέτει ὅτι τὰ ἀσυμβίβαστα πράγματα εἶναι συγκρίσιμα. Ἐν προκειμένῳ, ὅμως, ἡ προϋπόθεση αὐτὴ δὲν μοῦ φαίνεται ὅτι ἰσχύει. Κατὰ τὰ ἄλλα, μιὰ γενετικὴ ἀνάλυση ἀποδεικνύεται ἐλάχιστα τεκμηριωμένη, διότι τὸ ἴδιο τὸ λογικὸ «σύστημα» (ὅπου μπορούμε νὰ συγκρίνουμε πράγματα που εἶναι παρόμοια), ἀπὸ τὴ

λύτερα τὸ θέμα, ἀποκαλύπτοντας ὅμως ἀναμφίβολα ὅτι τὸ ζήτημα τῶν δύο συστημάτων εἶναι πιὸ σύνθετο ἀπὸ ὅ,τι πιστεύει ὁ συγγραφέας.

84. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἤδη στὸ ἄρθρο μου *Dialectique et Philosophie chez Aristote*, ἐνθ' ἀν., σσ. 247 κ. ἐξ., ὑπογράμμισα τὴ σημασία τῆς ἀπορητικῆς στὸ Βιβλίο Δ τῶν Φυσικῶν, με ἀφορμὴ τὴν ἀνάλυση τοῦ τόπου, ὑποδεικνύοντας τὴ διαφορά ἀπὸ ἐκείνη που συναντᾶμε στὸ Βιβλίο Α, και κατέληξα λέγοντας ὅτι «μποροῦμε νὰ ἀνακαλύψουμε στὰ Φυσικά, ἀλλὰ και στὸ σύνολο τῶν φυσικῶν συγγραμμάτων, πολλὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ὅπου ἡ διαλεκτικὴ βρίσκεται ἐνσωματωμένη σὲ μιὰ εὐρύτερη μέθοδο, που δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀπορητικὴ. Καὶ ἀκριβῶς επειδὴ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγγράμματα ἐπιχειροῦν νὰ ἐξετάσουν τὶς αρχές, ἡ μέθοδος που κυριαρχεῖ σὲ αὐτὰ εἶναι ἡ ἀπορητικὴ». Στὴν παρατήρηση αὐτή, δὲν πιστεύω ὅτι σήμε-
ρα, εἴκοσι χρόνια μετὰ, ἔχω νὰ προσθέσω κάτι.

στιγμή που θα επεκταθεί προς τη διερεύνηση τῶν ἀρχῶν (στὴν ὁποία θα πρέπει τώρα νὰ προσθέσουμε, σύμφωνα μὲ τὶς νέες ἀναλύσεις που προτείνω, μιὰ ἀναπόφευκτα ἐνολογικὴ διάσταση), ἀπαιτεῖ ἀπὸ μόνη τῆς γιὰ γενετικὴ διασαφήνιση, ὅπως κατέδειξε ἤδη ὁ Sainati⁸⁵, καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ δεύτερο «σύστημα» που πρότεινε ὁ Graham, ὁ ὁποῖος τὴ θεωρεῖ κατ' ἀρχὴν πολὺ πρόσφατη, ὡς ἐὰν ἓνα λογικὸ σύστημα δὲν μποροῦσε νὰ θεμελιωθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδή μετὰ τὴ συγκρότηση ἐνὸς φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί ὁ Graham⁸⁶ δὲν ἐπιδιώκει νὰ κατανοήσῃ τὴν οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσά σε ἓνα ὄν καὶ σὲ ἓνα γιγνόμενον οὔτε ἀνάμεσα στὸ *status* τῶν λόγων (καὶ τῶν λογικῶν) που ἀναφέρονται σὲ αὐτά, δημιουργώντας ἔτσι μιὰ σύγχυση ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μιὰ, σὲ ὑποκείμενον καὶ ὄλη, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ εἶδος καὶ μορφή (ἀκόμα καὶ σχῆμα), οἱ συνέπειες τῆς ὁποίας εἶναι ἀνυπολόγιστες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη⁸⁷.

Εἶναι ἐνδιαφέρον, ἐξ ἄλλου, νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Graham προσάπτει στὴ γενετικὴ ὀπτική του F. Nuyens ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ γενετικὴ ὀπτικὴ ἐνὸς ἱστορικοῦ τῶν ἰδεῶν, ἐλάχιστα «φυσικὴ» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν δύο συστημάτων που προτείνει, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει νόημα παρὰ σὲ μιὰ «ἀναλυτικὴ» ὀπτικὴ, τὴ μόνη που ἀναγνωρίζει ὡς «φιλοσοφικὴ». Στὴν τάξη αὐτὴ τῶν ἰδεῶν, ὅπως εἴπαμε ἤδη, οἱ ἀναλύσεις που προτείνει εἶναι χρήσιμες, διότι ἐπιτρέπουν νὰ ἀποσαφηνιστοῦν συχνὰ οἱ διάφορες σημασίες ἐνὸς ὅρου. Αὐτὸ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὴ σημαντικότερη συμβολὴ τῆς ἀγγλόφωνης ἀναλυτικῆς μεθόδου στὴ φιλοσοφία, ἀκόμα καὶ ἐὰν ἡ πρακτικὴ τῶν ποικίλων ἐπιχειρημάτων γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ὅρων ξεπερνᾷ γενικῶς τὰ ὅρια τῆς φιλοσοφίας που ἐξετάζει (πρᾶγμα που συμβαίνει λιγότερο στὴν περίπτωση τοῦ Graham, σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους ἀναλυτικοὺς φιλοσόφους), ἐπιτρέποντας στὸν ἑαυτὸ τῆς νὰ κρίνει τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ τῶν ἐπιχειρημά-

85. Πβ. SAINATI, *Storia dell' "Organon" aristotelico*, Firenze, 1968.

86. Ἀλλὰ καὶ ἡ S. Watrelow, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης πιὸ κοντὰ στὸ δεύτερο σύστημα.

87. Ὡστόσο ὁ Graham εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους ἐρμηνευτὲς που διεγνώσε τὴ βαρύτητα που ἔχει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Η, 6, τὸ ζήτημα τῆς ἐνότητας, δίχως ὅμως νὰ φτάσει σὲ κάποια συμπεράσματα. Ἐπιτυγχάνει, ὡστόσο, αὐτὴ τὴν προσέγγιση, βάσει μιᾶς παράδοξης σύγχυσης ἀνάμεσα σὲ «Οὐσία» (*essence*) καὶ «οὐσία» (*substance*), ταυτίζοντας εἶδος καὶ μορφή, ἐνῶ στὸ κείμενο αὐτὸ ἡ μορφή εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ ὄντος που παράγεται ἀπὸ τὴ δράση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει τὸ εἶδος στὴν οὐσία. Ἀπὸ αὐτὸ ἀνακαλύπτουμε τὰ ὅρια μιᾶς μεθόδου που ἀρνεῖται νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐμφάνιση ἀρχῶν σύμφωνα μὲ μιὰ προοδευτικὴ φιλοσοφικὴ πραγμάτευση, προτιμώντας νὰ περιγράψῃ καὶ νὰ ἀναλύσῃ προβλήματα, συχνὰ μὲ ἐπιχειρήματα ἐκτὸς τοῦ κειμένου.

των που χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος που εξετάζεται. Για τον ιστορικό της φιλοσοφίας, ή ορθότητα αυτή, είτε την αναγνωρίζει είτε όχι, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα *a priori* κριτήριο της ανάλυσης αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνον *a posteriori*, όταν, πλέον, έχει διαφωτιστεί επαρκώς ο ίδιος ο φιλοσοφικός στοχασμός του συγγραφέα. Το μόνον *a priori* που μπορεί να δεχθεί είναι η αποσαφήνιση αυτού που αποτελεί το αντικείμενο (το *πράγμα*) του φιλοσοφικού στοχασμού του συγγραφέα. Από αυτή τη σκοπιά λοιπόν, αυτός τον οποίο ο Graham θεωρεί ιστορικό των ιδεών, αρνούμενος να του αναγνωρίσει το *status* του φιλοσόφου, δεν είναι λιγότερο φιλόσοφος, απλώς είναι με άλλο τρόπο φιλόσοφος. Από τη στιγμή που απελευθερωθεί από προκαταλήψεις που τοποθετούν την αποκλειστικότητα του «φιλοσοφικού» λόγου στην πλευρά των αναλυτικών, ή όπτικη του Nuyens δεν εμφανίζεται πλέον ως ελάχιστα «φιλοσοφική» ή λιγότερο ορθή απ' ό,τι επεχείρησαν να την παρουσιάσουν. Αντίθετα, πιστεύω ότι η πρωτοτυπία του Nuyens υπήρξε ότι υιοθέτησε στη μελέτη του μια όπτικη υπερβολικά φιλοσοφική για να θεμελιώσει τη σχετική χρονολόγηση των έργων του Αριστοτέλη, αναφερόμενος σε ένα και μοναδικό κοινό κριτήριο της ανάλυσης, την ψυχή – ενώ ο Jaeger χρησιμοποιούσε διαφορετικά κριτήρια, τα οποία προσαρμόζε σε κάθε συγκεκριμένο πεδίο, πράγμα που καθιστούσε δύσκολη την καθιέρωση μιας σχετικής χρονολόγησης των συγγραμμάτων που απαρτίζουν το *Corpus* και που ανήκουν ακριβώς σε ποικίλα έρευνητικά πεδία⁸⁸. Συγκρίνοντας, λοιπόν, συστήματα πολύ διαφορετικά και ελάχιστα συμβατά μεταξύ τους, ο Graham «έπεσε», θα μπορούσαμε να πούμε, «στην παγίδα», την οποία απέφυγε ο Jaeger, προτείνοντας διαφορετικά κριτήρια ανάλυσης για κάθε πεδίο, για παράδειγμα την έννοια της φρονήσεως για τα *Ἠθικά*, ή τη διαφορά μεταξύ οντολογίας και θεολογίας για τα *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Το πρότερο του Nuyens ήταν ότι πρότεινε μια λύση για τη δυσκολία αυτή, επιλέγοντας ένα μοναδικό κριτήριο, την ψυχή, για να θεμελιώσει μια σχετική χρονολόγηση των έργων του Αριστοτέλη. Αυτό προϋπέθετε ότι το ζήτημα της ψυχής θα μπορούσε να εξετάζεται σε πολλά συγγράμματα, με τρεις διαφορετικούς τρόπους (την ψυχή χωριστά από το σώμα, την ψυχή που χρησιμοποιεί το σώμα ως ὄργανό της και την ένότητα ψυχής και σώματος), τους οποίους ο Nuyens συνδέει με τρεις περιόδους του φιλοσοφικού στοχασμού του Αριστοτέλη (την περίο-

88. Πβ. την ανάλυση αυτής της διαφορᾶς που ἐκθέτω στην βιβλιοκρισία της ἐκπληκτικῆς μελέτης τοῦ Ch. LÉFÈVRE, *Sur l'évolution d'Aristote en psychologie*, Louvain, 1972, στὸ *Annales de l'Institut de Philosophie de l'Université Libre de Bruxelles*, 1973, σσ. 238-246.

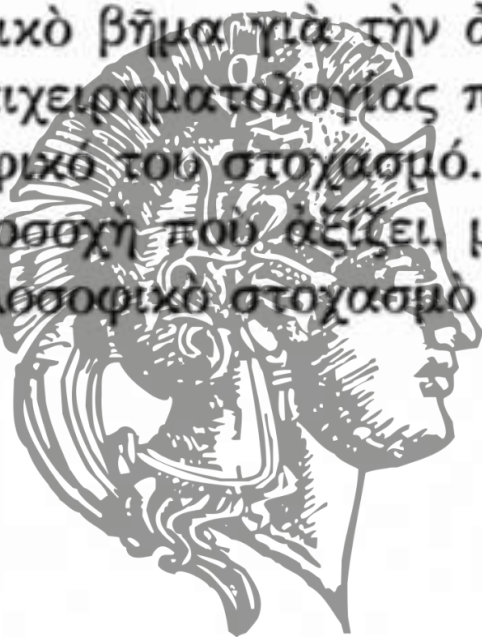

δο τῆς Ἀκαδημίας, τὴν περίοδο τῆς Ἀσσου-Λέσβου καὶ τὴν περίοδο τοῦ Λυκείου). Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἔχει μιὰ ἀναντίρρητη φιλοσοφικὴ ὀρθότητα. Ἀλλά, ὅπως κατέδειξε ὁ Ch. Lefevre (τὸν ὁποῖο Graham ἀγνοεῖ), ἡ ἀνεπάρκεια αὐτῆς ἄποψης ἔγκειται στὴν ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνης τὸ τριπλὸ μοντέλο ποὺ προτείνει, ἐνῶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ σώματος ὡς ὄργάνου τῆς ψυχῆς καθὼς καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ὕλομορφισμοῦ δὲν συνιστοῦν παρὰ μία καὶ μοναδικὴ ἐκδοχὴ. Μετὰ τὴ διατύπωση τῆς ἄποψης αὐτῆς τοῦ Lefevre, ἡ ὁποία κατέστησε προβληματικὴ τὴν ἀναγνωρισμένη χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἐρευνητὲς οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτὸν τὸν τομέα ἔρευνας⁸⁹. Φαίνεται ὅτι θεωροῦν σοφότερο νὰ περιμένουν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τῆς πληροφορικῆς, οἱ ὁποῖες ἔχουν ξεκινήσει σὲ πολλὰ μέρη, καὶ εἰδικότερα στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Liège, χάρις στὶς προσπάθειες τοῦ Ch. Rutten καὶ τοῦ ἐργαστηρίου στατιστικῆς ἀνάλυσης τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν. Ὅτι ὅμως καὶ νὰ ἰσχύει, δὲν μποροῦμε νὰ ἀπορρίψουμε *a priori* τὴν ἰδέα τοῦ Nuyens, βάσει τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα μοναδικὸ καὶ κοινὸ κριτήριον γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς σχετικῆς χρονολόγησης τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ ἄλλα κριτήρια θὰ μπορούσαν νὰ προταθοῦν, ὅπως τὸ ὑποκείμενο καὶ ἡ ὕλη, παράλληλα μὲ τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφή.

Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι δύο ἀσυμβίβαστες ἀπόψεις μποροῦν νὰ συμφιλιωθοῦν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γενετικῆς (ὅπως τὴν συνέλαβε ὁ Hegel στὴν Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος καὶ ὅπως τὴν διέγνωσε ἐπίσης ὁ Ch. Perelman σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Graham, μέχρις ἐνὸς σημείου), ὀφείλουμε ὥστόσο, κατ' ἀρχὴν καὶ πρὶν ἀπὸ ὅλα, νὰ βεβαιωθοῦμε ἂν αὐτὸ ποὺ μᾶς φαίνεται ἀσυμβίβαστο δὲν εἶναι ἀπλῶς διαφορετικὸ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιχειρηματολογίας, δηλαδή, στὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπου ἡ ἐπιχειρηματολογία θεμελιώνεται ἐξ ἴσου σὲ μιὰ ἐνολογικὴ ὀπτική, τὴν ὁποία ἀγνοοῦν οἱ μελετητές, – στοὺς ὁποίους συγκαταλέγομαι καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς παρούσας μελέτης –, ἡ ἀπόφαση σχετικὰ μὲ τὸ γενετικὸ *status* τῶν κειμένων παραμένει ἀκόμα πρῶιμη. Ὡστόσο, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προοπτικὴ ὑποστηρίζουν συχνότερα οἱ μελέτες γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ποὺ δημοσιεύθηκαν κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν μελετῶν τοῦ Jaeger. Κατὰ τὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ

89. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα τοῦ Graham, μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀπόπειρες «γενετικῆς» προσέγγισης τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ εἶναι ἐκείνη τοῦ B. DUMOULIN, *Analyse génétique de la 'Metaphysique' d'Aristote*, Montréal-Paris, 1986, καὶ λίγο ἀργότερα, ἐκείνη τοῦ J. M. RIST, *The Mind of Aristotle. A study in Philosophical Growth*, Toronto, 1989.

αἰῶνα, ποὺ μόλις ὀλοκληρώθηκε, φαίνεται ὅτι τὸ ἔργο τῶν πρωτοπόρων τῆς γενετικῆς μεθόδου ξεχάστηκε σιγά-σιγά, ἢ εἶναι τελείως ἄγνωστο, καὶ ὅσοι ἀναφέρονται ἀκόμα σὲ αὐτὸ δὲν ἀναγνωρίζουν τὸ πραγματικὸ νόημα τῶν κριτηρίων ποὺ εἶχαν προτείνει ἐκεῖνοι. Ἡ δομικὴ ἀνάλυση ποὺ προτείνω, ἡ ὁποία στηρίζεται στὸν σεβασμὸ τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν (κριτηρίων σαφῶς ἐνολογικῶν), θεωρεῖ ὅτι πρὶν ἀποδεχθοῦμε τὴ διαχρονικὴ ὀπτικὴ ἀνάλογα μὲ τὶς διαφορετικὲς περιόδους σύνθεσης τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, ὀπτικὴ ποὺ δὲν ἀπορρίπτει *a priori*, ἀξίζει νὰ μελετήσουμε τὰ ἴδια τὰ κείμενα, ἀποδίδοντάς τους ἓνα νόημα, βάσει τῶν ποικίλων σταδίων τῆς ἐπιχειρηματολογίας ποὺ τὰ χαρακτηρίζουν στὸ πλαίσιο μιᾶς κοινῆς ἀφηγηματικῆς τάξης. Ἡ μέθοδος τῆς θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν, ἔτσι ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Ἀριστοτέλης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς διπλῆς γνώσεως (τὴ μετάβαση δηλαδὴ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι πιὸ οἰκεῖο καὶ γνώριμο σὲ ἡμᾶς σὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πιὸ γνώριμο καθ' ἑαυτό), ἐμφανίζεται ὡς ἓνα οὐσιαστικὸ βῆμα γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας ποὺ φαίνεται τὸ πιὸ ἱκανὸ νὰ φωτίσει τὸν φιλοσοφικὸ τοῦ στοχασμό. Αὐτὴ ὅμως ἡ μέθοδος, ἂν τῆς δώσουμε τὴν προσοχὴ ποὺ ἀξίζει, μπορεῖ νὰ συμβάλει στὸ νὰ ἀποδώσουμε στὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ μιὰ νέα πνοή.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Α. ΚΕΙΜΕΝΑ – ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ – ΣΧΟΛΙΑ

1. Αρχαίοι συγγραφείς πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους

Die Fragmente der Vorsokratiker, κείμενο - γερμ. μτφρ. H. Diels - W. Kranz, 3 τ., Dublin-Zürich, 1969¹⁴ (1903).

HERACLITUS, *The Cosmic Fragments*, εισαγωγή - κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. G. S. Kirk, Cambridge, 1962².

Héraclite ou la séparation, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια J. Bollack - H. Wismann, Paris, 1972.

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, *Τὰ ἀποσπάσματα*, κείμενο - μτφρ. - σχόλια Ε.Ν. Ροῦσος, Ἀθήνα, 1971.

Le poème de Parménide, εισαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Beaufret, Paris, 1955.

PARMENIDES, εισαγωγή - κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια L. Tarán, Princeton, 1965.

Les deux chemins de Parménide, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - μελέτ. καὶ βιβλιογρ. N.-L. Cordero, Paris - Bruxelles, 1997² (1984).

Mythe et Philosophie chez Parménide, γαλλ. μτφρ., ἐπίμετρο L. Couloubaritsis, Bruxelles, 1990² (1986).

EMPÉDOCLE, εισαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια J. Bollack, 4 τ., Paris, 1969.

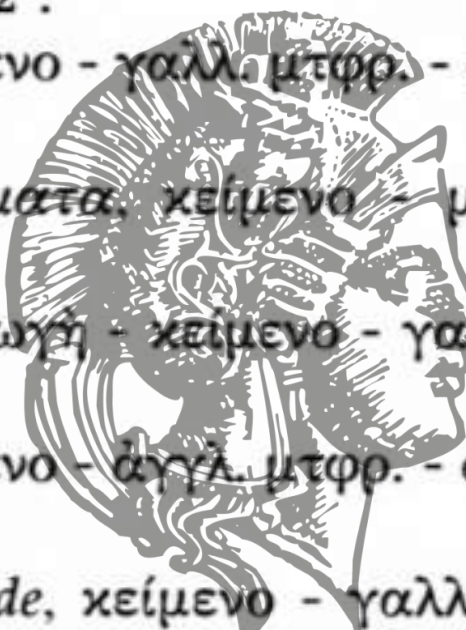
ANASSAGORA, κείμενο - σχόλια D. Lanza, Firenze, 1966.

ANAXAGORE DE CLAZOMÈNE, εισαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Zafiropoulo, Paris, 1948.

PLATON, *Œuvres complètes*, τ. I-XIV, C.U.F., Coll. Budé, Paris, Les Belles Lettres, 1920-1964.

PLATON, *Œuvres complètes*, γαλλ. μτφρ. L. Robin - J. Moreau, τ. I-II, Bibl. La Pléiade, Paris, Gallimard, 1950.

* Στὴ Βιβλιογραφία περιλαμβάνονται, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, μόνον βιβλία καὶ ἄρθρα τὰ ὅποια ἀναφέρονται στὶς ὑποσημειώσεις μου.

2. Ἀριστοτέλης

α.

ARISTOTELIS, *Opera*, (ἔκδ.) τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, 5 τ., Berlin, 1831-1870 [τ. I-IV, E. Bekker τ. V και *Index Aristotelicus*, H. Bonitz, (ἐπιμ. ἔκδ.) O. Gigon, Berlin, 1960 (τ. I-II), 1987 (τ. III), 1961 (τ. IV-V)]

– *The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation*, J. Barnes, Princeton, 1984.

β. Ὀργανον

ARISTOTE, *Organon*, γαλλ. μτφρ. J. Tricot, 5 τ., Paris, 1936-1939.

ARISTOTE, *Topiques*, εἰσαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Brunschwig, τ. I (1. I-IV), C.U.F., Paris, Les Belles Lettres, 1967.

ARISTOTELIS, *Analytica Priora et Posteriora*, (ἔκδ.) W. D. Ross, εἰσαγωγή καὶ παράρτημα L. Minio-Paluello, Oxford, O.C.T., 1964.

ARISTOTELIS, *Topica et Sophistici Elenchi*, (ἔκδ.) W. D. Ross, Oxford, O.C.T., 1958.

ARISTOTELIS, *Categoriae et Liber de Interpretatione*, (ἔκδ.) L. Minio-Paluello, Oxford, O.C.T., 1956 (1949).

ARISTOTLE, *Categories and De Interpretatione*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια J. Ackrill, Oxford, 1963.

ARISTOTLE, *Posterior Analytics*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια J. Barnes, Oxford, 1975.

Aristotle's Prior and Posterior Analytics, εἰσαγωγή - κείμενο - σχόλια W. D. Ross, Oxford, 1957².

L'argomentazione dimostrativo in Aristotele, σχόλια στὰ Ἀναλυτικὰ Ὑστερα ὑπὸ M. Mignucci, Padova, 1975 (κριτική τοῦ βιβλ. στὸ *L'Antiquité Classique*, 46, 1977, 245-246).

γ. Φυσικά

ARISTOTE, *La Physique*, γαλλ. μτφρ. A. Stevens, εἰσαγωγή - σημειώσεις L. Couloubaritsis, Paris, Vrin, 1998.

ARISTOTE, *Physique II*, γαλλ. μτφρ. - σχόλια O. Hamelin, Paris, 1907.

ARISTOTE, *Physique*, εἰσαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. H. Carteron, τ. I-II, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1926-1931.

ARISTOTE, *Sur la Nature (Physique II)*, γαλλ. μτφρ. - σχόλια L. Couloubaritsis, Paris, Vrin, 1991.

ARISTOTELES, *Physikvorlesung*, γερμ. μτφρ. - σχόλια H. Wagner, Berlin, 1972.

ARISTOTLE, *Physica*, (ἔκδ.) W.D. Ross, Oxford, O.C.T., 1950.

ARISTOTLE, *Physica*, ἀγγλ. μτφρ. R.P. Hardie - R.K. Gaye, Oxford, 1930.

ARISTOTLE, *Physics*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια W. Charltoy (τ. I-II), Oxford, 1970, E. Hussey (τ. III-IV), Oxford, 1983.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Aristotle's Physics, εισαγωγή - κείμενο - σχόλια W. D. Ross, Oxford, 1936.

PHILOPON J., *In Arist. Physicorum libr. Com.*, (ἔκδ.) H. Vitelli, 2 τ., Commentaria in Arist. Graeca, Berlin, 1887-1888 (τ. XVI-XVII).

SIMPLICIUS, *In Arist. Physicorum libr. Com.*, (ἔκδ.) H. Diels, 2 τ., Commentaria in Arist. Graeca, Berlin, 1882-1895 (τ. IX-X).

AQUIN, THOMAS S. D', *In octo libros Physicorum Aristotelis expositio*, ἐπιμ. P.-M. Maggiolo, Torino - Roma, 1954.

THÉMISTIUS, *In Arist. Physica Paraphrasis*, (ἔκδ.) H. Schenkl, Commentaria in Arist. Graeca, τ. V. II, Berlin, 1900.

Vom Wesen und Begriff der Φύσις bei Aristoteles' *Physik* B, 1, γερμ. μτφρ. - σχόλια M. Heidegger, *Wegmarken*, Frankfurt, 1967, σσ. 309-371.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περὶ Φύσεως*. Τὸ δεύτερο βιβλίο τῶν Φυσικῶν. Εἰσαγωγή - κείμενο - μτφρ. - σχόλια Β. Κάλφας, Ἀθήνα, 1999.

Ἀριστοτέλους Φυσική Ἀκρόασις, μτφρ. Κ. Γεωργούλης, Ἀθήνα, 1972.

δ. Κοσμολογία

ARISTOTE, *De la génération et de la corruption*, εισαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. Ch. Mugler, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1966.

ARISTOTE, *Du Ciel*, εισαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Moraux, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1965.

Aristotelis De Caelo, (ἔκδ.) D.J. Allan, Oxford, O.C.T., 1936.

ARISTOTLE, *De generatione et corruptione*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια C.J.F. Williams, Oxford, 1982.

ARISTOTLE, *Meteorologica*, εισαγωγή - κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. H.D.P. Lee, London, Loeb Class. Libr., 1952.

SIMPLICIUS, *In Arist. De Caelo Com.*, (ἔκδ.) Heiberg, Commentaria in Arist. Graeca, (τ. VII), Berlin, 1904.

ε. Βιολογία και ψυχολογία

ARISTOTE, *De la génération des animaux*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Louis, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1961.

ARISTOTE, *De l'âme*, κείμενο A. Jannone, γαλλ. μτφρ. E. Barbotin, Paris, 1957.

ARISTOTE, *Les parties des animaux*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Louis, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1957.

ARISTOTE, *Mouvement des animaux*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Louis, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1973.

ARISTOTE, *Petits traités d'Histoire naturelle*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. R. Mugnier, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1953.

ARISTOTE, *Traité de l'âme*, γαλλ. μτφρ. R. Bodéüs, Paris, Flammarion, 1993.

ARISTOTE, *Traité de l'âme*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια G. Rodier, τ. I - II, Paris, 1900.

ARISTOTE, *Philosophe de la vie. Le premier livre du traité sur les Parties des animaux*, Βιβλ. 1^ο, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια J.M. Le Blond, Paris, 1945.

ARISTOTLE, *De anima*, κείμενο - σχόλια W.D. Ross, Oxford, 1961.

ARISTOTLE, *De anima*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια D.W. Hamlyn, Oxford, 1968.

ζ. Μετὰ τὰ Φυσικά

ARISTOTE, *La Métaphysique*, γαλλ. μτφρ. J. Tricot, τ. I-II, Paris, 1966².

ARISTOTE, *Livre Gamma de la Métaph.*, εισαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια. M. Hequet - Devienne, Louvain-la-Neuve, 2008.

ARISTOTELE, *La Metafisica*, ιταλ. μτφρ. - σχόλια G. Reale, τ. I-II, Napoli, 1958.

ARISTOTELES. *Metaphysik Z*, γερμ. μτφρ. - σχόλια M. Frede & G. Patzig, München, 1988.

ARISTOTELIS, *Metaphysica*, (ἔκδ.) W. Jaeger, Oxford, O.C.T., 1957.

ARISTOTLE, *Metaphysics*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια (Γ, Δ) Ch. Kirwan, 1971, (Ζ, Θ) D. Bostock, 1994, (Μ, Ν) J. Annas, Oxford, 1976.

Aristotle's Metaphysics, κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. W.D. Ross, τ. I-II, Oxford, 1924.

η. Ἠθικά καὶ Πολιτικά

ARISTOTE, *Les Politiques*, γαλλ. μτφρ. P. Pellegrin, Paris, Flammarion, 1990.

ARISTOTE, *L'Éthique à Nicomaque*, εισαγωγή - γαλλ. μτφρ. - σχόλια R.-A. Gauthier & J.-Y. Jolif, 4 τ., Louvain-Paris, 1958-1970.

ARISTOTE, *Politique*, εισαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Aubonnet, τ. I-VIII, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1968-1989.

ARISTOTE, *Éthique à Eudème*, γαλλ. μτφρ. V. Décarie, Paris, 1978.

ARISTOTE, *Éthique à Nicomaque*, εισαγωγή - γαλλ. μτφρ. J. Tricot, Paris, 1959.

ARISTOTELES, *Eudemische Ethik*, γερμ. μτφρ. - σχόλια F. Dirleier, Berlin, 1962.

ARISTOTELIS, *Ethica Eudemia*, (ἔκδ.) R.R. Walzer & J.M. Mingay, Oxford, 1991.

ARISTOTELIS, *Ethica Nicomachea*, (ἔκδ.) I. Bywater, Oxford, O.C.T., 1894.

θ. Ποιητικὴ καὶ Ρητορικὴ

ARISTOTE, *La poétique*, γαλλ. μτφρ. - σχόλια R. Dupont-Roc & J. Lalot, Paris, Le Seuil, 1980.

ARISTOTE, *Poétique*, - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Hardy, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1932.

ARISTOTE, *Rhétorique*, (έκδ.) M. Dufour & A. Wartelle, τ. I-III, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1932-1973.

ARISTOTELIS, *Ars Rhetorica*, (έκδ.) W.D. Ross, Oxford, O.C.T., 1959.

ι. Άποσπάσματα

ARISTOTELE ED ALTRI, *Divisioni*, εισαγωγή - ιταλ. μτφρ. - σχόλια C. Rossitto, Padova, 1984.

ARISTOTELE, *Della filosofia*, κείμενο - ιταλ. μτφρ. - σχόλια M. Untersteiner, Roma, 1963.

Aristotelis Fragmenta selecta, (έκδ.) W.D. Ross, Oxford, O.C.T., 1955.

ARISTOTLE, *Selected Fragments*, άγγλ. μτφρ. W. D. Ross, Oxford, 1952.

κ. Πίνακες συμφραζομένων (Concordances)

[Παραθέτω τούς Πίνακες που έχουν ήδη ολοκληρωθεί από την ομάδα του Πανεπιστημίου της Λιέγης].

Categoriae (B. Colin & Ch. Rutten, 1993).

De anima (G. Prunelle, 1988).

De partibus animalium (L. Bodson, 1990).

Historia Animalium, (L. Bodson, 2004).

Metaphysica (L. Delatte, Ch. Rutten, S. Govaerts & J. Denooz, 1984).

Physica (B. Collin, 1993).

Poetica (J. Denooz, 1988).

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

ALBERT, K., *Sul concetto di filosofia in Platone*, Milan, 1991.

ALLAN, D.J., *The Philosophy of Aristotle*, Oxford, 1972², (1952), γαλλ. μτφρ. Ch. Lefèvre, *Aristote, Le Philosophe*, Louvain - Paris, 1962.

ALLEN, R.E., Individual Properties in Aristotle on Categories, *Phronesis*, 19, 1969, σσ. 31-39.

ANDRIOPOULOS, D.Z., *Sense and Perception in Greek Philosophy*, St. Louis, Missouri, 1974.

ANNAS, J., Aristotle, Number and Time, *Philosophical Quarterly*, 25, 1975, σσ. 97-113.

ANTON, J.P., *Aristotle's Theory of Contrariety*, London, 1987 (1957¹).

– The Aristotelian Doctrine of Homonyma in the *Categories* and its Platonic Antecedents, *Journal of the History of Philosophy*, 6, 1968, σσ. 315-26.

APOSTLE, H.G., *Aristotle's Philosophy of Mathematics*, Chicago, 1952.

– Aristotle's Theory of Mathematics as a Science of Quantities,

Φιλοσοφία, 8-9, 1978-79, σσ. 154-214.

ARPE, C., *Das τι ἦν εἶναι bei Aristoteles*, Hambourg, 1938.

AUBENQUE, P., Sur la notion aristotélécienne d'aporie, *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain - Paris, 1961, σσ. 3-19.

– *Le problème de l'être chez Aristote. Essai sur la problématique aristotélécienne*, Paris, 1972 (1962).

– *La prudence chez Aristote*, Paris, 1963.

– Les origines de la doctrine de l'analogie de l'être. Sur l'histoire d'un contresens, *Les Études philosophiques*, 1978¹, σσ. 3-12.

– Sur l'inauthenticité du livre K de la *Métaph.*, *Zweifelhaftes im Corpus Aristotelicum* (Symp. arist., Berlin, 1981), (ἐκδ.) P. Moraux et J. Wiesner, Berlin - New York, 1983, σσ. 318-344.

BALAUDE, J.-Fr. καὶ WOLFF, Fr. (ἐκδ.), *Aristote et la pensée du temps*, Nanterre, Presses de l'Université Paris-X, Collection «Le temps philosophique», N° 11, 2005.

BARNES, J., Aristotle's Theory of Demonstration, *Phronesis*, 14-15, 1969-70, σσ. 123-52.

BARREAU, H., *Aristote et l'analyse du savoir*, Paris, 1972.

– Bergson et Zénon d'Élée, *Revue philosophique de Louvain*, 67, 1969, σσ. 389-410.

Zénon d'Élée et les paradoxes du mouvement, *Revue de synthèse*, τ. XCIII, 67-68, 1972, σσ. 205-231.

BENVÉNISTE, E., *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966.

BERTI, E., *La Filosofia del «primo» Aristotele*, Milan, 1997² (1962).

– *L'Unità del Sapere in Aristotele*, Padova, 1965.

– Genesi e sviluppo della dottrina della potenza e dell'atto in Aristotele, *Studia Patavina*, 5, 1958, σσ. 477-505.

– Physique et métaphysique selon Aristote, *Naturphilosophie bei Aristoteles und Theophrast*, Heidelberg, 1966, σσ. 18-31.

– *Studi Aristotelici*, L'Aquila, 1975, σσ. 275-295.

– Le problème de la substantialité de l'Être et de l'Un, *Études sur la «Métaphysique» d'Aristote* (Symp. arist., Cerisy-la-Salle, 1972), Paris, 1979, σσ. 89-129.

– Aristote et la méthode dialectique du *Parménide* de Platon, *Revue Internationale de Philosophie*, 133-134, 1980, σσ. 341-358.

– La critica di Aristotele alla teoria atomistica del vuoto, *Democrito e l'atomismo antico* (Atti del Con., Catania, Apr. 1979), (ἐκδ.) F. Romano, *Siculorum Gymnasium*, No 33, 1, 1980, σσ. 135-159.

– Quelques remarques sur la conception aristotélécienne du non-être, *Revue de philosophie ancienne*, 1, 2, 1983, σσ. 115-142.

– La suprématie du mouvement local selon Aristote, *Aristoteles Werk und Wirkung* (P. Moraux gewidmet), τ. 1: *Aristoteles und seine Schule*,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

- (ἔκδ.) J. Wiesner, Berlin – New York, 1985, σσ. 123-150.
- Être ou non-être chez Aristote: contraires ou contradictoires?, *Revue de Théol. et de Philos.*, 122, 1990, σσ. 365-373.
 - Les méthodes d'argumentation et de démonstration dans la *Physique* (apories, phénomènes, principes), *Physique d'Aristote*, (ἔκδ.) F. De Gandt et P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 53-72.
 - Philosophie, dialectique et sophistique dans *Métaph.* Γ 2, *Revue Internationale de Philosophie*, 201 (3), 1997, σσ. 379-396.
- BESNIER, B., La définition aristotélicienne du changement (*Phys.*, III, 1-3), *Aristote et la notion de nature*, (ἔκδ.) P.-M. Morel, Bordeaux, 1997, σσ. 15-34.
- BIDEZ, J., *Un singulier naufrage littéraire dans l'Antiquité. À la recherche des épaves de l'Aristote perdu*, Bruxelles, 1943.
- BIGNONE, E., *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, 2 τ., Florence, 1936.
- BODÉUS, R., La pensée d'Aristote s'organiserait-elle en système?, *Dialogue*, 25, 1986.
- *Aristote et la théologie des vivants et des immortels*, Paris - Montréal, 1992.
- BOEHM, R., *Das Grundlegende und das Wesentliche. Zu Aristoteles, Abhandlung "Über das Sein und das Seiende" (Metaphysik Z)*, La Haye, 1965, γαλλ. μτφρ. É. Martineau, *La Métaphysique d'Aristote. Le fondamental et l'essentiel*, Paris, 1976.
- Le fondamental est-il l'essentiel? (Aristote, *Metaph.* Z, 3), *Revue philosophique de Louvain*, 64, 1966, σσ. 373-89.
- BOLTON, R., Aristotle's Method in Natural Science: *Physic I*, L. Judson (ἔκδ.), *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*, Oxford, 1991, σσ. 1-29.
- Aristotle: Epistemology and Methodology, (ἔκδ.) C. Shield, *The Blackwell Guide to Ancient Philosophy*, Oxford, Blackwell, 2003, σσ. 151-162.
- BOSTOCK, D., Aristotle on the Principle of Change in *Physic I*, (ἔκδ.) M. Schofield and M.C. Nussbaum, *Language and Logos. Studies in Ancient Greek Philosophy presented to G.E.L. Owen*, Cambridge, σσ. 179-196.
- Aristotle on Continuity in *Physic IV*, (ἔκδ.) L. Judson, *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*, Oxford, 1991, σσ. 179-212.
- BOURGEY, L., *Observation et Expérience chez Aristote*, Paris, 1955.
- BOUSSET, M., Sur la théologie d'Aristote: monothéisme ou polythéisme?, *Revue Thomiste*, 46, 1938, σσ. 798-805.
- BOUSSOULAS, I., *L'Être et la Composition des Mixtes dans le «Philèbe» de Platon*, Paris, 1952.

- BOYLAN, M., *Method and Practice in Aristotle's Biology*, Washington, 1983.
- BRAGUE, R., *Du temps chez Platon et Aristote. Quatre études*, Paris, 1982.
- *Aristote et la question du monde*, Paris, 1988.
 - Notes sur la définition du mouvement (*Phys.*, III, 1-3), *Physique d'Aristote*, (έκδ.) F. De Gandt et P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 107-120.
- BRANDNER, R., *Aristoteles. Sein und Wissen. Phänomenologische Untersuchungen zur Grundlegung wesenslogischen Seinsverständnisses*, Würzburg, 1977.
- Aristotele e la fondazione henologica dell' ontologia, *Rivista di Filosofia neo-scolastica*, 87, 2, 1996, σσ. 184-202.
 - Hénologie ou Noologie: à l'intersection de la pensée antique, *Revue de philosophie ancienne*, 15, 1, 1977, σσ. 35-64.
- BRENTANO, F., *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles*, Freiburg im Breisgau, 1862.
- BRISSON, L., *Le Même et l'Autre dans la structure ontologique du Timée de Platon*, Paris, 1974.
- BROADIE, S., Que fait le premier moteur d'Aristote? Sur la théologie du livre Lambda de la *Métaphysique*, *Revue Philosophique de France et de l'Étranger*, 118, 1993, σσ. 375-411.
- BRUNSWIG, J., La forme, prédicat de la matière?, *Études sur la Métaphysique d'Aristote*, Paris, 1978, σσ. 131-166.
- Qu'est-ce que "la Physique" d'Aristote?, *Physique d'Aristote*, (έκδ.) F. De Gandt et P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 11-40.
 - Aristote, Platon et les formes d'objets artificiels, *Aristote et la notion de nature*, (έκδ.) P.-M. Morel, Talence, 1997, σσ. 45-67.
- BUCKLEY, M.J., *Motion and Motion's God: Thematic Variation in Aristotle, Cicero, Newton and Hegel*, Princeton, 1971.
- BURKERT, W., Στοιχείον semasiologische Studie, *Philologus*, 103, 1959, σσ. 167-197.
- BURNET, J., *Greek Philosophy*, τ. I, London, 1920.
- CALOGERO, G., *I fondamenti della logica aristotelica*, Florence, 1927.
- CASSIN, B., & NARCY, M., *La decision du sens*, Paris, Vrin, 1989.
- CAVEING, M., *Zénon d'Élée. Prolégomènes aux doctrines du continu*, Paris, 1982.
- Aristote et les mathématiques de son temps, *Aristote aujourd'hui, Études réunies sous la direction de M.A. Sinaceur* Eres, 1988, σσ. 293-299.
- COULOUBARITSIS, L., Poïésis et théoria dans l'art, *Actes du IXe Congrès Intern. d'Esthétique* (Dubrovnik, 25-31 août 1980), Belgrade, 1980, σσ. 203-208.
- Le problème de l'imagination chez Aristote, *Actes du XVIIIe Congrès des Sociétés de philosophie de langue française* (Strasbourg, 7-10 juillet 1980), Strasbourg, 1982, σσ. 153-158.

COULOUBARITSIS, L., L'Être et l'Un chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 1 (1 et 2), 1983, σσ. 49-98 καὶ 143-195.

- Appendice à l'étude de V. Décarie sur «L'authenticité du livre K de la *Métaph.*», *Zweifelhaftes im Corpus Aristotelicum* (Symp. arist., Berlin, 1981), (ἔκδ.) P. Moraux et J. Wiesner, Berlin – New York, 1983, σσ. 315-317.
- Positions de Platon et d'Aristote concernant la notion de «mesure» selon Protagoras, *The Sophistic Movement* (Actes du Symp. Intern. d'Athènes, Sept. 1982), Athènes, 1984, σσ. 54-63.
- Transfigurations du Logos, *Ann. de l'Inst. de Philos. de l'ULB*, 1984, σσ. 9-44.
- La fondation aristotélicienne de la notion de justice, *Mélanges offerts à R. Legros*, Bruxelles, 1985, σσ. 79-101.
- La notion d'entelecheia dans la *Métaphysique*, *Aristotelica* (Mélanges offerts à M. De Corte), (ἔκδ.) A. Motte et Ch. Rutten, Bruxelles - Liège, 1985, σσ. 129-155.
- Le statut du devenir dans *Métaph.* Z et H, *Aristoteles Werk und Wirkung* (P. Moraux gewidmet), T. I: *Aristoteles und seine Schule*, (ἔκδ.) J. Wiesner, Berlin - New York, 1985, σσ. 288-310.
- Le renversement zénonien, *Actes du 2e Congrès d'Études chypriotes*, Nicosie, 1985, σσ. 443-447.
- Legomenon et katègoroumenon chez Aristote, *Philosophie du langage et Grammaire dans l'Antiquité*, (ἔκδ.) H. Joly, Bruxelles - Grenoble, 1986, σσ. 219-236.
- Dialectique, rhétorique et critique chez Aristote, *De la métaphysique à la rhétorique*, (ἔκδ.) M. Meyer, Bruxelles, 1986, σσ. 103-118.
- Du logos à l'informatique: l'histoire d'une mutation, *Penser l'informatique et informatiser la pensée* (Mél. A. Robinet), (ἔκδ.) L. Couloubaritsis καὶ G. Hottois, Bruxelles, 1987, σσ. 13-30.
- La notion d'aiôn chez Héraclite, *Ionian Philosophy*, (ἔκδ.) K. Boudouris, Athènes, 1989, σσ. 104-113.
- Le statut du «sujet» dans la philosophie grecque, *Cahiers de l'École des Sciences Philosophiques et Religieuses* (Fac. Univ. S. Louis, Bruxelles), 8, 1990, σσ. 9-41.
- Le statut transcendantal du mythe, *Figures de la rationalité*, (ἔκδ.) G. Florival, Louvain - Paris, 1990, σσ. 14-44.
- La problématique sceptique d'un impensé: ἡ σχέψις, *Le scepticisme antique*, (ἔκδ.) A. Voelke, Lausanne, 1990, σσ. 9-28.
- Le scepticisme et le controversé entre noësis et skepsis, *Scepticism*, (ἔκδ.) L. Bargieliotis, Zacharo - Olympie, 1990, σσ. 11-21.
- La métaphysique s'identifie-t-elle à l'ontologie?, *Herméneutique et ontologie* (Mélanges offerts à P. Aubenque), (ἔκδ.) R. Brague et J.-F.

- Courtine, Paris, 1991, σσ. 295-322.
- Le statut de l'Un dans la *Métaphysique*, *Revue de Philosophie de Louvain*, 90, 1992, σσ. 497-522.
 - Le logos hénologique chez Plotin, *ΣΟΦΙΗΣ ΜΑΙΗΤΟΡΕΣ. Chercheurs de sagesse* (Hommage à J. Pépin), Paris, 1992, σσ. 231-243.
 - L'institution du langage selon Aristote, *Études Phénoménologiques*, 17, 1993, σσ. 51-69.
 - L'Un comme mesure de toutes choses, *La mesure. Instruments et Philosophie*, (έκδ.) J.-Cl. Beaune, Seyssel, 1994, σσ. 197-204.
 - Transfiguration du paradigme de la parenté, *Le paradigme de la filiation*, (έκδ.) J. Gayon και J.-J. Wunenburger, Paris, 1995, σσ. 169-186.
 - Statut mythique de l'affectivité et dialectique dans le *Phèdre*, *La voix et le phénomène (Mélanges offerts à G. Florival)*, (έκδ.) R. Bristart και R. Célis, Bruxelles, 1995, σσ. 33-65.
 - Genèse et structure dans le mythe hésiodique des races, *Le métier du mythe*, (έκδ.) F. Blaise και P. Judet de la Combe, Lille, 1996, σσ. 475-518.
 - Le paradigme du tissage comme modèle politique d'une société complexe, *Revue de philos. ancienne*, 13-2, 1995, σσ. 107-162.
 - L'*energeia* selon Aristote et la question de l'art, *Recherches Poétiques*, 4, 1996, σσ. 11-25.
 - Du logos à l'informatique, *The Philosophy of Logos*, (έκδ.) K. Boudouris, Athènes, 1997.
 - Le temps hénologique, *Figures du temps*, (έκδ.) L. Couloubaritsis και J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 89-107.
 - La question du jeu du monde, *Rue Descartes*, 18, 1997, σσ. 51-85.
 - Can Aristotle Contribute to the Contemporary Debate on the question of time?, (έκδ.) D. Mentzou-Sfendoni, *Aristotle and Contemporary Science*, New York, Oxford, etc., Peter Lang, 1999, σσ. 139-151.
 - Causalité et scientificité dans la *Métaphysique* d'Aristote, *Κῆποι (Mélanges offerts à André Motte)*, Liège, Kernos Suppl., 2001, σσ. 213-226.
 - Le statut de l'un et du multiple dans la *Métaphysique*, *La Métaphysique d'Aristote. Perspectives contemporaines*, (έκδ.) M. Narcy και A. Tordesillas, Bruxelles – Paris, Ousia - Vrin, 2005, σσ. 17-48.
- COURTINE, J.F., Notes complémentaires pour l'histoire du vocabulaire de l'être, *Concepts et catégories dans la pensée antique*, (έκδ.) P. Aubenque, Paris, 1980, σσ. 33-87.
- COUSIN, D.R., Aristotle's Doctrine of Substance, *Mind*, 42, 1933, σσ. 319-337 και 44, 1935, σσ. 168-185.
- CROISSANT, J., *Aristote et les mystères*, Paris-Liège, 1932.

- CRUBELLIER, M. et PELLEGRIN, P., *Aristote. Le philosophe et les savoirs*, Paris, Éditions du Seuil, 2002.
- DÉCARIE, V., *L'objet de la Métaphysique selon Aristote*, Montréal - Paris, 1961.
- La Physique porte-t-elle sur des «non-séparés» (ἀχώριστα). Note sur Aristote *Métaphysique*, E, 1, 1026a14, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques*, 38, 1954, σσ. 466-468.
 - L'authenticité du livre K de la *Métaph.*, *Zweifelhaftes im Corpus Aristotelicum* (Symp. arist., Berlin, 1981), (ἔκδ.) P. Moraux καὶ J. Wiesner, Berlin - New York, 1983, σσ. 295-315.
- DE CORTE, M., La causalité du Premier Moteur dans la philosophie aristotélécienne, *Revue d'Histoire de la Philosophie*, 5, 1931, σσ. 105-146.
- DE GANDT, F., Sur la détermination du mouvement selon Aristote et les conditions d'une mathématique, *La Physique d'Aristote*, F. De Gandt et P. Souffrin (ἔκδ.), Paris, 1991.
- DE GANDT F. et SOUFFRIN P. (ἔκδ.), *La Physique d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, Paris, Vrin, 1999.
- DENEYER, N., Can Physics be exact?, *Physique d'Aristote*, F. De Gandt καὶ P. Souffrin (ἔκδ.), Paris, 1991, σσ. 41-52.
- DE RIJK, L.M., *The Place of the Categories of Being in Aristotle's Philosophy*, Assen, 1952.
- The Authenticity of Aristotle's Categories, *Mnemosune*, 4, 1951, σσ. 129-159.
- DESTREE, P., Le nombre et la perception. Note sur la définition aristotélécienne du temps, *Revue de philosophie ancienne*, 9, 1, 1991, σσ. 59-81.
- DÉTIENNE, M., *Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Paris, 1967.
- DEVEREUX, D. et PELLEGRIN, P., (ἔκδ.), *Biologie, Logique et Métaphysique*, Paris, 1990.
- DE VOGEL, C.J., La dernière phase de la philosophie de Platon et l'interprétation de Léon Robin, *Studia Vollgratf*, 1948, σσ. 165-178.
- Problems Concerning Later Platonism, *Mnemosyne*, 4, 2, 1949, σσ. 197-216 καὶ 299-318.
- DE VOS, A.M., La vraie substance d'après la *Métaphysique* d'Aristote, *Proceedings of the Xth Intern. Congress of Philosophy*, Amsterdam, 1949, τ. I, σσ. 1094-1096.
- DILLEN, A.M., À la naissance du discours ontologique. *Étude de la notion de καθ' αὐτὸ dans l'œuvre d'Aristote*, Bruxelles, 1982.
- DRAGONA-MONACHOU, M., 'Η προαίρεσις στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο, *Φιλοσοφία*, 7-8, 1978-79, σσ. 265-310.
- DRUART, Th.-A., Le «stoicheion» dans le *Thééthète* de Platon, *Revue*

- philosophique de Louvain*, 66, 1968, σσ. 420-434.
- DUBOIS, J.-M., *Le temps et l'instant selon Aristote*, Paris, 1967.
- DÜRING, I., *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, 1966.
- DUHEM, P., *Le Système du Monde. Histoire des Doctrines Cosmologiques de Platon à Copernic*, I, Paris, 1913.
- DUMONCEL, J.-Cl., La théorie platonicienne des Idées – Nombres, *Revue de philosophie ancienne*, 10 (1), 1992, σσ. 3-34.
- DUMOULIN, B., *Recherches sur le premier Aristote (Eudème, De la philosophie, Protreptique)*, Paris, 1981.
- *Analyse génétique de la "Métaphysique" d'Aristote*, Montréal – Paris, 1986.
- DUPRÉEL, E., Aristote et le Traité des Catégories, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 22, 1909, σσ. 230-251.
- ELDERS, L., *Aristotle's Cosmology*, Assen, 1966.
- EVANS, J.D.G., *Aristotle's Concept of Dialectic*, Cambridge, 1977 (κριτική παρουσίαση: *L'Antiquité Classique*, 47, 1978, σσ. 620-624).
- FESTUGIÈRE, A.J., Les premiers moteurs d'Aristote, *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 139, 1949, σσ. 66-71.
- FOLLON, J., Réflexion sur la théorie aristotélicienne des quatre causes, *Revue philosophique de Louvain*, 86, 1988, σσ. 317-353.
- FRANK, E.F., *Plato und die sogenannten Pythagoreer. Ein Kapitel aus der Geschichte des griechischen Geistes*, Halle, 1923.
- FRONTEROTTA, F., Une énigme platonicienne. La question des doctrines non-écrites, *Revue de philosophie ancienne*, 11, 2, 1993, σσ. 115-157.
- FURLEY, D.J., Aristotle and the Atomists on Motion in a Void, *Motion and Time, Space and Matter*, (έκδ.) P.K. Machamer και R.J. Turnbull, Ohio, 1976, σσ. 83-100.
- GAISER, K., *Platons Ungeschriebene Lehre. Studien zur systematischen und geschichtlichen Begründung der Wissenschaften in der Platonischen Schule*, Stuttgart, 1968² (1963).
- GAISER, K., La teoria dei principi in Platone, *Elenchos*, 1, 1980, σσ. 45-75 (ἀνατύπωση στο *La metafisica della storia di Platone*, Milan, 1988).
- GENTILE, M., *La dottrina platonica delle idee numeri e Aristotele*, Pisa, 1930.
- Nuovi studi intorno alla dottrina platonica delle idee numeri, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, II, 4, 1937, σσ. 111-117.
- GEORGOULIS, C., *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγυρίτης*, Ἀθήνα, 1962.
- GHINS, M., Two difficulties with regard to Aristotle's treatment of time, *Revue de philosophie ancienne*, 9, 1, 1991, σσ. 84-98.
- GILL, M.-L., *Aristotle on Substance. The Paradox of Unity*, Princeton, 1989.

- GOHLKE, P., Die Entstehungsgeschichte der naturwissenschaftlichen Schriften des Aristoteles, *Hermes*, 59, 1924, σσ. 274-306 καὶ 63, 1928, σσ. 274-306.
- Überblick über die Literatur zu Aristoteles (bis 1925), I, *Allgemeine Darstellungen, Naturphilosophie, Logik, Metaphysik, Jahresbericht über die Fortschritt der Klassischen Altertumswissenschaft begründ. von C. Bursian*, 216, 1928, σσ. 65-110.
 - *Die Entstehung der aristotelischen Prinzipienlehre*, Tübingen, 1954.
- GOLDIN, O., Problems with Graham's Two-Systems Hypothesis, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 7, 1989, σσ. 203-213.
- GOLDSCHMIDT, V., La théorie aristotélicienne du lieu, *Mélanges offerts à Mgr A. Diès*, Paris, 1956, σσ. 79-119.
- *Temps physique et temps tragique chez Aristote. Comm. sur la Physique IV, 10-14 et sur la Poétique*, Paris, 1982.
- GOMPERZ, Th., *The Greek Thinkers*, μτφρ. L. Magnus καὶ G. G. Berry 4 τ., London, 1906-1912.
- GRAHAM, D.W., *Aristotle's two Systems*, Oxford, 1987.
- Two Systems in Aristotle. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 7, 1989, σσ. 215-231.
 - The Etymology of ἐντελέχεια, *American Journal of Philology*, 110, 1989, σσ. 73-80.
 - Socrates, the Craft Analogy and Science, *Apeiron*, 1, 1991, σσ. 1-24.
- GRANGER, G.-G., *La théorie aristotélicienne de la science*, Paris, 1976.
- GRENE, M., *A portrait of Aristotle*, Chicago, 1967 (London, 1963).
- GROTE, G., *Aristotle*, London, 1883.
- GUARIGLIA, O.N., *Quellenkritische und logische Untersuchungen zur Gegensatzlehre des Aristoteles*, Hisdesheim - New York, 1978.
- GUITTON, J., *Le temps et l'Éternité chez Plotin et Saint Augustin*, Paris, 1933.
- HAHM, D.E., *The Origins of Stoic Cosmology*, Ohio, 1977.
- HAMELIN, O., *Le système d'Aristote*, Paris, 1920.
- HAMLIN, D.W., Aristotle on Predication, *Phronesis*, 6, 1961, σσ. 110-126.
- HAPP, H., *Hyle. Studien zum aristotelischen Materie - Begriff*, Berlin - New York, 1971.
- HARING, E.S., Substantial form in Aristotle's *Metaphysik Z*, 1, *Review of Metaphysics*, 10, 1956, σσ. 308-332; 1957, σσ. 482-501 καὶ 698-713.
- HEATH, Th., *Mathematics in Aristotle*, Oxford, 1949.
- HEIDEGGER, M., *Sein und Zeit*, Tübingen, 1967 (1927).
- Von Wesen und Begriff der φύσις bei Aristoteles *Physik B*, 1, *Wegmarken*, Frankfurt am Main, 1967 (1939), σσ. 309-71, γαλλ. μτφρ. F. Fédier, *Questions II*, Paris, 1968, σσ. 167-276.
 - *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, 1966 (1953), γαλλ. μτφρ.

- Ch. Kahn, *Introduction à la Métaphysique*, Paris, 1976.
- HUSIK, I., The Authenticity of Aristotle's *Categories*, *Journal of Philosophy*, 36, 1939, σσ. 427-431.
- IRWIN, T.H., *Aristotle's First Principles*, Oxford, 1988.
- JACKSON, H., Plato's Later Theory of Ideas, *Journal of Philology*, 10, 1882, σσ. 253-299; 11, 1883, σσ. 287-331; 13, 1884, σσ. 1-40.
- JAEGER, W., *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlin, 1912.
- *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin, 1923, ἀγγλ. μτφρ. R. Robinson, *Aristotle*, Oxford, 1948; γαλλ. μτφρ. *Aristote. Fondement d'une histoire de son développement*, Paris, 1997.
- JUDSON L. (ἐκδ.), *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*, Oxford, 1991.
- KAHN, Ch., *The Verb «Be» in Ancient Greek*, Dordrecht - Boston, 1973.
- KALAITZIDIS, P., Imagination et imaginaire chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 9, 1, 1991, σσ. 3-58.
- KANT, E., *Critique de la Raison pure*, γαλλ. μτφρ. A. Tremesaygues et B. Pacaud, Paris, 1968⁶.
- ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ, Ά., «Παρουσία και νόημα τοῦ γίνεσθαι στὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν», *Φιλοσοφία* 8-9, 1978-79, σσ. 74-116.
- KLIMIS, S., *Le statut du mythe dans la Poétique d'Aristote. Les fondements philosophiques de la tragédie*, Bruxelles, 1997.
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, Μ., *Τὸ νόημα τῆς ἀττικῆς τραγωδίας καὶ ἡ σκηνικὴ ἀναβίωσις αὐτῆς*, Ἀθήνα, 1972.
- KOLLER, H., *Stoicheion*, *Glotta*, 34, 1955, σσ. 161-174.
- KOSMAN, L.A., Aristotle's definition of motion, *Phronesis*, 14, 1969, σσ. 40-62.
- Substance, Being and Energeia, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 2, 1984, σσ. 121-149.
- KOSTMAN, J., Aristotle's Definition of Change, *History of Philosophy Quarterly*, 4, 1987, σσ. 3-16.
- KRÄMER, H.J., *Arete bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg, 1967² (1959).
- *Der Ursprung der Geistmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte des Platonismus zwischen Platon und Plotin*, Amsterdam, 1967² (1964).
- Zur geschichtlichen Stellung der Aristotelischen Metaphysik, *Kant-Studien*, 58, 1967, σσ. 313-354.
- *Platone e i fondamenti della Metafisica*, Milan, 1982.
- KOUREMENOS Th., *The proportions in Aristotle's Phys. 7.5*, Stuttgart, Steiner, 2002.
- KRETZMANN N. (ἐκδ.), *Infinity and Continuity in Ancient and Medieval Thought*, Ithaca, NY, 1982.

- KULLMAN, W., *Zur wissenschaftlichen Methode des Aristoteles*, *Synou-sia* (Festgabe W. Schadewaldt), Pfullingen, 1965, σσ. 247-274.
 – *Aristoteles und die moderne Wissenschaft*, Stuttgart, 1998.
- KYRKOS, B.A., *Die Dichtung als Wissensproblem bei Aristoteles*, Αθήνα, 1972.
- LABARIÈRE, L., *Imagination humaine et imagination animale chez Aristote*, *Phronesis*, 29, 1984, σσ. 17-49.
- LACROSSE, J., *Chronos psychique, aiôn noétique et kairos hénologique chez Plotin*, *Figures du temps*, (ἔκδ.) L. Couloubaritsis καὶ J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 75-87.
- LANG H. S., *The Order of Nature in Aristotle's Physics*, Cambridge, 1998.
- LARKIN, M.-Th., *Language in the Philosophy of Aristotle*, Paris, La Haye, 1971.
- LASSÈGUE, M., *Le temps, image de l'éternité chez Plotin*, *Revue philosophique*, 172, 1982, σσ. 112-163.
- LAURENTI, R., *Aristotele. I frammenti dei dialoghi*, Naples, 1987.
- LEAR, J., *Aristotelian Infinity*, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 80, 1979-1980, σσ. 187-210.
- LE BLOND, J.-M., *Logique et méthode chez Aristote. Étude sur la recherche des principes dans la physique aristotélicienne*, Paris, 1970².
 – *Enlogos et l'argument de convenance chez Aristote*, Paris, 1938.
- LEFEBVRE, R., *L'image onto-théologique de la Métaphysique d'Aristote*, *Revue de philosophie ancienne*, 8, 2, 1990, σσ. 123-172.
- LEFÈVRE, Ch., *Sur l'évolution d'Aristote en psychologie*, Louvain-Paris, 1972. (c.r.: *Annales de l'Institut de Philosophie de l'Univ. Libre de Bruxelles*, 1973, σσ. 238-246).
- LERNER, M.-P., *La notion de finalité chez Aristote*, Paris, 1969.
- LESZL, W., *Logic and Metaphysics in Aristotle. Aristotle's treatment of types of equivocity and its relevance to his metaphysical theories*, Padoue, 1970.
 – *Aristotle's Conception of Ontology*, Padoue, 1975. (c.r.: *L'Antiquité Classique*, 46, 1977, σσ. 246-48).
 – *Il De ideis di Aristotele e la teoria platonica delle Idee*, Padoue, 1975.
- LOUIS, P., *La découverte de la vie: Aristote*, Paris, 1975.
- LUCCHETTA, G., *Una fisica senza matematica: Democrito, Aristotele, Filopono*, Trento, 1978.
 – *Ipotesi per l'applicazione dell'impetus ai cieli in Giovanni Filopono*, *Atti e Memoria dell'Academia Patavina di Scienze Lettere ed Arti*, III, 87, 1974-75, σσ. 339-352.
- LUGARINI, L., *Il problema delle categorie in Aristotele*, *Acme*, 8, 1955, σσ. 3-107.
 – *Aristotele e l'idea della Filosofia*, Florence, 1961.
- MAIER, H., *Die Syllogistik des Aristoteles*, 3 τ., Tübingen, 1896-1900.

- MANSION, A., *Introduction de la physique aristotélicienne*, Louvain - Paris, 1946².
- Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 56, 1958, σσ. 165-221.
- MANSION, S., *Le jugement d'existence chez Aristote*, Louvain, 1946.
- La première doctrine de la substance: la substance selon Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 44, 1946, σσ. 349-369.
 - La doctrine aristotélicienne de la substance et le traité des *Catégories*, *Proceedings of the Xth Intern. Congress of Philosophy*, Amsterdam, 1949, τ. I, σσ. 1097-1100.
 - Aristote, critique des Éléates, *Revue philosophique de Louvain*, 51, 1953, σσ. 165-186.
 - *Études aristotélicennes. Recueil d'articles*, (ἔκδ.) J. Follon, Louvain-la-Neuve, 1984.
- MARX, W., *The Meaning of Aristotle's Ontology*, La Haye, 1954.
- MARTINEAU, E., De l'inauthenticité du livre E, *Conférence*, 5, 1997.
- MATTÉI J.-F., Les figures du temps chez Platon, *Figures du temps*, (ἔκδ.) L. Couloubaritsis καὶ J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 29-47.
- MENDELL, H., *Topoi on Topos: The Development of Aristotle's Concept of Place*, *Phronesis*, 32, 1987, σσ. 206-231.
- MERLAN, Ph., Aristotle's Unmoved Movers, *Traditio*, 4, 1946, σσ. 1-30.
- MIGLIORI, M., *Dialettica e Verità*, Milan, 1991.
- MORAUX, P., *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain, 1951.
- Témoins méconnus des *Divisiones Aristotelae*, *L'Antiquité Classique*, 46, 1977, σσ. 100-127.
 - *Der aristotelismus bei den Griechen von Andronikus bis Alexander von Aphrodisias*, τ. I: *Die Renaissance des Aristotelismus im I. Jahrh. vor Chr.*, Berlin - New York, 1973; τ. II: *Der Aristotelismus im I. und II. Jh. n. Chr.*, Berlin - New York, 1984.
 - *Aristote et son École*, Paris, 1962.
 - L'éloge de la biologie chez Aristote, *Revue des Études anciennes*, 1959, σσ. 57-64.
 - Archè et Aitia chez Aristote, *L'Attualità della problematica Aristotelica*, Padoue, 1970, σσ. 133-152.
- MOREL, G., De la notion de principe chez Aristote, *Archives de Philosophie*, 23, 1960, σσ. 487-511 καὶ 24, 1961, σσ. 497-516.
- MORSINK, J., *Aristotle on the Generation of Animals: A Philosophical Study*, Washington, 1982.
- MOSCOVICI, S., *L'expérience du mouvement*, Paris, 1967.
- MOTTE A., RUTTEN, Chr. καὶ SOMVILLE, P., (ἔκδ.), *Eidos dans la philosophie grecque, des origines à Aristote*, Travaux du Centre d'Études Aristotéliciennes de l'Université de Liège, Louvain, Peeters, 2003.

- MOVIA, G., *Apparenze essere e verità*, Milan, 1991.
- MUTSCHMANN, H., *Divisiones quae vulgo dicuntur Aristotelae*, Leipzig, 1907.
- NARCY M. et TORDESILLAS A. (ἐκδ.), *La Métaphysique d'Aristote. Perspectives contemporaine*, Bruxelles - Paris, Ousia - Vrin, 2005
- NATALI, C., *Cosmo e divinità. La struttura logica della teologia aristotelica*, L'Aquila, 1974.
- NATORP, P., *Über Aristoteles Metaphysik K, 1-8, 1065a26*, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 1888, σσ. 178-193.
- NUYENS, F., *L'évolution de la psychologie d'Aristote*, Louvain, 1948 και 1973.
- OEHLE, K., *Der unbeweger des Aristoteles*, Frankfurt, 1984.
- OWEN, G.E.L., *Τιθέναι τὰ φαινόμενα, Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain, 1961, σσ. 83-103.
- *Inherence, Phronesis*, 10, 1965, σσ. 97-105.
- OWEN, J., *The Doctrine of Being in the Aristotelian «Metaphysics»*, Toronto, 1978³.
- *Aristotle on Categories, Review of Metaphysics*, 14, 1960, σσ. 73-90.
- PANIS, D., *De l'être et du fondement en Metaph. Z, 3. Sur une interprétation «heideggerienne»*, *Rev. de philos. ancienne*, 4, 1, 1986, σσ. 87-105.
- PÉPIN J., *Théologie cosmique et théologie chrétienne*, Paris, 1964.
- *Idées grecques sur l'homme et sur Dieu*, Paris, 1971.
- *Σύμβολα, Σημεία, Όμοιώματα. A propos de De Interpr. 1, 16a3-8 et Pol. VIII, 5, 1340a6 - 39, Aristoteles Werk und Wirkung (P. Moraux gewidmet), τ. I: Aristoteles und seine Schule, (ἐκδ.) J. Wiesner, Berlin - New York, 1985, σσ. 22-44.*
- PESCE, D., *Il Platone du Tubinga*, Brescia, 1990.
- PIETSCH, Ch., *Prinzipienfindung bei Aristoteles*, Stuttgart, 1992.
- POLANSKY, R., *Energeia in Aristotle's Metaphysics IX*, *Ancient Philosophy*, 3, 1983, σσ. 160-170.
- PRIGOGINE, I. και STENGERS, I., *La nouvelle alliance*, Paris, 1979.
- *Entre le temps et l'éternité*, Paris, 1988.
- REALE, G., *Max Wundt e una nuova ricostruzione dell'evoluzione della Metafisica aristotelica*, *Rivista di Filosofia Neoscolastica*, 50, 1958, σσ. 238-267.
- *La dottrina aristotelica della potenza dell'atto e dell'entelechia nella Metafisica*, *Studi di filosofia e di storia della filosofia in onore di F. Olgiati*, Milan, 1962, σσ. 145-207.
- *Per una nuova interpretazione di Platone*, Milan, 1984.
- RICHARD, A.-D., *L'enseignement oral de Platon*, Paris, 1986.

- RIST, J.M., *The Mind of Aristotle. A study in Philosophical Growth*, Toronto, 1989.
- ROBIN, L., *La théorie platonicienne des Idées et des nombres d'après Aristote*, Paris, 1908.
- *Aristote*, Paris, 1944.
- *Platon*, Paris, 1935.
- *Les rapports de l'être et de la connaissance d'après Platon (Μαθήματα 1932-33)*, Paris, 1955.
- RODIER, G., *Études de philosophie grecque*, Paris, 1969³ (1926).
- ROMEYER DHERBEY, G., *Les choses mêmes. La pensée du réel chez Aristote*, Lausanne, 1983.
- ROSS, W.D., *Aristotle*, New York, 1953⁵ (1923), γαλλ. μτφρ. *Aristote*, Paris, 1930.
- The Authenticity of Aristotle's *Categories*, *Journal of Philosophy*, 36, 1939, σσ. 431-433.
- *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, 1954.
- ROSSITO, C., La possibilità di un'indagine scientifica sugli oggetti della dialettica nella *Metafisica* di Aristotele. *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* (Classe di scienze morali, lettere ed arti), 136, 1977-78, σσ. 363-389.
- La dialettica platonica in Aristotele. *Metafisica A6 e 4M*, *Atti e Memorie dell'Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti*, 90, 3, 1977-78, σσ. 75-87.
- RUTTEN, Ch., L'analogie chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 1 (1), 1983, σσ. 31-48.
- SAINATI, V., *Storia delle «Organon» Aristotelico*, τ. I, Florence, 1968.
- SALEM, J., *Démocrite. Grains de poussière dans un rayon de soleil*, Paris, 1996.
- SCHRAMM, M., *Die Bedeutung der Bewegungslehre des Aristoteles für seine beiden Lösungen der zenonischen Paradoxie*, Frankfurt, 1962.
- SEECK, G.A., *Über die Elemente in der Kosmologie des Aristoteles. Untersuchungen zu «De generatione et corruptione» und «De caelo»*, Munich, 1964.
- Zeit und Zahl bei Aristoteles, *Rein. Museum für Phologie*, 130, 1987, σσ. 107-124.
- SKEMP, J.B., *Υλη and ὑποδοχή, Aristotle and Plato in the Midfourth Century*, Göteborg, 1960, σσ. 201-212.
- SOLMSSEN, F., *Aristotle's System of the Physical World*, New York, 1960.
- SORABJI, R., *Time, Creation and the Continuum. Theories in Antiquity and the Early Middle Ages*, London, 1983.
- *Matter, Space and Motion. Theories in Antiquity and their Sequel*, London, 1988.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

- SOUCHARD B., *Aristote, de la physique à la metaphysique: réceptivité et causalité*, Dijon, Éditions Universitaires, 2003.
- STENZEL, J., *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles*, Berlin - Leipzig, 1959³ (1924).
- STEVENS, A., De l'analogie entre point et maintenant chez Aristote et Hegel, *Revue de philos. ancienne*, 9, 2, 1991, σσ. 153-167.
 – La plurivocité de l'étant et de l'un est-elle bien celle qu'on croit?, dans *La Métaphysique d'Aristote. Perspectives contemporaines*, (ἐκδ.) M. Narcy καὶ A. Tordesillas, Bruxelles - Paris, Ousia - Vrin, 2005, σσ. 49-58.
- SZLESÁK, Th., *Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie, Interpretationen zu den Frühen und mittleren Dialogen*, Berlin - New York, 1985.
- TANNERY, M., Sur la composition de la physique d'Aristote, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 7, 1894, σ. 225-229 καὶ 9, 1896, σσ. 115-118.
- TAYLOR, A.E., *Aristotle*, London, 1919² (1912).
 – *Plato*, London, 1927.
 – Critical Notice on Jaeger's *Aristoteles*, *Mind*, 33, 1924, σσ. 192-198.
- THEILER, W., Die Entstehung der Metaphysik des Aristoteles mit einem Anhang über Theophrasts Metaphysik, *Museum Helveticum*, 15, 1958, σσ. 85-105.
- THOM R., *Esquisse d'une sémiophysique. Physique aristotélicienne et Théorie des catastrophes*, Paris, 1988.
- TUGENDHAT, E., *ΤΙ ΚΑΤΑ ΤΙΝΟΣ. Eine Untersuchung zu Struktur und Ursprung aristotelischer Grundbegriffe*, Freiburg - Munich, 1958.
- UWE, A., *Die Entelechie*, Vienna, 1965.
- VAN STEENBERGEN, F., Qu'apportait la physique d'Aristote aux penseurs du XIIIe siècle?, *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1964, σσ. 331-343.
- VERBEKE, G., La structure logique de la preuve du Premier Moteur chez Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 46, 1948, σσ. 137-160.
 – Les apories aristotéliciennes sur le temps, *Aristoteles Werk und Wirkung (P. Moraux gewidmet)*, τ. I: *Aristoteles und seine Schule*, (ἐκδ.) J. Wiesner, Berlin - New York, 1985, σσ. 98-122.
- VUILLEMIN, J., *De la logique à la théologie. Cinq études sur Aristote*, Paris, 1967.
- WAGNER, H., Zum Problem des Aristotelischen Metaphysikbegriffs, *Philosophische Rundschau*, 7, 1959, σσ. 129-148.
- WARDY, R., *The Chain of Change. A Study of Aristotle's Physics VII*, Cambridge, 1990.
- WARDY, R., Le jeu des nombres aristotéliciens, *Physique d'Aristote*, (ἐκδ.) F. De Gandt καὶ P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 121-150.

- WASCHKIES, H.-J., Mathematical Continuum and Continuity of Movement, *Physique d'Aristote*, (εχδ.) F. De Gandt και P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 151-179.
- WATERLOW, S., *Nature, Change and Agency in Aristotle's Physics*, Oxford, 1982.
- WEDIN, M., *Mind and Imagination in Aristotle*, New Haven - London, 1988.
- WESOLY, M., Verso un'interpretazione semantica delle categorie di Aristotele, *Elenchos*, 5, 1, 1984, σσ. 103-140.
- WIELAND, W., *Die aristotelische Physik. Untersuchungen über die Grundlegung des Naturwissenschaft und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles*, Göttingen, 1970² (1962).
– Das Problem der Prinzipienforschung und die Aristotelische Physik, *Kant-Studien*, 1960-61, σσ. 206-219.
- WILDBERG, Ch., Two Systems in Aristotle?, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 7, 1989, σσ. 193-202.
- WILPERT, P., *Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre*, Regensburg, 1949.
- WOLFF F., Les principes de la science chez Aristote et Euclide, *Revue de métaphysique et de morale*, 104, Paris, 2000, σσ. 329-362.
- WENDT, M., *Untersuchungen zur Metaphysik des Aristoteles*, Stuttgart, 1953.
- ΚΑΛΦΑΣ, Β., *Ἀριστοτέλης, Περί φύσεως*, Ἀθήνα, Πόλις, 1999.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ *Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ*
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2012
ΣΕ 400 ΑΝΤΙΤΥΠΑ. ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «ΦΩΤΟΠΛΕΓΜΑ»
ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΣΤ. ΚΑΜΑΡΑΔΟΥ – Χ. ΓΚΟΥΚΑΣ – Ν. ΤΗΛΙΑΚΟΣ»

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποτελεῖ νέα ἔκδοση, τροποποιημένη καὶ ἐπηυξημένη τοῦ βιβλίου *Avènement de la science physique. Essai sur la Physique d'Aristote*, 1980. Ἡ σημαντικότερη τροποποίηση ἀφορᾷ στὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἐνολογικῶν συνθηκῶν (πολυσημία τοῦ Ἑνὸς καὶ οἱ ἴδιοί του τρόποι) γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς πρώτης ἐπιστήμης τῆς φύσης, ἐκ παραλλήλου μὲ τὶς ὀντολογικὲς συνθήκες (πολυσημία τοῦ Ἑνὸς καὶ ὀντικότητα ὡς ἐσχάτου ὑποκειμένου τῆς κατηγορήσεως), ποὺ ἐπέτρεψαν στὸν συγγραφέα ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση νὰ ἐπεκτείνει τὴ χρήση τῆς «λογικῆς» στὸ πεδίο τοῦ «γίγνεσθαι» καὶ τῆς «μεταβολῆς». Χάρη στὴν ἐνολογία, θεμελιωμένη πάνω στὴν ιδέα ὅτι «τὸ Ἕνα εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων» καὶ κάνοντας χρήση τελεστικῶν ἐννοιῶν (ἴδιο, ἕτερο, διαφορά, ὅλο, μέρος, ἀντίθετο, ἐνάντιο, πρότερο, ὕστερο, συνεχές, συναφές, συνεχόμενο, ταυτόχρονο κλπ.) ὁ συγγραφέας ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς δεσπόζουσες ἐρμηνεῖες, ἐμπειριστικὲς ἢ ἀποκλειστικὰ γλωσσολογικὲς, καὶ δεικνύει τὰ ὅρια τῆς ὀντολογίας ὅσον ἀφορᾷ στὴν θεμελίωση τῆς ἐπιστημονικότητος τῆς Φυσικῆς καὶ στὴν τοποθέτηση τῆς «κυκλικῆς φορᾶς» ὡς μέτρου τοῦ χρόνου καὶ τῆς μεταβολῆς. Αὐτὴ ἡ ἀπόπειρα, ποὺ ἀκολουθεῖ μία μέθοδο θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν, διαταράσσει τὸν συνήθη ἀναγωγισμό (ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὴ Φυσικὴ μὲ ἀφετηρία τὴν ἐννοια τῆς μεταβολῆς) καὶ κάνει νὰ ἀναδυθοῦν οἱ διάφορες προβληματικὲς ποὺ διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη (γένεσις, φύσις, κίνησις, μεταβολὴ καὶ φορὰ) μετὰ τὴν ἰσχυρότητά τους καὶ συμφώνως πρὸς μία ἐνότητα ποὺ ἀποκαλύπτει τὸν δευτικὰ στὸ νῆμα τῆς προόδου τῆς ἐπιστημονικότητος τοῦ Ἑλιστινέ. Καταδεικνύει ὅτι, στὴ διάρκεια τοῦ περιπλοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἐπιστημοποίησης τῆς φυσικῆς, ἐπιτυγχάνεται ἐπίσης καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ «ὑποκειμένου» στὸ εἶδος, προετοιμάζοντας τόσο τὸ μεταφυσικὸ ἐρώτημα τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ «ὑποκειμένου» νὰ ἐκφράσει τὴν ὀντικότητα, ὅσο καὶ τὸ ζήτημα τῆς φυσικῆς σχετικὰ μὲ τὴν διατήρηση τῆς κινήσεως τῆς μετάθεσης – τῆς ὁποίας ἡ ἱστορικὴ ἀναθεώρηση κατέληξε στὴν ἀρχὴ τῆς ἀδράνειας. Τὸ συμπέρασμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀποντολογικοποίηση τῆς ἀριστοτελικῆς ἐννοίας τῆς κινήσεως εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς μοντέρνας ἐπιστήμης, εἶναι πῶς δὲν εἶναι λιγότερο ἀληθὲς ὅτι, χωρὶς τὴν ὀντολογικοποίηση τοῦ γίγνεσθαι, ποὺ ἐπετεύχθη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ δυνατότητα μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης – ποὺ θὰ φαινόταν συμβατὴ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας – θὰ μπορούσε νὰ παραμείνει ἱστορικὰ προβληματικὴ.

Ὁ Λάμπρος Κουλουμπαρίτσης εἶναι Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Βρυξελλῶν, Μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ISBN: 978-960-404-224-1

9 789604 042241

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ